

Аштаган ул, ҳаёт бўлиб,
 Анги кунга нажоси бўлиб,
 Ёш-кексага қанот бўлиб —
 Келин келди. Келди келин.

Ҳам сафоли, ҳам вафоли,
 Ўзу дилларга шифоли,
 Балқиб тикқан оғ мисоли —
 Келин келди. Келди келин.

Одаши-фегали мулоҳим,
 Хизматга шай туфган доим,
 Уй бахтли бўлсин, илоҳим, —
 Келин келди. Келди келин.

Раҳима Саломова

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2003

Тўртинчи фасл

72-йил чиқиши

**Бош муҳаррир
Омон Мухтор**

**ТАҲРИРИЯТ ВА
ЖАМОАТЧИЛИК
КЕНГАШИ**

Абдулла Орипов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Тўлапберган Қаипбергенов
Холмуҳаммад Нуруллаев
Ўткир Хошимов
Ботир Парпиев
Тўлан Низом
Рустам Қосимов
Ислом Шоғуломоф
Муртазо Султонов
Иштиёр Ризо
Қуронбой Матризаев

Бахтиёр Карим
(**Бош муҳаррир ўринбосари**)
Юсуф Файзулло
(**Масъул котиб**)
Иқром Отамурод
(**Назм ва адабиётшунослик
бўлими мудири**)
Баходир Мурод Али
(**Наср ва мақоланавислик
бўлими мудири**)

Кўп билган эмас, билими (халққа)
манфаат келтирувчи кишигина до-
нодир.

Эсхил

Кимки, кимёдан бўлак ҳеч нарса-
ни билмаса, у кимёни ҳам яхши
билмайди.

Г.Лихтенберг

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА
ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМФАРМАСИ**

ЮКСАК МАЪНАВИЯТЛИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ФАОЛИЯТИМИЗ МЕЗОНИ

Ватанимизнинг мустақиллик йилларида ўтказган даврини кучли маънавий юксалиш даври бўлди, десак адашмаймиз. Чунки бу даврда тоталитар тузум сарқитларидан босқичма-босқич қутулиб, халқимизнинг бой маданий меросига асосланган миллий маънавиятимиз такомиллаштириб борилди. Ўз юртига фидойий, бурчига садоқатли, юксак малакали ва маънавиятли кадрларни тарбиялаш ҳамон бугунги долзарб вазифалардан бири, зероки, улар мамлакатимиз келгуси тараққиётининг кафолатидир.

Ватанимизнинг гуллаб-яшнаши ва жаҳонга танилишида келажак авлоднинг роли беқийс. Шу боисдан ҳам, Президентимиз томонидан таълим-тарбия ва кадрлар масаласига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Республикамызда «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг қабул қилинганлиги мамлакатимиз илмий салоҳиятига ва ёшлар тарбиясига давлатимиз томонидан кўрсатилаётган катта ғамхўрликдир ҳамда бу ўз ижобий натижаларини бераётганлигини амалда кўриб турибмиз.

Сир эмаски, таълим ва тарбия бир-бири билан боғлиқ жараён бўлиб, тарбиявий тадбирлар таълимни тўлдирди ва бойтади ҳамда унинг салоҳиятини оширади. Грек олими Пифагор бундан 2500 йил муқаддам «ёмон (ёвуз) одамлар ёмон тарбиянинг ёмонлиги (ёвузлиги) туфайли мавжуддир» деган эди. Халқимизнинг таълим-тарбия соҳасида бебаҳо асарлар яратган алломаларидан бири — Абдулла Авлоний эса тарбиянинг миллат тақдиридаги ўрнини ҳаёт-мамотга тенглаштирган. Дарҳақиқат, таълим-тарбия мазмунини белгилашнинг муҳим мезонларидан бири унинг жамоа-сиёсий ва ўзбек халқининг умуминсоний, миллий-маданий ва маънавий талабларига жавоб бера олишидан иборатдир.

Шу боисдан, ёшларимизга энг аввал ўзбек миллий давлатчилигининг асосларини, ўтмиш тарихий тажрибасини, давлат фаолияти хусусиятларини ўргатиш лозим. Миллий давлатчиликнинг гоёвий, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий жиҳатларини ўрганиш ва ўргатишдан аҳамиятлироқ қандай вазифа бўлиши мумкин?! Президентимиз И.А.Каримов ўзининг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли асарида бу ҳақда: «Давлатчилик оғунги кунда ўта сиёсий масала бўлиб турибди. Нега деганда Ўзбекистонда давлатчилик бўлмаган, деб орқаваротдан ташвиқот юритаётган, шу фикрни онгимизга сингдирмоқчи бўлаётган, керак бўлса халқаро жамоатчиликни шунга ишонтиришга уринаётган кучлар ҳали бор» деб ёзган эди.

Ёшлар тарбияси — бу мураккаб жараён. Айниқса, аҳолисининг учдан икки қисми ёшлардан иборат бўлган Ўзбекистон учун ёш авлодни илмли, маданиятли қилиб тайёрлаш янада муҳимдир. Ёшлар тарбиясига халқнинг, миллатнинг, мамлакатнинг келажаги, истиқболи қарайди. Чунки бугунги ўсмир, бугунги ёш эртага мамлакатни идора этувчи раҳбар, мамлакат тақдирини ҳал қилувчи депутат, олим, ёзувчи, жамоат арбоби, қисқаси, жамият ҳаётининг барча жабҳаларида фаол иш юритадиган киши

бўлиб етишади. Унинг беҳато ишлаши, жамиятга кўпроқ нафи тегадиган инсон бўлиб шаклланиши бугунги оладиган таълим ва тарбияси билан белгиланади.

Ёшларимизни иймони бут, эътиқоди мустаҳкам қилиб тарбияламоқчи бўлсак, албатта уларни муҳтарам Президентимиз асос солган миллий мафкурамиз теварагида жипслаштиришимиз, ўтиладиган ҳар бир машғулотгагина эмас, балки олиб бориладиган ҳар қандай маданий ва маърифий тадбирлар мазмунига ҳам бу мафкурани чуқур сингдиришимиз керак. Бу мафкура асосида Шарқ ахлоқи, Шарқ қадриятлари ва маданияти ётади.

Президентимиз таъкидлаганидек: «Миллий тарихимиз ва умумбашарий тараққиёт ривожига унутилмас ҳисса қўшган олиму фузалоларнинг мафкура ва унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти, қолдирган илмий мероси, фалсафий қарашларини ҳар томонлама ўрганиш даркор. Мен бу ўринда Абу Наср Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро каби улуғ аждодларимизнинг шу мавзуга дахлдор асарларини назарда тутяпман».

Аждодларимизнинг тарихий меросини, миллий истиқлол гоёсини ҳар бир талабанинг ёки тингловчининг дунёқарашига, ўқиш ва ижод манбаига, турмуш тарзи-ҳаётий фалсафасига айлантириш кўп жиҳатдан маданий-маърифий ишларнинг қай даражада ташкил этилишига боғлиқ. Шу боисдан, биз таълим-тарбия соҳасидаги ишларимизни ташкиллаштиришда шу жиҳатларга кўпроқ эътибор қаратяпмиз. Бундан ташқари, мактабимиз кутубхонасини мутахассисликка оид адабиётлар билан биргаликда, мумтоз адабиётимиз намоёндалари ва замондош адибларимизнинг асарлари билан доимий равишда бойитиб келяпмиз.

Ўқув даргоҳи талабага махсус билим беради, уни маълум бир касбга, мутахассисликка тайёрлайди. Таълим даври инсоннинг айни куч-қувватга, яшаш ва яратиш иштиёқи билан тўлиб-тошган пайтига тўғри келади. Худди шу паллада миллий маданиятимиз ва маънавиятимиз тамойилларига мувофиқ яшашга ундовчи ҳуқуқий маданият тарғиб этилса, бу борада амалга оширилган ишлар яхши самара беради, деб ўйлайман. Чунки, инсон юксак малакали мутахассис бўлиб етишса-ю, унинг маънавий ва маданий билимлари саёз бўлса, у ўз атрофидагиларга яхши муомалада бўла олмаслиги, олган билим- тажрибасини фақат ўз манфаати йўлида сафарбар этиши мумкин. Бундай мутахассис эса жамиятга фойда эмас, аксинча зарар келтириши турган гап.

Шу боисдан, биз тингловчилар билан ўтказилаётган дарс машғулотларида уларга асосий мутахассисликнинг сир-синоатларини ўргатиш билан бирга, миллий давлатчилигимиз тарихи, аждодларимизнинг илму фан ва маданият соҳасида эришган улкан ютуқлари, халқимиз озодлиги, юргимизни турли босқинчилардан ҳимоя қилиш йўлида у кўрсатган оламшумул қаҳрамонликлар тўғрисида кўпроқ мисоллар келтиришга, улар қалбида ўз Ватани ва халқига нисбатан меҳру муҳаббат ва садоқат туйғуларини уйғотишга жиддий эътибор берапмиз.

Шунингдек, ҳар душанба куни бутун педагог жамоамиз ва тингловчиларимиз иштирокида ўтказиладиган «Маърифат дарслари»да ҳамда турли маданий тадбирларимизда Республикаимизнинг таниқли сиёсий шарҳловчилари, олим ва тадқиқотчилар, халқимизнинг сеvimли ёзувчи ва шоирлари, Республика Ички ишлар идоралари фахрийлари тақлиф этилиб, улар билан миллий маданиятимиз, маънавиятимиз ва урф-одатларимиз ҳақидаги қизиқарли маъруза ва суҳбатлар уюштириб борилмоқда. Ўтган йилнинг ўзида ана шундай машғулот ва тадбирларимизга таниқли сиёсий шарҳловчи Қобилбек Каримбеков, Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Абдулла Орипов, халқимизнинг сеvimли шоири Омон Матжон, иқтидорли шоир Сирожддин Саййид, Республика Ички Ишлар Вазирлиги фахрийлари — истеъфодаги милиция генерал-майорлари Гафуржон Раҳимов, Учқун Раҳимов, Жўра Аъзамов каби жамиятимизнинг таниқли ва илғор фикрли вакиллари тақлиф этилдилар. Улар билан бўлиб ўтган қизиқарли учрашувлар тингловчиларимиз қалбида унутилмас таассурот қолдирди.

Бундан ташқари, ҳар йили 14 январда Сирғали тумани ҳудудида жойлашган мактабимизнинг профессор-ўқитувчи ва тингловчилари ҳамда тумандаги барча ҳарбий қисмларнинг офицер, сержант ва аскарлари иштирокида Ватан ҳимоячилари ва Ўзбекистон Қуролли кучлари куни байрамини биргаликда нишонлашлари яхши анъанага

айланиб қолди. Ҳар йили шу кун иларни байрам билан табриклаш учун Ўзбекистон Республикаси Бош Вазири ўринбосари, Республика Хотин-қизлар кенгаши раиси Дилбар Фуломова бошчилигида Тошкент шаҳар ва Сирғали тумани ҳокимлиги вакиллари ҳамда Ички ишлар идоралари фахрийлари ташриф буюришади. Тантанали тадбирдан сўнг меҳмонларнинг мактаб ўқув заллари, аудиториялар ва мустақил тайёрланиш хоналарида бўлишиб, тингловчиларга яратилган шарт-шароитлар билан танишишлари ҳамда курсантлар билан суҳбатда бўлишлари тингловчилар қалбида ватанпарварлик туйғуларини янада кучайтиришда муҳим аҳамият касб этиб келяпти.

Тингловчиларимизни жаҳон стандартларига мос равишда ўқитишда ва таълим-тарбиянинг самарадолрлигини оширишда мактабда ўтказилаётган бу каби тадбирлар, айниқса турли илмий ва амалий анжуманларнинг аҳамияти юксак. Шу кунгача мактабда ёнгин хавфсизлигининг муҳим масалаларига, ҳарбийлаштирилган тизимлар ўқув юртларида ватанпарварлик тарбиясини йўлга қўйиш ва етук мутахассис кадрлар тайёрлаш масалаларига бағишланган 5та илмий-амалий анжуман юқори савияда ўтказилди. Анжуманларда Россия Федерацияси, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистондан келган олимлар ҳамда ёнгин хавфсизлиги идораларининг бошлиқлари, амалиёт ходимлари, Ўзбекистондаги бир қатор Университет ва институтларнинг олимлари, Ички Ишлар Вазирлиги, Фавқулодда Вазиятлар Вазирлиги ходимлари ва уларга қарашли олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари иштирок этишди.

Жумладан, шу йил 5 сентябр кун олий ўқув юртимиз ташкил этилганлигининг 10 йиллиги ҳамда Республикамизда ёнгин хавфсизлиги мутахассис кадрлари тайёрлаш бошланганлигининг 25 йиллигига бағишлаб «Ҳаётий фаолият хавфсизлигини таъминлаш тизимини такомиллаштиришнинг долзарб муаммолари» мавзусида хорижий мутахассислар иштирокидаги илмий-амалий анжуман бўлиб ўтди.

Анжуманда Россия, Қозоғистон давлатлари ҳамда мамлакатимизнинг нуфузли ва илмий даргоҳларидан таниқли олим ва тадқиқотчилар, шунингдек бошқа манфаатдор вазирлик ҳамда ташкилотларнинг вакиллари, ёнгин хавфсизлиги хизматининг етук мутахассислари ташриф буюрганликлари бу ерда кўтарилаётган масалаларнинг чуқур таҳлил қилинишида муҳим аҳамият касб этди.

Юқори уюшқоқлик ва ташкилотчилик руҳида ўтказилган ушбу илмий-амалий анжуман Республикамиз «Ҳаётий фаолият хавфсизлиги» соҳасидаги кўплаб илмий-амалий иш натижаларини амалиётга тадбиқ этишга ҳамда такомиллаштиришга бебаҳо ҳисса қўшади, десак муболаға бўлмайди. Бу соҳада қўлга киритилган ютуқларни ўзаро ҳамкорликда оммалаштириш ва ривожлантириш йўллари белгилаб олинган.

Замон талаби кундан-кунга ўзгариб, мамлакатимизга турли хорижий технологиялар кириб келаётган, Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ давлатимизга миллион-миллион сўмли фойда келтирувчи йирик-йирик корхона ва заводлар ишга туширилаётган шу кеча-кундузда, уларни қандай қилиб ёнгинлардан асраб қолишни ўрганиш заруратини ҳам туғдиради. Бу иш нафақат шу соҳа мутахассисларининг, балки мамлакатимиздаги ҳар бир фуқаронинг инсоний бурчи эканлигини асло унутмаслигимиз, уларни ёнгинлар олдини олишга ўргатишимиз бугунги кунги муҳим вазифалардандир.

Хуллас, бугунги кунда ёшларимизни янгиликка қизиқувчи, ташаббускор ва ўз бурчини сидқидилдан бажаришга интилувчан, юксак маънавиятли, етук мутахассис кадрлар қилиб тарбиялашда бор куч-имкониятларимизни ишга солишимиз керак. Чунки шундай малакали ва маънавиятли ходимлар бор жойдагина ривожланиш бўлади, жамият тараққиёти учун ғоят муҳим янги-янги ғоялар, ихтиро ва кашфиётлар яратилади.

Матрасул Собиров,

юридик фанлари доктори,
Ўзбекистон Республикаси ИИВ
Ёнгин хавфсизлиги олий
техник мактаби бошлиғи.

ЎЗБЕКИСТОН — ЯПОНИЯ: ЎЗАРО МАНФААТЛИ ҲАМКОРЛИК

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида дунёнинг барча мамлакатлари билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарига Ўзбекистон барча тараққийпарвар давлатлар билан мафкурасидан қатъи назар, ўзаро тенг манфаатли ҳамкорлик ўрнатишга тайёр эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтган эди.

Қисқа давр ичида давлатимиз мисли кўрилмаган ютуқларга эришди. Бу ютуқлар ўз-ўзидан қўлга киритилгани йўқ. Иқтисодий ютуқлар Ватанимизнинг бой хом-ашё заҳираларга, ер ости бойликларига эга эканлигида деб биламиз. Бу бойликлардан етарлича фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликнинг аҳамияти катта. Республикамиз дунёнинг тараққий этган давлатлари билан тенглар ичра тенг бўлган икки томонлама фойдала сиёсий, иқтисодий, маданий ва маърифий муносабатларни ривожлантиришга ҳаракат қилмоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Европа давлатларидан ташқари, Осиёнинг, жумладан Шарқ ва Тинч океани ҳавзаси мамлакатлари — Хитой, Жанубий Корея, Индонезия, Малайзия ва ниҳоят, Узоқ Шарқда қудратли бўлган Япония каби давлатлари билан ҳам дипломатик, иқтисодий ва маданий алоқаларни йўлга қўйишга эришди.

Юртбошимиз Ислом Каримов Ўзбекистон-Япония муносабатларига алоҳида эътибор билан қараб келмоқда. Чунки Япония ҳукумати қисқа вақт ичида ўзининг оқилона олиб борган ички ва ташқи сиёсати туфайли дунёнинг энг бой ривожланган нуфузли давлатига айланди.

Ўтган йиллар мобайнида икки мамлакат ўртасида барча соҳалардаги ўзаро манфаатли алоқаларимиз тобора ривожланиб бормоқда. Жумладан, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий соҳалардаги алоқаларимиз диққатга сазовор. Бунинг боиси, бир томондан, Япония Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида биринчилардан бўлиб 1991 йил 28 декабрдаёқ тан олиб, кўп ўтмай 1992 йилининг бошидан икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилганлигида бўлса, иккинчи томондан, бизда қадимий Буюк ипак йўли орқали боғланган умумийлик ва ўхшашликнинг мавжудлигидадир. Биз каттага ҳурмат, кичикка шафқат, оилага садоқат, саранжом-сарипталиқ, ҳуллас, барча шарқона урф-одатларимиз бир-бирига яқин бўлган халқлармиз. Шунинг учун ҳам Япония халқи Ўрта Осиё халқлари, жумладан Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида мавжуд бўлишидан манфаатдор мамлакат эканлигига шубҳа йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Японияга ташрифи чоғида икки мамлакат ўртасида дўстлик, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги ҳамда ўзаро иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш ва Ўзбекистондаги ислохотларни қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги икки қўшма баёнот имзоланган эди. Бу мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатларда янги саҳифа очди.

Талаба-ёшларимиз шуни билиб олишлари зарурки, имзоланган бу стратегик ҳамкорлик узоқ муддатли, қалин ўзаро ишончга асосланган муносабатларни ўз ичига олади. Мазкур ҳужжатда томонлар тенглик, ўзаро англашув ва халқаро ҳуқуқнинг умумий қабул қилинган тамойил ва меъёрларига асосланган ҳолда дўстона муносабатлар ва стратегик ҳамкорликни ривожлантириш ниятини билдиради. Ўз навбатида Япония Ўзбекистон билан шериклик ўрнатишдан манфаатдор эканлигини изҳор этиб, бу Марказий Осиё минтақасидаги энг муҳим ва катта салоҳиятли шериклик деб баҳолайди. Гап шундаки, 1995 йилдан буён Япония Ўзбекистон иқтисодиётига қиритган сармоясини бир миллиард 600 миллион АҚШ долларидан ошиб кетди. Япония-Ўзбекистон иқтисодий ҳамкорлиги йилдан-йилга мустаҳкамланиб борганлигини кузатамиз. Бу икки давлат ўртасида ўзаро товар айрбошлаш ҳажми йил сайин кўпайиб бораётганлиги фикримиз далили бўла

олади. Япония 1995 йилдан бошлаб Ўзбекистон иқтисодиётига сармоя киритаётгани ҳам бежиз эмас. Масалан, Япония ҳамкорлиги натижасида Кўк думалоқ ва Шўртан нефть-газ саноати иншоотлари ҳамда Япониянинг Ўзбекистондаги ўнлаб фирма ва компаниялари имтиёзли кредитлар билан таъминлаб келишини эслатиб ўтмоқчимиз.

Икки мамалакат ташқи ишлар вазириликлари ҳамкорлиги натижасида «Мику-биси», «Мицуйи», «Марубени», «Нише Иван» корпорациялари билан алоқа ўрнатилиши ҳамда Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолият миллий банки билан Япониядаги банклар ўртасида имтиёзли кредит, «Ўзбектуризм» Миллий компанияси билан Ўзбекистон туризм муносабатлари қайта тикланишига олиб келди, десак хато бўлмаса керак. Хусусан, Япония «Тараққиётга расмий ёрдам» дастури доирасида мамлакатимизга бегараз ёрдам сифатида 100 миллион доллардан зиёд маблағ ажратганлиги фикримизнинг исботидир. 2000 йилдан буёғига кичик ҳажм-даги лойиҳалар учун жами 2,225 миллион долларлик маблағ ажратишни назарда тутувчи 48 шартнома тузилди. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 18 япон компаниясининг ваколатхонаси, ўнга яқин қўшма корхона фаолият кўрсатмоқда. Бундан ташқари, жаҳоннинг энг қудратли давлатлари сафига кирувчи етти мамлакат вакиллари томонидан 2000 га яқин қўшма корхоналарнинг ишга туширилишини ҳисобга олсак, нима сабабдан Ўзбекистонга қизиқиш бу қадар улкан эканлигини ҳис этамиз.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов 1999 йил 6 апрел куни «Дўрмон» қароргоҳида Япониянинг «Кейзай-Доюкай» корпоратив раҳбарлар уюшмаси президенти Коичи Минагучи бошчилигидаги делегация аъзолари билан учрашувда қурилиши бошлаб юборилган «Андижон-Ўш-Қашғар» темир йўли ва шу йўналишдаги автомобиль йўли ҳақида сўзлаганида, бу йўл орқали Ўзбекистон Хитой портлари орқали Япония билан боғланишни кўзда тутаятганлиги ҳақида айтиб ўтган эди.

Шуни таъкидлашимиз жоизки, Шарқ ва Ғарбни бирлаштирадиган ТРАНСЕКА лойиҳаси тўла ишга туширилиши шу йўл ўтадиган мамлакатлар ўртасида нафақат иқтисодий, балки сиёсий, маданий ва маънавий алоқаларни мустаҳкамлашни назарда тутган улкан дастур ҳамдир. Негаки, мазкур йўлак бу йўналишдаги барча давлатларга бирдек фойда келтиради. Бу лойиҳадан нафақат Ўзбекистон орқали Европа мамлакатлари Осиёга, ўз навбатида Осиё мамлакатлари Европага чиқиш имкониятига эга бўлади.

Шунинг учун ҳам юртбошимиз Ислон Каримов Япония ҳукумати юритаётган «Ипак йўли минтақаси дипломатияси» сиёсатига юксак баҳо берган эди.

Қабул қилинган тарихий ҳужжатда икки томонлама ҳамкорликнинг муҳим вазибалари сифатида савдо, сармоя, технология ва таълим соҳаларидаги алоқаларни янада ривожлантириш белгилаб берилган. Япониядаги таълим тизими 1947 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисидаги асосий қонун» ва «Мактаб таълими тўғрисидаги қонун» негизида амалга оширилади.

Мажбурий таълимнинг биринчи босқичи (6-12 ёшли болалар) олти йиллик бошланғич мактаб ҳисобланади. Мажбурий бўлган олти йиллик таълимдан сўнг, имтиҳонларни топира олган ўқувчилар мажбурий таълимнинг уч йиллик иккинчи босқичида (12-15 ёшли) ўқишни давом эттирадилар. Шу билан мажбурий таълим тугаланиб, келгуси босқич таълим жараёнлари ихтиёрий равишда контракт асосида пулли олиб борилади.

Ҳисоб-китобларга қараганда, мажбурий таълимни ўтаб чиққан ўқувчиларнинг 90%и бу имтиҳонлардан ўта олиш даражасида билим олишга эришадилар.

Юқори малакали ишчилар корхоналардаги, хусусий фирмалар қошидаги ўқув марказларида, қисқа муддатли курслар ва хусусий хунар-техника мактабларида тайёрланади. Шунингдек, беш йиллик техника коллежлари мавжуд бўлиб, 20 хилдан иборат инженерлик йўналиши бўйича таълим олиш имконияти бор. Уларнинг кўпчилиги давлатга қарашли бўлиб, катта конкурс асосида кирилади. Бу коллежларни битирган талабалар давлат томонидан иш билан таъминланади. 1976 йилдан бошлаб йирик фирма ва компаниялар қошида махсус тайёргарлик мактаблари борки, бу ўқувчилар қайси фирма ва компаниялар ҳисобидан билим олса ўша фирмалар томонидан иш билан таъминланиш ҳуқуқига эга. Олий таълим университетлар ва институтларда олиб борилиб уларга ўрта мактабнинг тўлиқ

босқичини ўтаб келган ёшлар қабул қилинади. Олий таълимни эгаллаш учун тўрт йил ўқиш жорий этилган.

Мутахассислар тайёрлашда давлат университетлари етакчи ролни ўйнайди. Булардан ташқари, хусусий ўқув юртлари бўлиб, уларда ўқиш учун катта миқдорда контракт тўлаш зарур.

Энг йирик давлат университетлари Токио, Сендай шаҳрида жойлашган Тохоку университети, Киото, Осако, Саппоро, Нагое, Фукуоке, Сендае университетлари ҳисобланади.

Хусусий университетлардан энг машҳури Васэда, Кето, Тюо, Токиодаги Мэйдзи, Осакодаги Кансай, Киотодаги Рицумэй университетларидир. Юқоридагилардан ташқари, 200-300 талабага эга бўлган кичик университетлар ҳам Япония таълим жараёнларида қатнашадилар.

Япония таълим соҳасига назар ташлар эканмиз, унинг кўп жиҳатлари халқимиз томонидан қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га яқин эканлигини кўрамиз. Масалан, Япония таълим тизими мувофиқ бошланғич мактабнинг олти йиллик биринчи босқичи ва уч йиллик иккинчи босқичи мажбурий таълим тизимига кириб, тўлиқ ўрта мактабнинг 15-18 ёшдаги ўқувчилар учун мажбурий таълим тизимига кирмайди. Бизда эса «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га мувофиқ, 12 йиллик мажбурий таълим жорий қилинган. Шунга биноан, Ўзбекистонда мактаб тизими умумий мажбурий таълимнинг икки босқичини — бошланғич таълим (I-IV синфлар) ҳамда таянч таълим (V-IX синфлар) жараёнини ўз ичига олади.

Ўзбекистонда мажбурий 9 йиллик мактабни битирган ёшлар касб-ҳунар коллежларига кириб ўқиш ёки ўқишни ўз хоҳишига кўра академик лицейларда давом эттириш ҳуқуқига эга. Ўзбекистонда касбий таълимни эгаллаш уч йил давомида олиб борилади. Энг қизиқ жойи шундаки, Японияда болага таълим бериш боғчадан эмас, балки бола туғилгандан бошланиши керак, деган ақидага амал қилинса, бизда болага таълим беришни она қорнидан бошлаб олиб бориш керак, деган ота-боболаримиздан қолган удум бор. Шунга қарамай, Япониядаги бошланғич ва ўрта таълим жаҳондаги энг мукамал, самарали ва талабчан тизим ҳисобланади. Нафақат муайян доирадаги одамларни, балки мамлакат бутун аҳолисининг эътибори таълимга йўналтирилган. Шунинг учун ҳам, мураккаб технологияга асосланган ишлаб чиқаришда барча япон ишчи аҳолиси муваффақият билан қатнашиш хусусиятларига эгадирлар.

Япония давлатининг жаҳондаги энг илғор тараққиёт даражасига эришувига сабаб бўлган омиллардан бири — унинг илмга бўлган катта эътиборида, деб биламиз. Яратилган ва яратилаётган гаройиб ихтиролар, япон мўъжизаси деб тан олинган кашфиётларнинг барчаси илмга бўлган эътиборнинг натижасида вужудга келади. Шунинг учун Япония таълим соҳасида эришган ютуқлари билан нафақат Осиёда, балки бутун жаҳонда танилган давлатга айланди.

Шу туфайли Ўзбекистонда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бўйича таълимнинг барча соҳаларида олиб борилаётган ислохотларга Япония бефарқ қараб турмасдан, унга муносиб баҳосини изҳор этди. Президентимиз Ислом Каримов Япониянинг энг нуфузли олий ўқув юртларидан бири — Весэда университетида бўлиб ўтган учрашув чоғида шу университетнинг ректори Окушима Такаясу юртбошимизнинг давлат бошқариш, ривожлантириш ва икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш борасидаги улкан хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш билан биргаликда, изчиллик билан амалга оширилаётган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг самаралари нафақат мамлакатимизда, балки халқаро миқёсда ҳам аҳамияти катта эканлигини қайд этди.

Весэда университети Илмий кенгашининг қарорига биноан Ислом Каримовга маскур Олий ўқув юртининг фахрий доктори унвони берилди.

Шу куни Ислом Каримов Японияда таълим олаётган ўзбекистонлик 70 га яқин талабалар билан учрашиб, улар билан мамлакатимиз учун замонавий кадрларнинг аҳамияти, бу борада мамлакатимизга Япониянинг кўрсатаётган ёрдами хусусида суҳбат ўтказди. Энг қувонарлиси шуки, Ўзбекистон ва Япония ҳукуматлари ўртасида 348 миллион иен миқдорига грант ажратиш тўғрисида битим имзоланди. Бу битимга мувофиқ яна 20 нафар йигит-қизларимизнинг Японияда таҳсил олиши учун имконият яратилди.

Икки мамлакат ўртасида тузилган стратегик ҳамкорлик узоқ муддатли ўзаро ишончга йўрилган муносабатларни назарда тутди. Икки томонлама ҳамкорликнинг муҳим вазифалари сифатида савдо, сармоя, технология ва бошқа соҳалардаги алоқаларни янада ривожлантириш белгилаб берилган.

«Барча ҳужжатлар Япония Бош Вазирининг қароргоҳида қабул қилингани Япониянинг мамлакатимизга, шахсан Президентимиз Ислом Каримовга нисбатан юксак ҳурматидан далолатдир», деб ёзади таниқли журналист, ЎЗА махсус мухбири Анвар Бобоев. Ҳақиқатан ҳам, қабул қилинган барча сиёсий, иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлар кўлами, сафар чоғида Ислом Каримовнинг ҳукумат, ишбилармон ва академик доиралар вакиллари билан самарали, сермазмун, очиқ, дўстона музокаралари Президентимиз ташрифи юксак даражада ўтганлигидан далолат беради. Энг қувонарлиси шуки, таомилга биноан, Япония императори ҳеч маҳал бир давлат раҳбарини, у неча марта Японияга ташриф буюриши ва ташрифи қандай мақомда ўтишидан қатъи назар, икки маротаба қабул қилмайди. Эсингизда бўлса, Президентимиз Ислом Каримов бу кунчиқар мамлакатда биринчи бор 1994 йилнинг май ойида бўлганида император саройида меҳмон бўлиб Акихито билан учрашган эди.

Бу сафарги ташрифида ҳам Ислом Каримов император саройида меҳмон бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, император камдан-кам ҳолларда меҳмонларни шахсан кутиб олиб, кузатиб қўяди, мамлакат халқининг фахри ҳисобланган бу шахснинг Ўзбекистон раҳбарига ғоят илиқ муносабат билдириши — музокаралардаги очиқлик ва самимийлиги, юртимизга хайрихоҳлиги муҳим аҳамият касб этади. Демак, Япония императорининг давлатимиз раҳбарига кўрсатган эҳтироми замирида катта маъно-мазмун мужассам. Зеро, халқ ўзи эҳтиром этадиган, фахрланадиган кишининг нуқтаи-назарини кўлаб-қувватлайди.

Шундай қилиб, юртбошимизнинг Японияга қилган ташрифи натижалари биринчидан, энг асосийси, Ўзбекистон ва Япония давлатлари ўртасида имзоланган стратегик ҳамкорлик расмий ўз тасдиғини топди.

Иккинчидан, сиёсий соҳадаги муносабатлар тамомила янги босқичга кўтарилди. Бу борада ҳозирги кунда Японияда олтига сиёсий партия мавжуд бўлса-да (Япония Либерал Демократик партияси, Япония Демократик партияси, Япония Комэйто партияси, Япония Либерал партияси, Япония Коммунистик партияси ҳамда Япония социал демократик партияси) уларнинг ичидан энг нуфузлиси Япония Либерал демократик партияси ҳисобланади. У 1955 йилда икки консерватив партиянинг қўшилиши натижасида тузилган бўлиб, 50 йилдан буён ҳукмрон бўлиб турган сиёсий партиядир. Ана шу партия ташаббуси билан парламентада «ЛДП — Ўзбекистон» дўстлик лигаси тузилган.

Токиода ЛДП бош қароргоҳида партия етакчилари билан Президентимиз Ислом Каримов учрашиб, улар билан суҳбат ғоят самимий ўтди. Мезбонларнинг муносабатида чуқур эҳтиром, меҳр ва дўстлик руҳи яққол сезилиб турди.

Учинчидан, ташриф иқтисодий музокараларга бой бўлганлиги билан ажралиб туради. Япониянинг нуфузли ишбилармонлари вакиллари билан учрашув чоғида энергетика, ахборот-технологиялари, тўқимачилик, кимё ва енгил саноат, коммуникация тизимларини такомиллаштириш борасида кўплаб аҳдлашувларга эришилди.

Айниқса, пахта ва ипакни қайта ишлаш саноати соҳасидаги келишувлар алоҳида эътиборга молик бўлди.

Шундай қилиб, Ислом Каримовнинг Японияга сафари улкан натижалар билан якунланди. Бу ютуқларга албатта, ўз-ўзидан эришиб бўлмайди. Бунга сабаб Ўзбекистоннинг минтақамиздаги стратегик, жуғрофий-сиёсий аҳамияти, захиравий имкониятлари, иқтисодий салоҳияти ва энг муҳим бойлик — меҳнаткаш ўзбек халқи деб билиш керак.

Абдуғаффор Қирғизбоев,
тарих фанлари доктори, Низомий
номидаги Давлат Педагогика
университети проректори.

Убайдулла Содіқ

РАҲМАТ ТОМЧИЛАРИ

Ҳикоя

У сарғиш қошларини силаб, болаларига жаҳл билан қийқирган хотинининг куй-инишидан кулиб қўйди.

Хотинида қомат, тил-жағу, узуқаралик-сурлигу, ялтоқланиш... ҳаммасидан бор. Уриб ҳайдаса ҳам, чиқмас киннадай онасиникига кетмайди. «Бор, сен ҳам бошқа хотинларга ўхшаб аразласанг-чи, кетиб қол, бир-икки ҳафта туғилган уйингда гумдон бўлиб ўтириб кел!»

Йўқ, борадию, келади. Урса, сўкса ҳам без бўлиб тураверади. Бу гал сафарга жўнашдан олдин уриб-сўкиб онасиникига ташлаб кетган эди. Файратига чидамай, эски бозорга чиқяпти — болаларни боқяпти эмиш.

У қўлини чўнтагига суқиб, пулларини қисимлади: ҳаммасини сарф-ҳаражатга ташлаб кетади, ўзига ортиқча пулнинг кераги йўқ.

У ноз-қилиқчи, беъмани фироқ-димоғдорни эмас, ҳақиқий, талашиб-тортишиб, турмушни таталаб, туғиб-туғиб яшайдиган аёлни орзулаб излаган эди. Худо етказгани бу бўлди. Араз нима — билмайди, қачон борса бугунгидай: «Ким у?», «Ме-е-ен, юринглар кетамиз?!», «Яна жўнарсиз?!», «Эшикни оч. Болаларни олиб чиқ, соғиндим. Кампирни ҳам бошлаб ... чиқаверинглар». Қайнонаси ҳам кирчимол, таранг қилмай чиқақолади.

У яна чўнтагидаги пулини силаб қўйди: чамалаб-ажратиб қўйгани яхши-да! Энди каллани қотирмайди. У жойнамоз устида ўтирган қайнонасидан кўз узмай, пиёлага қўйганини симирди, газлагига турп ҳидлаб, «карс» этиб тишлади. Хотини ташқарида ош дамлаяпти. Вақт анча маҳал бўлиб қолган.

Болалар дадаси, эналари билан яйрайди... Ташқаридан кулиб кириб келган Рўзи-хол эрқаланиб дадасининг кучоғига ўтириб олди. Тайтанглаб келган кенжа ўғли «туу-туу» деб отасининг енгидан тортди. У ийиб кенжасини бағрига босди. Бола димиқиб питирлайди.

У яна ҳам маҳкамроқ кучоқлади. «Дада энди кетмайсиз-а?!». «Яна тез келаман». «Яна кетасизми?!»

Намозини ўқиб бўлган қайнонаси ўрнига келиб ўтирар экан, буришган юзини яна ҳам тириштириб рўмоли билан оғзи-бурнини яхшироқ ўради.

— Заб келибсиз-да, а, болам?! Яхшиям ўғил-қизингиз борлиги эсингиздан чиқмапти.

— Буларни эсан чиқариб бўладими?! Аммо, сиз... онам ўрнида онамсиз.

— Заҳарни ютасиз-а, болам. Шунинг ўрнига ширин қандлардан сўриб юрсангиз-у?!

Куёвнинг қайнонага меҳри тобланди: «Барибир мени яхши кўради, аяйди?! Хафалигини кўнглидан чиқариб ташлаш керак?!»

— Ота-онамни кўрганлардан ўзингиз қолибсиз. Сизни кўрсам онам раҳматликни кўргандай бўламан. Ота-онани иззатласа, кўрганларини йўқлаш керак эмиш-ку?! Ўша ёқларда, уйга борсам бизникига чиқиб турадиган Маҳбуба кампирга куйлак олиб берай, деб қўйгандим, у ҳам жўнаб қолибди. Энди, мана, пулни олинг, бу — Маҳбуба энага атаганим, куйлак олиб киясиз, мана бунисига эса асал, новвот, майиз олиб ейсиз, ушланг.

Кампир пулларни олдию куёвига мижжа қоқмай тикилиб тураверди.

— Болам, дунё-ю охиратингизни куйдириб шу захри қотилни ичмасангиз нима бўлади?! Бир отиб уринг!

— Хўп. Унақа пайтларга ҳам оз қолди. Ҳозир, ичмай десам, ўзларингни гапириб қўйган гапларинг бор-ку: «Аччиқни аччиқ, захарни захар кеседи», деган. Ичимдаги илонни шу захар билан даф қилиб турмасам, бўғзимни таталаб ўлдиради. Ахир, ари кўрмаган асал тайёраб сотаётган асалпурушларни, ўғли ўлса ёш неваря-ю келинини кўчага ҳайдаб ҳовли сотмоқчи бўлган ҳожи боболарни... эшитиб, бўғилиб ўлиб қолишинг ҳеч гап эмас?! Худонинг ургани шу бўлса керак-да?! Ахир, одам ўлганда ҳеч нарса сўралмайди, аммо бировдан қарзи бормиди, ҳақдорлар ҳақини талаб қилиб келса, узиб қўясиз-а, деб одамлар олдида боласининг, авлодининг гарданига юклаб қўйилади-ку?! Ҳатто яратувчи ҳам эгаси рози қилинмаган ҳақдан кечмас эмиш-ку?!

— Вой болам-а, қайси бирини айтасиз, отамнинг замонлари ўтиб кетибди. Кечқурун, мана булар судрашиб тўйга чиқдик, эркак-хотин ўртада, майлис қилишди. Эсиз умр, эсиз ҳаёт?! Умрда бир бўладиган савдода «Ёр-ёр»лар қани-ю, қиз мажлислар қани, чимилдиқлар қани-ю, қўлга ун, ёғ солишлар қани?! Йўқ, биттасиям йўқ. Ёнини белигача йиртишиб, орқасини тўпдай ўйнатиб юрганлар: «Би-и-из, мен, омад, бахт тилайман!» эмиш...

Куёв қайнонасининг гапларидан нашғаланиб кулди, хотини товоқда ош кўтариб кирди, қизи дастурхондаги нонларни дасталаб олиб сатилга солди.

Гапга хотини қўшилди.

— Жаа гаплашасизлар-а?!

— Сен, гаплашганимизни ҳам кўп кўрасан. Ҳаёт, она ғанимат, эси йўқ.

Хотини лабини буриб ишшайди. Кампир «бисмилло» деб ошга қўл чўзди-ю, бирдан гап халтаси очилиб, қаддини ростлади, кўрган-кечирганларидан сўзлашга тушди.

— Кўравераркансан, кўравераркансан, бу бошлар нималарни кўрмади?! Оллоҳга беадад шуқрлар, бу дунё кўрадиган дунё экан. Бу кўзлар хилма-хил қовунларга тўла бозорларни ҳам, сўйилгунча шираси қўл-бармоқларни, еб бўлгунимизча оғиз-лабла-римизни чиппа ёпиштирган, бир-икки тилим ортиқроқ еб қўйилса танани қиздириб бетоқат қиладиган қовунларни ҳам, гупиллаб ёққан том бўйи қорлару баҳорда ҳам найзадай осилиб ётадиган сумалакларни ҳам, серобчиликлар тугаб — эртақ бўлиб нон авлиёга, ош пайғамбарга айланган замонларни ҳам кўрдик. Ҳар-ҳар одамлар, очликка чидамай, йўлларда сулайиб ўлиб қолаверган. Нонбоқочарлар пойлаб но-нингни қўлингдан юлиб-юлқиб олади-да, лойнинг ўртасига кириб ейверади, урган-сўкканга қарамайди. Бунақа дастурхон ёзишлару ўртага ош қўйиб «олинг-олинг» де-йишлар қаёқда?! Аммо ўшанда ҳам меҳр-оқибат бор эди. Кичкина-кичкина, пастак уйларда танимаган ота бир, эна бошқа ака-ука, опа-сингилларнинг ҳам меҳр-оқибатлари бор эди. Ҳозир бир қориндан талашиб тушганлар итдай ариллаганига ҳайронлар қоламан... Сиз ҳам ота-бувангиз сиғиб яшаган ерлардан пул деб узоқ юртларга кетиб қолмай, уйим-жойим, болам-чақам деб келинг-да энди?! — деб куёвига қаради. Куёв қайнонасининг кўз найзасига тоқати келмай, назарини қочирди.

— Ошдан олинг. Келаман, оз қолди, вақти-соати билан, албатта келаман. Ахир, савдогарлик савоб ҳунарлардан экан-ку?! Бу ерда одамлар ейдиган ун, ёғ, гуручни сотиш менга тўғри келмайди. Ор қиламан. Бундай қилолмайман, ахир?!

Кампир лунжини қимирлата-қимирлата ютинди.

— Қазисан-қартасан, асли наслингга тортасан?! Ҳамма нарса ота-онага қараб бўлади-да?! Эъзозхон раҳматлик покиза, солда, тўғрисўз хотин эди. Раҳматлик бир ҳафта олдин сотиб олган рўмолини кейинги ҳафтасига эгасига қайтиб олиб бориб «Иккита бериб юборибсиз», деганини биламан.

— Мана бу кўп уришарди, — деди куёв ёнидаги хотинига қоши билан ишора қилиб. — Майли, энди. Яхшиям шуни туғиб қўйган экансиз. Бундан бошқаси кунимга ярамайди. Фақат болаларга сал бепарвороқ. Уларни тўйдир. Қачон меҳмон келаркин, дастурхон қачон ёзиларкин, маза қилардик-да, деган ўйда яшашмасин. Ҳар куни сарёғ, тухум есин, эрталаб қатиқ, сут ичин. Сиз ошдан катта-катта олинг.

— Менга қаранг ўғлим, ун-ёғ сотмасангиз, катта-катта иморатлар қуриляпти, кучингиз бор, сиз ҳам уй қуринг, уйга зор одамлар қанча?! Мен, хотин бошим билан, Фарғона каналида тупроқ ташиганман.

— Отамиз ҳам, онамиз ҳам сизсиз, буларни катта қилишинг. Сиз ўлмай туринг энди.

— Вой болам-а, ажал эшик қоқиб келса, қаёққа қочиб бўлади?!

— Шошмай туринг-да, келмаётган ажални чақириб олманг.

Хотини маъноли томоқ кирди.

— Сен нега томоғингни қираверасан?! Бунингиз қип-қизил лўлининг ўзи-ку, оқ рўмол ўраб олиб отинча бўлиб олганига нима дейсиз?! — Хотини яна юзини тириштириб кулди.

— Мен сизга нима қиляпман?! — деди эркаланганнамо. У хотинига бир оз қараб турди-да:

— Сен қачон қадримга етиб, яхши одам бўлсин деб, мени дуо қилар экансан. Худодан сўрасанг-чи?!

Хотини ишшайди.

— Дада, сизни чақирешяпти, кўчадаги кишилар чақиряпти.

— Мени?! Ким чақиради?! — дея у хушёр тортди. Эшикнинг дукиллагани, кўча дарвозада бақирган товуш эшитилди. «Мана, ҳозир». У оёғига шиппагини илар-илмас ташқарига ошиқди. «Яхши-ку, бу ҳовлида ҳам одам борлигини ҳисобга олиб чақиришса... Яхши-ку?!»

У тез қайтиб келди.

— Мана булар парашок, булар совунлар. Кир машинага ташлаб қўй. Кийим-кечакларни чайқаб турасан.

— Ахир, шунча нарса оласизми?

— Ке энди, кўп гапирма. Мени бугун одам қаторида жанозага чақирешди. Машина тўла кўшнилари мени кутишяпти. Ундан кейин ҳаммомга ўтиб қайтаман. Онам раҳматликни ҳам зиёрат қиладиган бўлдим.

У энгашиб ухлаб қолган ўғлининг бурнига чертиб қўйди.

— Ишқилиб, болангиз ҳам ўзингизга ўхшаб дуч келган жойдан чўқийдиган хўроз бўлмаса гўрга эди?!

— Сен унақа дема. Бу хўроз эмас, хўрозларнинг хўрози — даканг хўроз бўлади! —

дея энгашиб ўғлини яна чўлпиллатиб ўпди, бола ижирғаниб юзини тескари буриб олди.

— Кийим дазмолла, сахар пастга кетамиз. Мол жўнатганмиз. Ҳозирча ўша томонларда юрмасам, диққатчиликда буларни ҳам сиқиб қўяман. Бугун сиз шу ерда қолаверинг, мен кечроқ келаман.

Қайнона унга хомуш қараб қўйди.

— Чақиришяпти, жанозага чақиришяпти.

У шошилиб чиқди, дарвоза олдидаги кўшни йигит билан қўл олишар экан, кўчанинг нариги бетидаги уйдан чиққан Абдурайимжон тоғанинг ўғли Исмоил унга хўмрайиб ўтиб кетди.

— Ҳалим аканинг куёви қўққисдан узилиб қопти... жанозага, — қайтарди кўшни йигит.

— Хўп. Ҳозир таҳорат олиб чиқаман.

У таҳоратга шошди.

«Тавба, ҳеч нарса қилмаса ҳам нега Исмоил гезаради?! Отасида на илм, на савод, на одамгарчилик бор?! Гапни ямлаб-ютиб чули-чули билан тузук-қуруқ дуо қилишни ҳам билмайди-ю, одамлар «фалончи табиб зўр эмиш», «пўкин эмиш» деб келаверади?! Нукул юмшоқ машиналару, шими йиртилгудек кийинадиган қаранда хотинлар келади. Илгарилари мижозларни битта-битта қабул қилар эди, ҳозир бир уй-бир уй одамга сидирғасига дам уради-да, чиқаётганлардан берганини йиғиб эшик тагида ўтиради. Даромаднинг қуввати икки ўғлига олинган тайёр ҳовли, янги машинадан маълум. Омадми бу, омадсизликми — уни бунга ақли етавермайди, аммо тийрак назарида, бу — лўттивозликдан бошқа нарса эмас.

У аранг сафга улгурди-да, тобугни очик машинага юклашиб, ўзи бошқалар билан автобусга чиқди. «Ҳой, Ёмонтоймисан?! Қачон келдинг?! Сен ҳам сафимизга қўшиласан экан-а, баракалла?!» деди оқсоқол. Бошқалар унга хушламай кўз ташлади, баъзилар бутунлай тескари қараб олди. Аммо у буларга парво қилмай, марҳумнинг уйланмай қолиб кетган ўғлини ўйлади. Ёлғиз ўзи қолди. Онаси ҳам ўлиб кетган. Опаси куёвда. Фирт етим. Имкон бўлса, ёрдан бериш, қўллаб-қўлтиқлаш керак?!

Назари ерда бўлса ҳам, қаердан бораётганлари маълум: йўл бўйидаги кўп қаватли уйнинг учинчи қаватидаги хона унга таниш. Ўзига кулган гўзал ўзидай ўзгаларга ҳам кулган: уларга ҳам таниш. Тарбиячи. Боғчада. Кулганда бутун дунё, ёруғ жаҳон Гулнорага қўшилиб хандон отаётгандай. Шундай қиз, жувон ёлғиз. Ташқариси шодон, ичи нолон. Кимсасиз. Муроди ҳосил бўлганлар уни дарҳол унутиб оилаларига шошадилар. «Ҳеч ким менинг ишимга аралашмасин. Гапларингга кириб, йўлларингга юриб, расво бўлдим. Энди бас, дунёда лабзи ўғилбола қолмабди. Ҳамманг юбка кийиб, рўмол ўраб олиш». Шўрлик йиғлайди, эзилиб-эзилиб йиғлайди. Унга қараб гапларини эшитиш, у билан юзма-юз туриш оғир масала.

Ёмонтой ўзига хўмрайиб-ижирғаниб қарагиси келмаётган кўшнилари — ўлик кўмувчиларни ўгринча назардан ўтказди.

Қўлида кий, тешикни мўлжаллаб, орқасини дўмпайтириб энганган кўйи қаторлашган кўзи қисик, мўйловли таниш турк-тароватлар... биллиардхўрлар, машиналар сафи, тижоратчилар бепарво, шошган ва қўлини юзига суртиб ўтаётганлар... ордда қолиб, майит ортилган машина ортидан уларнинг автобуси ҳам қабристон кўчасига қайрилди.

Уймаланган тўда уни силжиш-тушишга қўймай, «Йўлни очинглар, йўлдан қочинглар» каби гап-сўзлар билан шов-шув кўтаришиб, одамлар устида тебранаётган анбар қабристон ичига ўтиб кетди. У сезилар-сезилмас чайқалиб, ўриндикча суянди. «Ҳа ака, нега ўйланиб қолдингиз?!» «Жанозага деб чақирганлар йўқ. Келгунларича бурун жийириб четланганлари етмагандай энди йўл бошламай ўзлари тескари қараб кириб кетаверадилар?!» «Ўзингиз кираверинг. Кўрдингиз, ўликни елкалашиб олган бўлса, тирикларнинг ҳаммаси ўзи юриб кирди. Сиз ҳам, ахир, тириксиз-ку?!» «Худога шукр. тирикман. Мени ҳозир ўлиш, кўмилишга имконим йўқ. Қиладиган анча-мунча ишларим бор. Ўғил-қизларимни ўстиришим, қарзларимни узишим керак». «Шундай экан бўпти-да, кираверинг-да?!» «Сиз-чи? Сиз нега кирмаясиз?!» Ҳайдовчи очик эшикдан кўчага чиртиллатиб тупурди: «Ўлик кўмаман, савоб топаман, деб ким олган, билмайман, ёнимни қоқлаб кетишибди». У яна алам билан чиртиллатиб тупурди: «Сиз секин кириб бораверинг». «Энди ака, ўгрию-ўгри, унинг касби — сездирмай олибди, сиз эҳтиёт бўлмай пулингиз борлигини била туриб, чангалингизда сиқимлаб туриб олдириб ўтирсангиз, ахир, осонликча келмагандир-ку, пул деган жигар?!» Ҳайдовчи гўлдўнглади, у эса пастга тушди: «Тавба, ҳеч ким ўзидан кўрмас экан-да, ўзгада кўради-я, ўзига маҳкамроқ бўлса ўлармикан одамнинг қўлини қичиштирмай?!»

У қабристон эшигидан ўтдию тўхталди. Чап томонда деворга яқин турган тобу келтирганлар: «Қани, лаҳадга ким тушади, ҳеч ким йўқми?» дея бир-бирига зимдан

қарашди. «Ўпкасини қўлтиқлаб келган бу савобталаб азаматларни дадил мен туша қолай демай ерга қараб айланиши нимаси?! Ёки гўрга тушсам мени ҳам ўликка қўшиб кўмиб қўйишади, деб кўрқадиларми?!»

«Дадам»лаб ҳиқиллаётган йигит ердан кўз олмай, дарҳол белбоғ, тўнини ечиб панжарага ташлади-да, лаҳадга яқинлашди: «Ўзим тушаман». «Демак, ҳамма жойда ҳаммавақт, ҳатто ўлганингда ҳам, биринчи галда ўзингники, боланг — ўғлинг асқотар экан?!»

У уйдагиларни, ўғлини кўз олдига келтирди-да, томоғини қириб-қириб қироат билан сўзлаётган оқ саллалли домлага хомуш термилди, ўша томонга аста силжий бошлади.

— Одамлик омонатларини бажаришимиз керак. Берган кўз-имконларинг билан тўғри нарсаларга қарамай, номаҳрамларга қарадим, ҳаёсизликларга кўз юммай бақ-райдим, назарим ўзгалар ҳақиғага тушди.

«Сайранг, тўтикушим, сайранг?!»

— Яхши сўзларни эшитиш учун берган қулоқларим билан ғийбат-фитналарни эшитдим, нолиш-шиқоятларга динг қилдим. Дунёю охираг учун фойдали хабарларни эгаларига етказиш ўрнига тилимни узун қилиб беҳуда валақ-валақлар билан умр ўтказдим...

У довдираб сўзлагувчининг ёнбошида тўхтади.

— Кечирасиз қорака, бўладиган гапдан гаплашайлик. Ўлик кўмувчининг иқтисодий аҳволи ночор, қўлимиздан келганича шу болага кўмак беришимиз зарур. Шундай-ми?

Гапирувчи каловланди.

— И-йа, Ёмонтоймисан?! Шунақа, шунақа. Сенда ҳам одамгарчиликдан бор экан-а?!

Тўпланганлар ҳушёр тортди, ўртага жуда нозик жимлик чўкди. Шу даражада жимиди-ки, девор ортидаги қувурдан томиб турган сув товушигача эшитилди. Визиллаб қовоқ ари учиб ўтди. Сукунат чўкди. Бир одам ютиниб томоқ қирган эди, бошқалар ҳам унга қўшилди. Майит ўраб келинган кўрпани икки буклаб устига тиз чўкканлар — домланинг шериклари бўлса керак — бир-бирларига саволомуз қараб олдилар.

— Мен, мана бу пулларни ёрдам тариқасида сизларнинг номингиздан шу йигитга топшираман.

У қаққайиб турган йигитнинг ёнига борди, бола тортиниб каловланди, у сиқимидаги гижим пулларни йигитнинг қўйнига тикди.

Ҳамма жим. Бу сарғайган Ёмонтойни ким бошлаб келди, бу пуллар қанақа пуллар, уни нега йиғилганлар номидан топширади, дафнчиларнинг айримлари буни тушунганга ўхшасалар ҳам, кўпчилиги ҳайрону лол, таажжубда эди.

— Сизларни овора қилгим келмай, чўнтақларингдан ўзим йиғиб ола қолдим, рози бўлинглар?!

— Отанга раҳмат!

— Ҳе-э, қизиқмисиз, ўғрининг отасига раҳмат дейдими, падарига лаънат?!

— Астағфируллоҳ! Ҳой биродарлар, жойига кетибди. Майли, арвоҳ чирқирамасин. Ўзимизни босайлик. Шайтонга ҳай берайлик...

Ғала-ғовур кучайди, сусайди, босилди.

— Мен эсимни таниганимдан буён ўша ёқларда иш қиламан. Савдогарчилик. Мана, бу — қуруғи, мандан Мавлонтонга ёрдам. Мени яхши одам бўлсин деб дуо қилинглр...

Ҳеч ким чурқ этмади. Ҳамма Ёмонтойнинг бу қилмишига ҳайрон.

— Бу нима анқайиш? Ўликни кўмайлик, кетмонни ол, болам.

Одамлар кетмонни қўлма-қўл узатишиб-чангитишиб қабрни тупроқ билан тўлдиришди. «Бўлди, бу ёғини ўзим тўғрилайман. Ўқийверинг». Тик турганлар чўкишди, қироат қилинди, ҳовучлар юзга суртилди, одамлар кўчага ошиқашди.

Қабристонда яна азалий-одатий осойишталик чўкди. Шабада елпиб, у хўрсиниб қўйди.

У ўтирди, ўтираверди. Борлиқни қонга бўяб ботаётган қуёш камзул-кўйлагини шартта ечиб моматалоқ бўлиб кетган вайрона кўнглидек кўксини ёруғ жаҳонга кўрсатиб чинқираётгандек... ичи тўлиқди.

Ҳамма нарса — қабристонни айланасига ўраган бетон девору ўртада ярашимсиз қўққайган, мозорнинг мозорлигини бузиб турган гиштин бино, четлардаги яккам-дуккам дарахтлар, узайган тераклар, ҳатто эггиси келмай аста судралиш ҳаракатига тушган шабада-шамол ҳам завол вақтининг ўлимтик-ўнгин рангига чулгангандай. Борлиқ мавжудотлар мотам лаҳзаларига бурканиб хайр-хўшлашиш, айрилиш, жудо бўлиш, маҳрумиятлар таомили — одатига риоя этаётгандай.

У ер юзида экани эси-ёдига тушиб... нохушланди.

Дарвоқе, ёдидан кўтарилмаёзибди, онаси, волидаи мунисаси ҳам шу ерда, нари-роқда, тупроқ остида. Боласини бошқалардан ошиниб ўзини, руҳини йўқлашини кутиб ётгандай...

У қуриб-қовжираган зарғалдоқранг ўт-ўланлар, баланд-паст темир панжаралар ўровидаги дўмпайган эски-янги қабрлар, ҳар жой-ҳар жойда тахталари синган, ўнган-ёрилган қўлбола ўтиргичларни оралаб, жимлик, сукунат, хилват қуршовидаги кўзга кўринмас аллақандай изғиб-кезиб юрган ваҳималар ҳамроҳлигида мазорлар орасидан ўтиб, онасиники деб тахмин қилган қабр устида тўхталди.

У онасини биринчи йўқлай олмаганига... уялди.

Ахир, она шўрлик, болам, ҳалолдан топ, ҳамма нарсани олиб келаётганинг, тўкиб ташлаётганинг билан, булар, менга мумкин эмас, билиб-қўриб туриб қандай ҳалқумимни булғайман?! Ҳалолдан топсанг, ермидим, киярмидим?!

— Сиз ўйлаганлар йўқ бизда. Буларнинг ҳаммаси қўл меҳнатим, пешона терим, буларни бу ерга келиши учун бор ҳунаримни ишга солганман. Отамнинг замони отам билан ўтиб кетган. Бугунгилар бир-биримиздан ўтсак-ўтамизки, ортда қолмаймиз.

— Ўғирлик қилма, одам алдама?!

— Мен ҳеч кимни алдамайман. Бошқалар ҳам алдамайди. Бир-биримизга мушткетди билан тажриба алмашамиз холос. Унинг тажрибаси менга келиб етгунча, мен бошқа тажрибага кўчган бўламан. Мана бу пулларни олинг.

— Ололмайман. Бу пулларга шубҳам бор. Шубҳали нарса ҳаромга яқин.

Онаси раҳматлик тўғри, тоза хотин эди. Чангал-чангал пулларга қарамаган. Қўлига ушлаш у ёқда турсин, ҳатто назар ҳам солмаган. Онаси назари тўқликда тенги йўқ аёл эди.

Ёруғликни ўраб бораётган қоронғулик қалинлашар экан, қуюқлашиб тобора кўкариб бораётган осмонда ўзларини ҳар томонга отиб учаётган кўршапалаклар ҳам гўё ўтган кун-лаҳзалари ҳам шовқин-суронлар бағридан юлиниб чиқиб келган вужуд борлиги билан ҳамдардлашиб, чеҳра-чиройдан айрилиб сукут сақлаганча бир-бирларига арзу ҳолда мўлтирашиб тургандай, ундан узр сўраётгандай эдилар.

Қуёш тамоман ботди.

Дўмпайган, хўмрайган қабрлар кўзини, чигирткаларнинг чириллаши қулоғини тешиб... юраги зириллади.

Нимадир шитирлаб, юз-кўзларига совуқ томчилар кўнди, атроф-борлиқни бир меъёрдаги шивир-шивир қоплади: гўр, гўр эгалари бемаҳалда уни ўз маконларида бўлишидан норози бўлиб, кетишини сўраб шивирлай бошлагандай ичидан сизган жамирламалар ҳам кўзларидан сизғиб ёмғир томчиларига қўшилгандай... кўзғалиш таралдуғига тушди.

Унинг юрагини ёриб яқингинадаги дарахтда қандайдир қуш «Қийқ-қийқ»ладида, даҳшатли, одамни ўтакасани ёргулик чақмоқ ярақлади, у титраб-қақшаб ўрнидан турди.

Ёмғирнинг шивир-шитири кучайди. У жадаллади, кўчага чиқдию таққа тўхтаб қолди: йўл чети — бетон симёғочлардаги ялт-юлт чироқлар чироқлар эмас, шайтон-иблиснинг ғамза билан пориллаган кўзларидай юрак-бағри эзилди, алам-дардлари мижғиланиб, ғашлиги аланга олди.

Бу алангани ўчириш, совитиш учун осмон сув сепишини кучайтиргандай, ёмғир тезлагандай бўлди, аммо асфальтлар ҳам шайтон жилваларини акслантириб-нурлантираётгандай туюлиб, ғашлиги ғазаб бўлиб бўғзига қадалди.

Эҳ, нега, нега бунақа?!

Яқин-яқинларда ҳам кўча деворларини бузганлар, кўпчиликнинг ҳақи араллашиб қолса, нима қиламан, одамлар юзига қандай қарайман дея ор-номус билан пойдеворларни ҳовлиснинг ичидан оладиган, кўпчилик одамларга фойда-нафи етса боши осмон-кўкка етадиган ҳотамтой, танги, назари, кўнгли тўқ, маҳаллада бирон етим ё камсуқум, камхарж одам тўй қилса, ё бирови ўлса сарф-харажатини индамай ўз бўйнига олиб, келди-кетдида қўл қовуштириб турадиган Шокиржон акалар, қўли юпқаларнинг болаларига қўчаларда кийим-кечак, қанд-курс тарқатиб, улар билан хоҳолаб ўйнаб-қулиб ўтадиган хушчақчақ Абдумухтор тоғалар, семиртириб сўядиган қўйлари гўшт-ёғлари, калла-почаларини пул-нонлар билан бева-бечораларга ўз қўли билан тарқатадиган Абдусалом тоғалар, чевархола, Қорасоч аммалар... қани? Эндиликда, кўчалар қолиб, наҳотки мазорлар, ўликлар маконига ҳам кўз олайтиришдан, ҳовлисига қўшиб, йўлак қилиб олишдан тап тортмай, уялмай қўйган?!

Шивалаб кучайган ёмғирга кўз ёшлари қўшилди ми ёшларига ёмғир томчилари — раҳмат томчилари қўшилиб кучайди ми кучайиб, у шитоб билан юриб кетди.

ЯШАШГА МАҲКУМ ЭТИЛГАНЛАР

Роман¹

(«Чаён йили» романининг III қисми)

25

Бир куни Зоҳид трамвай бекатида турган эди, нарида «Тез ёрдам» машинаси тўхтаб, кабинасидан похол шляпа кийган киши Зоҳид томон жилмайиб кела бошлади ва рўпара келганида Зоҳид аранг таниди — курсдоши Қаҳҳор эди.

— Бор экансан-ку, дўстим! — дея Қаҳҳор Зоҳиднинг қўлларини сиқди. — Тинчмисан? Омонмисан? Ҳалиям институтда ишляапсанми? — Улар анча йилдан бери кўришмаган эдилар.

— Зўрға танидим, — деди Зоҳид, бекатда трамвай кутиб турган йўловчиларга аланглаб. — Ўзинг қалайсан? — деди Зоҳид иши ҳақида гапиришни истамай.

— Аста-секин, — деди Қаҳҳор, кўришиш пайтида қийшайиб қолган шляпасини ўнглаб. — Бизники хўжалик ишлари.

Зоҳид ошнасини омбор мудурига ўхшатди, аммо сўрашга ботина олмади.

— Омон бўлсанг бўпти-да.

— Ўқитувчилар. Дам олиш уйида бош врач бўлиб ишляапман, — деди Қаҳҳор. Зоҳид Қаҳҳор машинадан тушгани учун «Тез ёрдам»да ишласа керак, деб тахмин қилувди. Демак, бош врач бўлса, Дам олиш уйининг бошлиғи экан-да. — Кўпроқ ташкилий ишлар. Беморларга врачлар қарайди. Ўн иккита шифокор, йигирмата ҳамшира — санитарлар, ошпаз, фаррош, боғбон, электрик, омборчи, бухгалтер, қоровул, шофёрлар. Қирқ киши ишлайди. Яқинда рентген кабинетини очдим. Гимнастика залимиз бор. Хуллас, иш кўп — игнадан тортиб микроскопгача. Анализларни ўзимиз ўтказамиз, лаборатория ишлайди. Студентларнинг миясини қотириб юрасанми, хоҳласанг, вақансия бор, бирга ишлаймиз. Лекин айтиб қўй: контингентимиз — ўқитувчилар. Мижғов халқ. Бир жаз гўшт кам тушса, ёзгиришади. Иллат қидиришади.

Институтда Қаҳҳор ўртача талаба эди, энди Зоҳид курсдоши қўл остида ишлаши гализ кўринди.

— Майли, ўйлаб кўраман, — деди Зоҳид. — Амалий ишга нима етсин.

— Баракалла! — деди Қаҳҳор. — Албатта учра. Ишга рози бўлмасанг, бир оз чақчақлашамиз. Шинам жой қилдирганман. Энди узр, оғайни. Машинада кассир ўтирипти, бутун маош бериши керак. Хайр. Кутаман.

Қаҳҳор қандай келган бўлса, шундай шовуллаб жўнаворди.

Зоҳид курсдоши билан кўришганидан дили-меҳри очилгандек бўлди. Ўзи ишга тақлиф қилди, Зоҳиднинг меҳнат дафтаридаги ёзувларга парво ҳам қилмайди, шаддод,

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

оққўнги йигитга ўхшайди. Талабалик пайтида қимтиниб юрар, ҳеч ким унинг бору йўқлигини ҳам сезмас эди, мустақил вазифа гарданига тушиб, анча очилипти. Бунақа инсон ҳеч қачон кеккаймайди, бир пайтлар курсдош бўлса-да, унинг мутасаддилигида ишлаш айб эмас. Сўраса, Зоҳид бошидан ўтган ҳамма маломатларини яширмай айтиб беради. Зоҳид ҳозир ишсиз қолмайди, уйига беморлар келади, кўплари шифо олишади, Зоҳид ҳеч қачон пулсиз қолмайди, муҳтож эмас, лекин биронта ғаламис чиқса, иш чатоқ бўлади. Ишга жойлашишга мажбур. Агар ғурурининг майлига қараса, иш қўлдан кетади, Қаҳҳор ҳам мулзам аҳволда қолади. Ориятни четга суриб, тезроқ боргани маъқул. Акс ҳолда яна муҳлатга дучор бўлиши хавфи бор. Албатта, бир кун-икки кун сабр қилишга тўғри келади, эртасигаёқ югуриб бориш ўхшамайди.

Зоҳид Ўрдадаги уйига борганида, ҳовлида «Победа» машина турар, скамейкада қорақош би йигит билан ранги заъфарон жувон ўтирар эди. Зоҳид дарров пайқади — улар Зоҳидни кутиб ўтириши аниқ эди.

Йигит ўрнидан қўзғалиб, Зоҳиднинг йўлига турди.

— Салом алайкум, — дея йигит қўлини чўзди. Кўришишди. — Доктор сиз бўласизми?

— Ҳа, — деди Зоҳид бир атрофга назар ташлаб. — Хизмат?

— Хотиним, — дея йигит скамейка олдида турган жувонга ишора қилди. — Сарик касали бор. Қарай оласизми?

— Уннаб кўрамиз, — деди Зоҳид.

— Касалхонага ётишни хоҳламаяпти.

— Фарзандари борми? — сўради Зоҳид дарҳол, чунки сарик касал юқумли ҳисобланар, болалари ҳам шу дардга учраган бўлишлари мумкин эди.

— Иккита, — деди йигит. — Қиз билан ўғил.

— Уйга кирайлик.

Йигит машинани қулфлаб, хотинига ишора қилди. Эр-хотин Зоҳид ортидан бинога киришди.

Хонага киришгач, Зоҳид қўлларини ювиб, жувоннинг кўзларини йириб кўрди, дарҳол ярим стакан кўкимтир суюқлик берди ва жувонни чалқанчасига ярим соатта диванга ётишини буюрди.

Зоҳид билан қорақош йигит ошхонага чиқиб, чой ичишди.

Йигит ҳам, хотини ҳам ҳеч қаерда ишлашмас экан.

— Рўзғорни қандай тебратасиз? — деди Зоҳид чой хўплаб. Йигитнинг ҳам, жувоннинг ҳам кийимлари, пойафзаллари башанг эди.

— Насибага яраша тушиб туради, — деди йигит.

Зоҳид йигитни бозорга айланадиган даллол бўлса керак, деб ўйлади. Бунақалар Тошкентда кўп, мол бозоридан кун кўришади. Шаҳарнинг шимолида шунақа бозор бор, Қозоғистондан мол-қўй келади, шунга ўхшаган йигитлар арзон-гаров ўнталаб сотиб олишади, устига қўйиб пуллашади. Бир кунда бир ойлик даромад чиқади. Чайқовчиликка қурби етмаганлари даллолик қилишади.

— Йўқ, — деди йигит ийманиб. — Биз ўғрилиқ қиламиз.

— Ўғрилиқ? — ўз қуловига ишонмай сўради Зоҳид.

— Ҳа. Бойларнигина тушамиз, — деди йигит, парво қилмагандай. — Катта омбор, базаларда ишлайдиганлар бор. Миллионлаб ўмаришади.

— Дод дейишмайдими? Милиция чақиринмайдими?

— Чақиринмайди, — деди йигит осойишта. — Чақиринса, ўмарган бойликлари очилиб қолади. «Шунча нарсани қаердан олдингиз?» дейишса, нима важ келтиришади. Ўзлари қўлга тушади. Индашмайди. Биз ҳозир ҳовлиларга девор ошиб тушмаймиз. Ўзлари беришади. Улар учун шу тинчроқ.

— Қойил! — деди Зоҳид ҳайратда. — Мафия экан-да.

— Ҳм, мафия, — деди йигит пинагини бузмай.

— Органдагилар билиб қолишса-чи?

— Билишади, — деди йигит. — Ишот қилиша омайди. Уларга ҳам улуш тегиб туради. Бизни кўришса, қуюқ салом беришади. Тўйимизга ҳам келишади. Биз ҳам уларнинг кирдикорларини биламиз.

— Масалан?

— Масалан Кавказдан дефицит моллар вагонларда келади. Поездни тўхтатишмайди, қайтага йўл очиб беришади.

— Келаётган поездларни билишадими?

— Билишади албатта, — деди йигит вазминлик билан. — Биз ҳам биламиз. Ҳисоб шунга қараб чўтланади.

— Шунақа мўмай даромад олишга ўчакишганлар яна чиқса-чи?

— Чиқса, ўзи панд ейди, — деди йигит. — Қопга солиб чўктирилади. Топа олишмайди. Ҳовлингизга бегона молни киргизмайсиз-ку.

— Нега буларни менга қўрқмай айтяспиз? Етқазсам-чи?

— Етқазмайспиз, — деди йигит совуққонлик билан. — Ҳеч ким қулоқ солмайди.

Зоҳид ўрнидан туриб, ичкарида ётган жувонга назар ташлади.

— Тузаладимми? — деди йигит ошхонадан.

— Тузалади, — деди Зоҳид. — Парҳезни бузмаса. Болаларингиз соғ бўлишса, бас. Уларнинг ҳам қонини текшириш керак. Поликлиникага олиб чиқинг.

— Карантин қилишади.

— Қилишсин. Агар юққан бўлса, — деди Зоҳид, — синфдагиларни ҳам текширишади.

— Ўзингизга олиб келаман.

— Гепатит юқумли. Ҳазиллашманг.

Йигит хўрсинди.

— Хотинингизга дори бераман, вақтида ичиринг, — деди Зоҳид. — Ёғлиқ, қовурилган таом мумкин эмас.

Улар ичкарига киришди. Зоҳид беморнинг кўйлаги устидан қорнини босиб кўрди, кейин шкафдан уч хил дори олиб берди. — Қабул қилиш шарти ёзилган, — деди Зоҳид ва қўл ювгани ваннага кириб кетди.

Ортдан йигит билан жувон чиқди.

Зоҳид чиққач, йигит бир сиқим пулни Зоҳидга узатди. Зоҳид йигитнинг пул ушлаган қўлини сурди.

— Кейин. Мусаффо бўлсинлар, бу ёғи қочмас.

Йигит пулни трюмога ташлади.

— Энди беморни овора қилманг, — деди Зоҳид. — Дори кор қилса, бир ҳафтада билинади. Келиб айтарсиз. Зарурат чиқса, ўзим бориб кўраман.

— Раҳмат. Хайр.

— Хайр. Болаларга эҳтиёт бўлинг.

— Хўп.

Бўлиб ўтган воқеа, тўғрироғи, йигит оддий ҳодисадек айтиб берган нарсалари Зоҳидни шу қадар ҳайратда қолдирган эдики, у кечгача эшитганлари таъсирдан чиқа олмай юрди. Зоҳид уч йиллик тутқунлик пайтида ҳар турли қонунбузарларни кўрган, албатта, ҳатто улар билан гаплашган ҳам. Бири магазин ойнасини синдириб, ароқ-коньяк ўғирлаган, бири мастликда хотинини майиблаган, яна бири ишхонасидан ниманидир яшириб олиб чиққан, кимдир қимор ўйнаган, ҳатто одам ўлдирганлари ҳам бўлган. Бироқ бунақа ақл бовар қилмайдиган миқдордаги маблағлар айлантириб, ҳеч қандай жавобгарликка тортилмай юрган даҳолар борлигини билмас, биров айтса, ишонмас ҳам эди. Бугун шунақа улуғ «пир»лардан бирини ўз кўзи билан кўрди, биги чойнақдан чой ичди. «Победа»сини олмаганда, оддий одамдан фарқи йўқ. Унинг устига ўзига хос дардий-муаммоси ҳам бор — хотини касал. Дарахтнинг тагидаги скамейкада Зоҳид келишини кутиб ўтирган экан. «Мафиямиз» дейди тагин, гердаймайди ҳам. Лекин биронтаси йўлига кўндаланг тушса, ёки мижози тўловдан қочса, ваъдасида турмаса, чап берса — адабни беради. Ётади шўрлик тош боғланган қоқда бирон кўлнинг остида. Трюмога ташлаб кетган бир ҳовуч пулига Зоҳид қўл теккизмади ҳам. Анчагина бўлса керак. Ҳазар қилди. Қўшни аёлга: «олинг сиз» деди. Бечора гангиб қолди.

Зоҳид кечга яқин ҳовлига бориб бу воқеани Муқаддасга айтди.

— Биламан уни, — деди хотини, — «Тилла магазинлар»ни бошқаради.

— Бошқаради?

— Шунақа аталади, — деди Муқаддас изоҳ бериб. — Яъни таъсир доираси. Улардан бўлак ҳеч ким у ёққа суқила олмайди. Милиция ҳам четлаб ўтади. Милициянинг кучи кисовурларга етади.

— Ҳукумат шуни билладими? — ҳамон ўз қулоғига ишонмай сўради Зоҳид.

— Билади, албатта.

— Билса, нега чора кўрмайди.

— Буларга чора кўрса, тиллачилар кўпроқ ўмаришади. Аниқлаб бўлмайди. Кейин «Пир»ларни жазога тортиш учун уларнинг айбини исботлаб бериш керак. Қистирган тиллачи берганини ҳеч қачон айтмайди. Тахмин асосида қўлга олиш учун прокурор санкция бермайди. Прокурор айбловчи томон. Айбловчи томон даъво қилмаса жинорий иш очиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки тиллачилар прокурорлар орқали юқорида ўтирган амалдорларни таъмин қилиб туришади.

— Мафия юқоридан бошланар экан-да?

— Албатта-да, — деди Муқаддас ажабланмай. — Бу йигитчалар — искович итдек, мол миқдорини билишади. Шулар бўлмаса, талон-тарож бўлиб кетади. Умуман буларни жавобгарликка тортилса, жуда балаңд партия раҳбарларининг номи очилиб кетади.

— Тавба! Нега Москвага мурожаат қилмайсизлар?

Муқаддас жилмайди.

— Бу нарса Москвада йўқ деб ўйлайсизми? Россия экспортининг ярми ҳужжатсиз кетади. «Рено» билан «Фиат» проектларини беришди. «Фиат»ники тасдиқ бўлди. Чунки иқтисодий атташе шуни тавсия қилган, демак у мўмайгина пора олган, Фарбдаги банкка қўйган — бировнинг номига.

— Демак, чириб кетган эканмиз-да, — деди Зоҳид ҳайратланиб.

— Давлат идораси қашшоқ қўлига тушса, шунақа бўлади, — деди Муқаддас туйғуга берилмай. — Камбағал олчоқ, сулоҳ, кўзи оч бўлади. Юқори мансабни бойлик орттириш, деб билади. Орттирганини филофга солади, ривожга ишлатмайди. Ўзига ҳам насиб қилмайди. Тўнғариш сиёсати — суякни юлиб олиш усули. Агар Фарбий мамлакатлар каби демократия учун асрлар давомида курашиб келганимизда, тузумимиз одил бўлар эди. Энди ким кўп чангалласа, марра шуники. Ютоқиш фаровонлиги. Бу мамлакатда дефицит ҳеч қачон тугатилмайди. Танқислик туфайли миллионлаб фойда кўришади. Дефицит тугаса, даромад ҳам тугайди. Хрушчев-Микоянлар бор экан, ўмариш усули такомиллашиб бораверади.

— Қойил! Сиз ҳам шунақа нарсаларни биласизми?

— Касбим шунақа.

— Сталин бўлса, дефицит бўлмасмиди?

— Сталин параноик эди. Унга бойлик эмас, шухрат керак эди.

— Иллат тузумда экан-да.

— Иллат монополияда. Конкуренция йўқ жойда мўлчилик бўлмайди. Нима учун одамларимиз бошқа мамлакатларни кўришдан маҳрум? Кўрса, таққослай бошлашади.

Зоҳид ошнаси иш бермоқчи бўлганини айтмоқчи эди, суҳбатга қизиқиб, унутди. Унутгани ҳам йўқ, бу жиддий мунозара олдида ўртоғининг таклифи аҳамиятсиз кўринди. Балки ҳали айтмай тургани маъқулдир. Аввал ишлаб кўрсин-чи, Зоҳидни қониқтирадими, йўқми?

Зоҳид индинига ўқитувчилар дам олиш уйига бориб, ишга кириб келди. Дам олувчилар эрталаб соат еттида уйғотилиб, гимнастика машғулотларига чиқишлари кераклиги учун, даволовчи врачлар ҳам еттига ишга боришлари керак экан. Навбатчи врач ва ҳамширалардан ташқари барча шифокорлар соат иккида бўшар эканлар. Бу жадвал Зоҳидга маъқул тушди. Уйда қабул қиладиган беморларни ишдан кейин муолажа қилаверади. Дам олиш уйи ҳам Чорсу бозоридан бир чақирим нарида, шаҳарнинг қоқ ўртасида деса бўлади. Зоҳид Чорсуда автобусдан тушиб, дам олиш уйига пиёда кетади, ўн минутда етиб боради. Саҳар пайтида юриш ҳам фойдали, ҳам мароқли. Ўз кабинети бор, қабул тугагач, газета-китоб ўқиши, бирон соат ётиб дам олиши ҳам мумкин. Қаҳҳор баъзан тушликка чақиради, пана-салқин, озода, гуллар экиган гўшаси бор, тўқима стол-стуллар қўйилган, кранда сув, илгакларда крахмалланган сочиқлар, радио овози, холодильник тўла, анвойи тамадидан тортиб конъяккача бор. Тушликдан сўнг Қаҳҳор керакли идораларга жўнайди, Зоҳид Ўрдадаги уйига қайтади, қабулга ёзилганларни кўради, кечга томон ҳовлига кетади. Дам олиш уйи таътил пайтида тўлади, ўқиш жараёнлари билан одам тортилиб қолади, фақат муолажа олувчилар қолади.

Дам олувчилар кечки пайтлари нима билан банд бўлишларини Зоҳид билмас эди. Бир куни гали келиб, навбатчилик қилишга қолди. Кеч киргач — Зоҳид кабинетда журнал varaқлаб ўтирувди — ташқаридан қийқирик аралаш мусиқа товуши эшитилди. Зоҳид сигарет тутатиб, айвонга чиқди. Фонтан олдидаги майдончада бир гуруҳ қиз-аёллар йигит чалаётган рубоб жўрлигида ўйноқи ашула айтишар, иккита жувон рақсга тушар, давра ҳосил қилган томошабинлар қарсак чалишар эди.

Зоҳид ўша томон секин юрди. Навбат ашулага келди шекилли, бир жувон «Ёввойи тановар»ни айта бошлади. Қўшиқчининг овози бақувват бўлмаса-да, навоси ширали, шикаста эди. Аёллардан бири чайқалиб ашула эшитаётган жувонни ўртага тортди. Жувон аввалига йиманиб, кейин рақс завкига берилди, эшилиб ўйнай бошлади. Жувоннинг исми Назокатхон бўлиб, бош оғригидан шикоят қилиб, бир-икки марта Зоҳиднинг қабулига кирган, ҳамшираларнинг айтишича, етти йил мобайнида фарзанд кўрмагани учун бир ярим йил бурун эри билан ажрашган, эри уйланиб, яқинда қиз кўрибди эмиш.

Назокатхон хиромон тўлғониб рақсда сузар, ҳар бир ҳаракати ҳасратли куйнинг ситамли ноласига пайваста чайқалар, оқ эти, йирик ҳумор кўзлари, қалампирдек бурни, киши дилига ғулуғула соладиган лаъли лаблари, таранг кўкси, ингичка бели, қулочга аранг сиғадиган белининг таги, узун оёқлари — ҳаммаси беайб, мутлоқ мукамал, мафтункор эди. Қиё боқиши, чиройли кўзларини таъна қилгандек олиб қочиши, қичиқли зардаси, нозу карашмаси, таманно ўпқаланиши ичидаги олов тафтидан дарак берар, ташналик ғурбати уфуриб турар, барча муқому нозланишлари ўзига жуда ярашар эди.

Зоҳид маҳдиё бўлиб, Назокатхоннинг ҳаётдаги хулқ-атвори билан таққослай

кетди: камгап, мунис-мулойимлиги, шарм-андишалиги, тик қарашдан ийманиши остида қамалиб ётган жўшқин эҳтироси ва бу эҳтироснинг рақс тувғенида майин ифодаси йигитни лол қилди, саросимага солди. Аини шу лаҳзада жувон Зоҳид томон ёрқин назар сочиб, ўкинчли таъна билдириши, нимагадир шама қилгандек туюлди. Зоҳиднинг дили сирқираб кетди. Шу оқшом йигитнинг кўзига бошқа ҳеч нарса кўринмади, раққоса жувоннинг қиёфаси эртасига ҳам хаёлини тарк этмади.

Назокатхон бир неча кун мобайнида Зоҳиднинг қабулига кирмади. Зоҳид шу жувон киришини ният қилиб, ишига борар, Назокатхон эса ҳадеганда келавермас, Зоҳид фироқ дардида ичкар, бошқа беморлар кўзига хунук кўринар, уларни шикоятларини паришон эшитар, қилат этса, эшикка тикилар эди. Умиди рўёбга чиқишига кўзи етмагач, Зоҳид иши тутаган бўлса-да, кечгача хонасидан чиқмас, навбатчи бўладиган кунини тоқатсизлик билан кутар, агар биронта врач ўз навбатини берса, Зоҳид жон деб рози бўлишга тайёр эди. Зоҳид ҳеч қачон бунчалик севмаган, ишқ дардида куймаган эди. Агар Назокатхон қабулига кирса, Зоҳид врачлик ахлоқини бузмаган ҳолда, билагини ушлаб, қон томирини уришини текширади, жувоннинг кўзларига термулади, агар майл сезса... Йўқ! Бунақа париваш зотнинг ихлосини қолдириб бўлмайди. Дилини ишғол қилиш лозим. Ўзи ҳам талпинсин, кўнгли чопсин, иштиёқ сезсин. Агар ҳамон эрини унута олмай келаётган бўлса уни эгиш, оғдириш, кўндириш маҳол бўлади. Лекин ҳамма аёлларнинг феъли ўхшаш: эри уйланипти, фарзанд кўрипти, бу Назокат учун таъна: аламда, ўчда ўзини Зоҳиднинг кўксига ташлаши ҳам мумкин. Аммо Зоҳидга аламзадалик оқибатида таслим бўлишининг кераги йўқ. Бироқ Назокатхон майл билдирса, Зоҳиднинг туйғусига монанд садо берса, бу ҳис қасос эмаслигини қандай англай олади? Қасос бўлса бўлар, ўйлади Зоҳид, эри шундай жононни писанд қилмай, фарзанд кўриш важида тулликка мубтало этиптими, ўзидан кўрсин. Ота-онаси тазйиқда ажрашишга мажбур бўлгандир. Лекин гўзалликка эваз йўқ. Майли. Боши очиқ экан, Зоҳид Назокатхоннинг ихтиёрини синаб кўрса, айбга кирмайди, виждони қийналмайди. Балки биронта хуштор бордир, шундай дурдона ерда ётмайди. Тикилиб кўрсинчи, агар кўнгида биронтаси бўлса, Зоҳид четга ўтади, пайига тушмайди. Шунда ҳам қарори қатъий кўринса, ип заиф бўлса, эрсиз қолмаслик учун ночор кўнаётганлигини пайқаса, қушни қўлидан чиқариб юбормасликка уринади. Зоҳид аслида келишган йигит. Бунинг доғида қанча талаба қизлар кечалари кўрпага ўралиб йиғламаган, йўлига чиқмаган. Ишқ бобида Зоҳидни омадди деса бўлади. Биринчиси Гулшан деган чиройли қиз эди, охириги курсда уйланган, ичкўёв бўлиб тушган. Қўшни йигит Зоҳидни рағбатлантириш вайдан, «хотинингиз жуда гўзал», деган, Зоҳид: «Сизга ёқадими?» деган, йигит: «Ёққанда қандоқ! Ўн йил ёнма-ён партада ўтириб ўқиганмиз», деганида, Зоҳид: «Ундай бўлса, ўзингизга букюрсин», деб уйдан чиқиб кетган. Анчагача яккабош бўлиб юрган, кейин жуда севиб уйланган, ундан ҳам ажралган, кейин ўзини қамаган Муқаддас пайдо бўлди, уни ҳам севиб уйланди, энди — мана бу Назокатхон. Нияти рўй берармикин? Зоҳид истаса, турмуш қурмаган, кетворган қизга уйланиши мумкин. Лекин дили ловиламаса, ҳаммаси уч пул. Турмушга чиққанми, йўқми, Зоҳидга аҳамияти йўқ. Севиб, ютоқиб маъшукасига эришса — бахт. Етишишга биринчи марта шубҳаланиши. Бироқ дарров мағлуб бўлишни ҳам истамайди. Агар Назокатхоннинг дилида чироқ ёқа олса, асло чекинмайди. Бироқ Муқаддасга ҳам изгирубда етишди-ку. Қиз кўрди. Лола уч ёшга тўлди. Қизини жонидан яхши кўради. Муқаддасни, қизини мўлтиратиб қолдирадими? Шулар бадалига турмуш кўрган қисир жувонга уйланадими? Ҳозир Зоҳид шу қадар туйғусига берилган эдики, бошқа андиша-мулоҳаза садосига қулоқ солгиси келмас, фикру хаёли Назокатхондан нари кетмас, ҳиссиёт девонаси эди.

Зоҳид бир куни Назокатхонни хиёбонда учратиб қолди.

— Бошингиз қалай, оғримаяптими? — деди Зоҳид врачларга хос вазминлик билан.

— Бу дарддан энди қутула олмайдиганга ўхшайман, — деди жувон кўниккандек бўлиб. — Ҳатто тушимда ҳам бошим оғрийди.

— Хонамга киринг-чи, қон босимингизни кўрамыз, — деди Зоҳид совуққон кўринишга тиришиб ва жавоб кутмай, хонаси томон кетди.

Бир неча дақиқали фурсат Зоҳидга йилдек кўринди. «Кирармикин? — дея, ҳадикка тушди. — Агар таклифимдан ғализлик сезган бўлса, кирмайди». Ахир доктор қабулига қақришга ҳақли, бунда қанақа эришлик бўлиши мумкин? Беморни текшириш, ёрдам бериш, дардини енгиллаштириш — бурчи. Нега ҳаяллади экан? Нега? Ё яна чиқиб чақирсинмикин? Йўқ. Унда нияти фош бўлиб қолади. Ўзини лоқайд кўрсатиши керак. Аммо нега лоқайд кўрсатиши керак? Бу — иккиюзламачилик-ку. Дилидаги ихлосни сезса, майли борлигини пайқаса, дили хушнуд бўлади-ку. Қўққисдан мақсадга ўтса, буни хуружга йўяди, субутсиз, деб ўйлайди, шилқимлик, деб биледи. Зоҳид, ўзи истамаса-да, ташқарига ошиққиси келди, халатининг тутмаларини тақди, аини шу дамда эшиги тақиллади. Зоҳиднинг оёқ-қўли бўшашиб кетди. Назокат аввалига мўралади, кейин ҳеч

ким йўқлигини кўриб, эшикни очди. Зоҳид аврангандек жувонга тикилди, қайтиб кетмасин деб, хавотир бўлди, аммо унинг юзи ўзгарганини сезди — жувоннинг бир неча дақиқа бурун рангсиз лабларига билинар-билимас помада сурилган, юзи упаланган, кўз-киприкларига сурма тортилган эди. Зоҳиднинг дили ҳаққиришдан тўхтагандек бўлди. Жувон пардозини тўғрилаб келиптими, демак, бу — бежиз эмас. Шунинг учун ҳаялланган, ўз хонасига кириб келган. Зоҳиднинг кўнгли ўрнига туша бошлади.

— Ўтиринг, — деди Зоҳид босиқ оҳангда.

Назокатхон стулга ўтирди. Зоҳид унинг рўпарасига стулини суриб, биллагини қўлига олди, қон томирига бармоғини босиб, соатига тикилди. Назокатхон четга қараса-да, барча эътибори Зоҳидда эди. Жувоннинг намоёишкорона бепарволиги остида алланечук иштиёқ борлиги муқаррар эканига Зоҳид шубҳа ҳам келтирмади. Ўзининг ўлчовига ишонмагандек, Зоҳид фонендоскоп латтасини жувоннинг тирсаги юқорисига ўраб, резина коптокни эза бошлади, қулоғидаги шлангни мослаб, фонендоскоп циферблатидаги милга тикилди. Назокатхон ниҳоят Зоҳид томон юзини бурди — унинг нигоҳида муътелик ва илғаш қийин қизиқиш бор эди.

Зоҳид жувоннинг қўйлак ёқасини суриб, фонендоскоп тугмасини чап кўксига босди. Назокатхон чидам билан ўтирар, врачнинг хатти-ҳаракатларидан тортинмас, зарур тадбир, деб билар, уялиш сунъий ийманиш нишонаси эканини тушунар, фақат кўзлари ниманидир англаш ниятида тикилаётганини яшира олмас эди. Бир лаҳза аввал Зоҳид бармоқларини унинг билакларига қўйганида, вужуди алланечук бўлиб кетди, мана ҳозир ҳам, ҳар гал врачнинг қўли этига текканида, томоғига нимадир кўндаланг келар, ҳам ёқар, ҳам чўчир эди.

— Укол буюрувдим, олаяпсизми? — деди Зоҳид, тугмани босишдан тўхтамай. Унинг бармоқлари ҳийла қалтирар эди.

— Тўртта укол олдим, — деди Назокатхон ниҳоят тилга кириб.

— Сиқиласизми?

— Баландами? — деди Назокатхон фонендоскопга ишора қилиб.

— Тўқсонга бир юз ўттиз, — деди Зоҳид. — Ёшингиз учун сал баланд. Уколдан кейин пасаймадимми? Ҳамшира ўлчадими?

— Пасаявди, — деди Назокатхон дардига ўзининг дахли йўқдек.

— Нега ҳозир баланд? — деди Зоҳид, кўпроқ саволни ўзига қаратиб.

— Қўлингиз теккани учунмикин?

Зоҳид ялт этиб жувонга қаради. У сирли жилмайди.

— Ғашингиз келдими? — деди Зоҳид фулғулада. — Сескандингизми?

Назокатхон «аксинча» демоқчи эди, сўзи ниқобсиз туюлишидан ийманиб «йўқ» деди. Лекин барибир Зоҳид «Аксинча» деб тушунди, ёки шундай талқин қилгиси келди.

— У куни фонтан олдида ўйнаганингиз ҳали ҳам кўз ўнгимда турирди, — деди Зоҳид, ўзининг бефарқ қолаганини уқтириш ниятида.

— Қўйишмади-да, — деди Назокатхон, беҳуда иш қилиб қўйгандек мулзам чекиб. — Шунчаки, ҳаваскорлик. Махсус ўрганган эмасмиз-да.

— Шуниси яхши-да, — деди Зоҳид жувонни раббатлантириб. — Махсус ўрганганлар бир хил ўйнашади. Ичидан ёғилмайди. Сизники қўйилиб келди. Шу қадар тўлқин, ситам, изтироб. Тоқат қилиш қийин. Энтикиб кетдим.

Назокатхон докторнинг гаплари чинми, ёки шунчаки сийлашми, деган синовчан нигоҳ билан Зоҳидга тикилиб қолди. Балки жувоннинг дилида яна нималардир кечгандек ҳам Зоҳидга кўринди. Назокатхон Зоҳиднинг шу йўсиндаги яна дил изҳорини тинглагиси келди, бироқ ҳозир у докторнинг қабулида ўтирипти, бу каби очиқ эътироф билдириш ноўйиб кўринмасмикин, деган истиҳолага борди.

— Бутун борлигингиз мукамал, худо сиздан ҳеч нарчасини аямапти, — деди Зоҳид ўзини тия олмай. — Ҳуснда ҳам, одобда ҳам, ғуссада ҳам нуқсонсизсиз. Қиё боқшингизга жонни тикса, арзийди.

— Таърифимни ошириб юбордингиз, доктор, — деди Назокатхон, ўзини ноқулай сезиб. Шунинг билан бирга докторнинг бу гаплари қуруқ гап эмаслигини ҳам англади. Бу — дил изҳори эди. Агар шу чин бўлса, Назокатхон ўзини тушунмаганга олиши гўлиқдек кўрinishи мумкин. Назокатхон йигитнинг кўзида ўзини содда тусда кўрсатиб нима қилади? Йигит зийрак, жувоннинг муғомбирлигини дарҳол сезади, ихлоси қолади, иккиюзлама, носамимий экан, деган қарорга келади. Қиличдек йигит, юраги орзуланиб талпинипти, нега димоқ қилиши керак? Шундай кетворган йигитнинг юрагига чўғ ташлапти, дилини ўртагги — нимаси иллат? Демак, ҳали ҳам Назокатхон кимларнингдир қалбини тугёнга келтира олар экан — саодат-ку.

— Зоҳид ака, — деди Назокатхон, биринчи марта докторнинг исмини тилга олиб. — Сўзларингиз яхши. Дилим талвасага тушди. Ўзимни эпқага солиб олишим керак. Илтимос, мени чўчитманг. Ҳушимдан кетиб қоламан. Менга ижозат беринг.

Зоҳид шу куни кечгача пароканда бўлиб юрди. У Назокатхон билан қисқа бўлса-да, мулоқот қилиб олганидан мамнун эди. Асли ўзи шу жабҳа Зоҳидга энг қийин синов кўринар, бу суҳбатгача у қанча гумонларни хаёлидан ўтказмади. Жувон туюқиб кетса, «кабинетингизга чақириб, мени калака қилмоқчисиз!» деган таъна билан эшигини тарс уриб чиқиб кетса, Зоҳид нима қила оларди? Хайрият, ундай бўлмади, «қил кўприқдан» ўтиб олди, жичка бўлса-да, аниқлик рўй берди. Энди бу ёғи тўсиқсиз кечади. Тўсиқсиз эмас, албатта, ҳали қанча муаммолар кўндаланг тушиши мумкин. Биринчидан — Зоҳид оилалик. Хотини, иккита қизи бор — Озода истисно эмас. Улар борлигини билса, бировнинг оиласини бузиб, рўшнолик кўриб бўлмайди, деб шаштидан қайтади. Бу — бир томонда. Иккинчи томонда — шунча бино қўйиб, зўр ихлос билан етишган хотини Муқаддас, қанақа умидлар билан кўрган қизи — Лола, улардан қандай ажрайди? Ўта субутсизлик, хиёнат-ку. Шубҳасиз, Муқаддас лом-мим демайди, гурурини оёқости қилмайди. Ҳатто, тил учда бўлса ҳам — олқишлайди. Зоҳид ичкиликка хуруж қилиб юрган кезларида хотини бегонадек бўлиб қолувди, ҳафсаласи пир бўлувди. Фишт қолипдан кўчувди ҳам. Демак, бу вазиятни бардош билан енгади. Муқаддас олчоқ эмас, иродали жувон, ўзини хўрламайди, матонат билан қарши олади. Сир бой бермайди, аммо ичида зил кетади. Ҳозир унинг энг муҳим ташвиши — Германиядаги акаси. Уни бир ёқлик қилмагунча тиниб-тинчимайди, албатта бир йўригини топиб, Германияга бориб келади. Зоҳид Муқаддас билан ажралиш муаммосига далиллар ахтарар, алақан-дай важлар билан ўзини аврар, Назокатхонга яқинроқ бўлиш учун саҳарлаб ишига ошиқар, жувон Зоҳиднинг қабулига кирмас, ҳатто хонасидан ҳам кам чиқар, Зоҳид Назокатнинг кирмаслигини бу ерда беморлар борлигидан кўрар, тезроқ уларнинг ҳожатини бажаришга уринар, тоқатсизланиб кабинети йўлагига мўралар, бироқ Назокатхоннинг қораси кўринмас эди. «Табиий, ўйлади Зоҳид, орамизда нозик суҳбат ўтди, энди ҳаддим сифади, деб келавермайди-ку. Истиҳола қилади. Демак, ташаббус ўзимдан чиқиши лозим. Лаллайиб ўтирсам, сўтак экан-ку, вадиреди-қўйди, писсайиб ўтирипти, деб ижирғанади».

Беморлар камайгач, Зоҳид, халатини ечмай Назокатхон турадиган корпус томон шошмай кетди. Хиёбонда сайр қилиб юрган дам олувчилар Зоҳидга зимдан тикили-шаётгандек туюлди. Ўттиз икки ёшли жиддий, вазмин доктор бир бева жувонга шуштор бўлиб — ютоқиб, изини пойлаб юриши хотини, фарзандлари бор кишига шундай бачкана хулқ муносибми? Шу каби таъналарни Зоҳид ўзи тўқир, ўзига қаратар, яна ўзини оқлаш учун важ топиб, ички овозига қулоқ солгиси келмас, бўлак ҳамма далиллар заиф-омонат кўринар, худбинлик ҳисси юқори келар, фақат ихтиёри-ни тасдиқловчи омилар адолатли кўринар эди.

Айни шу пайтда Назокатхон пахмоқ халатига ўралиб хонасида ётар, кўзлари қўлидаги китобни ўқир, бироқ мазмунини тушунмас, беозор ва ширин фикрлар хаёлидан аримас эди. Мана бир неча кун ўтди, Назокатхон докторнинг кабинетидан чиқиб кетганидан бўён бирон марта ҳам учрашгани йўқ, Зоҳиддан ўзини тортагандек туюлар, жувон бундай хулоса туғилишини истамас, йигит унга ёқар ва шунинг билан бирга унинг бағрига отилишни ҳам эп кўрмас эди. Зоҳиднинг нияти қанақайкин? Боши очиқ жувон экан, овунчоқ-эрмак сифатида истагини қондириш майлими ёки хуружининг остида чин интилиши бормикин? Бунинг фарқига қандай бориб бўлади? Агар йигитнинг ҳаракатида фақат ҳирс бўлса, мақсадига эришгач, Зоҳид совий бошлайди, Назокатхон унинг навбатдаги ўйнаши сифатида пуф-сассиққа чиқади. Бунақалар қанча. Назокатхон имо қилсин, кўз сузсин, дарров топилади. Бироқ унақалар Зоҳидча-лик туйғусини ифода қила олмайди, уларнинг хаёлида битта муддао — ўз ихтиёрига бўйсундириш, бир-икки бор булғалаш, ҳирси қониққач, жуфтакни ростлаш, жўн қутулиш. Зоҳид унақа туюлмайди. Пайига ҳам тушмайди. Шилқимлик ҳам қилмайди. Бачкана эмас. Ўша кунги суҳбатдан кейин ахтармади ҳам, чақиртирмади ҳам. Назокатхоннинг ўзи, шунақа гаплар айтудингиз, деб ўзи чопқиллаб бормади-ку: жувонлик ҳаёси бор. Аммо, ростдан ҳам, нега Зоҳид бирон марта хабар олмайди? Нияти жиддий бўлганида, бирон баҳона топиб келар эди. Балки шунча жимжимадор сўзлар айтиб юборганидан пушаймондир? Ойдек хотини, фарзандлари бор экан, албатта мулоҳаза қилган бўлса ажабмас. Эридан ажраган, бегона бир жувон, деб оиласидан жудо бўлиши керакми? Бироқ энди оила кўрмаган йигит Назокатхонга йўлиқмайди ҳам. Бировнинг олқиндиси кимга керак? Назокатхон энди ўйнаш бўлиши ва шу қисматга кўникиши керак. Бинобарин бола кўриш имкониятидан маҳрум, ким биланди ила-кишса, оқибати кўринмайди ҳам. Агар шу йўлга кирса, ўқигувчи бўлиб ишламайди ҳам, қанақа зодагонлар бор, Назокатхон дуру гавҳарда юради. Фақат Назокатхоннинг гурури балад, бундай исқирт йўлга юрмайди. Зоҳиднинг оиласини вайрон қилиш эвазига ҳам рўшноликка чиқишини ўзига муносиб кўрмайди. Демак бирон хотини вафот этган кишига тегиши ёки танҳо ўтиши керак. Бошқа усули йўқ.

Шу пайт Назокатхон ётган хонанинг эшиги тиқирлади. Жувон ҳамшира укол қилгани келди, деб ўйлади, устига чойшаб ҳам тортмади. Эшик очилиб, остонада доктор кўринди. Назокатхоннинг юраги шувиллаб кетди.

— Салом, — деди Зоҳид ва ичкари кириб, стулга ўтирди.

Назокатхон оёғига чойшаб тортди.

Зоҳид жувоннинг соғлиғини ҳам сўрамади. Унинг кайфияти чоғ эмас эди. Назокатхонга у ранжиган кўрипти. Жувон ўзини ноқулай сезди. Шунча кун қорасини кўрсатмаганидан тумтайган бўлса керак, деб ўйлади жувон. Бироқ жувон унга «келаман», деб ваъда бермаган, умидвор ҳам қилмаган эди, ранжиши ўринсиз. Дили интилган бўлса, нега ўзи истамасди. Биронта ҳамшира орқали чақиртирса, жувон боришга мажбур бўлар эди.

— У кунги гапим қаттиқ тегдими? — деди Зоҳид анча индамай ўтиргач.

— Зинҳор, — деди Назокат, ҳозир йигит узр айтиб, чиқади-кетади, деб ўйлаб. — Сўзларингиз яхши дедим-ку.

— Нега бўлмаса кўриниш бермайсиз? Адо бўлдим-ку.

Назокатхоннинг дили орзиқиб кетди. Ўрнидан сапчиб туриб, Зоҳидни ўпиб олгиси ҳам келди. Лекин бу содда, бачкана интилиш туюлиб, ўрнидан кўзгалмади, хўрсинди холос.

— Нега кўринишим керак, Зоҳид ака? — деди Назокатхон ёлвориб. — Лаҳзалик ёлқин эди, энди ...

— Лаҳзалик эмас, қатъий, — деди Зоҳид. — Сиз аёлсиз, мунақа талпиниш бежиз пайдо бўлмайди. Менда бошқа чора йўқ. Ҳамма нарсага тайёрман. Фақат итарманг.

Назокатхон ўйланиб қолди, тилига арзиғули гап келмади.

— Мен олдинги турмушим билан ажрашганман, — деди жувон ниҳоят сукутни бузиб. — Сабабини ...

— Биладан, — деди Зоҳид. — Менга аҳамияти йўқ. Қарорим шу.

Зоҳид яна бир-икки дақиқа шу хонада қолса, бирон кори ҳол юз берадигандек, ўрнидан кескин туриб, ташқарига чиқиб кетди.

Назокатнинг гапи оғзида қолди. Зоҳиднинг тумтайиши, арази, ўжарлиги, болаларнинг хархашасига ўхшаб кетди. Назокатхон ҳатто мийиғида жилмайиб кўйди. Йигитнинг нўноқ зардаси унинг жўшқидан дарак берар ва шунинг билан бирга ўзига жувонни жалб қилишнинг ожиз усули эди. Шундан кейин ҳам Назокатхон фиरोқ қилса, инжиқлик, таманнога киради. Расмий жиҳатдан йўл очилди, энди борса, иснод ҳисобланмайди. Гўё тасалли бериш ёки овунтириш учун эмас, ўз кўнгли-ихтиёри билан боради, иқрорки, Зоҳид бу ташрифни ҳаёсизликка йўймайди. Назокатхон икки кундан сўнг уйига қайтади, Зоҳидни ноумид қилиб қолдиргиси йўқ, охириги танг суҳбатдан кейин жувоннинг ўзи ҳам шу аҳдга келди. Агар Зоҳиддек йигитнинг ниятини пучга чиқарса, барибир кимгадир тегади, сўпайиб ўтмайди-ку. Қанақадир бегона одамнинг қўлига тушганидан кўра, бу йигитга розилик бергани маъқул-да. Феъли-атворини ўрганди, билди, яна қанақаси керак? Эр деса эрдек. Қолаверса, чўғдек йигит, Назокатхоннинг дили ҳам чопяпти. Хаёлидан аримай қолди. Балки, шу — бахтидир.

Назокатхон эртасига, қабулида одамлар навбати тутагач, секин ўша томон йўл олди.

Зоҳид охириги зардасидан кейин Назокатхон оёқ босмайди, деб ўйловди, остонасида пардоз-андоз қилган маъшуқасини кўриб, серрайиб қолди. Тез ўзига келди, ўрнидан туриб жой кўрсатди. Назокатхоннинг кириб келиши ораларидаги пардани улоқтириб ташлагандек бўлди. Зоҳид дарҳол жувоннинг яланг билагини қўлига олиб, томир зарбини санай бошлади. Назокатхон йигитга мўлтираб тикилар, унинг томир ўлчаш шунчаки хўжакўрсин учун қўлланган усул эканига шубҳа қилмас, битта-иккита оқ оралаган қуюқ сочига бармоқларини ботиргиси келар, аини дамда Зоҳид жувонга жуда ёқимтой кўринар, бироқ Назокатхон бирон илинишга ўхшаш ҳаракат қилса, Зоҳидга даъват бўлиб туюлар, кейин у ноҳўя иш қилиб қўйишидан ҳайиқар эди.

— Эртага муддатим тугайди, — деди Назокатхон йигитдан нигоҳини олмай.

Зоҳид эшитмагандек индамади, бармоқларини жувоннинг қўлидан олмай, бошини эгди, тирсагининг ич томонидаги момиқ этига лабини босди. Назокатнинг Зоҳид ўпаётган қўли бахмаддек силлиқ ва юмшоқ эди. Жувон узун тирноқли бармоқларини йигитнинг сочига кўмди. Бу унинг ризоси, рағбати, муштаракликка мойилиги эди.

— Раҳмат, — деди Зоҳид жувоннинг қўлидан ўзини аранг ажратиб. Унинг ҳалқуми бўғилгандек, овози зўрға чиқди.

— Сизга раҳмат, — деди Назокатхон. Унинг кўзлари йилтирар эди.

Зоҳид Ўрдадаги уйига жўнади, иккита беморга қаради, кейин оёғи тортмай, ҳовлисига кетар экан, пинҳон тутиб юрган дардини қай йўсинда хотинига очишни

чамалади: бир кўнгли сирини ошкор қилмай юра туришни ҳам хаёлидан ўтказди. Агар тасодифдан Назокатхон билан муросаси келишмаса, оиласи олдида юзи шувит бўлишидан чўчир, жудоликка чидашга кўзи етмас эди. Бироқ иккита рўзгор билан яшаш мунофиқ, хиёнат кўринар, бундай тарзда билиб туриб разилликка кўниб келаётган малъундек туюлар, Муқаддаснинг ҳам, Назокатнинг ҳам кўзига қай юз билан қарашни тасаввур қилар, сир очилгач, иккала аёл назарида муттаҳамга чиқиши муқаррар эканига имони комил эди. Нега ҳам шу жувонга дуч келди? Зоҳид Назокатхонни учратганига мутлақо пушаймон бўлмас, қайтага бунни тақдирнинг улуғ қаромати деб қарар, аммо оиласидан махрум, айниқса қизчасидан жудо бўлиш тахмини азоб берар, иккала кутб муқаддас кўринар, йигит бир ечимга тўхтаётган олмас, изтироб чекар эди. Ўзини гуноҳга ботирмаслик учун Зоҳид Назокатхонга қора нисбат бериб, ўзини тортгиси келар, лекин қандайдир қудратли арқон уни чирмаб ташлагани, бу ночор бағдиллик нақадар гаштли, мароқли, кишини телбаларча муштоқ қилиши, мушфиқ нозанинга етишмаслик, пайваста бўлмаслик бетамиз шаккоклик эканини ҳам тан олар, Назокатхоннинг оғушли қучоғидан баҳраманда бўлмаслик ўз бахтига ўзи завоқ келтиришдек гуноҳ кўринар, тасаввур гирдобда фарқ бўлар, ақли озгудек гангир, кўзига шу тимсолдан бўлак ҳеч нарса кўринмас эди. Бироқ келажак суҳбат, Муқаддаснинг кинояли қиёфаси йигитнинг кўз олдида турар, бу «қоя» билан барибир дуч келиш муқаррар экани шубҳасиз эди. Ишқилиб, худо, ўзинг тўзим бер. Шарманда қилма. Атиги ўн дақиқалик мунозара, қанча аччиқ бўлмасин, ўтади-кетади. Ахир одамлар бошқа чораси топилмаса, тишларини ҳам омбир билан олдиришади-ку. Дақиқа! Бир зумда азобдан фориг бўлишади, кўзлари мошдек очилади. Мунозара нима бўпти, гап-ку: таъна, гина, ҳақорат бўлсин, чидаш, бардош бериш керак. Ўша ҳовлида қизи бор: пушти камаридан бунёд бўлган фарзанди, «сиз» «сен»га бормаслиги, қалтисликка йўл қўймаслиги, тамкин, иззатни тўкмай, хотинини ҳам, ўзини ҳам бевурд қилмай, орага низо солмай чиқиб кетиши шарт. Мунозара жанжалга айланса, ўзларини тия олишмайди. Зоҳид ўз қилмишига зинҳор ваз топмаслиги, бинобарин хотинидан нуқсон қидирмаслиги, «безор бўлдим» демаслиги керак. Ҳақиқатда безор бўлгани йўқ-ку. Қайтага осуда, хушнуд яшади. Эр-хотин орасида қанақа мароқли дамлар ўтган. Яқингача Зоҳид Муқаддасни бошида олиб юрар эди, ҳозир ҳам унинг мавқеи баланд. Кимдир сўраса, Зоҳид хотини ҳақида фақат эҳтиром билан гапирди, биров унга нисбатан тўхмат айтса, ҳиқидоғидан олади. Зоҳид нима қилсин — қисмат, шу жувонга мубтало бўлди-қолди. Айб бўлса айбдир, лекин ундан кечмайди. Тонса, расво эканини исботлаган бўлади.

Зоҳид шундай талваса билан ҳовлига кириб борди. Муқаддас ўчоқхонада жаз-жуз билан банд, Лола кўғирчоғини чўмилтирар, Озода саҳнга сув сепар эди. Зоҳид қизчаси ёнига чўнқайиб, лента боғланган бошидан ўпди, кейин хотини томон жиқиб, ўчоқхонага мўралади.

— Кеч келадиган бўлиб қолдингиз, а? Ўрдага ўтувдингизми? — деди Муқаддас, эри томон ўтирилиб.

— Биласиз-ку, — деди Зоҳид. Муқаддасга эрининг жавоби писандадек эшитилди, аммо бунга парво қилмади. Ростдан ҳам Зоҳид асосий ишидан кейин Ўрдадаги квартирасига кириб, беморларни қабул қилишини, сўнгра бу ҳовлига келишини, ҳатто ўша уйда ётиб қолишини ҳам хотини билар, лекин Зоҳид ичишни тўхтатганидан бери у ерда тунаб қолмас, кеч кирса ҳам ҳовлига қайтар эди. Қайтага Муқаддаснинг саволи писандадек эди. Муқаддас луқмаси беҳуда эканини англаб:

— Кечиринг, — деди, лекин барибир эрининг сўзида алланечук асабийлик борлигини ҳам пайқайди, гапни бурди: — Замира холамизни опчиқиб кетишди. Куни-насибаси тутаган бўлса, ўз уйда жон берсин, дейишди.

Зоҳид кампирни қараб келар, яққол дард кўрмас, қувватсизлигини қарилликка йўяр, лекин дори-дармон беришни қанда қилмас эди.

— «Тез ёрдам» чақирай десам, кўнишмади, — деди Муқаддас.

Зоҳид ўзини қаерга қўйишни билмай, ошхона бурчагида ётган уч-тўртта тарвуздан биттасини танлаб, ҳовлига чиқди, гилос остидаги столда тарвузни икки палла қилиб сўйди — қип-қизил эди, пичоқ учида ўйиб, тарвуз бўлақларини оғзига сола бошлади. Аслида Зоҳид тарвуз ейишни хоҳламас, асабда қилинган ҳаракат, ўзини чалғитиш чораси эди.

— Лола, ке, қизим, тарвуз е, ширин экан, — деди Зоҳид тик турган ҳолда қизчасига қараб. Лола қарамади ҳам.. Қўлида шипирги билан Озода келиб оғзини очди, Зоҳид бир чақмоқ тарвузни тозалаб, қизининг оғзига солди.

— Мим-м! Маза экан! — деди Озода тамшаниб.

Бир лаҳза чалғиб, Зоҳид яна ўйга толди. Дабдурустан хотинига ичидагини айтиш унга одабсизликдек кўринди. Агар Муқаддас бир нарсани баҳона қилиб, можаро бошласа, айна мудаоо бўлар эди. Бироқ ҳозир можарога ҳеч қанақа ваз йўқ эди.

Зоҳид ичкиликка ружу қилиб юрган пайтларида айтишишлар бўлган, лекин айб ўзидалиги учун Зоҳид жанжалдан қочган эди. Умуман, Муқаддас бўлар-бўлмасга можаро кўтармайди, ҳатто сабаби бор пайтларда ҳам тумтаймаган. Тан олиш керак: хотини танноз хархашачи эмас, осойишта, идроки, вазмин жувон. Уни мувозанатдан чиқариш мушкул. Агар шаллақи бўлганида, муросалари алақачон бузилар эди. Оиладаги хотиржамлик, шубҳасиз, хотинининг саботи туфайли. Энди Зоҳид бир нарсадан ижираниб, норозилик кўзгаса, шу даъво билан зарда қилиб, уйдан кетса, ўзи галамис бўлиб чиқади.

Адий-бадийга бормаи, ими-жимиди, одоб билан тарқалишса, соз бўлар эди. Бироқ унақа низони ғараз-хусумат туфайли кўзгашнинг ўзи жирканч усул, кейин виждон қийналади, рўшнолик ҳам татимайди. Очиғи, Зоҳид умуман шу мавзуни бошлашдан ҳайиқар, далили заиф кўринар, заиф кўринмаса-да, қанақадир жувон туфайли оилани вайрон қилиши ўта бетамизликдек туюлар эди. Зоҳиднинг ўлғиси келди: худбинлик, ишқибозлик эвазига куриладиган бахти омонат, шубҳали, олчоқ кўриңди, бу ечими йўқ муаммо эди. Яхшиси, совуққонлик билан идрок қилиб, бир бет нарса ёзиб, ташлаб кетса бўлмайдими? Ҳар қалай бу тадбир барча машмашадан афзал-ку. Хат жуда олижаноб йўсинда ёзилиши керак. Зоҳид осойишта, ҳайиқмай хат ёзишга ўтирса, ниятини ишонарли ифода қилиш қўлидан келар. Ўзаро таъна-маломатларсиз, ўпка-ёзғиришсиз тинч ажралишади...

Озода одати бўйича Лолани нариги хонада ётқизиб, ўзи ҳам ухлаб қолади. Бугун ҳам шундай бўлди. Суҳбат учун қулай пайт туғилди, лекин Зоҳид, гап кўзгашга ботинмай, ёзадиган гапларини обдон ўйлаб олиш мақсадида ўрнига ётиб, кўрпа ёпинди. Бир оз ўтгач, чироқни ўчириб Муқаддас ҳам ётди. Зоҳид охириги марта хотинини бағрига тортди. Муқаддас эрининг кучоғида эшилар, инграр, жазавага берилар, бу жуфтлик сўнгги эканини хаёлига ҳам келтирмас эди...

Муқаддас эрталаб уйғонганида, эри алақачон туриб ишига кетган, букланмаган бир саҳифа хат қаравот ёнидаги стулда ётар эди. Ҳали уйқуси аримаган Муқаддас эринчоқлик билан хатга қўлини чўзди, кўзини ишқаб, ўқий бошлади, ўқиган сари кўзи очила ёзди, хат ушлаган қўли шилқ эта тиззасига тушди: кейин ҳушига келиб, қизини чақирди: Озода Лолани уйғотиб, боғчасига олиб кетган шекили, садо чиқмади. Муқаддас қарахт бўлиб, ёстикқа қулади. У ҳеч нарсани англамас, гурзи зарбаси шу қадар аёвсиз эди-ки, кўзларига ёш ҳам келмади, ниҳоят ҳалқумидан ўкириш отилиб чиқди. Анчагача шифтга гўлайиб ётди.

Ташқарида кимнингдир товуши эшитилди. Муқаддас, Озода бўлса керак, деб ўйлади. Эътибор бермади. Товуш яна эшитилди. Муқаддас кийиниб, даҳлизга чиқди. Ҳовли саҳнида Замира холанинг келини турар эди.

— Узилдилар, — деди у, йиғлашга уриниб.

— Ҳозир чиқаман, — деди Муқаддас, аранг тилга кириб. У ҳамон гаранг эди. Ҳушини йиғишга тиришди. — Озода боғчадан келсин. Қачон чиқаришади?

— Пешинга, — деди қора рўмол танғиган келин.

— Шошманг, — деди Муқаддас, кетаётган келинни тўхтатиб ва ошхона томон ошиқди, бир зумдан кейин картон қути кўтариб чиқди. — Мева-чева, — деди Муқаддас қутини келинга тутқазиб. — Озода келсин, яна ул-бул олиб чиқади. Ун-гуруч керакмикин?

— Қайдам, — деди келин.

— Майли, сиз чиқаверинг, мен ювиниб-нетай, ухлаб қолипман, орқангиздан етиб бораман.

Келин ҳўп, деб чиқиб кетди.

Муқаддас бўшашиб, зинага ўтириб қолди, аҳволини англай бошлади. Зоҳид омонатлигини Муқаддас фаҳмлаб юрар эди, мана тахмини аниқлашди. Ўзи Зоҳидни қамаб, яна ўзи истаб борган, оқибати яна қанақа бўларди. Ҳаммаси равшан. Табиий. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Ун уч яшар қизи бор жувон яйдоқ йиғитни ўз тўрига туширадигу, ҳамма нарса силақ кечадами? Иснод, гурур деган тушунчалар бор, Зоҳид гузардан ўтканида, одамлар тикилганини доим сезади. Тойдек йиғит, турмуш қурган жувонга уйланиб, ҳовлисида кун кечирмоқда — ким шунақа ўйламайди? Унинг уйига кўчиб ўтишганида ҳам шу назар билан қарашарди: қизи бор-ку. Бўйига етай деб қолган. Одамлар ундан баттар ўйлашлари ҳам мумкин. Лекин кетиш сабабини айтмай жуфт-такни ростлаб қолиш бу ҳам ғалати. «Тўрт йил иноқ яшадик, дебди хатида, турмуши-миз хушнуд ўтди, ади-бадига бормадик, бир-биримизни ардоқладик, бир қўшиқни жўр бўлиб айтдик, дуторни бир тори Сиз, иккинчи тори мен бўлдим. Ҳаёт сабоқларини Сиздан ўргандим, кўзимни очдингиз, гулдек фарзанд туғиб бердингиз, Лола иккаламиз учун бахт. Сиз билан яшаш ҳам фахр, ҳам масъулият. Сиз ҳаминша юрагимда қоласиз. Мен Сиздан айниганим йўқ, бироқ тақдир бўлакча йўриқни муно-

сиб кўрди. Мен бошқа аёлни учратдим. Сиз матонатли аёлсиз, тушунарсиз деган умиддаман...» ва ҳоказо. Озода бошидан бу жуфтликка лоқайд қаради. Лола дадасини сўраса, ичикса, Муқаддас нима дейди? «Бизни ташлаб кетди», деса, боласи қандай тушунади?

Саволлар кўп, Муқаддас биттасига ҳам жавоб айтишга ожиз, дили бўм-бўш эди. Ҳозир Озода келади, Муқаддас уни қолдириб, азахонага чиқади, у ерда, албатта йнғи чиқади. Муқаддас шу баҳонада тўйиб-тўйиб йнғлаб олади. Зоҳиднинг ортидан ахтариб борса-чи? Жавоб талаб қилса-чи? Йўқ! Зинҳор-базинҳор! Муқаддас ўзини хўрламайди. Бўлган офатга вазмин қараш керак. Ҳаёт фақат гуллардан иборат эмас, тиканига ҳам бардош бериш керак, қанча шафқатсиз бўлмасин, нолиш беҳуда. Муқаддас энди ўттиз бешга кирди, истиқболида ҳаёт бор, балки биронтаси чиқар яна. Чиқмаса, ҳаётнинг энг жозибали, гаштли дамларини кўрди, битта инсонга шу ҳам етарли. Ҳошимжонни олмаганда, қолгани завқли ўтди, Ҳошимжон ҳам лалаймади, кучга тўлган, қутурган пайти эди, Муқаддас ҳам авжида, қанақа таралла-бедодликлар, жўшқин энтиқишлар ўтмаган! Бу ҳам тақдирнинг бир аломати, жилваси. Чидаш, тоқат қилиш, қадрига етиш керак. Худонинг қаҳри келмасин. Ёзғириш гуноҳ. Усиз ҳам турмуш машаққатлари оз эмас. Озода мусиқа мактабини битириш арафасида, келажақ ўқишини ўйлаши керак. Алижон хатида Москва консерваториясига йўлланма билан бориб, кучини синаб кўришни маслаҳат берипти, Озода боришга мойил, бинобарин Алижон ўша ерда. Ким билади, балки бирга яшаб кетишадими? Айнан шу мулоҳаза Муқаддасни тўхтагиб турипти: тўйсиз-никоҳсиз қўшилишлари ғайриқонунийдек туюлади, бироқ ЗАГСдан ўтишса-да, ҳар бир одамнинг умрида бир марта бўладиган тўйни кўрмаслик — бачканали. Ҳозир турмуш қуришса— тамом, айниқса Озода бола кўрса, ўқиши вайрон бўлади. Вайрон бўлмаса-да, иккинчи даражага ўтади, ҳар кунги машғулотларига қўли тегмайди. Скрипкачи машғулот қилмаса, ҳеч нарсага эриша олмайди. Чақалогини боқувхонага топширса, бегонадек ўсади. Она сутини эммаган бола болами? Қайсарлик қилишса, майли, қўшила қолишсин, лекин битта шарт билан: Алижон таътил пайтида келсин, онасини совчиликка чиқарсин, тўй ўтсин, кейин нима қилса — ихтиёри. Қаюмжон ака ҳам, Ойниса ҳам келин туширишни, тўй кўришни орзу қилсалар керак — ота-она-ку. Москвада қўшилиб кетишлари уларга ҳам тамизсиз кўринар, илжозат беришмас. Биронбарин келин шу шаҳарда яшайди, шаҳар тугул, шу маҳаллада, нариги кўчада, чақирса овози эшитилади.

Муқаддас шу каби юмуш-тадбирларни кўз олдига келтириш ғурбатини четта сургандек бўлди, эрининг хиёрати жўн кўрина бошлади. Ораларида оз бўлса-да, фарқ бор эди, Муқаддас шундай оқибат рўй беришини зинҳор унутмаслиги керак эди. Ким экан ўша Зоҳиднинг дилига ўт ташлаган жонон? Бир кўрса, Муқаддас тинчирмиди? Қаёқда тинчийди? Баттар жизғанак бўлади. Кўнглида адоват ўйғонади. Кўрмагани маъкул. Кўздан йроқ, жондан нари. Нима қилади ўзини ўтга ташлаб? Қисматга тўнкаш, бошидан соқит қилиш керак. Агар эри хуштор бўлган кимса хунук бўлса, «вой, таъвия!» дейди, гўзал бўлса, ҳасад қилади, қизғанади, ғазабланади. Ҳойнаҳой чиройлидир. Зоҳиднинг ўзи унақа-мунақасига қарамайди ҳам. Агар арзигулик бўлмаса, бундай қалтис йўлга кирмас эди. Шунинг учун пайига тушмагани маъкул. «Оч қорним, тинч қуловим». Азрўйи-азал шунақа қисмат пешонасида бор экан, Муқаддас қанча чиранмасин, ёзилгани бўлади. Қувса, ўзи панд ейди, бу ишда фолиб чиқиш мумкин эмас. Фолиб чиқса-да, қонунни рўқач қилиб, хатосини тан олди-да, синган нарсани ямаб бўлмайди, ямаб бўлса ҳам, чоки-чандиғи қолади. Хушнудлик тикланмайди. Худо ато қилган экан, севганига етишди, тўйиб-энтикиб ҳузур олди, юлдуздек қиз кўрди — шу камми?

Муқаддас шундай омиллар билан ўзини овулар, аччиқ ўйлар исканжасидан қутилгандек бўлар, чалғир, энгил тортар, лекин ёрқин ва аламли хотиралар истак-иродасига қарши ёпирилиб келар, чулғар, ором бермас эди. Шунақа ҳам тўсатдан бўладими? Бир ҳафта-ўн кун бурун аломат берса, ораларида танглик нишонаси аён берса, бу қадар жафоли бўлмасмиди? Ахир шу, ўтган тунда ҳам фош бўлмади, қайтага ҳароратда чирмашишди. Шу қадар шафқатсизлик! Муқаддас машинасига ўтириб, тоғу тошга кетгиси, тўйиб-тўйиб йнғлаб келгиси ва шу йўсин билан ичидаги ғубордан фориг бўлиб келишни ҳам ўйлади. Бироқ бу тадбир Муқаддасни изтиробдан холи қиладими? Даргумон. Энди бу азобли оргиқ пайдан қолмайди, эргашгани-эргашган. Муқаддас бу армонни қашқадек олиб ўтиши керак. Зоҳид бирон нарса деб Муқаддаснинг ғашига тегса ҳам кошки эди, тутмадек узилди-кетди. Тутма узилса-ку, бошқасини тикиб олиш мумкин, буни қандай тикади? Бугун энди кўрпада йнғлаб-тўлғаниб ёлғиз ўзи ётади.

Фаизов домла Қаюмжоннинг хатидаги гапларга унча ишонмай юрди. Қримдан бу ёққа бадарга қилинганларига ўн тўрт йилдан ўтди, ҳаммалари жойлашиб-мослашиб кетишди: ўн яшар болалар йигирма бешга киришди, ўзбек тилида бўлса-да, мактабларни тугатишди, ораларида аъло битирганлари ҳам йўқ эмас, лекин биронтаси олий ўқишга бориб, билим олаётганини Фаизов домла билмайди. Қонуи ман қилмаса-да, ҳар хил вазлар топиб, йигит-қизларни шу музофотдан нарига чиқаришмайди, ёшлар шу жойларда касб олишга уринишади: бири механик, бири электрик, яна бири шофёр, кимлардир ҳамшира, тикувчи бўлиб ишлашади. Фаизовнинг ўзи Тошкент у ёқда турсин, бошқа қишлоқда турувчи қариндошиникига ҳам ижозатнома олиб боради. Шунинг учун Қаюмжоннинг самимий далдаси Фаизовга тасалли бермади, бу тадбирдан бирон фойда чиқишига кўзи етмади. Шундай бўлса-да, Фаизов район ички ишлар бўлимига қизини эргаштириб борди, у ердагилар бир-бири билан суҳбатлашиб, Заремага рухсат беришди. Фавқулодда бўлгани учун Фаизов домла ҳанг-манг бўлиб қолди, кўлидаги ижозатномага ҳам ишонмади. Бу ердагилар ижозат беришса-да, Тошкетда ҳужжатларини қабул ҳам қилишмайди, деб ўйлади. Майли, ақалли катта шаҳарни кўриб келади, деб Заремани Қаюмжонга кўшиб юборди, бир ҳафтадан сўнг телеграмма олди: институт қабул комиссиясидагилар Зареманинг ҳужжатларини қабул қилишти, бир ойдан кейин имтиҳонлар бошланар эмиш. Зареманинг туриш жойи, яъни Қаюмжоннинг Чилонзордаги уч хонали квартираси тайин бўлгани учун, уёғига қизнинг отаси ҳам, онаси ҳам ташвиш қилишмади. Опа-сингил — Жамила билан Зарема иноқ яшайверишади. Энди имтиҳонлардан ўтишса — бас. Фармацевтика институтига ҳужжат топширишти. Бир ярим ойдан кейин яна телеграмма келди — иккалови ҳам институтга қабул қилинипти. Фаизов домланинг кўзидан тирқираб ёш қуйида, Земфира хоним карахт бўлиб қолди. Фаизов домла иккала қизини табриклар эртасигаёқ хат ёзди. Заремани ҳам, Жамилани ҳам пахтага юборишса, иссиқ кийим-кечақларини олиб кетишларини айтди. Биринчи сентябрга бир ҳафта қолганида, Жамила билан Зарема қишлоққа келишди. Улар шод, тинмай Тошкент, институт ҳақида гапиришар, кўргани келган дугоналарига барча таассуротларини қайта сўзлаб беришар, улар учун Тошкентга бориб институтга кириш олий мартаба, шараф кўринар, ўзларини бу шаънга арзимагандек билардилар, омадга йўяр эдилар.

Бироқ тез орада бу тантана ёлқини тўсатдан ўчди: район ички ишлар бўлимининг ходими ижозатномани бекор қилди — болалар ота-онаси назоратидан йироқ бўлишлари кўзда тутилмаган, деган ваз билан жўнашни таъқиқ қилди, имтиҳондан ўтди, институтга қабул қилинди, деб ёзилган ҳужжат ҳам қор қилмади. Унинг устига: шунча йиллар мобайнида Фаизовлар қарамоғида бўлган, деб Жамилани ҳам чиқаришмади. Ҳар қанча далил, ёлбориш, оҳу воҳлар ёрдам бермади. Бу камлик қилгандек, бўлимадигилар қизларнинг паспортларини ҳам олиб қўйишди. Энди улар ҳеч қаёққа жилиша олмас эди. Фаизов домла дарҳол Қаюмжон билан Ойнисага хат йўллади. Улар хатни ўқиб, серрайиб қолишди. Нимадир қилиш, чора кўриш зарур эди. Ойниса яна Муқаддасхонникига югурди. Муқаддаснинг кайф-димоғи хира эди, лекин у кўриниш бермай, Ойнисанинг шикоятини эшитди. У ўзининг акаси Масъуд дардида юрган эди, агар майорга учраса, Ойнисанинг қизлари ҳақида ҳам маслаҳат сўрайди: майор бир нарса дер, йўл-йўриқ кўрсатар. Иш битса яхши, битмаса Москвага ёзади. Бу ердаги расмий идора ходимлари ўзларининг фидокорлигини намоиш қилиш учун оддий нарсаларни ҳам чиғириқдан ўтказиб, зийрак эканликларини кўрсатишади. 1960 йил тугапти, уруш тўхтаганига ўн беш йил ўтди, булар ҳанузгача эски фармонлар таъсирдан қутула олишмайди.

— Институтга қизларингиз киргани ҳақидаги ҳужжат билан КГБ номига ариза ёздириб чиқинг, — деди Муқаддас Ойнисага.

— Менда ҳужжат йўқ-ку, Муқаддасхон, — деди Ойниса, хижолат чекиб. — Ҳужжатлар қизларимизда, қизларимиз қишлоқда, паспортларини ҳам тортиб олишипти.

— Ҳа-я, — деди Муқаддас, — хаёлим жойида эмас, бир пасда унутипман, узр. Майли, ўзингиз номингиздан шикоятнома ёзиб беринг, шунинг ўзи етарли бўлса керак, етмаса қишлоққа бориб, ҳужжатларни олиб келишга тўғри келади. Аввал мен учрай, зарур дейишса, мен сизга айтаман. Қоғоз бераман, шетта ёза-қолинг, айтиб тураман, — дея Муқаддас ўрnidан туриб, ичкаридан қоғоз билан сиёҳли ручка олиб чиқди.

Аризани ёзиб бўлгач, Ойниса Муқаддас билан хайрлашиб, уйига чиқиб кетди.

Қаюмжон кечқурунги поезд билан Андижонга иши бўйича сафарга кетиши керак

эди, лекин вақт зиқлигини англаб, самолётда учиб учун аэропортга жўнади. Икки соат ўтгач, Қаюмжон Андижонга етиб борди, машина кира қилиб, қишлоғига ошиқди, машинадан тушганида соат учдан ошган эди, Қаюмжон вақтини кўзи қиймай, район ички ишлар бўлимига йўл олди. Бўлим ходими Фаизовларга нима деган бўлса, шуни Қаюмжонга ҳам айтди.

— Нега аввалига ижозат бериб, қизлар институтга кирганида бунақа қарорга келдингизлар? — деди Қаюмжон, аранг жаҳдини босиб.

— Мен буйруқни бажардим, — деди ходим, зулуқдек қора мўйловини силаб.

— Ким буйруқ берди?

— Сўроқ қилишга ҳаққингиз йўқ.

— Сўроқ эмас. Мен ҳозир Тошкентдан учиб келдим. Билетим мана. Зўрға институтга кирган қизларимиз йўлини тўсишга нима ҳаққингиз бор? Мол соғсинми бу ерда қолиб.

— Бу менинг ишим эмас, мол соғадими, соғмайдими, менга барибир.

— Нега аввалига рухсат бердинглар?

— Зўракишманг, — деди ходим. — Пўписа ҳам қилманг.

— Пўписа қилаётганим йўқ, — деди Қаюмжон чўчинқираб.

— Қиляпсиз, — қатгий деди ходим. — Мен хизмат бурчимни бажаряпман. Агар жанжал кўтарсангиз...

— Жанжал эмас, мен билишни истайман, нега қизларимиз ...

— Мен буйруқни бажардим, дедим-ку.

— Ким буйруқ берди?

— Яна сўроқ қиляпсиз.

— Сўроқ эмас, савол. Сизга буйруқ берган ким? Билсам бўладими? Ахир гаплашишим керак. Қизлар ўз вақтида дарсларига етиб боришмаса, ўчириб ташлашади. Тушунинг ахир, укам.

— Мен укангиз эмасман.

— Кечирасиз, ўртоқ, погонингиз йўқ, нишонингизни билмайман...

— Капитан Шодиев, — деди ходим қуруққина товушда.

— Нима қил, дейсиз, ўртоқ капитан? Ахир мени танийсиз-ку, бир неча марта келганман.

— Танаймайман, мен яқинда бу ишга тайин бўлдим.

— Афсус...

— Нимага афсус? Мен тайинланганимгами?

— Худо сақласин, ўртоқ капитан, — деди Қаюмжон ҳайқиқиб. Шу пайтда зонадаги тартиб-қоида эсига тушиб кетди. У ерда ҳеч қанақа эътироз билдириш мумкин эмас, начальник олдида тик туриб, фақат у берган саволларига бурро жавоб бериши шарт эди. — Агар мени таниганингизда, тушунган бўлар эдингиз.

— Сиз билан умуман гаплашмаслигим мумкин, — деди ходим авзойини бузмай. — Қизлар Фаизов қарамоғида. Сиз ҳеч ким эмассиз. Шикоят қилишга ҳам ҳаққингиз йўқ. Фаизов бўлса — бошқа гап. Лекин унинг ҳуқуқи чегараланган.

Қаюмжон бу капитанга гап қор қилмаслигига, ундан ҳеч нарсани ундириб бўлмаслигига, агар кистаса, ўжарлик қилса, ўзи панд еб қолиши мумкинлигини англаб, тортишмасликка қарор қилди. Лекин қизларининг, Фаизов, Земфира хоним олдида чув тушиб боришга ҳам истиҳола қилди. Уларнинг шусиз ҳам абгор дилини баттар хижил қилишга юраги дов бермади чоғи, шу ернинг ўзидан Қизилқияга жўнаворди. Зарур ишларни битиради, асаби бир оз тинчигач, қайтиб келади. Фаизов домла билан қизларини олиб, балки Андижондаги Хавфсизлик бошқармасига бориб, ўша ердан адолат кидиради. Бу ерда гапи ўтмайдиган кўринади. Майда амалдор ўзи шунақа бўлади — пастдагини қопади, юқоридагини ўпади.

Қаюмжон икки кундан кейин қишлоғига қайтиб келди. Тахмини тўғри чиқди: уйдагилар — Фаизов домла ҳам, Земфира хоним ҳам, қизлар ҳам ваф, бир-бирларига қарашга ботина олишмас, вазият чатоқ эди. Улар Қаюмжоннинг келганидан бир оз жонланишди, бироқ гурбатлари яна тошди. Кимгадир нолиб-ўқсиб, кўнгилларини сал бўшатишлари лозим эди. Қаюмжон бу райондаги Ички Ишлар Бўлимига учраганини айтишдан оринди. Тошкентдан келган одам, гапи ўтади, деб ўйловди Қаюмжон ўзи ҳақида, тескариси бўлиб чиқди, ҳатто капитан чора қўллаши мумкинлигини айтди. Ҳақиқат ўзи томонида бўлса-да, Қаюмжон бу тўсиқни бузиб ўтишга ожиз экани аён бўлиб қолди. У Андижонга бориб, ўшатган ҳақиқат излашни Фаизовларга айтди.

— Буйруқ ўша томондан келган бўлса, уларга нимани уқдириб бўлади? — деди Фаизов, умуман ҳеч нарсага умид қилмай.

— «Ўтиб қолгунча, отиб қол», деган мақол бор, — деди Қаюмжон, далда бериб. — Бу ерда нолиб-зорланиб ўтиришдан нима фойда?

— Сиз ерли фуқаросиз, йўригингиз бўлак, — деди Фаизов ёзғириб. — Биз шу ерда қоламиз, қисматимиз баттар бўлиши мумкин. Улар билан олишиш нималигини биламиз.

— Ўзлари олиб келиб беришмайди-ку, — деди Қаюмжон жиғибийрон бўлиб. — Институтга қабул қилинган ҳужжатни олиб қўйишга уларнинг қанақа ҳаққи бор?

— Ҳақ тўғрисида гапирсангиз, уларнинг далили битта — ҳурпайишади, — деди Фаизов домла ўкиниб. — Бошингиздан ўткан-ку.

Шу пайт кўча эшик тақиллади. Жамила чопиб бориб, эшикни очди — остонада капитан Шодиев турар эди. Қаюмжон ҳам, Фаизов домла ҳам дарров танишди. Ваҳимага тушишди.

— Кириш мумкинми? — деди йироқдан капитан, негадир ийманиб.

Фаизов домла билан Қаюмжон саросимада бир-бирига қаради. Улар, айниқса икки кун аввал у билан «суҳбат» қилиб, юзи шувут бўлиб кабинетидан чиқиб кетган Қаюмжон, Шодиевнинг журъатсизлигини пайқаб яна бир мақр билан келганми, деб гумон қилди. Шодиев уй эгаларининг карахт бўлиб қолганлигини дарҳол сезди, жилмайди.

Фаизов домла билан Қаюмжон бу қўққис ташрифни нимага йўйишни билмай, бараварига ўринларидан туришди.

— Келинг, марҳамат, — деди Фаизов домла саросимасини эпга сола олмай.

Капитан уй эгаларини ноқулай аҳволдан қутқариш учун:

— Суюнчига келдим, — деди ва остона ҳатлаб, ҳовлига қадам қўйди, анграйиб турган Фаизов домла ва Қаюмжон билан қўл бериб кўришди.

— Суюнчи?! — иккала эркак адаш эшитишгандек, капитаннинг сўзини қайтаришди.

— Ҳа. Чақиртирсам, ўтканлар ёрилиши мумкин эди, — деди Шодиев жилмайиб. — Ўзим келақолдим.

Иккала эркак яхши хабар келганига шубҳа қилмасалар-да, савол беришдан ҳайиқишар, фақат зўраки ишшайишар эди.

— Яхши, марҳамат, — деди Қаюмжон капитаннинг ўзгаришида маълум башорат сезиб.

— Раҳмат, ўтиришга фурсат йўқ, — деди Шодиев тавозе билан. — Қайтишим керак. У кунги суҳбатдан кейиноқ телефонда гаплашдим, — деди Шодиев Қаюмжонга юзланиб. — Мана, рухсат келди бутун. — Шодиев таъма билан иккала эркакка бирмабир қараб чиқди ва папкасини очиб, қизларнинг ҳамма ҳужжатларини, ҳатто тамға босилган ижозатномани Фаизовга топширди. Олдин Фаизов домла, кейин Қаюмжон Шодиев қўлини жўшқин чангаллашди. Нариди кўзлари ёшга тўла Земфира хоним, Жамила ва Зарема жилишга ҳам кўрқиб туришар, кўз ёшлари яхши хабар туфайлими, азоблари тутаганиданми — пайқаш қийин эди.

— Хурсанд бўлганинглардан мамнунман, — деди Шодиев расмий-протокол тусда ва нарида турган аёлларга назар ташлади. — Ўқишсин. Давлатимизга ўқимишли мутахассислар керак. Омад тилайман.

— Раҳмат, ўртоқ капитан, раҳмат, кам бўлманг ўртоқ капитан!

— Расмиятчиликка ҳожат йўқ, исмим Тўлан, — деди Шодиев.

— Раҳмат, Тўланбой! Қандай кўнглимизни кўтардингиз! — деди Фаизов домла йиғлаб юборишдан ўзини тутиб. — Қарздормиз. Биздан қайтмаса, худодан қайтсин. Бир минут! — Фаизов орқаси билан тисарилиб, хотинини чақирди, нимадир деди, Земфира хоним уйга отилди, бир зумда тўн, дўппи ва қийиқча олиб чиқиб, эрига тутқазди. — Қуруқ чиқиб кетманг, Тўланбой. Хамир учидан патир, дейди ўзбеклар. Ният қилдик, қўлни қайтарманг. Марҳамат! — дея Фаизов домла илтижо қилди. Қаюмжон Фаизов кўлидан шартта чопонни олиб, капитаннинг елкасига кийдирди ва фотиҳага қўл очди.

— Хатар кўрманг, топганингиз олтин бўлсин!

Ҳаммалари омин қилишди.

— Раҳмат, — деди Шодиев уй эгаларига аланглаб. — Буни олиб кетишим ноқулай. Ишдаман. Шу ерда тура турсин, чой ичгани келганда, кийиб кетиш қочмас. Кўнгилга олманглар. Узр.

— Майли, Тўланбой! — деди Фаизов домла дарҳол шодланиб. — Келсангиз — жон устига! Қизларимиз ўқишларини бошлашсин, ўзимиз таклиф қиламиз. Келасизлар.

— Албатта, — деди Шодиев ҳам рухланиб. — Энди менга рухсат, хизматчилик.

— Майли, Тўланбой, — деди Фаизов домла мулозамат билан. — Иштиёрингиз.

— Хайр. Омон бўлинглар, — дея Шодиев эшик томон жилди. — Бирон масала чиқса, тўппа-тўғри ўзимга марҳамат!

— Раҳмат!

Фаизов домла, айниқса Қаюмжон капитан Шодиевнинг телефонда қанақадир

бошлиғи билан гаплашганига ҳам, булар хурсандлигидан мамнун бўлганидан ҳам, қизларининг ўқиши ҳақида ҳам еганига ҳам ишонишмади. Унга қолса, уларни капитан бир қадам ҳам нарига чиқармас эди.

«...Мол соғадими, соғмайдими, менга барибир», деди-ку ўзи. Тошкентдаги Хавфсизликни сақлаш Давлат комитетидан бирон мансабдор телефон қилиб, буйруқ берган — Муқаддасхоннинг сидқидил вайратининг самараси. Энди бу мўйловли йигит ҳаммасини ўзининг муруввати қилиб кўрсатмоқчи, бекорга эмас, албатта. Сарполик бўлиб кетди. Буларни анойи, ҳеч нарсани билмайди деб ўйлайди. Уйлайверсин. Булар ҳам сир бой беришмайди. Муҳими — ижозат қўлга тегди. Энди илож бўлса шу бугуноқ самолётдами, поезддами Қаюмжон қизларни Тошкентга етказиши зарур. Бу қизлар бўлмаса, журналга қайд қилиб қўйишади. Резервадиларни бўшаган жойга ўтказишади. Ҳозирок ҳаялламай йўлга чиқишлари керак. Тошкентда Ойниса ҳам ўзига жой топа олмай бетоқат бўлиб юргандир, тезроқ бориб, тинчитиш керак.

— Нега серрайиб турибсизлар? — деди Қаюмжон қизларга қараб. — Жўнаймиз!

Қизлар типирчилаб қолишди. Ярим соатда шай бўлишди.

Хайрлашиш кўз ёшисиз ўтмади. Бироқ бу кўз ёшлар бошқача эди.

27

Зоҳид Назокатхон билан хайрлаша туриб, уч кундан сўнг Ўрдадаги Анҳор бўйида учрашишни ваъдалашувди, уч кун ўтгунга қадар кўзи тўрт бўлди. Айниқса ишдан бўш пайтларида ўзини қаерга қўйишини билмас, талаба йилларидаги каби, биринчи учрашувни кутгандек ҳаяжонланар, одамлар пайқаётгандек кўринар, нуқул соатга қарар, ширин режалар тузар эди. Ниҳоят зориқиб кутган кун ҳам келди.

Зоҳид иши тугагач, бир дақиқа ҳам ҳаялламай, кўчага ошиқди. Кечки пайт учрашишга Назокатхон унамовди, соат икки ярим билан уч орасида кўришишга келишишувди. Зоҳид ваъда қилинган жойга етиб келганида, ҳали икки ярим ҳам бўлмаган экан, ўзи яшайдиган уйнинг муюлишидаги заргарлик магазинига кириб чиқди, гулдаста билан Назокатхонни кутиб олишдан истиҳола қилди — одамлар эътибор беришлари мумкин эди. Зоҳид анҳор бўйидаги скамейкага бориб ўтирди, соатига қаради. Куз бўлганиданми ёки ўқишлар бошлангани учунми, балонларда сузувчи болалар билан гавжум анҳор тинч оқар, мажнунтол кокиллари чайқар эди.

Трамвай-троллейбус ўтадиган кўприк томонда балаң пошна туфли, бели ингичка, этаги кенг, ени қисқа қўйлак кийган Назокатхон кўринди. Зоҳид дарров таниди. Назокатхон бу ерни яхши биладигандек, алангламай кела бошлади. Зоҳиднинг юраги нотинч ура кетди, кафти терлади. Йигит чўнтагидан дастрўмолини олиб, қўлини артди, Назокатхон яқинроқ келганида, ўрнидан туриб, соатига қаради: чоракам уч эди.

— Кеч қолдимми? — деди Назокатхон, ўсалигини яшириш учун.

— Йўқ, сизга қараб, азон чақирса бўлар экан, — деди Зоҳид шод ҳолда Назокатхонни мақтаб.

— Соатимни тақмапман, эртароқ келишга истиҳола қилдим, кечикишдан чўчидим.

Зоҳид Назокатхоннинг илиқ қўлини бир неча дақиқа қўйиб юбормади. Жувон атрофга аланглади.

— Очиғини айтсам, келишга оёғим тортмади.

— Нега? — хавотирда сўради Зоҳид.

— Қайдам. Ноқулай-да. Бизнинг ёшда анҳор бўйида учрашиш ноўхшов. Кўрган одамлар нима деб ўйлашади?

— Ошиқ-маъшук, деб ўйлашади, — деди Зоҳид дарҳол. — Нимаси ёмон? Ичи куйсин.

— Эгри қарашади. Одам хижолат чекади.

Зоҳид Назокатхоннинг нафис пардоз қилганини сезиб, ичида мамнун бўлиб қўйди. Маъшукасининг шаҳдо кўзлари, пушти лаблари, силиқ эти, боши ортида турмакланган қўнғир сочи, елкаси, хипча бели, узун, суюқлари сезилмайдиган бармоқлари Зоҳиднинг дилини алғов-далғов қилар, томоғига лабларини босгиси келар, аранг ўзини тутар эди.

— Ноқулай сезсангиз, уйга кира қолайлик, — деди Зоҳид.

— Уйингиз узоқдами? — тушунмай сўради Назокатхон.

— Ана, пардасиз дераза. иккинчи қаватда.

Назокатхон ҳазил деб ўйлаб, бир пардасиз деразага, бир Зоҳидга қаради.

— Рост, ишонмасангиз кириб кўрамиз.

— Уйингизга яқин жойга чақирисиз-да, — деди Назокатхон ёзғиргандек.

— Ёмонми?

— Қайдам. — Назокатхонга Зоҳиднинг уйи яқинлиги маъқул кўринса-да, айнан шу ерга учрашув тайин қилингани галати туюлди. — Қўшнилариңиз кўради-ку.

— Кўрса-кўрар, — деди Зоҳид бепарво. — Бу ерда ҳеч ким бир-бирини танимайди. Мен ҳатто тўртинчи қаватда ким туришини ҳам билмайман.

— Маҳаллада ҳамма бир-бирини танийди. Салом бермай ўтсангиз, одобсиз туюлади.

— Маҳалла — маҳалла-да. Ҳаммаси ўзбеклар. Бу уйда юз хил миллат яшайди, — деди Зоҳид, гап мавзуи чалғиб кетганидан ғаш бўлиб. — Ўтирайлик.

— Деразалардан қўшнилариңиз қарашади, — деди Назокатхон.

— Уйга кира қолайлик унда, — деди Зоҳид.

— Ким бор уйда?

— Ҳеч ким йўқ, бир ўзим тураман.

Назокатхон шубҳали тикилди.

— Рост, кирсангиз кўрасиз.

Назокатхон иккиланиб, бинога тикилди.

— Юринг, — дея Зоҳид уйи томон қадам қўйиб, қизга қаради. Назокатхон аранг рози бўлгандек, жойидан жилди, яна атрофга кўз ташлади, ҳадиксирар эди. Бироқ бир неча кун бурун Зоҳиднинг кабинетига бўлиб ўтган қисқа иноқликни эслаб, дадиллашди.

Улар иккинчи қаватга чиқишди. Зоҳид калити билан уй эшигини очди. Йўлақда лампочка ёниб турар, ичкари ним қоронғи эди. Зоҳид эшикни ёпиб, қулфни буради. Назокатхон пойгақа қимтиниб турар, ҳеч ким бўлмаса-да, ҳайқар эди.

Зоҳид ичкарига кириб, иккита лампочкали бронза қандили ёқди.

— Марҳамат, тортинманг, кириңг, — деди у ўзини четга олиб.

Назокатхон у ёқ-бу ёққа аланглаб, ичкари хонага кирди. Стол камтар безатилган, ўртада иккита қизил атиргул солинган биллур ваза турар эди. Демак, бу ёққа кириш олдиндан тайёрланган экан, деб ўйлади Назокатхон, кўнгли сал беҳузур бўлиб. Бироқ киришга-кирди, энди орқага қайтиш бачкана туюлиши мумкин эди, бинобарин стол ясалган, Зоҳиднинг кутгани аён эди. Қимтинишдан нима фойда, ўз оёғи билан кирди, туз сўраб эмас, висол важида келди. Энди Зоҳидга инсоф берсин, ўзини тийса, яхши, тиймаса, на илож, қиз унинг ихтиёрида. Номуси бутун қиздек кўрқса, сохта кўринади. Бунақа «ишлар»ни биринчи кўриши эмас, ҳомила тортиш умидида қанақа аллозларга тушмаган. Жуфтлик кўрмаганига қанча бўлди. Шундай вазиятда ноз қилишнинг ўзи ноҳўя. Кўрганлар барибир шундай ўйлашади. Қолаверса, Зоҳид бегона эмас-ку, ўзи орзу қилган йигит, яна қанақасини тилаш мумкин? Агар Зоҳид диёнати бўлса, қилган иши учун масъулият сезади. Сезмаса, бир икки марта «ялло» қилиб, кейин тонса, ўз виждонига сийлов, Назокатхон бу адашишга қисматининг бир лавҳаси, деб қарайди — ҳеч ким олдида жавобгарлиги йўқ-ку. Эри билан аллақачон ажрашган, боши очик,

Назокатхон ўтирмоқчи бўлиб, диван томонга юрувди, Зоҳид:

— Бу ёққа ўтириңг, — деди.

Назокатхон безатилган стол ёнига келиб ўтирди.

— Мумкинми? — деди Зоҳид шампан шишасини кўрсатиб.

— Ихтиёриңиз, — деди Назокатхон табассум билан.

Зоҳид шишани очиб, биллур қадахларга қўйди, винонинг кўпиги тўкилди. Меҳмон ийманаётганини сезиб, Зоҳид бир қадахни Назокатхонга тутди, иккинчисини ўзи ушлади.

— Марҳабо! Пойқадамингиз қутлуғ бўлсин! — деди Зоҳид ва Назокатхоннинг қўлидаги қадах билан чўқиштириб, ярмини ичди. Назокатхон бир қултум ичиб, қадахни дастурхонга қўйди.

— Уйим шу, — деди Зоҳид, бир зум Назокатхонга тикилиб. — Қандай ярашяпсиз.

Назокатхон вино таъсириданми ёки Зоҳиднинг сўзиданми — қизарди: журъатсиз қулди.

Зоҳид Назокатхоннинг билагига қўлини қўйди, унинг кафтидаги совуқ нарса Назокатхоннинг этига ботди. Зоҳид қўлини тортди, жувоннинг билагида жавоҳир кўзли олтин узук ётарди.

Назокатхон серраймади, фақат тўсатган рўй берганидан сал ганғиб, синовчан назар билан Зоҳидга тикилди.

— Кичкина тортиқ, — деди Зоҳид ийманиб. — Илтифот белигиси. Каттасига қарздорман. Рухсат берсангиз, бармоғиңизга ўзим кийгизиб қўйсам.

— Рухсат, — деди Назокатхон сирли жилмайиб. Бу сирли жилмайиш таркибида яна қанча ваколат борлигини зийрак қалб дарров пайқашни мушкул эмас эди. Зоҳид атайин ўзини сезмагандек тутди: ғализ хулоса яшаш лутфсиз кўриниши мумкин. Зоҳид Назокатхоннинг кафтини очиб, бўғинлари сезилмайдиган учинчи бармоғига кийдирди. Жувоннинг бежирим бармоқларида узук, чиройли бўлса-да, Зоҳидга қўпол туюлди.

Ярашмади, чоғи, Зоҳид Назокатхонга қаради. Назокатхон итоатли табассум билан миннатдорлик билдирди. Узук ярашмаганини Зоҳид айтгиси келмади, лекин совға қўполроқ эканини жувон ҳам пайқади, деб ўйлади.

— Узбекмиз-да, катта нарсани афзал кўраман. «Каттасига қарздорман», деган гапимни айнан тушунманг. Бармоғингизга нозикроғи мос экан. Тилла магазинга бирга кирамиз, ўзингиз алмаштириб оласиз.

— Бу ҳам чиройли, — деди Назокатхон Зоҳиднинг кўнглини чўктирмаслик учун. — Тошини қаранг, қоронғида ҳам йилтирайди.

Зоҳид бориб чироқни ўчирди. Узукнинг жавоҳири ҳақиқатда ёлқинланар эди. Бунақа мўъжизани Зоҳид биринчи кўриши эди. Дили арзиқиб кетди. Лампочка ёқмай, меҳмонни ёнига келиб ўтирди, қадаҳни олди.

— Кулбама ёққан чироғингиз учун, — дея, Назокатхон ҳам қадаҳни кўтаришини кутди. Назокатхон янги узук тақилган бармоқлари билан қадаҳни ушлади. Чўқишган биллурлардан бўғиқ жаранг чиқди. Зоҳид қадаҳни охиригача ичиб, Назокатхоннинг чап қулоғи остидаги этига лабини босди. Назокатхон кафтини Зоҳиднинг юзига ястади. Бу рағбатлантириш аломати эди. Зоҳид Назокатхоннинг шойидек этидан лабларини узмас, ҳузур қилар эди.

— Эртага никоҳ ўқитамиз, — деди Зоҳид пичирлаб. У ажралиш ҳақида судга ариза ташлаб келган эди. — Майлими?

Назокат бошини қимирлатиб, розилигини ифода қилди. Ҳозир бўлак савол ўринсиз эди. Шунинг ўзи изҳор, муносабатларини қай йўсинда расмийлаштириш Зоҳиднинг ўзига ҳавола.

Зоҳид Назокатхонни тиззаси остидан қўлини ўтказиб, даст кўтарди, олиб бориб диванга ётқизди, ёнига ўтирди. Маъшуқасини кўзлари йилтирар, ҳадиқ ҳам изғир эди.

— Сиз менинг ғалабамсиз, — деди Зоҳид Назокатхоннинг юзига эгилиб.

— Навбатдаги ғалаба, — деди Назокатхон ва шундай дейишдан афсусланди — таъна бўлиб туюлиши мумкин эди. Бироқ Назокатхоннинг ўзи ҳам энди узилган гул эмаслигини англаб, қалтис иборани ўчиришни маъқул кўрди: — Мен ўлжангизман, — деди у карашма билан. Бу ижозат белгиси эди. Зоҳид маъшуқасини қучиб, лабидан сўрди. Назокатхон бир бармоғига узук тақилган майин қўллари билан йигитнинг бўйнига чирмашди, фарқ бўла бошлади...

Заргарлик магазинида жуда нафис ишланган узукни кўрсатишди.

— Шунини тақиб кўринг, — деди Зоҳид, қутичаси билан узукни Назокатхон томон суриб.

Узук Назокатхонга ёқди, тақса ярашиши мумкин эди.

— Бармоғимдаги қолаверсин, — деди у ийманиб. — Алмаштиришга дилим дов бермаяпти. Иримни ёмон. Аломати яхши чиқди-ку.

Зоҳид кўнди. Ҳақиқатда шундай висол, гашт ато қилган узукдан воз кечиш Зоҳидга ҳам эриш туюлди.

— Эртага, никоҳдан ўтганимиздан кейин, бунисини ҳам оламан, — деди Зоҳид илҳомланиб. — Эртага кирамиз, нарса тура турсин, — дея Зоҳид қутичани сотувчига қайтарди.

Улар кўчага чиқишди. Оқшом яқинлашар, уер-буерда неон чироқлар ёқилган эди.

— Мени кузатманг, — деди Назокатхон Зоҳиднинг йўлини тўсиб. — Битта трамвайда етиб оламан. Уйимиз бекатга яқин.

— Кўриб олсам бўлар эди, — деди Зоҳид. — Биронта одам бориб, оғиз очиш керақдир.

— Ҳожати йўқ, — деди Назокатхон. — Мен ёш қиз эмасман, ўзим ҳал қиламан. Бир марта совчи-қайнона деган нарсаларни кўрдим, кифоя. Эртагача хайр.

— Ўзингиз ҳал қилсангиз, қолақолинг, айрилмайлик, — деди Зоҳид. — Ҳувиллатиб кетасизми?

— Очкўз бўлиш яхшимас, — деди ёш болаларга танбеҳ бергандек, Назокатхон бармоғини Зоҳидга ўқталиб ва тўхтаган трамвай томон илдам юриб кетди. Трамвайга чиққач, бармоғини узукни чўнтагига солиб қўйди.

Эртасига Назокатхон Соҳиба исми дугонаси билан яна шу уйга келди. Пастдаги скамейкада Зоҳид билан дам олиш уйининг мудирини Қаҳҳор Зокиров ўтиришар эди, буларни кўриб ўринларидан туришди. Қаҳҳор ҳам, Соҳиба ҳам никоҳ ўқилишига гувоҳ сифатида таклиф қилинишган эди.

— Домла уйда, — деди Зоҳид саломлашиб бўлишгач. — Қаҳҳор Зокиров, дўстим. — Қаҳҳор Назокатхонни дарров таниди.

— Соҳиба, дугонам, — деди Назокатхон ўртоғини кўрсатиб.

— Домла кутиб қолдилар, намозгарга боришлари керак, — деди Қаҳҳор. — Кирайлик. — Қаҳҳор йўл бошлади.

Соҳиба сумкасида шойи рўмол олиб, хонага кириш олдида Назокатхоннинг бошига ташлади.

Кўсасимон домла гиламга солинган кўрпачага ўтирди, салласини тўғрилади. Унинг рўпарасига, ўнг томондан Зоҳид билан Қаҳҳор, чап томонида Назокатхон билан Соҳиба ўтирди.

Зоҳид чўкка тушиб, домланинг тиловатини индамай эшитар, келин томонга қарашга ботина олмас, ридо ёпинган Назокатхон узун киприкларини қуйи эгиб, итоат билан ўтирар эди.

Никоҳ ўқилиб бўлингач, шошилиб турган домлани такси олиб кетди.

— Ресторанга борамиз, — деди Зоҳид ўзлари уйда қолгач.

— Менда таклиф бор, — деди Қаҳҳор. — Дам олиш уйда шинам жой бор, сиз биласиз, — дея Қаҳҳор Зоҳидга юзланди. — Ресторанда гап эшитилмайди. Ҳамма нарса муҳайё. Ушатга борайлик.

Зоҳид Назокатхон билан дугонасига қаради. Бу таклиф уларга ҳам маъқул тушгандек эди.

— Майли, — деди Зоҳид ва Соҳибанинг бошига бир жўра атлас қўйди, Қаҳҳорнинг елкасига тўн ташлади, кеча тилла магазинида танлашган узукни қутисидан олиб, Назокатхоннинг ўнг қўлидаги бармоғига кийгазди. Қонуний хотинининг юзидан ўпди, гувоҳлар қарсақ чалишди, омин қилишди.

Кейин дам олиш уйининг хилват гўшасига жўнашди.

— Маънавий жиҳатдан икковингиз, — дея, қадаҳ кўтариб, Қаҳҳор келин-куёвга мурожаат қилди, — бугун яқдл, пайваста вужудсиз. Совҳисиз, янгасиз, севиб-интиқиб топишдинлар. Бундай саодатга ҳамма ҳам мушарраф бўлавермайди, бахтли инсонларга ато этади. Муҳаббат ипи билан чатилган тақдир пухта бўлади. Севишдан чарчаманглар, туйғуларингизни авайланглар, қадрига етинглар.

Тўрттови тик туриб ичишди. Зоҳид Назокатхоннинг юзидан ўпди. Қаҳҳор билан Соҳиба чапак чалишди. Қаҳҳор бурчақда турган радиони буради, куй қуйила бошлади.

Қаҳҳор Соҳибага сўз берди, Соҳиба тутиниб-ийманиб янги оила аъзоларини қутлади. Яна ичишди.

Қаҳҳор йигитларга хос чапанича виқор билан қўлларини ҳавоза қилиб ўйинга тушди, кейин Соҳибани тортди. Соҳиба ўзи кутгандек, дарҳол ўртага чиқди — шикаста ишоралар билан сузилиб-буралиб рақс тушди. Ҳаллослаб келиб Назокатхонни тортди. Келин бўлгани учун Назокатхон ўртага тушишдан тортинди, лекин рақсини кўрган, айнан шу хиромидан тинчини йўқотган, мубтало бўлган Зоҳид Назокатхоннинг тирсагидан ушлаб, тавозе билан ўйинга даъват қилди. Назокатхон ўсал тортиб, ўртага чиқишга мажбур бўлди ва куй садосида чайқалиб, таманно билан эшила-эшила, ўйин жўшқига берилиб кетди.

Қаҳҳор анграйиб қолди, қойиллигини ичига сиғдира олмай ҳавас билан Зоҳидга қараб қўйди. «Толибсан-ку дурдонани!» деган рағбати эди. Унинг завқи-паймонаси шу қадар қутурган эдики, ўйиндан сўнг раққосани кучоқлаб олишдан аранг ўзини босди.

— Бугун сизни қўйиб юбормайман, — деди Зоҳид, Назокатхон ўтиргач қулоғига. — Маликалик қиласиз. Оёғингизга йиқиламан.

— Бунақа келишмовдик, — деди Назокатхон.

— Ҳаққим борми? — сохта пўписа билан деди Зоҳид.

— Уйдагиларга нима дейман?

— Соҳибахонга айтиб юборинг, хавотир олишмайди.

Назокатхон бир лаҳза ўйланиб, дугонаси қулоғига нимадир деди.

Эртасига Назокатхон уйига борганида, онаси қизига ёзғириб қаради:

— Бу қанақаси, қизим? — деди у.

— Соҳиба айтмадимми?

— Айтди. Никоҳ ўқитибсизлар. Қарши эмасмиз. Лекин ота-она билиши керак-ку.

— Айтдим-ку, ойи, — деди Назокатхон мулзам бўлиб.

— Биронта вакил келмади, фотиҳа ўқилмади, — деди онаси ўқиниб. — Расамади билан қилиш керак-да, қизим. Куёв келса, кимлигини танимаймиз ҳам. Даданг тўлғониб чиқди.

— Бўлади, ойи, — деди Назокатхон, онасига тасалли бериб. — Дастурхон ёзилади, ис чиқарилади — агар шундан сиқилаётган бўлсангиз.

— Ақалли онаси келса ҳам майли эди.

— Онаси узоқда, айтдим-ку. Олдинги оиласидан ажрашмаса, ЗАГСдан ўтказишмайди.

— Оилали йигитга тегиб олдингми?

— Уйланмаган йигит олармиди? Никоҳ ўқитдик-ку. Шу ҳисобмасми?

— Ҳисобмас, хотини даъво қилиб келса, шарманда бўласан.

Назокатхон ўйланиб қолди, икки кун ўтгач, Зоҳидга айтди.

— Ариза ташлаб қўйдим, бир ой ўтиши керак, — деди Зоҳид. — Ҳозирча яшайверамиз, никоҳдан ўтдик, виждонимиз тоза. Шайхонтахурдаги мактаб директори билан гаплашдим, зоология ўқитувчиси декретда экан, сизни ишга олади. Узоққа қатнамайсиз.

— Уйимдагилар олдидан бирров ўтишингиз керак, — деди Назокатхон. — Улар орийат қилишяпти.

— Майли, — деди Зоҳид дарров рози бўлиб. — Кунини айтинг, Қаҳҳор билан бораман. Танишиб ҳам келамиз.

Бир ҳафтадан сўнг Назокатхон Шайхонтахурдаги мактабда дарс бера бошлади. Шу орада Зоҳид Қаҳҳорни куёв жўра сифатида Назокатхоннинг ота-онасиникига олиб борди, расмий келишим бажарилди. Тўй ўрнида кичкина ўтириш ҳам ўтказиладиган бўлди.

Бир кун Назокатхон, мактабдан уйига қайтиб, ҳали кийимини ҳам ўзгартиришга улгурмовди, эшиги жиринглади. Зоҳид бугун навбатчилик қилади, у ҳозир келиши мумкин эмас, Назокатхон ҳовлидан ўта туриб, скамейкада ўтирган бир чиройли жувонга кўзи тушувди, беморлардан бири бўлса керак, деб ўйлаб, эшикни очди. Остона нарисиди эндигина Назокатхон пастда кўрган жувон турар эди. Бу Муқаддас эди. Лекин Назокатхон уни танимасди, бемор деб ўйлади.

— Доктор ишдалар, — деди Назокатхон салом-алиқдан сўнг. — Бугун навбатдалар, келмайдилар. Айтмовмидилар?

— Мен суддан, — деди Муқаддас уй бекасига синовчан тикилиб. Жувон ҳақиқатда гўзал, бўйи-басти келишган, бенуқсон эди. Муомаласи ҳам майин, иболи. Муқаддас бу суксур жувон олдида ўзини касод сезди, лекин сир бой бермади. Бунақа ҳурималак олдида ҳар қанақа эркак ҳам зловлаб қолади, эрига шундай хушноз ато этганидан ҳам ғурурланди, ҳам дили ғашланди.

— Суддан? Тинчликми? — хавотирланиб сўради Назокатхон.

— Тинчлик, тинчлик, — дея Муқаддас дарҳол жувонга таскин берди. — Шунчаки, расмиятчилик.

— Кириг, — деди Назокатхон четга ўтиб.

Муқаддаснинг бир кўнгли қайтиб кетгиси, бир кўнгли ичкарига кириб, бир-икки ой аввал ўзи бекалик қилган хонани кўздан кечириб чиққиси келди. Остона ҳатлаб, коридорга кирди. Ҳаммаёқ озода, саранжом-сарипшта эди. Деярли ҳеч нарса ўзгармапти. Фақат деразага янги парда осилипти.

Назокатхон ичкари хонанинг чиройини ёқиб, столдаги гулдонни олди, дастурхон ёзди.

— Келинг, ўтириг.

Муқаддас стулга ўтирди.

— Уринманг, мен тураман, — деди Муқаддас. — Суднинг қарори чиққан экан, шуни олиб келдим.

— Қанақа қарор?

— Эрингизнинг олдинги оиласи билан ажраши ҳақида. Зоҳид Давронов эрингиз бўладиларми?

— Ҳа, — деди Назокатхон чўчинқираб. У бирон ишқал чиқишидан ҳайиқар эди.

— Бирга яшайпсизларми?

— Бирга.

— Ҳали ажралиш ҳақида қарор чиқмаган-ку.

— Никоҳдан ўтдик.

— Энди тўй қиласизларми?

— Қайдам, — деди Назокатхон мулзам тортиб. — Иккинчи никоҳ. Тўй қилиш муносибмикин? Зоҳид акам нима десалар, шу бўлади.

— Майли, иноқ яшанглар, — дея Муқаддас ўрнидан турди.

— Чой қўйдим, бир оз ўтириг, — деди Назокатхон ўсал бўлиб.

— Ишга боришим керак, раҳмат. Мана бу қоғозни эрингизга беринг. Энди у озода Назокатхоннинг кўзлари самимий чақнаб кетди.

— Хайрият, раҳмат, — деди у, қоғозга тегишга ботина олмай.

Муқаддас тез юриб, уйдан чиқиб кетди.

Назокатхон ноҳўя иш қилиб қўйгандек серрайиб қолди.

Ташқарига чиққач, Муқаддас ҳеч қаёққа бориши керак бўлмаса-да, негадир илдам кетар, тезроқ шу уйдан йироқлашгиси келар, энди бу дунёда унинг учун ҳеч қанақа илинжи қолмагандек кўринар эди. Муқаддас қадамини секинлаштириб, анҳор бўйидаги скамейкага бориб ўтирди, йиғлагиси келди. Ўйлай бошлади: Зоҳиддан қизи қолди, у ҳали ёш, ҳали мактабга ҳам бормади. Унинг тарбиясини ўйлаши, бирон машғулотга — расмгами, балетгами, мусиқагами бериши керак. Озода Москвадаги Гнесин музика мактабига бориб, ўқишини давом эттирмоқчи. Уддасидан чиқадими, йўқми, ҳали у томони ҳам гумон. Алижон билан илакишса, бўйида бўлиб қолиши ҳам мумкин. Қандай чора қўллаш керак экан? Тайин уй-жойи бўлмаса, ётоқхонада бола боқадими? Озоданинг кулофига қуйиш керак — никоҳсиз яшаш, бола орттириш қалтис масала. Алижон ҳам, Озода ҳам ўқишларини тугатиб, аҳди паймонлари қатъий бўлса, шу ерда расамади билан тўй ўтказиб, уйланишсин: Муқаддаснинг уйда эркак зоти қолмади, ичкучев бўлиб кирса — марҳамат. Ўғил ўрнини босади. Фарзанд кўришса, уйи тўлади-қолади. Фақат Озодага шунини уқтириш лозим. Ҳаёли қиз, кўнади. Иложи бўлса, Москвага умуман бормагани маъқул, ўқийман деса, бу ерда ҳам консерватория бор, ўқийверади. Алижон узоқда бўлади, тегажоқлик қила олмайди.

— Замира хола ҳам дунёдан ўтди, — деди Муқаддас қизига, — сен Москвага кетсанг, ҳайҳотдек ҳовлида икки жон хувилаб қоламизми, қизим? Даданг чиқиб кетмаса ҳам бир йўриқ эди.

— Ҳали ёшсиз-ку, ая, — деди Озода эътироз билдиргиси келмай. — Биронтаси учрар.

— Учраса ҳам, мен энди оила қурмайман, — деди Муқаддас. — Ишга чақиринишпти. Ишлайман. Синглингни тарбия қиламан. Сени яхши кўради. Кетиб қолсанг, ичикади. Сен ёнимда бўлсанг, танҳолик сезилмайди. Ўйлаб кўр, қизим.

Озода жавоб бермади. Лекин онасининг тилагини рад қилиш ҳам шафқатсизлик эканини англар, агар ўжарлик билан кетворса, дилозорлик рўй бериши муқаррар эканига ҳам шубҳа қилмас эди.

Бир неча кундан кейин Озода консерваторияга ҳужжат топшириб келганини айтди. Республика кўригига бир мусиқашунос аёл Озоданинг ижросини эшитган экан, ўша ёрдам беришини айтибди, ҳатто яхши мураббийга Озоданинг маҳоратини кўрсатишини ҳам ваъда қилипти.

Бу ташаббус қизидан чиққани учун Муқаддас ниҳоятда хурсанд бўлди, шу кунгача дилига ҳеч нарса сизмай келар эди, юраги ёзилди.

— Гапимни икки қилмадинг, қизим, раҳмат, — деди Муқаддас дили таскин топиб. — Менда ҳам янгилик бор, лекин чўчиб турипман.

Муқаддас бир неча кун аввал Жамила билан Зарема масаласида КГБ майори олдига борганида, таниш бўлиб қолганиданми, майор Францияга турист бўлиб бориб, ўша ерда акаси билан учрашиб келишни маслаҳат берган эди.

— Акам Германияда-ку, — деган ўшанда Муқаддас тушунмай.

— Германия иккига бўлинган, Федератив Германияга бориш учун сизга рухсат беришмайди, Демократик Германияга акангизни ўтказишмайди, — деган эди майор. — Францияга бориб, акангизга телефон қилсангиз, ярим кунда етиб келади. Ваъда қилинган меҳмонхонада учрашасизлар. Германияга яқинроқ шаҳардан телефон қилинг, тезроқ учрашасизлар.

— Францияга борасизми? — сўради Озода ақли бовар қилмай.

— Турист бўлиб бориш мумкин экан. Даҳмазаси кўп, лекин илож қанча, ўтишга тўғри келади, — деди Муқаддас умидвор бўлиб. — Баҳонада Францияни ҳам кўриб келаман.

— Лола билан ўзим қоламанми? — деди Озода хавотирда.

— Икки ҳафталик сафэр, кап-катта қиз бўлиб қолдинг. Кўрқсанг дугоналарингни чақир, келиб туришади...

Муқаддас Франциянинг Орли аэропортига қўниши билан гуруҳ раҳбаридан саёҳат маршрути ҳақида сўради ва меҳмонхонага етиб боргач, Масъудга телеграмма берди. Маршрут бўйича кўрсатилган шаҳар Германия чегарасига яқин ва у ерда сайёҳлар бир кун бўлиб, меҳмонхонада туришлари, эртасига шаҳарда бошқа шаҳарга жўнашлари кўзда тутилган эди. Бир ҳафтадан сўнг Муқаддас гуруҳи билан телеграммада кўрсатилган шаҳарга етиб борди, автобус меҳмонхона олдида тўхташи билан Муқаддас пастга тушиб, атрофга аниглади. Шу заҳотиёқ «Опель» енгил

машинасининг эшиги очилиб, куланг костюм-шим кийган, сочларига оқ оралаган, қора кўзойнакли киши илдам кела бошлади. Муқаддас дарров акасини таниди — кўзларидан ёш тирқиради. Ака-сингил бир-бири томон отилиб, қучоқлашишди. Масъуднинг ҳам кўзлари ёшланди.

— Муқаддас! Синглим! Жигарим! Кўрадиган кун ҳам бор экан, худога шукур!

— Акажон! Акажон! Қадрдоним! — Муқаддас антикар, аранг гапирар, акасини қўйиб юбормас эди.

Масъуд машина томон ўтирилиб, кўлини силкитди. Машинанинг ҳамма эшиклари очилиб, кўзойнак таққан хотини Сусанна, қизи Лолита, ўзбекчасига — Лола, турк қизларига ўхшаш ўн уч яшар қиз ва Макс, ўзбекчасига Мақсуд, сочи қора ўн ёшли ўғли эди.

Муқаддас уларни бирма-бир қучоқлаб ўпиб чиқди.

Сусаннанинг мовий кўзлари нам, фарзандлари ётсираб туришар эди.

— Мана шу Муқаддас, синглим, — деди Масъуд болаларига немис тилида ҳаяжон билан.

Сайёҳлар меҳмонхонага жойлашишгач, пастдаги ресторанга овқатланиш учун тушишди. Муқаддас акасининг оила аъзолари билан алоҳида столга ўтирди. Кейин сайёҳлар автобусга ўтириб, ёдгорликларни томоша қилиш учун жўнашди, Муқаддас ижозат сўраб, акаси билан қолди, отелнинг учинчи қаватидаги хонасига чиқишди. Муқаддас акасининг хотини ва фарзандларига атаб келтирган совғаларини — дўши, чопон ва атласларни топширди. Ота-онаси, қизларининг расмларини берди, кейин пастта тушиб, «Опель»га ўтиришди, шаҳар айланишди. «Рица» ресторанида овқатланишди, паркларга киришди, канал бўйларида бўлишди, шаҳар ратуши, ҳашаматли черков олдида расмга тушишди, ҳаш-паш дегунча кун тутади. Масъуд бир чемодан совға-салом бериб, Муқаддас билан хайрлашди. Муқаддас кўзида жиққа ёш билан жиянларини, Сусаннани ўқди, машина ортидан термулиб қолди.

Тошкентдан нарига чиқмаган Муқаддас Франция сафаридан бир олам таассуротлар билан қайтди. Озода товаси юборган скрипкани чалиб кўриб, севинди. Мусиқа асбобининг товуши ажойиб эди. Лолага кўзини очиб-юмадиган кўғирчоқ, миёвлайдиган мушук, дон чўқийдиган хўроз ўйинчоқлар тегди. Муқаддас лама мўйли пустин кийиб келди. Бундан ташқари чемоданида биллур сервиз, дарпарда, пахмоқ сочиқлар, кумуш қошиқ-вилкалар, чинни идиш-товоқлар, кийимлик матолар ва яна бир қанча бир-биридан гўзал безаклар — атир, тилла исирға ва пардоз буюмлари бор эди. Шулардан баъзиларини Муқаддас ҳозир ўз оиласи билан турадиган Холидага берди, Ойнисага дарпарда совға қилди. Қизининг тўйига ҳам етарли сеп қолди. КГБ майорига тилла суви югуртирилган шарикли ручка ҳада қилди. Зоҳид ҳам куруқ қолмади — газ билан ёнадиган зажигалка ҳамда чарм картмон тегди. Ҳатто Назокатхонга ҳам совға ажратилди: каҳрабо маржон. Муқаддас собиқ эрининг ишхонасига бориб, атаганларини ўз кўли билан топширди, Зоҳидни хижолат қилмаслик учун Франция сафари, акаси билан учрашгани ҳақида гапириб берди.

— Акамнинг қизи ҳам Лола экан, немисчасига Лолита, — деди Муқаддас Зоҳидга нисбатан хусумат билдирмай. Зоҳид собиқ хотинининг ўз амри билан ажралиш қарорини элтиб бериши, шу аъмоли билан эрини масъулиятдан озод қилиши ва сафардан совғалар келтириши, айниқса кундошига каҳрабо маржон сийлов қилиши Муқаддаснинг бағри кенглигидан, олижаноблигидан далолат эди. Зоҳид дилида Муқаддасга тасанно келтирди.

Бироқ кундошининг ҳиммати Назокатхонга ғалати, ҳатто шубҳали кўринди. Назокатхон тортиқ қилинган совғаларда афсун-жоду, иссиқ-совуқ ўқилган амал борлигини гумон қилгиси келди. Одатда икки рақиб орасида ғараз, рашк, низо бўлиши Назокатхонга табиийроқ туюлар, аксини учратмаган, ҳатто ўзи ҳам Зоҳиднинг аввалги хотинига нисбатан, ғойибдан бўлса-да, дилида ғашлик тутишга мойил эди. Лекин Муқаддасхон нафақат ажраш ҳужжатини келтириб берди, энди Франциядан совға ҳам олиб келди. Наҳот шу хатти-ҳаракати беғараз, самимий бўлса? Шамғалат қилиш, авраш усули эмасмикин? Назокатхон Муқаддасхоннинг сеҳрига лаққа тушса, панд еб қолмасмикин? Кўнглининг даъвати, талпиниши билан курган турмуши вайрон бўлмасмикин? Назокатхон ўз юмушлари билан банд, эрининг ишхонасида нималар бўлганини билмайди, Муқаддасхон Зоҳид билан учрашиб, йўлдан уришга, айнитишга жазм қилса, урдасидан чиқиши мумкин — фаросати, жозибаси етарли. Лекин Назокатхоннинг гумони беҳуда чиқса, Муқаддасхон ҳақиқатан оқкўнгил, мурувватли, майда ғараздан юқори, софдил бўлса-чи? Унда Назокатхоннинг ўзи изза бўлиб қолади. Қандай усул-мураса қўллаш маъқул? Ҳимматга хусумат билан жавоб бериш разиллик. Назокатхонга қолса, мурувват билан қараш қулай. Балки тутиниб ҳам кетишар. Ҳар-қалай ҳозирча

Муқаддасхон томонидан ҳеч қандай рақибликка ўхшаш нарса сезилмаяпти. Иноқлашиш рўй бермаса-да, Муқаддасхон буларни холи кўйиб берса, қизимиз бор, деб даъво қилмаса — шунга ҳам шукр. Гина-кудуратдан низо чиқади, таъна-андухдан баланд бўлиш лозим. Назокатхон шу каби ўйларга бориб, кундошини аяш, арзимас гапларга эътибор бермасликка ўзини шайлади.

Назокатхон учун умуман фавқулодда ҳодиса юз берди, тилашни ҳам унутиб юборган орзу тўсатдан намоён бўлди — ярим йил ҳам бирга яшаб улгурмай, ҳомилали бўлиб қолди. Шу нарса чин экани аниқлангач, жувон ҳаяжонга тушди, талмовсиради. Наҳот? Буни нима билан изоҳлаб бўлади? Врачлар бир овоздан «она бўла олмайсиз», дейишувди, шунча шифо-муолажа самара бермовди, — нима бўлди?! Агар ҳомила йўллари битган бўлса, қандай ўзгариш рўй берди? Наҳот тузалиб кетган экан? Агар шу рост чиқса, улуғ бахт-ку. Назокатхон азбаройи тахминларига ишонмаганидан, бошида эрига ҳам сирини айтмади. Кўз тегишидан чўчиди. Бироқ эрининг кўзи тегмайди-ку. Зоҳиджон шифокор, қайтага нафи тегади, дарров ҳомила муҳофазасини қўллайди, бунёдни асрайди, тажрибаси йўқ хотинини хатодан сақлайди.

— Мумкин эмас, — деди Назокатхон кечаси эри ёпишмоқчи бўлганида.

Зоҳид хотинининг эътирозини «касал кунлари», деб ўйлаб, қистамади. Назокатхон сирини айтди. Зоҳид хотинининг хабарини сипо қабул қилди, гангимади. Лекин бу изҳор хотини учун аҳамиятли бўлгани учун хушнуд эканини ҳам яширмади, кўнглини кўтарди.

— Бунақа ҳодиса бўлиб туради, — деди Зоҳид Назокатхоннинг баданини силаб. — Ўн йиллаб ҳомила кўрмаган аёллар бош қоронғи бўлишади. Парво қилмай кўйгансиз-да, ҳадиқ тарқаган, аъзоларингиз ўз маромига тушган. Қутлуғ бўлсин.

— Ақл бовар қилмайди, наҳот она бўламан?! — деди Назокатхон энтикиб.

— Авайлаш керак. Зинҳор сиқилиш, оғир нарса кўтариш, шамоллаш мумкин эмас. Чала тушмаслиги керак...

Назокатхон «бош қоронғи» бўлиб қолганини ўз уйидагиларга ҳам билинтирмади. Бироқ кўпни кўрган, кўзи пишган онаси, қизининг қиёфасида содир бўлаётган ўзгаришни унинг хулқидан пайқади. Назокат тез-тез куладиган, одатда босиқ-вазмин қизи тез орада дилкаш бўлиб қолгани турмушидан хушнуд эканидан дарак берар, тез ўзгарганидан онаси ҳам мамнун, ҳам ғайрати остида алланечук салмоқли сабаб борлигини сеза бошлади. Аввалги турмуши бузилгандан сўнг қизи бирмунча ўкинчи ҳолга тушиб, яна гуллаб кетиши, онасини ҳам яйратди.

— Семираяпсанми, қизим? — деди онаси, бошқа нарсани тахмин қилса, хато чиқишидан чўчиб.

Назокат жилмайди-қўйди, айтишни эп кўрмади, ҳозирча билмай туришсин, вақти келса, ўзидан-ўзи фош бўлади, деб ўйлади, ҳомилани яшириб бўлмайди-ку. Ҳомиласи биринчи бўлишидан ташқари, бу ҳодиса «қисирга» чиққан қизининг тақдирида кескин ўзгариш бўлиб, бола чала тугилса, нобуд бўлса, қаттиқ изтироб уйроғотиши ҳам мумкин эди. Онаси қизининг «оғироёқ»лигини билса, жонсарақ бўлади, ирим-чирим қилади, беҳуда саросима бошланади. Ягона амал — болага эҳтиёт бўлиш, асраш, соғлом туғилишини ўйлаш керак. Бошқаси аҳамиятга эга эмас. Ҳақдан зиёд кувнаш ҳам, ошиқча бино кўйиш ҳам лозим эмас. Назокатхон шу йўсинда мулоҳаза қилар, ичидан тўлқин бўлиб қалқиб келаётган севинччи зўраки ирода билан босишга уринар, оддий нарса, деб қарашга ўзини мажбурлар эди.

30

Энди қирққа кира бошлаган Ойниса, ҳаётининг онгли даври машаққат, азоб-уқубатда ўтгани учунми, ҳозирги тинч-тотув турмушидан ҳам мамнун бўлар, ҳам бунақа осойишталикка ўрганмагани бутун вужуди билан ваҳимага мослашиб кетганиданми, рўшноликка тасодиф, деб қарар, албатта ишқал чиқишини пойлар, саросимада яшар, қайтага мушқулли қисматини табиийроқ ҳисоблар, чигалсиз ҳаёти ҳатто таъмсиз туюлар эди. Алижон Москвада ўқияпти, уч йилдан кейин олий маълумотли стоматолог бўлиб қайтади. Жамила институтнинг биринчи курсини тугатаяпти. Кенжа Қаюмжон еттинчи синфга қатнаёпти, тортинчоқ, ҳуркович ўғли болаларга аралаша бошлади, ўзбек тили ҳам яхши. Эри Қаюмжон ишлаяпти, ҳафталаб командировкаларга кетса-да, маълум юмуш билан банд, одамнинг кўзи олдида кўнқайиб ўтирмайди, Ойнисанинг ўзи ҳам ишлайди, маош олади, уй-жойи тайин, Чилонзорда квартираси бор, у ерда Жамила билан Зарема яшайди, ҳамма нарса тахт саранжом. Муҳтожликлари ҳам йўқ, яна нимани тилаш мумкин? Тўқис бўлмаса-да, тинч яшашмоқда, лекин шу тотувлик омонат кўринар, Ойниса бирон кулфат оёқ остидан чиқишини чамалар, ровни енгиб яшаш мароқли, мувофиқ кўринар эди. Битта надомати — ҳаётининг жўшқин пайти қатарон

даврига тўғри келгани. Аёвсизлиги туфайли ўқий олмади. Агар аттестати бўлганида, биронта институтга, ақалли сиртдан бўлса ҳам, кириб олса, бир амаллаб тугатиб олар эди. Ҳозир кечки мактабга кирса, саккизинчи синфни битиргани ҳақида гувоҳномаси бор — бир йилда икки йиллик программаси бўйича барча имтиҳонларни топширишга қурби етар эди. Шуғулланишга, дарс қилишга, ёзма топшириқларни бажаришга шариит бор: эри доим сафарда, кенжа Қаюмжон ўзини эплайдиган бўлиб қолди, кечқурунлари мактабдан қайтгач, соат ўн биргача ўтирса, талай вазифаларни қилиб улгуради. Қаюмжон билан маслаҳат қилиб кўриш керак. Эри, албатта эътироз билдириб кўради. Лекин уни кўндириш қийин эмас. Ёки Муқаддасхондан сўраш керак, ундан яхши маслаҳат чиқади. Шўрлик Муқаддасхон. Тўсатдан эридан айрилиб ўтирипти. Яхшиям ўз пайтида ўқиб қолган, касби бор.

— Мактаб касб бермайди, — деди Муқаддасхон Ойнисанинг гапини эшитгач. — Техникумга кирсангиз, уч йилда мутахассис бўласиз. Сиртқисига киринг, болалар боғчасида ишлаяпсиз. Шу соҳа бўйича педагогик техникум бор. Сиздақаларни қабул қилишади. Ўқув-лаёқатингиз, зехнингиз яхши, икки йилда битирасиз. Аҳдингиз жиддий бўлса, эртагаёқ боринг. Керакли ҳужжатларни айтишади.

— Юридик техникумга учрашсам қандай бўларкин? — деди Ойниса истиҳола билан.

— У ҳам маъқул, — деди Муқаддас дарҳол. — Ўзим ёрдам бераман. Фақат шошилиш керак. Ҳозир бизда техник ходимлар, яъни ўзбекча-русчани биладиган, саводли ёзиш кўлидан келадиган жувон-қизлар керак. Хоҳласангиз суриштириб кўраман. Ишга олишса, у ердан тавсия хатини ҳам ёзиб беришади. Кириш енгиллашади.

— Яна сизга даҳмаза бўлар эканман-да.

— Буни ўйламанг. Савоб ишга қўл уриш яхши, техникум қаерда эканлигини айтаман. Эртагаёқ боринг.

— Раҳмат. Бораман, — деди Ойниса кўзлари чақнаб.

Эртасига техникумни топиб борди, бироқ зонада бўлганини аризасидан билиб, ҳужжатларини қанақадир баҳона билан қабул қилишмапти, Ойниса шумшайиб қайтиб келди, Муқаддас ишни бартараф қилишга киришди. Яна КГБдаги майорга учрашди. Майор Ойнисанинг ҳужжатларини қайтармасликларини айтди. Масала ҳал бўлгандек кўринди, лекин ҳали кириш имтиҳонлари бор, Ойнисанинг билимини қониқарсиз топиб, техникумга қабул қилмасликлари ҳам мумкин эди...

Ойниса ҳадиксирай бошлади, лекин тайёрланишни сусайтирмади, ҳатто Муқаддас берган кўлланмаларни ҳам ўрганиб чиқди. Бироқ вақт тифиз бўлгани учун кўп нарсаларни ўзлаштиришга фурсати етмади. Таваккал қилиб, синовларга кирди. Энг қийини ҳисобланган тарих билан рус ва ўзбек тилларидан яхши баҳолар олди. Аслида бўлак имтиҳонлар йўқ эди. Уч кундан сўнг рўйхат чиқди, Ойниса дили така-пука бўлиб ўқий бошлади, ўзининг номини кўргач, бўшашиб кетди. Қабул қилинганини келиб Муқаддасга айтди. Икковлари ҳайрият дейишди.

Олдида масъулият пайдо бўлганидан Ойниса ўзини шай сезар, ҳаёти салмоқли мазмун касб эта бошлаганидан тетик ва мамнун эди. Устига-устак Муқаддас ишлайдиган район судига котибалик лавозимга тайинланиши кўнгилдагидек бўлса-да, адлияга оид процессуал қоида ва инструкцияларни ўрганиши, атамаларни билиши зарур эди. Албатта, иш жараёнининг ўзи кўп нарсаларни ўргатади, лекин томонлар айтган сўзларни маълум ибора ва қолипга солиш учун маълум малака ҳам керак эди. Ойниса ҳаммасини кунт билан ўрганишга киришди, ўзи маҳбуслик муддатини ўтагани учун бир мунча тасаввурга эга эди, ўша ҳам асқатди. Қолверса, бу ерда олаётган билими ўқишига ҳам ёрдами тегиши муқаррар эди. Демак, Ойниса айнан юридик техникумни танлаб чакки қилмапти. Ҳамма аснолар бири бирига мувофиқ чиқмоқда. Иккита тил билиши Ойнисага қўл келди. У суд жараёнларида қатнашиши, даъвогар ва жавобгар шахслар сўзларини ёзиб олиб, машинкада босиб чиқиши, судга келган хат ва аризаларга малакали жавоб тайёрлаб имзо учун масъулиятли ходимларга бериши керак. Юмуш, албатта кам эмас, ҳаммасини бажаришга улгуриши зарур, лекин қоғозбозлик бўлса-да, иши — иш-да, бутун вақтини олар, қандай кун ўтганини ҳам сезмас эди. Умуман, Ойниса ишсиз ўтиришни ёқтирмас, юмуш ҳаракатсиз қолса, ўзини ялқовдек сезар, хизмати қанча кўп бўлса, шунча ўзини сергак ҳис қилар, бекорчиликдан чарчар, бирон машғулот топиб, ўзини чағитар, ўқинмас, ёзғиришни ёмон кўрар, бардош ва иродани инсоннинг фазилати деб билар эди.

15.02.2003 йил.

Тоҳир Қаҳҳор

ЎЗ АФДИР ЧИ
НАЪО НАЪМИЪО
ОЧИЛАДИ

Кўклам эпкини

Кел, кўклам эпкини! Эркин-эркин эс!
Бўғуқ ҳаво тарқаб, кўнгил яйрасин!
Эгрилар қўйнига сув пуркаган пес —
Қарғалар тинсин-да, булбул сайрасин!
Чечак очсин севинч, ботирлик, куч, эс!

Кел, кўклам эпкини! Кет, эски ғусса!
Юртимда юртимга қарши не ўсса,
Элимнинг йўлини ким, қайда тўсса —
Сен Темур қиличи бўл ва бошин кес!
Кел, кўклам эпкини. Эркин-эркин эс!

Етти қароқчи

Бир тун.
На чироқ бор, на-да чироқчи.
Йўлсизликка барча йўлчилар тутқун:
Сиз, эй кўклардаги, Етти қароқчи,
Бизларга йўқсулдай боқарсиз нечун?

Бошқа юлдузларни алдаб, кўркутиб,
Кўкларни талаган сиз эмасмисиз?
Яхши кўкқизларин олиб кўр-кутин,
Ёмонин сийлаган сиз эмасмисиз?

Ёруғ, бой, эзгу бу юксак ўлкада
Ким сизга йўл очди ўғрилиқларга?
Нечун бошқароқчи гизли, кўлкада,
Нечун ўқ отарлар тўғрилиқларга?

Тангри яратгандир сизни-да, бунда
Эзмоқ нечун бошқа яратикларни?
Чиркин чувалчангни ёритиб тунда,
Энг гўзал шу дея қаратиклар не?..

Чир-чир чириллайдир оч чигирткалар,
Уларнинг бирор-бир англовчиси йўқ.
Қоронғу чўпони қўбузин чалар,
Елғон товушининг тингловчиси йўқ...

Ёқимсиз,
Ёқувчи бу кўринтидан
Сиқилиб, Тангримга ёлвориб турдим:
Етти қароқчининг қочганин кўрдим
Чўлпон кўк юзига чиқиши билан.

ШЕЪРИМ, СЕН ЛАЙЛИ

Кўлка

Гўзалдир чечаклар очилган очун,
Гўзалдир мен учун ҳар кўлкасииз кун.
Улажак, йитажак, унитилажак
Махлуқдан бирисан сен-да, тошюрак.
Сен-да, эй ёмонлар яхшиси, фикр эт,
Бошимдан кўлкангни ол-да, нари кет —
Не-не йиллар ўтгач, етгач Улуғ Кун,
Тангримнинг кўлкаси етар мен учун.

Чиқиқчи

Э.га

Кўлинг ёки оёғинг чиқса,
Тузатадир уни чиқиқчи.
Бироқ кимдир кўнглингни йиқса,
Тухмат тигин жонингга тиқса,

Тўхтаб қолса
Бошланган кунинг,
Йиллар мисол чўзилса тунинг,
Тинмай қонинг ичса олбости,
Эшитмаса ҳеч кимса унинг...

Тунлар,
йиллар шунчалар золим.
Синди, чиқди, кўзғолди кўнглим.
Олбостими бу, қорабости,
Сен билурсан чиқиқчим... Тангрим?!

СЕРҚИРРА ИЖОДКОР

Тоҳир Қаҳҳор жамоатчиликка шоир, таржимон, публицист сифатида маълум. Унинг «Оқ ўрик», «Оқаётган дарё», «Осмон кимники», «Эшик тақиллаётир», «Кун кўзи», «Юлдузлар менинг боғим», «Тоғнинг парвози», «Око дня», «Хур Туркистон учун» сингари шеърӣй, тадқиқий китоблари турли нашриётларда чоп этилган. Кўплаб шеърлари санъаткорлар томонидан куйлаб келинади.

Тоҳир Қаҳҳор таржимонлик борасида ҳам самарали меҳнат қилиб, шарқу ғарблик бир қатор ижодкорларнинг асарларини ўзбек тилига ўгирган. Турк ижодкорлари: Юрдақулнинг «Эй турк, уйғон!» шеърӣй китоби, Отсизнинг «Кўкбўриларнинг ўлими», И.Аканинг «Буюк Темур давлати» асарлари ҳамда колумбия ёзувчиси, Нобель мукофоти лауреати Маркеснинг «Ошкора қотиллик қиссаси» шулар жумласидандир.

Адабий-танқидий фаолият Тоҳир Қаҳҳор ижодининг яна бир қиррасидир. Унинг «Хур Туркистон учун» асарида муҳожир туркистонликларнинг Туркия, Олмония, Францияда чиқарган «Йени Туркистон», «Ёш Туркистон», «Туркистон» журналлари ва «Хур Туркистон учун» газетаси ҳамда бошқа нашрларга суяниб ўтган асрнинг 20-30-йилларидаги ўзбек адабиётининг айрим масалалари тарихий воқелик билан бир бутун ҳолда ёритилган. Хусусан, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту сингари шоирлар ижодининг хусусиятларини чуқурроқ англашда ушбу китобнинг аҳамияти муҳим.

Тоҳир Қаҳҳор серқирра фаолияти туфайли бир қатор унвонлар соҳиби бўлди. Ижодкор айна кунларда қизгин ижодий фаолиятда. Биз уни эллик ёши билан қутлаб, ижодига муваффақиятлар тилаймиз.

Нўъмон Раҳимжонов,
филология фанлари доктори,
профессор.

Сўрок

Нафасми берайин, буғдойми берай?
«Юнус Эмра» фильмидан.

Шунчалар бузулдинг, ҳеч қараб бўлмас,
На тузаб, на ювиб, на тараб бўлмас.
Эскидинг, эскидай отиб ҳам бўлмас,
Ўтмас, яроқсизсан, сотиб ҳам бўлмас.

Кўнглинг омочсиздир, кўлингда омоч,
Тинмай тиланурсан муҳтож, тарқоқ, оч.
«Нафасми берайин, буғдойми берай?»
Сен — ўчган бир ўтсан, қандай ёндирай?..

Гуноҳим

Саноғи йўқ нафасим қадар,
Одимларим каби саноқсиз.
Улуғ Кунда ким дея атар
Турсам тансиз ва бошчаноқсиз?..

Қабарчик

Ҳеч кимсан,
Ҳеч нима,
Борлиқда йўқсан,
Кўринмас қўл отган кўринмас ўқсан.
Сув узра бир хубоб — қабарчикдирсан,
Буёқдан уёққа хабарчидирсан.

Келса-кетар

Яхшиси шу — яхшига бор, ҳар не ёмон келса-кетар,
Бошима не келди дёма, ҳар не замон келса-кетар.

Қайғуланиб турма, Нуҳим, босса-босар Ерни бу суй,
Ёнса-ёнар, ўлса-ўлар, ҳар не Тўфон келса-кетар.

Очунимиз — Тангри иши. Кўқда Ўган, Ерда Киши,
Ҳар эрану ҳар яловоч, эски шамон келса-кетар.

Қум суғориб, экса оғоч, мўмин улус, бек ила хон,
Ҳар оломон, ҳар не ялон, ҳар таламон келса-кетар.

Ким чидаса бунда яшар, йўқсулу бой ҳақ талашар,
Кимга тегар буғдойу ош, кимга сомон, келса-кетар.

Тангри берур жаззасини золимининг, мазлумининг,
Бунга ёниб сурма қалам, ҳар не сурон келса-кетар.

Эски работ депти буни, ваҳшатобод депти буни,
Боғлама кўп унга ўзинг, эл-оломон келса-кетар.

Тоҳир — ариқ¹ эрса сўзинг, юртда яшар эрта Ўзинг,
Кеткиза олмагай сени — ҳар не қирон келса-кетар.

Тузуклик

Бу кўкларни тутиб турган тузукликдир — адолатдир,
Бу Ерни мунгга тўлдирган бузуклик, зулму ғафлатдир.

Куфр бирла йиқилмасдан турармиш мамлакат, аммо,
Зулм бирлан йиқилмишдир не давлатлар, бу ибратдир.

¹ Ариқ — эски ўзбекчада форсчадаги тоза, арабчадаги тоҳир маъносини англатади.

Адолатсиз жамиятдан на юрт қолди, на эл қолди,
Ўлик тилларни қолдирган адолатсиз жамиятдир.¹

Кўлингни ё тилингни, бек, чўзолмасан у кўшкингдан:
У гўр, зотан, мозорлиқдир, чирик, ваҳшатли зулматдир —

Ўликлар ҳукм этолмаслар, адлни топтай олмаслар,
Қутулди яхши эл сендан, қутулмоқ на саодатдир!

Бу бошингда чурук бошлар эмас, Тангринг турур, Тоҳир,
Яшаш ёлғиз бугунмасдир, ҳаётинг то қиёматдир.

Нарёғи йўқ

Учради бир нозли санам, нарёғи йўқ,
Титради зир жону танам, нарёғи йўқ.

Билган иши — алдатишу ваъда бериш,
Қилган иши — зулму ситам, нарёғи йўқ.

Қушми экан? Тушми экан? Кўк қизими?
Кетди қаён?.. Қолди алам, нарёғи йўқ.

Навоий ғазалига мухаммас

Кутганим чиқмас, не қасд бу, масту хайроним чиқар,
Бир сурув аҳли гуноҳ, мазлум ва нодоним чиқар,
Қайғурурмен, от суриб майдонга шайтоним чиқар, —
Чиқмаса жонон, ғаму андуҳдин жоним чиқар,
Завқдин ул дам кирар жонимки, жононим чиқар.

Ишқ эли боши букук боргай пари қошиғаким,
Алданар, қиргин бўлар, манглай сурар тошиғаким,
Англай олмай бир-бирин, оғу қотар ошиғаким,
Титрангиз, эй аҳли дин, исломингиз бошиғаким,
Форати дин этгали ул номусулмоним чиқар.

Ўчмасин-да шу ўчоқ, бас, бизга учкун-қатраси,
Ахтарар тун денгизинда кунни туткун қатраси,
Йиғласам, ўтлиғ ёшим томуғму ё тун қатраси...
Кўзда эрмас фурқатидин ашки гулгун қатраси,
Балки куздин ҳам бағир захми киби қоним чиқар.

Кенг жаҳон — битмас яра, дарддирки, дардинг дард демас,
Овланиб, ким оғриб ўлса, кимса унга ғам емас,
Ким ғўдайган Нумруду ким ҳар оёқ остинда хас,
Чарх агар афғону фарёдимға етмас, айб эмас,
Ким анинг бедодидин фарёду афғоним чиқар.

Тўнкафеъллар билмагай ҳеч тўнга Тоҳир тўнглини,
Ҳеч айирмаслар замонда сўллини ҳам ўнглини,
Қайғуриб кичрайма ортиқ, май ичиб, бил чўнглини,
Соқийё, ол бир қадаҳ бирла Навоий кўнглини,
Ким бугун дерларки, сархуш кўнгул олғоним чиқар.

¹ Бугунги дунёда икки мингдан ортиқ ўлик тил, шунчадан кўп тарихга кўмилган давлат бор.

Баҳром
Рўзимухаммад

СЕН МЕННИНГ ИЛДИЗИМ
ВА БАҶРИМ...

* * *

Булбул нағмасини басталаган ким
ким ўйлаб топган ялпиз исини
барг титроғини ким қилган ихтиро
ким тушларни сошлаб тургувчи

олислатган ким юлдузларни биздан
тушнинг нарёғида нима бор экан
масхарабозларми жиддий кас бунда
тунданда узунроқ эканку андуҳ
андуҳ юлдуз соясимикан

нарвон қасир қусури момоқалдиروқ
Одам Ато жаннатдан тушаётганда
шундай шовқин турган эҳтимол
бир жудаям йилтироқ булут
еттинчи осмонга чиқиб кетган чоғ

ёнарқуртни ёндирган қай куч
юракни илк бора тептирган нима
ким экан тушларни сошлаб турувчи
ким ўйлаб топган ялпиз исини

* * *

Ўткир ифоридан жийда гулининг
ҳушимдан кетдим мен овлоқда

эй кул тусини танлаган япроқлар
бир вақтлар ёнганмисиз чўғ бўлиб

куз қуёшининг эринчак шуълалари
фавқулодда эҳтирос ила силар сизларни

дарахтлар ичида модерн дарахт
сизга бекинибди ҳаловат ҳузур

* * *

Сизга нима бўлди ундоғу бундоғ
ўзимни оқлайман ундоқ бундоқ деб

ахир бундай эмасдингиз тўғрику
авайлаган кўзга чўп тушар экан

хато қилишлардан кўрқмасам эди
мен бунча кўп хато қилмасдим

* * *

Сен тушимга кирсанг
ёниб кетсин тушим

қора тусга кирсин туш
сен кирсанг тушимга мабодо

туш кўрсам кўзим чиқсин
йўқ руҳим чиқсин туш кўрсам

Булутли кун

Бунчаям совукдир гир атроф
лекин осмон шаффоф чиннидай
жиннидай дайдийман мен эсам

осмон каби ёлғизман ерда
тинмай шивирлайди сукунат
уқубат ҳамиша ҳамроҳим

сиёхранг бўлсайди бу осмон
бинафша тусида бўлсайди
орзиқиб кетарди юрагим

ҳеч вақо йўқ деманг очунда
о шундай яшашни истайман
мен шайман танҳолик ишқиға

керагим бормикан оламга
кимдир соғинарми тунлари
унларим яширин руҳимда

райҳон ифорига чўмил хаёлим
лиммо лим меҳрдир ҳар ёнда
қаёнга қарасам ҳақ юзи

сен менинг илдизим ва баргим
ки дардим иккига бўлинди
нур инди заъфарон чехрамга
гир атроф бир шаффоф

Фридрих Ницше

Оқ қўлқопи билан тасаввурингизни
чил чил синдиради бир зумда

қандай яхши эди бошқаларни ва
ўзингни алдаб туриб яшамоқ

нақадар шафқатсизсан Ницше
бизни ширин ёлғондан мосуво қилдинг

Ницше кулади башарият устидан
шайтоний бир қаҳқаҳа билан

ахлоқ деганингиз ахлоқсизлик
ўзингга зулм ўтказмақдир яъни

дунё лаззатларин мен татиб кўрдим
тушунмақдан лаззатлироқ туйғу йўқ экан

олқишлар ўрнига қарғиш оласан
гулчамбармас тавқилаънат бўйнингда

битта руҳни севдим мен фақат
бошқа ҳеч нарсани тушунолмадим

Нозлимхонсулв зиёратгоҳида

Бу ерда муҳаббат ҳақида сўзлар сукунат
ийғи товушидек юлғуннинг қизғиш барглари шивир
севишганлар қасри дарахт сариқ япроқларини тўккандек
ғиштларини
тўк
моқ
д
а

удумимиз шундай дейди йўлбошловчи
ҳар ким истаганича ҳафсала қилганича
устма уст тикласин синиқ карвучларни
акс ҳолда қаср буткул барбод бўлар дейдилар
қулоғимизга шу сўздан ва Қуръон оятларидан
бошқа ҳеч нарса кирмайди
ҳамма ёқда қабрлар қабрлар қабрлар
автомобил ҳайбатидан ҳайиққан кулранг куён
эски нарвонлар устидан ҳатлаб қочади
қулф уриб кетади мозийнинг хиди
бу ерда кукунга айланмоқда мовийлик
бу ерда ер йиғлаб ётибди сассиз
бу ернинг жимлиги ўзгача жимлик
гўёки йиғи ва фарёд орасидан ўтиб боряпмиз
гўёки ҳар битта мазорга бекинмиш уфқ
қадам босмоқ оғир худди сағаналар ортида
малаклар нигоҳин қадаб тургандек
ҳали оқшом чўксин арвоҳлар галаси
лиммо лим тўлдирар Сулв қалъаларини
кўқда соясини қолдириб пастга тушар Ой

Қалъаи Миришкорда

Ибодат
Ражабова

Қаттиқ-қаттиқ пишади олма,
Семиз-семиз гуллайди уруғ.
Фариштага уйланиш учун
Маҳаллага боради чортуғ.

Токзорлари эртақдай узун,
Гужумлари кўкдан олган даст.
Чорбоғида серпушт дарахтлар
Гоҳ кузда ҳам бўлиб қолар маст.

Равокларда барқ урар райҳон,
Тахмиравон сувлари — мазза.
Пирлар келиб мажнунтолидан
Пайғамбар-чун танлайди ҳасса.

Бошоқларнинг боши кўп оғир,
Ялпиз ҳидлаб ухлайди майиз.
Ҳар баҳорда оқ тут емаган
Йигитларга бермайдилар қиз.

От ёлига шинни суртилар,
Тақалари — амирий кумуш.
Тўй нони-чун қорган хамирдан
Қўшнилар ҳам олар хамиртуруш.

Бир ҳовуздан ҳамма сув ичар,
Худо битта — ҳамма олар тан.
Ўта туриб мозор ёнидан
Гўрўғли ҳам тушар Фиротдан.

Кўнглумда...

Кўнглимда бир гап бор: «Сиздан кечаман!»
Туздоннинг тузидан маснад тузаман.
Сиз менга: «Кет!» деманг ёким эргашманг,
Бир ўзим келдимми, ўзим кетаман!

Ковушинг чаппа деб кулма тобадон,
Бир келдим, рангингни ўзгартир бир он,
Мен вақтнинг ичида ёнган саратон —
Бир ўзим келдимми, ўзим кетаман!

Кемамни йўқотдим, кашкул бер шамол,
Сен, дарахт, юракка учар ғайрат сол,
Йиқилсам, ўрнимда байроқ бўла қол,
Бир ўзим келдимми, ўзим кетаман!

ЖУМЛИЛАР
ЎЎҚИШ

*Пайконга айтсам-ку сут бера билар,
«Ҳаҳ» десам, чумоли шудгор ҳам қилар,
Узилган жонимни заргар зар қилар...
Бир ўзим келдимми, ўзим кетаман!*

*Чанқаган қумларни симирдим чўлда,
Ортимдан эргашманг, сигмасман йўлда,
Э, қўйинг, ёп-ёлғиз тинч ётай гўрда,
Бир ўзим келдимми, ўзим кетаман!*

Эски шаҳар

*Қальалар деворин қаричлаб чиқдим,
Шинаклар эшигин санадим бир-бир.
Мағоқлар ичига Худо деб кириб,
Кўрдимки, шамлар ҳам қиларкан фикр.*

*Қалқонлар кўксини силадим узок,
Бошини ҳам қилди чарчаган найза.
Жавшанлар енгидан ичига боқсам
Ногора бир шишиб тортди хомуза.*

*Тошкўча қишлоқни кўришга кетди,
Тошқудуқ этиги ҳали хумдонда.
Намозжой девори қиблага қараб
Тиловат бошлади саҳармардонда.*

*Гумбазлар бошига бошимни қўйдим,
Такбирлар Худо деб берганда овоз.
Сочларим тутларга чатишиб кетиб,
Рўмолим минорга бўлди жойнамоз.*

ШАМОЛЛАРДА КЕЛГАН КЎНГИЛ САДОЛАРИ

Улуғ шоиримиз Абдулла Орипов «ҳикмат излаганга ҳикмат бу дунё», деб бежиз айтмайдилар. Дунё рангин. Дунё зийнатли. Жумхуриятимиз вилоятларининг ҳар бирининг ўзигагина хос бўлган афзал томонлари бор. Ҳали қиш чилласи чиқмай турибок, илиқ Сурхон шамоллари кўкариш ҳиди, гул ҳидларини олиб келса, Самарқанд, Жиззах ва водий томонлардан бир жонбахш шамоллар эсади. Бу шамолларда ўша жой одамларининг ўтли муҳаббатлари, кўнгил садолари келади.

Бу шамоллар Бухоро томонлардан борки инсон зотини гафлат уйқусидан уйғотувчи азон, намоз ва бошқа сирли-синоатли садолар ичра менинг хаёлимда воҳанинг камсуқум шоираси Ибодатнинг ҳам маъсум, шикаста овозини олиб келаётгандай туюлади.

Ҳеч кимникига ўхшамаган овоз...

*Бухорода ариқлар
Тўғон, салла, белбоғли.
Келиб ичинг, сувлари
Кийик сутидай ёғли, —*

дейди у бир шеърда. Яна бир тўртлик:

Машраб туш кўрди

Туркумдан

1

Кўнглимни йўлидан қайтардим,
Кўй дедим, ковушинг яп-янги.
Жонингни қирмочдан ўтказма,
Минг қилсанг, ўзгармас бу дунё ранги.

Палахмон ичида олмамас, тош бор,
Ҳижроннинг тубида кўринмас қудук.
Адашмай бўларми тирик дунёда —
Гулларки «севма» деб, бермаса буйруқ.

Сарвни севдигу ҳижронга банда,
Боз «Ёсин» ўқиймиз қиблага қараб.
Кунда бир қудукдан туриб «Дод!» дейман,
Ой, кўзинг хирами, бу мен-ку — Машраб.

2

Мен сени кимдан ҳам олгандим қарз,
Бошимга текканда туғнинг сочлари.
Авлиё ёқасин ҳидлаган бир руҳ
Минг йилким, ёнимдан кетмайди нари.

Тақдирнинг ичига кириш йўли йўқ,
Новдани чайнасам йиғлади баҳор.
Жийдалар пойида тиксам чимилдиқ
Уйкумдан уйғотди бир гули беор.

Кўлимни кўлимга урсам, садо йўқ,
Оёққа санчилган тикон ҳам йиғлар:
«О, даштда жим ётиб, шабнам уйнардим,
Бир шоир қасдида бўлдим дарбадар».

Бухоро.

Тақдиримни ўйладим,
Елкам — ҳовуз. Жуда соз.
Шаҳар сув ичган жойда
Қушлар ўқийди намоз.

Мен «елкани — ҳовузлиги»ни Ибодатдагина учратдим. Мутоала жараёнида сиз у ёзган: «Тош кўчани қишлоқни кўришга кетаётгани», «эшиқларни чопон қияётгани», «эшиқларда оятлар туғилаётгани»га ишонасиз. Қалъаи Миришқорда «пирлар келиб мажнунтолдан Пай - гамбар учун ҳасса танлаётганини» кўриб турасиз...

Фикрлаш тарзи ҳеч кимни эслатмайди. Адабиётда илк қадамларни ва кейинги қадамларни ҳам... ўзигагина хос тоза нафас билан яшаш ҳар кимга ҳам насиб қилавермайдиган камёб ҳодиса.

Биз Ибодатни Оллоҳ назари тушган тупроқ, ҳикматлар юртининг фарзанди, дедик. Шу назар, илоҳо, тоабад Ибодатни ҳам қўлласин.

Халима Худойбердиева,

Ўзбекистон халқ шоири.

Отаули

Замона зайли

Достон

*Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросига мардум киби ватан қилғил.*

Алишер НАВОИЙ

Биринчи боб

1

Шаҳар марказидаги ошхонанинг хилват гўшасида одатдагидек кичик бир давра жам бўлди. Лаққа, Хипчабел, Наҳанг, Макра... Улар Чўртанбойни бетоқатлик билан кутишарди. Ниҳоят, Чўртанбой кириб келди-да, тўрға ўтиб амр қилди:

— Қани, келтирилсин!

Лаққа билан Хипчабел ўрнидан ирғиб туриб, ташқарига отилди. Зум ўтмай дўғов лаганлар лиқ тўла мантини дастурхонга қўйдилар. Аввал Чўртанбойнинг биққи кўли, кейин бошқа узун-қисқа қўллар лаганларга чўзилдилар. Қўй ёғи-қўй гўштига бўлган иссиқ мантининг хушбўй ҳидига янги қаймоқнинг бўйи қўшилиб иштаҳани кўзгаб юборди. Кўз очиб юмгунча ҳар икки лаганнинг чанги чиқиб, ранги ўчди, навбат чойхўрликка келди. Чўртанбой ачиққина кўк чойни ҳўплай туриб, тагин буюрди:

— Чучвара туғишдан мурод гўшт ейиш бўлганидек мантиқ илмидан мурод ҳам мантига тўйишдир! Мантини едик, энди мантиққа қайтайлик! Қани, кимда қандай янги гап бор? Бутун фақат Аҳмадали ҳақида эшитмоқчиман. Ишхонасида нима гап бу жибириқнинг?!

Наҳанг катта оғзини каппа-каппа очиб ўрнидан турди:

— Айтганингиздек, биқингинасида ўтирибман. Чой берсам — бир қултум ичмайди, ширинлик берсам — дона емайди. Хушлуқум луқмаларни айтмасаям бўлади. Олдига не-не жононлар келиб қилпангласа, пинагини бузиб қўймайди, қаранг. Билмадим, бу падарқу-сурда балойи нафс йўқми! Очиғи, бунақанги хунасани биринчи кўришим! Илгак ташлаб илантириб оладиган бирон жойини тополмай хунобман-да, худо ҳаққи!..

Чўртанбой Наҳангга «Ўтир-е, лапашанг!» дегандек истеҳзоли қараш қилиб, Макрага кўз тикди. Макранинг шаҳло кўзлари аввалига мастона сузилиб, кейин ўйноқлаб ўрнидан турди:

— Биласизлар, ўша лаънати билан кўп йиллардан буён қўшниман. Айниқса, кейинги пайтларда уйига на қулоқ туғиб, на бурун суқиб бўлади. Илгарилари бирон йиғини бўлса, ўзи чақириб чиқарди, ҳозир ўзим кирмоқчи бўлсам, ичкарига қўймайди. Қўнғироғини жиринглатсам, «кўзмунчори»дан қараб, эшигиниям очмайди. Шундоққина тепасида яшаб, ўсма қўйиб ўтираман қани, бир қават кўтарилса, ҳе, садқаи йигит кет-э, дейман.

Чўртанбойнинг энсаси қотиб ижирғанди:

— Сенинг қирқ эшакка юк бўлғулик макринг иш бермаётган бўлса, буёғи думихур-жун экан! — Шундай дея Лаққага кўз тикди: — Хўп, бу Эшмат ҳамқасб, Тошмат қўшни экан, хўш, сен-чи, сен Аҳмадалининг туғишган укаси! Сенда нима гап бор?

Лаққа кўзлари бежо ҳаракатланиб ўрнидан турди:

— Куни кеча акамнинг уйига борсам, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, мениям киритишмади. Қизлари «Адам уйда йўқ» дейди. Бироқ билиб турибман, аслида уйда. Сим қоқсам, қизлари яна ўртага тўғаноқ бўлиб, гаплаштирмаяпти. Энди ишхонасига борсамми, қайдам?..

Чўртанбой ичда «Ҳе, лаққа бўлмай кет, латтачайнар!» деб ўйлаганча андак жим қолди. Пихи қайрилган учта исковчининг ҳоли шу бўлғач, анови чурвақалардан нима гап чиқади! Бу текинтомоқларга ёрликқина манти тугул, обижўш ҳам хайф аслида!..

— Хў-ўш! Бу қаңдоқ гап бўлди?! Биттагина одамни дамани чиқармай ўлдириш шунчалик қийинми?! Наҳотки ҳеч биринг шу Аҳмадалини, майли, ўлдирма, яшасин, ақалли

эс-хушидан бегона қилиб қўёлмасанг?! — Кейин ўзича фотиҳа қилган бўлди: — Луқмани ютиш билан иш битмайди, ютилган луқмани ҳалоллаб ҳазм қилиш керак!..

2

Аҳмадали Америка Қўшма Штатларида таҳсил кўриб, ниҳоят, университет дипломини кўлига олган ёлғиз ўғли билан телефонда гаплашиб бўлгач, гўшакни жойига қўйди. Худди шуни кутиб тургандек, кўнғироқ тагин жиринглади. Ота-ўғилнинг суҳбатини ёндош телефонда жон қулоғи билан эшитиб турган хотинию қизларига савол-омуз тикилди: яна ким бўлди экан? Ўртанча қизига «сен ол» деган маънода ишора қилди-да, ўз хонасига йўналди. Яшасин! Уммон ортидаги ёлғиз ўғлининг бакалаврлик ҳужжати, ниҳоят, қўлида! Бу ғалаба билан ҳар қанча фахрланса арзийди! Бор экансан-ку, ота ўғил! Мана, Худога шукр, оиласида учинчи, ўзи тарбиялаб вояга етказган иккинчи малакали мутахассис! Мутахассис бўлганда ҳам, аниқ фанларнинг шоҳи — математика бўйича нақ — АҚШда таҳсил кўрган мутахассис! Яшасин мангиқшуноснинг математик ўғли...

Эшик олдида кичкина қизини кўриб, ҳаяжонини базўр жиловлади:

— Нима дейсан, қизим?..

— Туркистонлик қариндошимиз чақирвоттила!

Ҳозир ҳеч ким билан гаплашишга ҳуши йўқ — ўзи шодлигидан фақат ўзим ҳузурлансам дерди. Қизчасининг бошини силаб эркалади:

— Ойингга айта қол, қизим.

— Ойим сизни гаплашсин девоттила!

Шу топада қисталанг бўлган ким экан? Ҳам таажжуб, ҳам ҳадик-хавотир билан дастакни қулоғига тутди. Аллақандай аёл туркистонча шевада ҳол сўрай кетди:

— Яхши юрибсилами, езна, Гавҳар яхшими, бола-чақалар... Омончиликми? Силарни соғиниб...

Дафъатан юраги сиқилди. Шунда ҳам сир бой бермай хушмуомала бўлишга уринди:

— Кечирасиз, овозингиздан сизни танимайроқ турибман?..

Гўшақда сўзлар булоқдек қайнади:

— Вой, мен Минашман, езна, Гавҳарнинг аммасининг ўғлининг хотини. Гавҳарни кўрмаганимга кўп бўлувди, шунга соғиниб... Уйларингизга қандай борса бўлади, езна, тушунтириб айтинг-чи?..

Аҳмадали нима дейишини билмай нариги телефонни қулоғига тутиб турган хотинига малолланиб қаради. Гавҳар кафти билан дастакни тутиб шивирлади: «Ўзингиз бир амаллаб жавоб қилинг, мен уйда йўқман!» Демак, тушунарли: ҳойнаҳой қариндош қиёфасида оиласига суқилиб кирмоқчи бўлган навбатдаги искович! Бу итлардан тинчлик борми-йўқми ўзи?! Ҳе-е, шу телефонни ўйлаб чиқарган олимдан ҳам ўргилдим!

Сохта такалуфга чек қўйиб, кўндаланг саволга ўтди:

— Гавҳархон билан йигирма уч йилдан бери бирга яшаймиз... Мени ҳеч кўрмаганми-сиз ўзи?

Аёл — аёл эмас — без, сўзи — милтиқнинг ўқидек экан, тағдор саволга оғриниш туғул пинагини ҳам бузмади:

— Кўрмаганман, езна, энди кўрмоқчиман-да! Бир шаҳарда яшаб туриб, Гавҳарниям кўрмаганимга анча бўлди. Шунга соғиниб... ўзи уйдами, чақиринг, езна?..

— Гавҳар уйда... — дедию қўл тебратганча ташқарига ишора қилаётган хотинига кўзи тушиб, апил-тапил қўшиб қўйди: — эмас эди! Қўшничикига чиқиб кетувди. Нима деб кўяй, синглим? — Хўп, мени-ку, мутлақо кўрмаган экансиз, Гавҳарга қачондан бери кўзингиз учяпти, қариндош?..

Савол заптидан «суҳбатдоши» энди андак эсанкиради:

— Ўн йилдан ошди-ёв, менимча... Шунга соғиниб... — Дарров ўзини тутиб олиб, дадиллашди. — Сиз уйингизга борар йўлни айтаверинг-чи, езна?..

Аҳмадали ўзининг элик уч йиллик умрида кўпдан-кўп эзма-хираларни кўрган, лекин бунақа ёпишқоқ елимга учрамаганидан тоқати тоқ бўлди, зардаси қайнади:

— Шаҳар марказидаги шу уйда йигирма йил яшаб, Гавҳархон билан тўрт болани оёққа қўйдик, Худога шукр... Уйимизни ҳеч кўрмаганмисиз?

— Кўрмаганман?

— Энди кўргингиз келяптими?

— Ҳа, жуда-жуда кўргим келяпти! Қани, айтинг, қаерда, қандай борилади?..

Аҳмадали биргина савол билан узоққа чўзилган нохуш суҳбатга узил-кесил чек қўйишга уринди:

— Шартмикин шу?..

Қулоқ тутиб қараса, суҳбатдоши бу саволига ҳам жавоб бериб, хираликни баттар авжига чиқаряпти! Бас, етар! Афтидан, хушмуомалалик, юз-хотир билан иш битмайдиганга ўхшайди. Буёғига буралатиб сўкиши ва ё «Бор, тошингни тер!» дейиш қолди холос. Муҳими ҳаяжонланмаслик керак! Бир одам учун етиб ортгулик даражада ҳаяжонланиб бўлган! Асаббузарлик машқларию асаб билан ўйнашиш ҳунарлари — сон мингта, лекин

юррак бор-йўғи битта, ахир. Биттагина! Не-не даҳанаки жанг-жадаллардан омон чиққан асабини ўйнатиш... шунга қолдимиз энди?!

Гарчи асаби ич-ичидан қақшаб турган бўлса-да зоҳиран ўзини лоқайд-бепарво тутиб, дастаки жойига қўйди. Ўз хонасига йўналди. Ёзув столи қошига ўтириб, деразага кўз тикди. Ҳалигина уфқда ёнбошлаб турган қуёш кўздан беркиниб, бир пасда атрофга шом қоронғулиги чўка бошлади. Шу паллада у бир кунга бўлса-да қуёшдан ажралиш нега бунча оғир-а?... деб ўйлади.

3

Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг директори, академик Ҳамидулла Худоёров президиум йиғилишидан чиқиб дала ҳовлисига қайтар экан, ўзини анча енгил ҳис қилди. Хизмат машинаси ҳам баайни оққушдек енгил учиб, тилла балиқчадек енгил сузмақда! Худога шукр, кейинги йилларда институтдаги ишлари жойида, ўзиям ёмон яшамаяпти. Яшаб тўймайдиган, ишлаб чарчамайдиган дориламон замон келди. Аввалига халқаро ҳуқуқ масалаларига доир номзодлик ва докторлик диссертациялари, савил қолиб ётган бошқа қўлёзмалари бирин-кетин ёрурликка чиқди. Мана, беш йилдирки, фалсафа ва ҳуқуқ институтини бошқараяпти. Ўйлайдики, яхши бошқараяпти! Роппа-роса қирқ йил муттасил ўқиб-ўрганиб, интилиб-талпиниб, бутун борлиғи, хонумонини илмга беминнат бахшида этиб, олтмиш ёш остонасида турган академикнинг бунга ҳар жиҳатдан ҳаққи бор! Зотан, ҳар қандай ҳуқуқ ана ўша Ҳақдан — Ҳақни танишдан бошланади!

У шаҳар ташқарисига чиқиб, улкан асрий чинорлараро йўлда физиллаб кетаётган «оққуш» деразаларидан ташқарига кўзлари қувнаб тикилди. Ўзбекистон — жаннат. Икки кун муттасил ёққан баҳорий ёмғирга баҳузур чўмилаган япроқларнинг энди қуёшга тибкилаб яйраб-яшнашини қаранг! Бутун олам ям-яшил! Улкан шаҳар биқинидаки, шундай манзара, бу жаннатмакон улканнинг водийларию воҳалари қандай экан?...

Ҳамидулла Худоёровнинг ота юрти — Хоразм, боболарининг юрти — Қашқадарё! У масрур кайфиятда ўзи, нафақат ўзи, ҳар бир ўзбек қалб тўрида ардоқлаган шоирнинг қуйма сатрларини ич-ичдан такрорлади: «Жалолиддин самани бўлиб сакраб ўтдинг Амударёдан, Сенсан ўша саманим маним, Ўзбекистон — Ваганим маним!» Тўғри, Ҳамидулла Худоёров умрининг қатга қисмини отда эмас, пойи-пиёда ўтказди. Отта минганида ҳам, Жалолиддиндек Амударёдан сакраб ўтолдими-йўқми, бунисини Худо билади. Ҳар қалай, ўзининг билгани шуки, олтмиш йиллик умри ҳам тошқин дарё — асов Жайхундек оқдию кетди. Ҳар қалай, Худога минг қатла эга бўлганини ўз кўзлари билан кўриш насиб қилди. Ўзи ҳам эмин-эркин юриб, қулочини керди. Бир қизи — Урганчда, бир қизи — Қаршида туپ қўйиб палак ёзди, набиралари ўсиб-унмоқда. Уларни бирам соғинди-бирам соғиндики!..

Ишхона ва барча уй ташвишларидан холи бўлгач Ҳамидулла бир йўла ҳар икки воҳага сафар қилишнинг кўнгилга тутиб, дала ҳовли дарвозаси олдида хотиржам машинадан тушди.

ИККИНЧИ БОБ

1

Чўртанбой, ярим асрдирки, хизмат тақозоси ва жамоат ишлари билан бўлиб, турфа давраларни кўрди, не-не одамларни учратди. Аксар ҳолларда бу давралар аҳли Чўртанбойни яхшигина танисалар-да, ўзи уларни танийвермайди. Чўртанбой бу давраларни бир қадар умумийроқ тоифаларга ажратиб санашни мумкин, холос: оддий кетмончи-деҳқонлар, чўпон-чўлиқлар, хунарманд-қосиблар, раҳбар ходимлар, зэбилар ва ҳоказо. Бошқа тоифалар хусусида билгани балки ҳаминқадардир, лекин ФАЙЛАСУФларни Чўртанбой, ҳарқалай беш қўлдек билади. Роппа-роса элик йил — ярим асрдан буён у асосан шу даврада — шу доирада олмаҳондек айланади, ахир. Авваллари ўзи пухта биладиган бу беш қўлни санаб-букиб кўрсатар эди: кўрсаткич бармоқ — илмий коммунизм, ўрта — илмий атеизм, хўжамарак — этика, кичкина бувак — чинчалоқ — эстетика, бош бармоқ эса, мантиқ, яъни логика! Ҳозирга келиб ўшалардан иккитаси — сиёсатшунослик билан диншунослик — ўзининг асл номига қайтди. Ахлоқшунослик билан нафосатшунослик ҳам, ҳар қалай, чаққонгина ҳаракатланиб турибди. Лекин бош бармоқ — мантиқ ҳамон ўша-ўша: Арасту, Фаробий ва Ҳегел мантиғи билан бўйлашгулик мустаҳкам таянчи, синчи, суяғи авваллари ҳам йўқ эди, ҳозир ҳам йўқ! Худди суяксиз тиддек суяксиз бош бармоқ... суяксиз бўлганидан кейин... ана энди билиб олаверинг: бу қўл барҳаёт Ҳизр алайҳиссаломнинг қўлими ва ё қиёматгача муҳлат олган Шайтони лаиннинг? Билиб бўлсиз? Буни билиш мумкин бўлганида элик йил мобайнида дам манти, дам бешбармоқ, дам палов еб, беш бармоғининг ёғини баравар ялаб яшаган Чўртанбой билган бўлур эди.

Ҳа, Чўртанбой нафақат беш фалсафий фан, балки бутун башарият ўз тарихида бошдан кечирган бешта ижтимоий-иқтисодий тузумни, тагин тақрорлаймиз, шу беш бармоғдек билади. Ўттиз йил жамиятлар фалсафасини ўргана-ўргана, кейинги ўттиз йил мобайнида республика фалсафа жамиятини бошқара-бошқара этиб келган жойи-да бу! Республика фалсафа жамиятининг ўттиз йиллик президентини танимаган-билмаганлар ўзларидан кўрсинлар, лекин у юрдаги жамийи файласуфларнинг қандай ўй-хаёллари борлигини яхши билади. Башарти билмай доғда қолган жойлари бўлса, энди билади! Сон-саноксиз гумашталарию югурдаклари бор экан, улар муттасил изланишда эканлар, билмай қўймайди!

Мантиқ фани... Чўртанбойнинг ўзи учун ҳам баайни бош бармоқдек гап! Ўттиз йил аввал «Марксча-ленинча мантиқ фани асослари» бўйича пишиқ-пухта дарсликни яратиб қўйган у! Бугун «марксча-ленинча» деган жуфт сўз ва шунга боғлиқ кўп нарсалардан аллақачон воз кечиб бўлди, лекин шунда ҳам... бир неча минг йиллик тарихга эга қадимий фан АСОСЛАРИ ўша-ўша қотиб турибди.

Чўртанбой, гарчи иш вақти аллақачон тутуган бўлса-да, ҳайдовчисини уйга эмас, ишхонага боришга ундади. Академиядаги сергап-махмадона олимларнинг йиғилиши узоқ чўзилиб, буёқдаги ишлари қолиб кетди. Анови чурвақалар-ку, янги гап тополмасаям, ҳар қалай, мантини бошлашибди. Фалсафа жамиятида, қани, кўрайлик-чи, яна бир «тор доира» қаңдай янги гап ҳозирлаб турибди экан? Аввалига аччиққина кўк чой ичиб, шу аснода атроф-жавонибдаги айрим арбобчаларга бир сидра сим қоқиб, уларнинг айни лаҳзалардаги аҳвол-руҳиятларидан хабардор бўлса, юракларига қўл солиб кўрса, нарёйига Худо пошшо, шунга қараб кўраверади. Балки яна бир кичик даврага даврабошлик қилишига тўғри келар.

Чўртанбой шундай хаёллар билан машинадан тушиб, салобатли одимлаган кўйи ўз хонасига қадам қўйди. У жойига ўтирар-ўтирмас қорасига кўз тикиб бетоқатланаётган котиба аччиққина кўк чой олиб кирди. Қайтариб, бир пиёла узатди-да, одатдагидек кундалик янгиликлардан ахборот беришга тутинди.

2

Аҳмадали дераза оша хуфтон қоронғулигига тикилиб, кўнгли дам хуфтон бўлиб, дам тонгдек ёришиб қанча ўтирди — билмайди, бир пайт эшик олдида тагин қизчаси бўй кўрсатди:

— Овқатга чиқаркансиз, ада!

Ўртанча қизи тикувчи сифатида иш бошлаган катта қизига кўмаклашгани модалар ательесига чиқиб кетибди. Ёлғиз ўғли эса, шу топда Америка қитъасида ҳойнаҳой тонгни қаршиламоқда. Ун яшар қизчасию хотини билан учовлон жимгина овқатлана бошладилар. Бир пайт хотини одатдагидек содда муғомбирлик билан гап қўзғади:

— Аммаваччанинг дарди нима экан?

Аҳмадали маъноли кулди:

— Дардини сен биласан-да, мен қаёқдан билай! Балки ёрдам сўрамоқчидир, балки ёрдам бермоқчидир, балки каттамизга совчи бўлиб келмоқчи бўлгандир?..

Хотинининг гап халтаси очилиб кетди:

— Совчи бўлиб келсаям уларга қиз берадиган аҳмоқ йўқ. Умуман, шу «эшагимнинг тоғайи»дан яқинроқ қариндошларини ҳам кўргани кўзим йўқ. Ҳаммалари ўз дарди-гами билан, албатта бир раълани бошлаб, бизга ташиш орттириб келади. Сўрасанг — беролмайди, бор бўлса — кўролмайди. Менинг тузишган холаваччалариму сизнинг ўз укангиз нима қилиб беришдию бу Мунаввар деган бузуқчи нима қаромат кўрсатарди.

Аҳмадали билади: қизишиб ёппасига ёмонотлик қилаётган бўлса-да, ҳар қалай, хотини бутунлай ноҳақ эмас. Айниқса, кейинги етти-саккиз йил мобайнида — докторлик ишини ҳимоя қилганидан буён турмарларини ҳам, хотинининг қариндошларини ҳам анчагина кўрди-билди. Божаси куракда жигарса баҳонаи сабаб билан ҳимоядан кейинги зиёфатни бузиб — қариндошлар орасида жанжал қўзғаб кетди — азбаройи фан докторига ғайрлиги келганидан! Ўзининг бир тоғаваччаси ҳафта сайин уйига келиб, тўрда ястанган кўйи гап қовлади, қовлайверди, ўсмоқчилайверди. Ахийри кунлардан бир куни, шошилиброқ турган эканми, эшиқдан кирар-кирмас салом ўрнига савол бериб, мурод-мақсадага ўта қолди: «Яна нима ёзипсиз, Аҳмад ака?» Ушанда тоби бўлмай, хуноби ошиб турган эди, ичида «Вой, аҳмоқ-эй!» дея ўйлаган кўйи остонадаёқ жавобини берди: «Кўриб турибсанки, касалман, ҳеч нима ёзмайпман, ёзмоқчи ҳам эмасман! Сўраганларга бориб шундай-шундай деб айт, бўптими, кўп хайр, омон бўл!» Ўша-ўша тоғавачасидан қутулди, лекин яқинроқ қариндошларидан қутулиш!.. Азбаройи ўзини нохуш ўйлардан алаҳситиш учун хотинига эътироз билдирди:

— Ҳар қалай, мени аралаштирмай, ўзинг яхши муомала қилиб, мақсадини билиб телефон рақамимизни кимдан олганини билганинг маъқул, Гавҳар!

Хотинининг фирони кўкка ўрлади:

— Йигирма йил деганда бирданига бизни эслаб, қутилмаганда соғиниб қолган одамнинг мурод-мақсади нима бўлар эди, хўжайин! Бизга бир балони соғиниб турибди-да у! Ун-ўн беш йилдан буён кўғирчоқ фабрикасида кўғирчоқлар ясашдан безор бўлган чиқар: энди сиз билан мени кўғирчоқ қилиб ўйнатмоғи қолувди! Телефон рақамимизни кимдан олганиниям аниқ биламан!

Аҳмадали хотинини ҳовуридан туширишга уринди:

— Бўпти-бўпти, қаёқдаги бир ўйинчини деб асабимизни бузмайлик. Сен ҳақсан. «Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур». Бир балоси бордирки... Уларни кўя туриб яхши гаплардан гаплашайлик! Ўғлимиз...

Хотинининг дафъатан чиройи очилиб ширин орзиқди:

— Ўғлимиз қачон келади энди, адаси?!

Аҳмадали ўз ҳаяжонини билдирмасликка уринди.

— Худо хоҳласа, узоғи уч-тўрт кунда келиб қолар. Ўзинг эшитдинг-ку, йўлнинг чиптаси қўлига тегиши билан яна кўнғироқ қилади.

Хотинининг орзиқиши энтиқишга айланди:

— Шу уч-тўрт кун тезроқ ўта қолса экан!

Аҳмадалининг нақ бўғзига нимадир келиб тикилгандек бўлди. Ўзи қачонлардир мантиқ

нуқтаи назаридан ўрганган бир тўртликни эслади: «Шошганда вақт етмаслиги жуда қизиқ, Кутганда вақт ўтмаслиги жуда қизиқ. Инсон вақтни кутса ҳамки вақт инсонни, ҳатто бир он кутмаслиги жуда қизиқ». Ҳа, мантиқан олиб қаралса, қизиқ нарсалар кўп!

Овқатланиб бўлишгач, уювлон одатдагидек ҳам ҳазми таом учун, ҳам катта қизларини кутиб бирга-бирга боғ айландилар. Уйларининг шундоққина биқингинасида бу навниҳол боғнинг очилгани зап иш бўлди-да! Ҳам қизчалари болалар майдончасида яйраб ўйнайди, ҳам «чол-кампир» дам олиб, асабларини тиниқтириб, куч тўплайди, ҳам катта қизларини боққа ёндош қоронғу кўчадан бехатар олиб ўтадилар. Энг муҳими — ҳаво оладилар, ҳаво! Тўртинчи қаватдаги тўртхонали уйнинг диққинафас ҳавоси қаёқдаю навниҳол боғнинг нав- баҳор оқшомидаги сарин ҳавоси қаёқда! Тоғ ҳавоси бўлмаса-да, ҳар қалай, навниҳол боғ ҳавоси!

3

Ҳамидулла Худоёров дарвозадан қадам ҳатлаб ҳовлига кирганида айвондаги телефонда кичкина қизи аллаким билан гаплашиб турган экан, дадасини кўриб, «Э-э, ана, ўзлари келдилар!» деди-да, дастакни кўйиб, унга пешвоз юрди:

— Яхши келдингизми, ада? Шермуҳаммад Отабоевич... сизни сўраб турувдила.

Ҳамидулла Худоёров мийғида кулди. Чўртанбой! Намунча тез?! Ҳойнаҳой кечки овқатга ҳам улғуриб, энди эрмакка сим қоқаётгандир бу қари туллак! Юмшоқ ўриндиққа ястана туриб дастакни кўлига олди:

— Лаббай, оқсоқол?

Гўшақда ўзига кўпдан яхшигина таниш, ҳазилма-жиддийлигини ҳеч қачон билиб бўлмайдиган, юзаки қараганда, енгил-елпидек туюлувчи, аслида таги зил сўзлар пайдар-пай учди:

— Табриклаймиз, укагинам! Сизни оғизларидан бол томиб мақташларини эшитиб ўтириб жуда-а хурсанд бўлдим-да, аммо-лекин! Ҳақиқат бор экан-ку, инижоним! Хуқуқ масалаларида буту-ун ҳаждондан келишиб институтингиздан тажриба ўрганишади ҳали! Афсуски, бу халқ ўз ҳақини-хуқуқини яхши билмайди-да, йўқса!..

Ҳамидулла Худоёров суҳбатдошининг бир муддат жим қолганидан фойдаланиб унинг гапириш оҳангига оппа-осон тушиб олди:

— Қулу-уқ, оқсоқол! Энди ҳаммаси ўзларининг акаларча кўмақларию маслаҳатлари билан!.. Узингиз биласиз, айниқса, фалсафа масалаларида сизсиз бир иш қилишимиз амримаҳол!..

Лекин саксондан ошган қари тулки абжирликда Ҳамидулла Худоёров эмас, ундан каттароқларни ярим йўлда қолдириб кета олади!

— Мен ҳам сизни айни шу масалаларда безовта қилишга журъат этиб турувдим-да, укажоним! Узингиз эшитдингиз, институтингиз шаънига айтилган мақтовлар фақатгина хуқуқшуносликка ёрилди. Тарозининг иккинчи палласи ҳақида ҳеч ким чурқ этмади. Институтингиз фалсафа ва хуқуқ институти, буёғи ғариб қулингиз ҳам фалсафанинг бир чеккасига даҳддор бўлганимдан кейин... илмий марказингиздаги файласуфлар хусусида сиз билан бир бафуржароқ кенгашиб олсак, нима дейсиз? Мени, айниқса, мантиқ бўлимингизнинг аҳволи анчадан буён ташвишлантириб келяпти-да! Шу бўлимининг ишини жонлантириш керакмикин? Токи эрта бир кун сизгаям, менгаям гап тегиб қолмасин дейман-да, укажонинам?..

Русча ибора билан айтганда, «куда клонит этот жук», ана энди Ҳамидулла Худоёровга бир қадар аён бўлди.

— Бажонидил, отахон, қачон, қаерда, қандай даврада учрашиб-кенгашишни истасангиз, биз бажонидил зимматларига тайёрмиз! — деди-да, табрик учун яна бир карра раҳмат айтиб ва илтифотни қуюқ қилиб, дастакни жойига қўйди.

Чўртанбойнинг муомиласию гапларининг мазмуни ўзига нашъа қилиб кулди. Эҳ, бунинг гапларини! Одам боласининг фалсафаси ва ё бир-бирининг тилини биладиган қўшлар мантиғи эмас, тулки фалсафаси-да бу! Тулкилик қилиб қўшилиб қулишини қаранг! Агар халқ озод, давлат мустақил бўлмоқ тугул жамият юз фоиз эврилиб кетса-да, бу қари тулкиларнинг биронта мўйини биронта болта кесолмайди Саксондан ошган чол дастакка кўшиб ўзиниям ютиб юборгудек пишқириб турибди-я! Қирчиллама йиғитлар ўлса ўладик, булар ўлмайди-ям, қаримайдик, бир умр ақл ўргатади. Оналари ақл ўргатишга — фалсафа сўқишга туққан! Неча ўн йиллар мобайнида «марксча-ленинча мантиқ» бўйича булбалуғўёлик қилган «аллома» энди ҳеч бир пинак бузмай янги маънавияту янги мафкура ҳақида ақл ўргатади.

Ҳамидулла Худоёровнинг дафъатан юраги сиқилиб, уйга киришининг ўрнига айвондан пастга тушди-да, оҳиста гулзор оралади. Узини гуллар билан алаҳситишга ҳарчанд уринмасин, хаёллари Чўртанбойнинг атрофида чирпирак бўлиб айланаверди. Қайсиқир устозига тақлидан ўзича сўқинди: «Черт побори!» Бу Чўртанбойлар чўрт-пўрт қилиб, атрофларидаги тиниқ сувни шалоқлатиб лойқалатиб, ўзларидан кичикроқ балиқларни овлашга мунча устаси фаранг бўлмасалар! Айниқса, бу тишлаган жойини узиб олмагунча қўймайдиган ўтакетган қайсар, шафқатсиз, лекин юзаки қарашда ювош-мўмингина кўринган — мантиқ фанининг отахони Шермуҳаммад Отабоевич деганлари.... шу топда кимга тиш қайраб-қўз тикиб турибди? Унинг қўли билан кимни қандай тентиратмоқчи?..

Ҳамидулла Худоёров, гарчи бирдан-бир касб-кори хуқуқшунослик бўлса-да, ёшлигидан бу фанга ёндош фалсафа, тарих, иқтисод, руҳшунослик, тил-адабиёт каби фан соҳаларига ҳам қизиқиб, бу соҳалардаги ҳар бир арбобнинг илмий тадқиқотларини баҳоли кудрат кузатиб келади. Айниқса, фалсафа масалалари билан қизиқмаган хуқуқшунос

ҳуқуқшуносни? Фалсафага қизиққан ҳар бир ўзбек... балки «Чўртанбой» лақабини билмас билмас, лекин Шермуҳаммад Отабоевич Баҳовиддиновни билмаслиги... мумкин эмас! Ҳамидулла Худоёров ҳам бу одамни, мана, қирқ йилдан буён билади. Шундоққина кўз олдида «фалсафа фанининг чинори» бўлиб қад ростлади, ахир. Мана, кейинги йигирма йилда, фанинг не-не чинорлари қариб-чириб, гурсиллаб йиқилди, лекин бу «чинор»... ҳали-вери йиқиладиган эмас! Умуман, ҳеч қачон йиқилмай, дунёга устун бўлсаям эҳтимол! Шермуҳаммад Баҳовиддинов деганлари хусусида бир билгани, шуки, бу чинордан чиқадиган заҳарли ҳаво ҳаёт учун ўта хавфли! Шунинг учун бу чинор билан ҳазиллашмаган, умуман, илоҳи бўлса, яқинлашмай — четлаб ўтган маъқул! Лекин илоҳ қанча, ўзи «учрашамиз» деб тургач, қандай четлаб ўтасан киши! Айниқса, фалсафа ва ҳуқуқ институти хусусида гап кетар экан, ўзини четга олиб бўладими!..

Дарвоқе, гапнинг нишаби мантиққа бориб тақалди-ку! Демак, Чўртанбой қаттиқ кўз тиккан одам... мантиқ бўлимининг мудири Аҳмадали Бобоҷонов!

Чўртанбой билан учрашишдан аввал шу одам билан гаплашиши, мантиқ бўлими ҳақидаги узил-кесил фикрини шакллантириб олиши керак бўлади. Жиддий ўйлаб, пухта хулосага келиши керак, токи ҳеч кимнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқи поймол бўлмасин ва ҳеч ким ўзга бировнинг ҳақ-ҳуқуқига гаразли ниятларда даҳл қилмасин. Ҳуқуқ ҳимоясидаги ҳуқуқшунос олимнинг энг бирламчи инсоний бурчи ҳам шу!

Ҳамидулла Худоёров кўнгли равшан тортган ҳолда уйи томон юрди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Чўртанбой ёзилажак рисоласининг номини қоғозга туширидю гапни қаёқдан бошлашни билмай ўйланиб қолди. Қутб юлдузи қай қутбга тегишли ўзи? Шимолгами, жанубгами? Шарқами, Фарбгами? Хўш, фалсафачи? Бу фанларнинг пошшиси қай қутбга кўпроқ тегишли?

Мақтаниш эмас-ку, у Фарб фалсафасини сув қилиб ичиб юборган! Бу қадимий юртда, дейлик, Маркснинг «Капитал»ини ўқиб, марзини чақа олган иқтисодчи, Дарвиннинг «Табиий танланиш»и моҳиятига етиб борган табиатшунос, Фрейднинг «Психоанализ»ини тузукроқ тушунган руҳшунос, Эйнштейннинг нисбийлик назариясини одам тушунадиган тилда тушунтириб бера оладиган физик... балки топилиб қолар, лекин... Майли, Арасту билан Форобийнинг мантиқий қарашларини кўя турайлик. Ҳегелнинг тўрт жиҳдлик «Мантиқ» тадқиқотини ўқиб тушунган ва тушуниб ўқиган, айниқса, ўз она тилида содагина шаклда шарҳлаб бера оладиган файласуф... Ўзбекистонда... борми? Шермуҳаммад эса, Худога шукур, наинки Ҳегл «Мантиқ»и, ўша Дарвину Фрейд, буёғини сўрасангиз, Ницшею Шопенгауэр, Канту Спенсер ва ҳоказоларнинг таълимотлари, ҳаттоки, дейлик, «тиббий»да адашиб қолган дарвинист» Илья Мечниковнинг «Инсон табиати ҳақида лавҳалар»и-ю «Кўтаринки лавҳалар»ини, хоҳ оғзаки-хоҳ ёзма бўлсин, истаганингизча шарҳлай олади. Ақали энди бор гапни рўй-рост айтиш керак, ўша калбош доҳийдан минг қарра дурустроқ шарҳлайди! Дейлик, биргина «Кўтаринки лавҳалар»даги «Гёте ва жиннилик» боби... нима десак экан, нақ оламга татийди. Ишонмасангиз, бобни ўқиб, марзини қақиб қаранг! Ҳар бир жумланинг авра-астарини ағдариб, мантиқ тарозисига кўйиб кўринг. У «Китоб жинниси — бебошвоқ отки, юлқини чопишдан ўзгани билмас» қабилидаги ҳавойи шоирона сатрларга нисбатан ўзининг илмий асослари, мутафаккирона қарашларига кўра бир неча барабар теранроқдир. Вақтида у айна шу бобни ўзича шарҳлаб рус тилида бутун бошли бир рисола ҳам ёзган! Рисоладаги асосий хулоса шуки, бу қарашлар, нечоғли теран илмий бўлмасин, моҳиятан олганда, некбинона эмас, бадбинона қарашлар, дунёга меҳр-муҳаббат назари эмас, нафрат-маломат назари билан қарашлардир. Дейлик, Гётенинг китобсеварни «китоб жинниси» дея таърифлаши, Мечниковнинг мутафаккиркини жинниликка қиёслаши, Ҳегелнинг «Аёлларда энг тараққий этган аъзо — тидир» ва ё Шопенгауэрнинг «Аёл — бола ишлаб чиқарувчи ускуна» қабилидаги таъриф-тавсифлари... қай бир қушоққонга сиғади?!

Йўқ, Чўртанбой бугунги кунда бундай рисолаларини фахрланишга арзийди деб ҳисобламайди. У фахрланса арзийдиган китоблари Фарб фалсафасида йўқ ҳисоб. «Иймон», «Виждон», «Инсоф», «Диёнат» ва «Тавфиқ» деб номланган бешта асосий тадқиқотлари — мана унинг фахри бўлган китоблари! Узингиз инсоф билан айтинг, Худосиз Шўро тузуми даврида жаҳондаги ҳар қандай дин-диёнатнинг тамал тоши бўлиб хизмат қилувчи бу беш сўз — беш диний-ахлоқий тушунчани «фалсафий категория» сифатида ёритиш, ёритганда ҳам, энг ашаддий Худосиз ҳеч бир эътироз билдирилмайдиган шамойилда ёритиш... шу илмий маҳорат, нима, фахрланса арзимайдими!

*Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ,*

Буюк мутафаккирнинг бу шоҳбайти адабиёт майдонидагина эмас, аввало фалсафий фикр майдонида тааллуқдир. Ҳа, фалсафий фикр майдонида Шермуҳаммаддек роппароса элик йил қад ростлаб туриш, бош устида «марксча-ленинча фалсафа»дан куч олган не-не гурзилару чўқморлару виштлару тошлар таҳдид солганида ҳам тарикҳдек тирқираб кетмай, аксинча, беш қўлни маҳкам тутиб, «Низомий панжасига панжа уриш»... фақат Хизр назар қилган одамгагина насиб қилади, мен сизга айтсам!

Энди жиддийроқ бир танасига ўйлаб қараса, Чўртанбой бу майдонда элик йил мобайнида небир шўришу гавғоларни, қандай можароларни, қанақанги даҳанаки жанглари кўрмади дейсиз! Яссавий билан Нақшбанд, Машраб билан Чўлпон фалсафасининг ўрнини

аллақандай думбул чаламуллаларнинг чалакам-чатти фалсафалари, тўғрироғи, сафсаталари эғаллаб олганидан кейин... бошқача бўлиши мумкинми?! Номзодлик ва докторлик диссертациялари, бешта асосий тадқиқотиғина эмас, вақтида ҳар бир мўъжазгина рисолати мақоласи шунақанги тафтиш-тахрир, муҳокама-мунозаралардан ўтказилдики, уларни ёзганингга, олимлик қилиб юрганингга, ҳаттоки тувилганингга пушаймон бўлиб кетасан киши!

Эллик йилда кўрган-боққанларини бир сидра сарагини-саракка, пучагини-пучакка ажратиб қараса, бу майдонга кимлар келиб, кимлар кетмади! Кимдир маза-матрасио мантиқ-туғуруғи бор битта-иккита мақола чиқарар-чиқармас дастлабки зарбданоқ буткул эсанкираб, ўз ихтиёри билан майдонни ташлаб «қўённинг сувратини чизди». Кимдир амал-тақал номзодлик қилгач, қулайроқ бир олий ўқув юртида доцентликнинг гаштини суриб, майдонга ахён-ахёнда «Нима бўляптийкин?» дея шивалаб қараб, пана-пастқамда баҳузур таралабедао қилиб юраверди. Кимдир қуруқ суаралиб умргузаронлик қилаётган бўлса-да, азбаройи ўламсалиги сабаб майдондан четга чиққиси келмайди... Булар-ку, бор гап. Энг қизиғи — қанча-қанча марди майдонлар аввалига роз юриш билан дадил қанқайиб кириб келди-да, сал ўтмай эгилиб-букилиб, синиб қайта қад ростлаёлмай, ўша-ўша ер тишлаб қолди. Ва, ақсинча, эгилиб-букилиб, рўпара келган ҳар бир алифга — салом, калтакка — қуллуқ қилиб, ишини битиргач, охир-оқибат, шу майдонда савлат тўкиб, не бир отларни ҳуркитиб, зотларни айиқдек ўйнатиб, айшини суриб кетганлар ҳам бўлди. Чўртанбой эллик йил тажрибасидан келиб чиқиб шуни комил ишонч билан айта оладики, кейингилари аввалгиларига нисбатан бир неча баравар кўпроқ бўлди!

Чўртанбой англаб етган бир ҳаётий мантиқ шуки, фалсафа майдонида ҳам худди ҳаётнинг ўзидагидек: ҳар ким феълига яраша манглайидагини кўраверади. Шу боис илмий раҳбар, умуман, бошлиқ сифатида шуҳрат тиланганга — шуҳрат, бойлик тиланганга — бойлик, мансаб тиланганга — мансаб... бериб, «Тиланганнинг — бошига» дея ўзи арқонини узунроқ ташлаб, кузатиб тураверади: «Қани кўрайлик-чи, бузоқнинг югургани қаергача экан» дегандек. Қарабсизки, босар-тусарини билмай қолган ўпкасиз-ҳовлиқма сал ўтмай хумдек калласини деворга уриб, бошини ёриб, кўзини чиқариб, кейин думалаб-думалаб бориб, қаердадир тўхтайдиди-да-е! Тўхтаганда ҳам, кунни кеча асов отдек юлқиниб турган одам, бир думалаб, мушукудек мулойим, қўйдек ювош бўлади-қолади. Тўғри, ораларида боши ёрилиб, кўзи чиққани сайин, ҳаттоки бели қарсилаб синиб кетса-да, «йиқилган курашга тўймас» қабилида йўл тутиб, жанг-жадални пулга сотиб оладиган ашаддий уриш-қоқлари ҳам ахён-ахёнда учраб туради. Ҳаттоки ўз рақиби «Ол, шу фирром майдонни пишириб е!» деган маънода қочиб кетса ҳам, ортидан уйигача қувалаб бориб, то тавбасига таянтириб жонидан тўйдирмағунича кўнгли тўлмайдиғанлар бор!

Айтиш керакки, айни шундай кимсалар Чўртанбойнинг жони-дили, ҳожатбарорлари, югурдаклари, гумашталари... «Мен тўғри — таёқ тўғри» қабилида иш тутиб, ҳавойи фалсафий мушоҳадаларига аңдармон бўлиб, ҳаёт фалсафасидан ғофил ҳолда каловланганча умргузаронлик қилаётганлардан аксарият ҳолларда гирт зарар бўлса борки, зиғирчаям фойда йўқ! Лекин бунақалар... иш беради! «Қилмиш-қидирмиш» деганларидек, феълларига яраша жазони эртадир-кечдир олмасдан қолмайди, албатта. Лекин ўшангача ҳеч ким удалаёлмайдиган фойдали ишларини қилиб кетади: фалсафа майдонида ямирлаган ҳар бир тирик жоннинг сарагини — саракка, пучагини — пучакка шартта-шуртта ажратиб ташлайди улар! Чўртанбой ўзи зимдан пишанг йўналиши бериб, ҳар икки томонни зимдан кўзгаб, лозим бўлса, бир-бирларига гиж-гижлаб, кейин мароқланиб кузатиб туради. Бу қизиқ отўйин, тегирман, издиҳом, хуллас, текин томошадан бузилмай, айнамай, одамлиғу олимлик сиёқини сақлаб, асл ҳолида омон-эсон ва бус-бутун чиқа олгувчилар бўлса, ўшалаар Чўртанбойнинг алоҳида ҳурмат-эътиборига лойиқ! Бундайларнинг бошларини силаш керак, чунки бу иш ўша одам учун ҳам, ўзи учун ҳам, ўзбек фалсафа фани учун ҳам хайрли, савоб иш бўлади!

Мана шундай Чўртанбойнинг алоҳида назарига тушган, бошини силаса бўладиган, яхшиликни биладиган, лекин ўтакетган қайсар файласуфлардан бири, эҳтимолки, биринчиси — Аҳмадали Бобожонов! Мана, йигирма йилдирки, у Чўртанбойнинг диққат марказида турибди.

Бу бола дастлаб йигирма йилча аввал кутилмаган бир вазиятда эътиборини тортди.

Ўшанда олти ойга узокроқ муддатли хорижий сафарга кетадиган бўлиб, ўрнига ўзига кўпдан бўён райирлик билан қараб келадиган бир шум рақибини тавсия қилди: қани, баҳонада шу баҳирани ҳам бир синовдан ўтказиб олсин-чи, Абдуллатифга ўхшаб, олти ой ичида не каромат кўрсатар экан?... Сафардан қайтиб келса, фалсафа жамиятида ишлар вадаванг! Бор-йўғи олти ой ичида шу «беш кунлик халифа»лигидан фойдаланиб жамият аъзолари сафини нақд икки бараварига кўпайтириб қўйибди бу акам! Ўзини совуқдон тутиб сабабини сўраса, жамиятнинг олий табақали жамиятга айлангирмоқчи эмиш!

Хуллас, аксарияти «суф сенга!» дейишга лойиқ «файласуфлар», хашаки донишмандлар! Жамиятнинг янги аъзолари рўйхатини синчиклаб кўздан кечириб туриб, яна бир номзодда тўхтади: «Аҳмадали Бобожонов. Анови уч-тўртта мақола чиқарган адабиётшунос қачондан буён файласуф бўлиб қолди?!»

Орзиқишдан кейин бошқаларни қўятуриб, шу йигитни ёзганларини бир сидра ўқиб чиқди. Балодеккина! Бўпти энди, бўлар иш бўпти!.. Орадан салгина ўтиб ўша йигит ўзи жамоатчилик асосида муҳаррирлик қиладиган «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали учун бир жуфт мақоласини қўлига ушлади. Кўз олдида кўз югуртириб, атайин иккиланди, тўғрироғи, йигитчанинг қитиқ пастига тегиб, салгина синаб кўргиси келди:

— Журналда иккита-учта мақолаларингизни бердик. Яхшигина адабиётшунос сифатида танилиб келаялсиз. Энди фалсафага ўтиб... шартмикин шу? Хўш ана, бир мақолан-

гизни босиб чиқардик ҳам дейлик, шу билан файласуф бўлиб қоласизми?.. Фалсафанинг нони қаттиқ, укам, сизнинг тишингиз ўтармикан?..»

Уша «Аҳмадали» деганлари кутганидан ҳам қайсарроқ чиқиб қолди, тутакиб ўрнидан турди-да, кўлэмасига чанг солди:

— Бермайсизми? Шу-уни бермайсизми?! Майли, сиз билан яна ўн йилдан кейин гаплашаман!

Чўртанбой мийиғида кулиб, ўттиз ёшдаги бу «ўпкаси йўқ»ни ўтириб, ҳовуридан тушишга ундади:

— Бу гапингиз янгилик эмас! — деди совуққонлик ва сиполик билан, — Твардовский «Василий Теркин»ни Горькийга ўқишга берганида чол кўлэмани чизиб-чизиб, охирига «Чепуха!» деб ёзиб берган экан. Ушанда у «Хали мен сен... чолга кўрсатиб қўяман» деган экан. Қани, кўлингиздан келса, Твардовский бўлиб кўринг-чи!..

Ушандан буён мана, ваъда қилинган ўн йил эмас, йигирма йил ўтди, бу тиниб-тинчиманган Аҳмадалиси тушмагур ҳали-ҳануз тиришиб-тирмашиб ётибди. Твардовский бўлдим-йўқми, қайдам, ҳар қалай, аввалига фалсафа фанлари номзода, кейин фан доктори бўлди, уч-тўртта китоб чиқариб, беш-олтита жиддий таржималар қилди. Фалсафа жамиятида қоровуллик қилиб юрган кампир кунларнинг бирида Шермуҳаммадни азда-базда тўхтатиб, «Сухбатингни манави раёдода эшитиб қолдим, гапларинг анча баъмани, ёзавур, ҳаракатинг ёмон эмас» деб олқиб айтган эди. Худди шундай, ўша Аҳмадалининг ҳам «ҳаракати ёмон эмас». Аста-секин қимирлаб-қир олиб, адабиётшунослиқдан нафосатшуносликка, ундан — ахлоқшуносликка, мана, кейинги ўн йилдан буён эса, мантиққа — унинг мантиғига ўтди. Охири рисоласини ҳали ўзи ўқигани йўқ. Кўлэмасини олиб келиб, «Мантиқ оламида сиздан ўтиб жиддийроқ бир нима қилиш қийин: Шуни ўқинг, жон ака!» деб эланган эди. «Кўзарим хиралашиб қолган» деб баҳона қилган бўлсада, ҳар қалай, рисоланинг номига кўз ташлади. «Кесик тил мантиғи» эмиш! Шуюм ном бўлибди-ю! Тилми, мантиқими?.. Баҳонаси-ку, ишонарди чиқди-я, лекин тўғри иш қилдимиз?..

Туриб-туриб, баъзан раҳми келади, баъзан райирлиги тутайди, баъзида энгаси қоатади. Гоҳо ўша «Аҳмадали» деган ипирисқини жинидан баттар ёмон кўриб кетади. «Энди атрофимизда ўралашмаган сен қолувдинг! Сенсиз ҳам «Шуни янчиб, ўрнига ўзим чиқаман!» дея чираниб ётганлар сон мингта!» Ахийри, «Мана, кўриб қўй, итнинг тенги бит» деган маънода ўша олдинги шум рақибни ҳавас қилган беш-олтита «туркистонлик таниқли файласуф»ларни унга зимдан гиж-гижлаб қўйди. Бу ишдан ўзича мамнун ҳам бўлди: «Хар жойнинг тулкисини ўша жойнинг тозиси билан овлаш керак» деган машойиҳлар! Не кўз билан кўрсинки, у ҳамюртаридан бири, ўзи ишонган Тангабалиқ орқали фалсафага бурни-ни суққан алақайси бир шоирнинг «Балиқ фалсафаси» деган бир байтини ёзиб юборибди: «Думингни ликилатасан — олға кетасан, Думингни ликилатасан — олға кетасан!» Уёқда бағишловни ўзига олган Тангабалиқ жиғибийрон. Буёқда, гарчи гап лаганбардор Танга хусусида бўлса-да, қулоқ қоқишининг бир чеккаси ўзига келиб теккан Чўртанбой ҳам ич-ичидан зил кетди. Лекин тишини тишига босди. Думи хусусида бундай тағдор имо-ишоралар қилаётган падарқусур, Худо билади, тишлари хусусида нима дейди, нима кўяди!..

Ушанда ўзича «Оҳо, оё, менга тағдор қулоқ қоқиш қиладиган энди сен бормидинг! Ҳали совунимга кир юлмагансан-да!» дея анчагача вижиниб, тиш қайраб юрди. Бунинг бурнига сув кириши учун қай бир усулни қўласа бўлади? Кўтариб урсинми? Оёғидан чалсинми? Тақимиға бостирсинми? Пайини қирқтирсинми? Бурнини қонатсинми? Ўзи синанган не бир усулларни қўлади. «Через-через» деганларидек, амма-хололарию амаки-тоғалари, ака-укалари орқали ҳаракатини қилди, ҳатто хотинини ҳам «бир силкитиб», ўша падарқусурга зимдан гиж-гижлаб кўрди. Қани пинагини бузса. Метин-а, метин! Наҳотки чирпирак қилиб ташлагулик бирон бўш жой бўлмаса?! Яна қандай усул қўласа экан, токи у ўзини фалсафа майдонининг қоқ марказида эмас. Ботқоқ даланинг нарёғида кўрсин! Ақалли отчопардаги бозорнинг киндигига бориб тушсин! Ахир, илмий тадқиқот институтининг ойлиги билан ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида рўзгор тебратиш, аниққаса, кун сайин ўсиб-улғаяётган ўғил-қизларини уйлашу узатиш осонми? Қандай ишаб турибди бу мантиқшунос болалари оёққа гуриб, мустақил ҳаётга қадам қўяётган бир пайтда?!

Шундай ўйлар билан ўзича хуноб бўлиб юрган пайтларнинг бирида катта ўғлининг ўйига бориб қараса, янги қурилаётган уй ичида ўша Аҳмадали ўзидан ҳам новчароқ бир ўспирин билан терлаб-пишиб ишлапти! Илдам юриб эски уйга кирдию ўғлидан сўради: «Уларни қаёғдан топдинг? Ким ановилар?» Жавоб қайтди: «Ота-ўғил... мардикор...» Гапни қисқа қилди: «Дарров рози қилиб жавобини кўшиб бер-да, қорасини ўчир, кўзимга кўрин-масин!» Ўғли буйруқни дарров бажарди, бироқ сабабини сўрамади, ўзи ҳам айтмади, лекин ич-ичидан зил кетди. Виждони қийналди. Инсофга келди. Диёнати кўзиди. Раҳми келди. «Ишқилиб, ўзи-ку, кўрди, у кўрган бўлмасин! Агар кимнинг уйда мардикорлик қилиб юрганини билган бўлса, то қиёматга қадар боши маломатдан чиқмайди!» Эртасига ўша Аҳмадалини қабулга чақиртирди-да, ҳиммат назари билан қаради:

— Бизнинг давримизда бир хорижга чиқиб келинг, ука! Ҳам зиёрат, ҳам тижорат деганларидек, анча ўнгланиб қайтасиз! — Шундай дея телефонда ўринбосарларига кўрсатма берди: — Туркиядаги файласуфларнинг халқаро анжуманига биздан Ҳамидулла Худоёровнинг ўрнига... — Кутилмаганда яна жини кўзиб, бери муддат жим қолди-да, ўзи «тиш ковағида асраб юрган» тағин бир усулни қўлади — Раҳматли Бобожинов боради! Ўзи олдимда ўтирибди! — Дастакни қафти билан беркитган ҳолда андак энгашиб сўради: — Отинг Раҳматли эди-я?..

У «Ҳа, Раҳмат, Раҳмат!» дея қайта-қайта раҳмат айтиб, қуллуқ қилиб хайрлашди. Кейин билса, сафарга боришдан воз кечибди! Анчагача ақди бовар қилмади: бошқалар

талашиб-тортишиб, югуриб-елиб боролмайдиган хорижий сафардан ўз ихтиёри билан воз кечиш... нега? Жинними бу! Сабабини тушунгандек бўлди-ю, ўзича мароқланиб кулди. Кейинчалик анчагача виждони қийналиб юрди. «Баъзан жудаям ошириб юбораман-да! Ингирма йилдан буён кўриб-билиб юрган одамимнинг ўз отини айта қолсам бўлар экан, афсус!..» Ахийри ич-ичдан қойил қолиб тан берди: «Мантиқ фани, фалсафа институти, ўз оти, ўз қадрини шундай баланг тутган иродаси букилмас одами... бўлди — синаб бўлди! Синамади! Олим сифатида ҳам, одам сифатида ҳам синовдан ўтди! Тамом, буёғига энди Аҳмадалини эмас, бошқаларни синади!..»

Мана, бутуннинг ўзида ўша Аҳмадалининг ҳамкасби, қўшниси, укаси, ниҳоят, раҳбари — жами тўрт кишини бараварига синади. Қани, кўрайлик-чи, улар қандай одам хилдан экан? Ўз манфаати йўлида отасиниям бир қоп кепакка сотишга тайёр нокаси, ё кироий Ҳазрати Инсонми?..

Чўртанбойга кўп йиллик тажрибасидан шу нарса аёнки, инсоф-имонли яхши одам... ўлса ўладки, итдек исковичлик, югурдаклигу гумашталиқ қилмайди. Агар муҳтож бўлиб бу йўлга кирса ёйинки, аччиқ устида қасдама-қасдига шундай палидлик қилса ҳам, кўп ўтмай тоб ташлайди. Виждони уйғониб, чидаб бўлмас даражага борганида беихтиёр портлайди. «Йўқ, мен бошқа бундай қилолмайман!» деб бировга ёмонлик соғиниш йўли билан бола-чақа боқишдан қўлини ювиб, қўлатиғига уради. Ҳеч бўлмаганда силиққина сирғалиб чиқиб, ўзини четга олади.

Ҳамидулла Худоёров-ку, етти ўлчаб бир кесиш тутул, етмиш марта ўлчаб, кейин «Кесайми-кесмайми» дея узок ўйлаб кўрадиган ўта эҳтиёткорлар тоифасидан! Лекин анови уч мантихўр, кўрамиз, нима каромат кўрсатар эканлар! Ҳар қалай, «дўппи олиб кел» деганда бош олиб келадиганлар хилдан бўлмасалар керак! Буёғи энди Яратганнинг Ўзигагина аён!..

Чўртанбой Абдуҳолик Ғиждувоний ҳақидаги кўпдан буён, айтиш мумкинки, бир умр ёзишни ниёт қилган рисоласини ақали бошлаёлмай, бунинг ўрнига ўткинчи дунёнинг майда ташвишларию яна-да майдароқ ғавғолари атрофидаги ўйлар билан ўтказганидан хуноб бўлиб ўрнидан турди. Йўл-йўлакай ўзига таскин-тасали берди: бутун бўлмаса эртага бошлар, аввалига бошлаб қўйган жамоат ишларини охирига етказиб олсин-чи! Жамоат ишлари ҳам бутунга етарли бўлди. Ҳайдовчисиям хуноби чиқиб ётгандир, «Итда-қушда тиним бор, бу чолда тиним йўқ» деб.

ЕТТИНЧИ БОБ

Одамлар Тошкентдек шаҳри азимга нима мақсадда келади? «Ҳар каллада ҳар хаёл» деганларидек, ҳар кимнинг ўз мақсади бор, албатта.

Аҳмадали бундан ўттиз тўрт йил аввал бу шаҳри азимга мантиқ қидириб келди.

Сирасини айтганда, ўзини уйлантирган айрим саволларига отаси ўлгандан кейинги дастлабки ойлардаёқ жавоб топа бошлади. Акаси пединститутнинг охирги босқичида, ўзи ўрта мактабнинг охирги синфида ўқир экан, бехосдан, «Ўзинг учун ўл, етим» деганлари у қадар тўғри эмаслиги хаёлига урди. Кутилмаганда боқувчисиз қолган етти ўғил, икки қиз (акасидан ташқари)нинг тақдирини унга бовақил эди. Иккинчи ўғил, уйдагиларнинг қаттаси, туппа-тузук ақлини таниган эмасми, у хонадонларига келиб кетаётган қариношларининг ҳар бир хатти-ҳаракатини зимдан кузатиб, ҳар бир гапнинг маъзини ўзича чақишни одат қилди. Бир қариношош унинг елкасига қоқиб, ойисига синовчан тикилади: «Ўғилларинг эр етиб, суқсурдек йиғит бўлиб қолибди-я, Мастурабону, Худо хоҳласа, шу Аҳмадали ўғлинг-ни ўзим куёв қиламан-да! Нима дединг?..» Аҳмадали уялиб ерга қараганча ўйланади: «Нима бу, меҳрибонликми, ҳазилими, ё етимча — етти кулчага «Шуниси менинг томорқам!» дея элбурутдан эга чиқишим?..» Бир холаси ўзига тенгдош қизини етаклаб келиб, уйларида ўқтин-ўқтин меҳмон бўлади, холавачаси ҳам қараб турмайди: қўлидаги алақандай китобни кўз-кўзлаб, уни гапга солади. Аҳмадали эса, қизнинг саволларига хушламайроқ қисқагина жавоб қайтарар экан, табиийки, яна ўйлайди: «Буниси-чи? Дилтортар қариношларнинг меҳмоннавозлигимни, ё куёв овлаб қўлга тушириш усулими?»

Ўқишни битириш арафасида отасининг қадрдон дўстларидан бири, мактаб директори, математика муаллими уйларида келиб, ойисига маслаҳат қилади: «Шу ўғлингнинг ўқишга иштиёқи баланг! Бўладиган бола! Мен шунисини ўзим ўқишга обориб, киришига ёрдам қилай, хўпми, ҳадамай Ҳакимаинг ўқишни битириб келади-ку, нима дейсан, Мастура?» Аввалига бундай ғамхўрликдан миннатдор бўлиб, боши кўкка етгудек алфозда ўқишга отланда. Лекин тутинган отасининг бир ёнида ўзига тенгдош эрка-тантиқ қизи, бир ёнида — ўзи, учовлон ўқишга киритиб қўядиган ҳамюртларини қидирар эканлар, тагин ўйлади: муддао ўқитишми, амма-хोलани қидиришми, топиштиришми? Агар ўқиш бўлса, шу икки ўртада амма-холаю таниш-билишга бало борми! Агар топиштириш бўлса, ўн йил бир синфда ўқиб топишмаган бу оймагилла билан Тошкентга келиб топишадими? Умуман, бу иш яхшилиқми, ёмонликми? Уйлай-уйлай, математикадан оғзаки имтиҳон пайтида шундай қилдики, оқибатда у «ўз айби билан йиқилди», додасининг қизи эса, ҳамюртининг кўмағида ўқишга кирди-кетди. Ушанда ўзининг йиқилиб қишлоққа қайтганидан ҳафа эмас, аксинча, хурсанд эди! Ўқиса, ўз кучи билан кириб ўқийди, уйланса ўзи суйган қизга ўйланади. Муҳими ҳеч кимнинг олдида ҳеч қачон тили қисик, бўйни ҳам бўлмай, ҳеч кимга бўй бермай, мустақил яшайди! Бир йил қишлоқ кутубхонасида ишлади: ҳам пул топди, ҳам ўқишга тайёрланди. Иккинчи марта — бу гал ёлғиз ўзи, ҳеч кимнинг етакловисиз — Тошкентга келди. Зилиладан кейинги йил! Университетнинг тил-адабиёт факультетига — кечки ўқишга, қурилишга — ишга кирди.

Талабалик йиллари кимлар учундир «олтин давр» бўлса бордир, лекин Аҳмадали учун

муттасил ўқиш ва ишлаш йиллари бўлди. Ўйлаб ўйининг тагига етолмади. Адабиёт олами, нафосат олами, фалсафа олами шу қадар тубсиз уммон эканки уни беш-олти йил муттасил бўйлашу ўйлаш билан моҳиятга, маъно-мантирига етиб бўлмас экан. Университетни битириб, ўзича чиқарган хулосаси шу бўлдики, бу оламда ўзининг нима деб — нима ёзаётганини мантиқ тарозусига қўйиб жиддийроқ ўйлаб кўрмаганлар ўйчанларга нисбатан минг чандон кўпроқ экан! Нега шундай экан-а? Замона зайли шундаймикин ё?..

Эсида, тил-адабиёт факультетини битириб, эстетика, яъни, нафосатшуносликдан диплом ҳимоя қилгани, курилишда ишлашни бас қилиб, ўзи фалсафа ва ҳуқуқ институтига дастлабки қадамни қўйди. Табиийки, мақсади — кўнглида ғужғон ўйнаган саволларига тайинлироқ жавоб топиш!

Уни институт директори, фалсафа тарихи бўйича таниқли олимлардан бири, табиатан тажангроқ жиккаккина бир одам «Энди сен борминдиг!» дегандек ўта нохуш кутиб олди. Дипломи, диплом ишни, чоп этилган мақоласига бир сидра кўз югуртирди. Меҳнат дафтарчасини варақлаб, алланечук жонланди:

— Қурувчи устаман денг-а! Бўпти, ишга оламиз!

Аҳмадали «масала»га аниқлик киритишга тутинди:

— Усталикка демоқчимисиз, домла?

— Йўқ, эстетика бўлимига лаборант сифатида! Тўғри, ойлик маоши камроқ, лекин ниятингиз файласуф олим бўлишини? Ҳаммамиз ҳам ишни лаборантликдан бошлаганмиз, мен сизга айтсам, ука!

Аҳмадали ўйлаб қараб, андак иккиланди. Қўли гул уста учун пул топиш муаммо эмас, лекин «лаборантлик» қандай иш экан? Физика эмас, фалсафа институтида қандай лаборатория борки?.. Суриштириб ўтирмади — мавриди эмасди. Олти йил ўқиб интилгани шу даргоҳ бўлганидан кейин лаборантлик тугул қоровул қилиб олишса ҳам рози бўларди.

Энди ўйлаб қараса, йигирма тўртдан йигирма тўққиз ёшига қадар умрининг энг қайноқ даврини лаборантликда кечирибди. Дастлаб «Фалсафа институтида лаборатория нима қилади?» дея ажабланганида афандидан беш багтар содда бўлганини тушуниб етди. Институт шунақанги улкан лаборатория эканки, ўзининг толиби илм эмас, тажрибахонадаги куёндек ҳис қиласан киши! Бўлимига қарашли икки хонанинг ичкарисида мудир билан яна уч нафар фан докторлари — катта илмий ходимлар ўтиришади. Уларни-ку, Аҳмадали талабалик йилларидаёқ китобларини ўқиб, сиртдан биларди. Лекин ўзи ўтирган каттакон хона тўридаги икки катта илмий ходим, икки томонидаги икки кичик илмий ходимни институтга келиб таниди-билди. Чунончи, кичик илмий ходимлардан бири Дўстмурод Хўжахонов деганлари «Ит номлари нафосати» мавзудаги номзодлик ишини ҳимоя қилиш арафасида экан. Тўрт йилча аввал «одамбашара бир мавзу»даги ишини энди ҳимоя қилман деб турганда бошқа биров айни шу мавзуда ҳимоя қилибдию у киши доғда қолиб кетаверибди. Энди шу «теша тегмаган» мавзуда ишлаётган экан. Чап томонда ўтирадиган яна бир кичик илмий ходим — Муаттар Ризаева деган хўппасемиз аёлнинг мавзуи анча баъмани экан: «Халқ дostonлари нафосати». Бир қадар умумийроқ, лекин руҳан ўзига яқин мавзуда. Афсуски, ўттиз ёш устидаги бу аёлнинг кундалик машғулотини — нимагадир жимгина ўтириб ишини ёзиш эмас, уйда ёлғиз қолган уч қизини телефон орқали тарбиялаш, уларни ўқишга кузатиш, ўқишдан кутиб олиш, бўш қолганида эса, Аҳмадалига «ўтган-кетган, кўрган-билган»дан гап бериш бўлди!.. Ана энди хонадош катта илмий ходимлар бўлса, бу икки олим, нима деса бўлади, баайни ит-мушук эди. Ё фалак, бир-бирига шунақаям тескари одамлар шундоққина ёнма-ён ўзаро сизишиб яшар экан-да бу телба дунёда, а? Униси — озғин, буниси — хўппасемиз, униси — оқсоч, буниси — калбош, униси — очик-ёриқ, буниси — писмиқ, униси — новча, буниси — пакана... Устига-устақ, униси — фан доктори, буниси — фан номзоди. Тагин денг, бир-бирлари билан қарийб гаплашишмайди, агар гаплашгудек бўлсалар, муқаррар равишда уришиб қолишлари турган гап. Уришганда ҳам ўзлари уришиб, ўзлари пўмчиқсалар майли экан! Илмга чанқоқ кичик илмий ходимларнинг нимаси кўп — кутубхона куни кўп! Бинобарин, «жанг майдо-ни»да якка-ёлғиз томошабин — ўзлари! Униси «Ҳамюрт акаларимга айтиб сенинг уруғингни қуритаман!» дея дағдаға қилади. Буниси «Ҳе сенинг ўша суянган тоғларингни ўзинга қўшиб...» дея сўкинади. Униси юлқиниб чиқиб арзини катта акаларидан бири — директорга айтади. Директор, табиийки, бўлим мудирига оширади. Мудир «муҳокама» чоғи «ягона гувоҳни» қистовга олади. Аҳмадали аввалига ҳамхоналарининг дам унисига, дам бунисига мўлтираб нима дейишини билмай қийналиб юрди. Кейинроқ энг тўғри йўлни топиб, силлиққина сирғалиб чиқадиغان бўлди: «Фалсафа институти, айниқса, нафосатшунослик бўлимида ҳамма нарса нафис деб ўйлаб, шу ерга ишга келувдим. Қарасам аҳвол бунақа. Аввалига бу акаларимни муросага келтиришга ўзимча уриниб кўрдим, фойдаси бўлмагач, жанжал бошланганида «Майли, мен бир чекиб кирай» деб ташқарига чиқиб кетадиган бўлдим. Мана, бугун ҳам, билмасам, нима сабабдан қандай уришишди экан...»

Энди ўйлаб қараса, бу ўтар-кечар дунёда ўша мудир ҳам, икки катта илмий ходим ҳам йўқ! Ҳаттоки кичик илмий ходимлар ҳам алақачон институтдан кетишган: бири — қизлари бўй етиб қолгач, илмий ишини йиғиштириб қўйиб, уларни узатиш ташвишлари билан. Иккинчиси — «Ит номлари нафосати» мавзудаги номзодлигини ҳимоя қилар-қилмас, ҳали ҳужжатларини қўлига олмай туриб, бандаликни бажо келтирган. «Дунё — бевафо» деганлари шу экан-да! Ё фалак! Шунга шунчами?! Ўлиш учун қилинган ҳимоями бу?!

Бу улкан лабораторияда дастлаб Аҳмадали билан шахсан директорнинг ўзи шуғулланди: бирор ой у кишининг дала ҳовлисида «илмий сафар»да бўлиб, уни таъмирдан чиқарди. Кейин бўлим мудирининг қўлига ўтди: у кишининг тўрт хонали уйдаги очик

айвонни ташқари-ю, ичкаридан қараганда ҳам одамнинг суқи кирадиган чиройликкина ойнабанд айвонга айлангирди. Ана ундан кейин ҳамхоналари — катта илмий ходимларга навбат келди. Дастлаб озгин катта илмий ходим уни алақандай босмахонага бошлаб борди: докторлик иши китоб бўлиб босилган экан, уч-тўртта «жиддий хато» кетибди, энди савдога чиқармай туриб тузатиш арақчаси уч минг нусхага битта-битта жойлаб чиқилиши керак экан! Уч кунда уч минг нусха китобнинг сўнгги саҳифасига «тузатиш»ни кирита туриб, ўзини бир сідра арақлаб кўраркан, ўқиб билан ўйлашга-ку, вақт йўқ, шoir сатрини яна бир бор ўзича такрорлади: «Ёзганинг ҳам, тузатишинг ҳам бир пулга қиммат». Ишқилиб, йигирма беш яшар орзумаңда ёш олимнинг уч кунлик иши неча пулга тушадию қай бўшлиқдан чиқиб, қай иллатга кетади — бунисини ким билади? Илм йўли шундай изга солинган экан, замона зайли шундай экан, начора, чидайди-да!

Кейинги ҳафтада «тегирмоннинг навбати» новчадан паканага ўтди. «Ҳа деган туяга мадад. Уч-тўрт кун қарашворасиз-да, ука!» дея уни уйига олиб кетди. Каттакон хонада икковлон тўрт кун қарийиб беш юз саҳифалик қўлёзмага — химоя қилинажак докторлик ишига — қадалиб ўтирдилар: униси — қироат билан ўқийди, буниси — одоб билан тузатади, икковлон тотувлик билан бамаслаҳат тузатишни қўлёзма нусхаларига кўчирадилар. Бу иши, ҳарқалай, мардикорликка нисбатан илмга анча яқинроқ, лекин қандай илмга?! Бу илми нима деб аташ керак: саволга тайинлироқ жавоб қидириб юрганида кейинги ҳафтада энди «тегирмоннинг навбати» тагин паканадан новчага ўтади. У Аҳмадалига акаларча меҳрибонлик билан синовчан тикилади: «Тагин бир кунга қарашворасиз-да, ука!» Нақд фан доктори катта боштини кичик қилиб ўтиниб турганидан кейин нима деб бўлади! Эртасига айтилган манзилга борса, «домласи» уни машинага ўтқазиб, бир уйга, кейинроқ маълум бўлишича, куёвининг қўлига обориб топширди: «Мана, шоғирдим! Бир кунга ҳўкиз ўлмайди деганлар!..» Домласининг куёви уни ўз машинасига ўтқазиб, шаҳардан ташқарига олиб чиқди-да, бир супургизорнинг бошида тўхтатди: «Мана, ўроқ, мана, етилиб турган супургилар!» Хуфтонга қадар терлаб-тепчиб супурги ўрди. Бироқ на домласи, на куёви, на эшагининг тоғайи — ҳеч кимнинг қораси бошқа кўринмади. Хуфтонда чарчаб-ҳориб, очқаб-ташнаи зор бўлиб шаҳри азимга, азбаройи қурувчилиги сабаб бу шаҳарда пешонасига битган бир хонали уйига қайтди. Қайтар экан, ўздан қайта-қайта сўради: «Илмини шу? Илм бўлса, қандай илм? Ҳар қалай, мантиқ деганлари бунақа бемаъни бўлмаса керак! Хўш, ўзининг номзодлик иши мавзуи қачон расмийлаштирилади, қачон «минимум»лар ўқилиб-топширилиб, ишнинг ўзи қачон ёзилади?!»

У беҳисоб саволларга жавоб қидириб юрганида пахта мавсуми бошланиб, бутун институт бўйлаб ялли сафарбарлик эълон қилинди. Одатдагидек бу гал ҳам азим Сирдарё бўйидаги кимсасиз пахтазор оралиб бориб бир «барак»ка жойлашдилар. У иккинчи қаватта ўрнашди: бир томонида кичик илмий ходим Дўстмурод Хўжахонов, бир томонида — қўшни «илмий атеизм» бўлимининг лаборанти, ўзига тенгдош Файбулла деган йигит. Учовлон бирга юриб, бирга туриб, бирга пахта териб, бирга тушлик қилиб бирга-бир иш бошладилар. Маълум бўлишича, Дўстмурод Хўжахонов фалсафа институтида ишладан ташқари Сирдарё пединститутида қўшимча дарс берар, Файбулла бўлса, лаборантликдан ташқари, айнаи шу институтнинг охириги курсида сирдан ўқир экан! Қарабсизки, ҳар қадамда кўрсатмалар буйруқларга уланади: «Файбуллажон, шу пахтаини тарозига ўзингиз обориб ўтказа қолинг!», «Файбуллажон, товоқ-қошиқлар қани?», «Буларни энди ўзингиз ювиштириб оласиз-да, Файбуллажон!» Кунлардан бир кун Файбуллажон қайгадир кетган эди, Дўстмурод Хўжахонов билан икковлон жимгина тушлик қилдилар. Хушламайроқ еб-ичиб, хушламайроқ ўрнидан қўзғолар экан, Хўжахонов унга тикилди: «Аҳмадалижон, манови товоқниям...» Аҳмадали бир муддат ўйланиб қолди-да, Хўжахоновга маъноли кўз тикиб, оҳистагина сўради: «Манови товоқ кимники?! Сизникими, ё?!» Хўжахонов қаттиқ эсанкираб, беўшшо ишшайди: «Ҳазил, Аҳмадалижон, ҳазил! Ўзимники — ўзим юваман!»

Ҳа, илм йўлида қандай риёзат чекиб, кимлар билан ҳамтовоқ бўлсанг бўлавер, фақат бу йўлда ҳар ким ўз аравасини ўзи тортсин! Нега энди катта илмий ходим — кичик илмий ходимни, кичик илмий ходим — лаборанти бозордан сотиб олинган чўбир отдек ўз аравасига қўшиб ҳайдаши керак?

Аҳмадали шундай саволлар исқанжасида сарсари кезиниб, излаб-қидириб, ўқиб-ўрганиб, беш йил деганда минг машаққатлар билан номзодлик ишининг мавзуини расмийлаштирди, «минимум»ларни топширди, ҳатто уч юз саҳифа қоралади ҳам! Фақат химояга, тўғрироғи, ишнинг мазмунини мақола сифатида эълон қилишга келганда асаблари баттар зўриқди. Талабалик чоғларида босилиб чиққан битта-ю битта мақоласи билан толиби илмликда ёзилган мақоаларининг қўлёзмаларини олиб журналдан журналга, газетадан — газетага ўтди. У ходим ундоқ дейди, бу ходим бундоқ важ-қарсон. Аксарияти Аҳмадалига ажабланиб қарайди: нима бу, адабиётми, руҳшуносликми, нафосатшуносликми, ахлоқшуносликми? Аҳмадали ўзича тушунтиришга уринади: «Эстетик туйғу нафосати» деган диссертациядан боб — ижод психологияси ҳақида янгича қарашлар. Ходим «Барибир, тушунмадим» деган маънода елка қисади: «Шу уч-тўрттасидан биттасининг қолишига солиб келинг, ё, «наср», ё «илм», ё «публицистика» деб берайлик! Аҳмадали батафсилроқ тушунтиришга уринади: «Шунинг учун ҳам бу уч соҳа уч томонга тортқиланиб, учаласиям тарашадек қуруқшаб ётибди-да! Насрда — илм, илмда — жонли тил, публицистикада — тайинли фикр йўқ! Шу уч соҳа оққуш, қисқичбақа, чўртанбалиққа ўхшамай бирлашиб, уч от бўлиб аравани бир томонга баравар тортса, нима, ёмонми?!»

Қани энди буңдай «тушунтиришлар»дан зигирча наф бўлса. Ҳойнаҳой «Менинг фикр-рсизлигимга шаъма қиялпти» дея ўйлаб, баттар тўнни тескари қияди.

У мақолаларини эълон қилдирилмай, номзодлик ишининг матнини рус тилига таржимасини тугатолмай хуноб бўлиб юрганида кутилмаганда эстетика фани бўйича махсус илмий кенгаш Ўзбекистонда, нафақат Ўзбекистонда, бутун Туркистонда йўқ бўлди-қолди. Бу фан бўйича ҳимоя Москва ва Ленинградда, Болтиқбўйи ва Кавказорти республикалари пойтахтларидагина ҳимоя қилинадиган бўлди! Энди шуниси етмай турувди. Ҳамиша камбағалнинг ови юрсаям дови юрмас экан-да! Рус тилида мақолалар чиқариб, Москвага бориб довлашишнинг ўзи бўладими энди?!

Иигирма тўққиз ёшида уч юз саҳифа номзодлик иши, биргина мақоласи, бир хонали бошпанаси, бошқа ҳеч вақо!.. «Фан номзоди бўлмагунимча уйланмайман» дея бебошвоқ отдек юлқиниб чопганида етиб келган жойи шу бўлди-ми?! Қишлоққа борганида ҳар гал оёиси зорланади: «Аканг уйланди, уканг уйланди, яна бир уканг уйланадиган, сен қачон?! Кўз остинга олганинг бўлса айт-да! Қуриб кетсин шу олимнинг ҳам!..»

Навбатдаги қистовлардан кейин бу шахри азимдан мантиқни ёлғиз эмас, икки кишиларга қидиришга аҳд қилди. Боши иккита бўлсин, нарёғига бошга тушганини кўз кўраверади!..

САККИЗИНЧИ БОБ

«Театр илгичдан бошланади» дейдилар. Хўш, илм-чи? Ҳамидулла Худоёров ўзининг қирқ йиллик тажрибасига таяниб айта оладики, ҳар қандай илм аввало оддийгина интизомдан — меҳнат интизомидан бошланади. Оламшумул кашфиёту нодрин илмий фикр «Олма пиш — Оғзимга туш» дея таралабедод юрган такасалтангнинг бошига осмондан бехос ёниган чаллак эмас, аниқ бир мақсадга қаратилган изчил ва сурункали, дўзах азобидек оғир ақлий меҳнатнинг қонуний ҳосиласидир. Фикр билан иш кўрадиган одам ана ўша фикрни кучайтириб, човиштириб... — муттасил ҳарқатлантириб турмаса, энг ноёб-бебаҳо илмий топила ҳам вақт ўтиши билан қотади-қолади ва ҳаётга тадбиқ этиш учун мутлақо яроқсиз, ҳавоний назария, ортиқча даҳмазага айланади. Бундан ўттиз-қирқ йил аввал қўлга киритган биргина илмий фикрни энг сўнгги ҳақиқат сифатида маҳкам ушлаб олиб, қўлида байроқ қилиб кўтариб, аслида алақадор назардан қолган назарийетчилар, қисир сигирдек шаталоқ отиб юрган «олимлар» афсуски жуда кўп.

Мана, қирқ йилдирики, Ҳамидулла Худоёров, худога шукр, қилни қирқ ёриб яшайди. Кўнглига қил сиймай, бир тутам бўлиб турганида ҳам, ҳар куни албатта, маълум вақт нимадир ўқийди, ёзади, фикрлайди. Кейинги йилларда у кўнгли тусанган — ўзини қизиқтирган нарсанигина ўқийдиган бўлди. Демакки, бу иши киройи меҳнатгина эмас, жисмоний тарбия машқларига ҳам ўхшаб кетади. Ҳаттоки барча фалсафий фанлар ҳам Ҳамидулла Худоёров учун овунчоқ: «хобби»дек гап! Қизиқ нарсага ҳамма ҳам қизиқиб қарайди-да! Лекин жамики қизиқиб кўрган, ўқиган-билганларни ҳуқуқшунослик масалаларига татбиқ этиб, бу фандаги бирон бир муаммони тобора ойдинлаштириш, қуздан-да равшанроқ шакл-шамойилда аниқ-тиниқ ёритишни ҳақиқий илмий иш деса бўлади! Мисол учун ҳуқуқшунослик фанининг «инсон манфаатлари» масаласини жиддийроқ ўйлаб кўрин! Хўш, «инсон манфаатлари» ва «манфаатпарастлик» тушунчалари ўртасидаги чегара қаерда?! Маълумки, башарият тарихидаги ҳар қандай давлат инсон манфаатларига қай даражададир хизмат қилади, хизмат қилиши керак, акс ҳолда умуман давлатга ҳам, бу тушунчага ҳам зарурат қолмасди. Ҳаттоки энг тоталитар — «давлат инсон учун эмас, инсон давлат учун» деб қаровчи тизим ҳам ҳар бир фуқаронинг муайян ҳақ-ҳуқуқини кафолатлайдиган муайян тартиб-интизомни жорий этиб, турлича ҳуқуқбузарликларга қарши туриш мақсадида тузилар экан, демак, у оздир-кўпдир инсон манфаатларига хизмат қилади. Ҳамма гап ўша тартиб-интизомнинг қай бир инсоннинг қандай манфаатларига хизмат қилаётганидир. Масалан, ҳар бир маданиятга жамиятдаги ҳар қандай давлат фоҳишаликни, хотинбозликни, кўпхотинликни ҳаминша қоралаб, бу иллатларни бутунлай йўқотолмас-да, ақалли қонун йўли билан чеклаб-чегаралашга интилиб келган. Лекин йирик шаҳарларда, ҳаттоки айрим «маданийлашган» қишлоқларда ҳам балоғат ёшидаги бир эр-какка ўнта аёл тўғри келса-чи? Ҳаётнинг ўзида аҳвол шундай номуаносиб бўлса, бунинг асл сабабларини аниқлаб-бартараф қилишнинг адолатли йўллари қидиришнинг ўрнига кўпхотинликни қоралайвериш тўғри бўлармикан? Бу иш инсон манфаатларига хизмат қилармикан? «Ортиқча» қизларнинг оила қуриш ҳуқуқини ким кафолатлайди? Ислоддан аввалги жоҳилият замонларидаги араб қабиаларига ўхшаб, ўша «ортиқча» қизларни тириклайин кўмиб юбориш керакми?! Инсонлар манфаатларига бешафқатларча зулм қилишларига чек қўйишнинг ўз вақтидаги энг тўғри йўлини ислом кўрсатган, фикр илми тасдиқлаб берган эди: ўзига тўқ эркак тўрттагача хотин олиши мумкин, агар тўртталаси билан шаръий никоҳдан ўтиб, барчасига адолат қилиб, уларнинг манфаатларини баравар кафолатлай олса!.. Ҳамидулла Худоёров бир пайтлар араб тилини пухта ўрганиб, Қуръони карим билан Ҳадиси шарифни ҳатм қилган, мана, ниҳоят уларни ўзбекча таржимасида ҳам ўқияпти, имом Бухорий, имом Термизийдек буюк муҳаддислару мукаллимлар, Мотурудий ва Марғинонийдек фикр илмининг сардорлари қолдирган бой илмий мерос билан ҳам танишиб чиқди. Лекин бу илоҳий — илмий мерос, умуман ислом ҳуқуқшунослигидан ХХI асрнинг бошларида ҳуқуқий демократик давлатини мустаҳкамлаётган халқ қандай фойдаланиши керак? Ҳаётга, чунончи, қабул қилинаётган ўз қонунарига қандай тадбиқ этса бўлади? Уларни инсон манфаатлари умумжаҳон декларацияси, Женева конвенцияси каби талай халқаро ҳужжатларга, шу қадимий заминда яшаб турган бошқа дин вакиллари-нинг ҳам туб инсоний манфаатларига қай тарзда мувофиқлаштириш керак? Шу биргина ҳаётий муаммо, айтиш мумкинки, халқнинг ўзига хос ҳаёт-мамоти устида ҳар қанча бош

қотирса арзийди. Лекин ўз ўйларини ва илмий хулосаларини ижтимоий фикрнинг барча қатламларини ёриб чиқа оладиган ва кўпчиликка манзур бўладиган тилда қорозга тушириш бир умрлик орзу! Дунёда теран фикрлайдиган одамлар беҳисоб, лекин уни тилда ҳамманинг ҳаваси келадиган қўйма шаклда ифодалай олиш маҳорати — айни шу моҳирлик, чинакам олимликнинг ибтидоси, шу билан бирга, кўп йиллик изчил ақлий меҳнат, заҳмат-машаққатларнинг қонуний интиҳосидир. Ҳамидулла Худоёровни «Ҳамидулла Худоёров» қилиб турган куч ҳам ана шу ибтидо интиҳода! Айни шу маҳоратда...

Ҳамидулла Худоёров навбатдаги мақоласини қорозга туширгач, устидан бир сидра кўз югуртирди. Бас! Бутунги иши битди ҳисоб. Мақоланинг ҳам ибтидоси — асоси бор, энди уни интиҳода етказиш — ҳар бир жумласи ва сўзига эътироз қилолмайдиган даражага олиб чиқиш керак! Ғайрати танига сийма юрган пайтларда бундай ишни бир неча кунда: ҳаттоки бир кечадаёқ маромига етказиб қўя қоларди. Кейинги йилларда қарияптимни, қайдам, ортиқча зўриқишни соғлиги кўтармайдиган бўлиб қолди. Кеч ётиб — барвақт туриш, айниқса, тунда — бевақт ишлаш соғлиқнинг кушандаси экан. Сихни ҳам, кабони ҳам куйдирмаслик — ҳам соғлиқни сақлаш, ҳам илмий фикрнинг чўққисиде туриш учун қатъий тартибга — темир интизомга риоя қилиш керак! Ягона чора шу! Демак, ўн бўлибдими, энди бутунги ишга нуқта қўйиб, одатдагидек бирор соат ўзини уйқуга ҳозирлаб, ниманидир эрмак қилиши керак.

У бир муддат дала ҳовлини айланиб келди. Яна бир муддат ўғил-қизлари ёнида телевизор томоша қилган бўлди. Тутуруқсизроқ бир кўрсатувдаги ёшларнинг чучмал гапларидан энсаси қотиб, тагин ўз ишхонасига йўл олди. Жавондаги китобларга бир сидра кўз югуртирди. Бирор соат уйку олдидан кўнглини равшан тортирадиган нимани эрмак қилса экан? Шу аснода Чўртанбойнинг тағдор имо-ишораларини эслаб қолди-да, ёзув столининг бир четида тахланиб турган қўлёзмаларни кўздан кечира бошлади. Уша мантиқ бўлимининг мудури Аҳмадали бирор ой аввал бир қўлёзма берувди, шунини ҳалигача ўқий олгани йўқ. Ҳа, мана! «Аҳмадали Қултой. Кесик тил мантиғи». Дастлаб кўрганидагидек яна энсаси қотди. Нима бу? «Аҳмадали Бобожонов» деган туппа-тузук мантиқшунос олим. Қачондан буён «Қултой» бўлиб қолди? Нега энди «Ҳакимбек» эмас, «Ултонтоз» эмас, «Қоражон» эмас, келиб-келиб «Қултой»? Олимга ярашадиган жиддийроқ тахаллусми ё олифтаргарчиликми?

У қирқ саҳифа қўлёзмини енгилгина варақлаган кўйи юмшоқ ўриндиққа ўтириб, оёқларини чалиштирди. Бир муддат кўзларини юмиб хаёлга толди.

Ҳамидулла бу одамни йигирма йилдан буён билади. Йигирма йилча аввал «Шарқ юдузи» журналида «Энг жумбоқ туйғу» деган антика бир мақола ўқиб қолди. Юзаки қараганда, мақоланинг на фалсафага, на ҳуқуқшуносликка, на психологияга, на социологияга, на адабиётга бевоҳита алоқаси бор, аммо унда башарият неча минг йиллардан буён ҳамиша бош қотириб келган бир азалий ва абадий жумбоқнинг янгича ечимни изланган, янги талқин, янги фикр маромини кузатса бўларди. Ким ёзган бу мақолани? Сўраб-суриштирган эди, фалсафа институтида ишлайдиган бир йигит дейишди. Ушанда ўзи Ўзбекистондаги энг ёш ҳуқуқшунослик фанлари номзоди, докторлик иши ҳам қарийб тайёр, шаҳар марказидаги янги уйнинг қулфини бузиб кириб, туппа-тузук жойлашиб олган хулас, шуҳрат осмонига учиб юрган чоғлари, бир журналда «иримиға» бош муҳаррирлик қиларди. Қўл остидаги ходимлар «ака-ака»лаб олиб келиб, фалсафа институтининг ошхонасида бир «базми жамшид» ташкил қилишди. Базм авжида кимдир «Ана, сиз сўраган йигит!» деб қолди. Қараса, ўттиз ёшлардаги новчагина одам, ёлғиз ўзи бир бурчада қунишибгина ўтирибди. Дастёрлардан бири чақирган эди, қўл қовуштириб келди. Ёнига ўтқазиб, мўъжаз қадаҳчадаги ичимликни узатар экан, сўради:

— Мени танийсанми?

— Сизни ким танимайди, ака!

Жавобдан кўнгли тўлди-тўлиқди. Муддаога кўчди:

— «Энг жумбоқ туйғу»ни сен ёзганмисан?

Йигит лаб-лунжини йиғиштириб, жиддийлашди:

— Ҳа, мен... тинчликми?

Кулгиси кистади. Лекин йигитнинг аҳвол-руҳиясини ҳис қилиб:

— Тинчлик, тинчлик! — деди юпатганнамо оҳангда унинг кифтига кафтини босар экан. — Шу мақоланг учун олайлик!

Йигит дафъатан енгил тортиб:

— Раҳмат, ака, эътиборингиз учун! — дедию бир кўтаришда қадаҳни бўшатди.

— Шу пайтгача қаёғларда юрувдинг, ука?

— Шу ерда... «Ернинг устида — осмоннинг остида» деганларидай...

Мақоласигина эмас, ўзи ҳам, ўзини тутиши ҳам, гап-сўзи ҳам маъкул келди.

— Ҳа, майли, омад ёр бўлсин, ука! — дея жавоб бериб хайрлашди.

Уша йигит, энди фалсафа фанлари доктори, мантиқ бўлими мудури. Кейин ҳам анчагина нарсаларини ўқиди. Айтиш керак, фикри тиниқ файласуф. Мижғов эмас, эзма эмас. Ўн йилча аввал — ўзи институтда ҳуқуқшунослик масалалари бўйича директор ўринбосари бўлиб ишлар экан, докторлик ҳимоясининг тараддуида юрган эди. Орқаваротдан хайрихоҳлик билан қараб юрди. Институтга директор бўлиб келгач, ишни барча ходимлар, аввало бўлим мудирларининг шахсий ҳужжатлари билан яхшироқ танишиб чиқишдан бошлади. Аҳмадалининг ҳужжатларини кўриб қаноат ҳосил қилди: қирқ етти ёшдаги фан доктори. Қарийб йигирма йилдан буён бир жойда — фалсафа институтида ишлайди! Ушанда ўзича ўйлади: «Дарахт бир жойда кўкаради, бу тўғри, лекин дунё кенг... Бирор ҳафта ўтиб, ўзи қорасини кўрсатавермагач, чақиртирди. Саломлашиб, синовчан тикилди:

— Чақиртирмасам ўзингиз кирмайсиз? Ишга келганимдан хафамисиз ё?..

— Нега энди? Кўп қатори хурсандман. Институт тарихидаги энг адолатли иш шу бўлди! Бироқ азбаройи салом бериш учун кириб сизни безовта қилмай деган ағдишада...

Жавобдан кўнгли тўлди. Орадан бирор ҳафта ўтиб, иш охирироғида ўзи мантиқ бўлимига кириб борди. Бўлим ходимлари билан бир мўддат ёзилиб гурунглашди. Бу оламда не бир жумбоқлар, таранглашган асаб торлари шундай дилкаш гурунгларида ечилган! Отамлашув асносида икковлон ёлғиз қолганларида Аҳмадалига синовчан тикиди:

— Бирон журналга раҳбар қилиб жўнатсак эплай оласизми?

— Мен журналист эмас, файласуф бўлсам, файласуф учун фалсафа институтидан маъқулроқ жой бўлмаса керак?..

Одатда бундай пайтда «Албатта, эплайман-да!», «Нима, менга ишонмайсизми? Ишончингизни оқламаган номард!», «Раҳмат-э, ака!» ва ҳоказо гапларга ўрганган қулоққа дастлаб бу жавоб бир қадар эриш туюлди. Жиддийроқ ўйлаб кўриб, унинг мантиқ кучига ичидан тан берди. Ўз фикрини қатъий таклиф ва ё талаб тарзида билдирмаганидан мамнун бўлди. Дунёнинг ишларига файласуфона қарайдиган киройи олимни институтдан четлатиш кимга, нима учун керак? Яхшиликни шу ерда ҳам қилса бўлаверади-ку!

Орадан бирор ойлар ўтиб, дорилфунунда ўзига фалсафадан дарс берган акашонининг юбилеи бўлди. Суриштириб билса, у киши Аҳмадалининг диплом ишига раҳбарлик қилган домласи, нафосатшунослиқдаги биринчи устози экан. Шу тантананага бирга боришга аҳд қилди. Ўз аҳдини Аҳмадалига айтди. Лекин у кутилмаганда янги ўринбосари билан бирга боришини таклиф қилди. Таклифини мантиқан асослади ҳам... «Баҳонада бу доирада янги ўринбосарингизни — университетга, университетни — янги ўринбосарингизга таништириб келардингиз?

«Нима бу? Тортинчоқликми? Нописандликми? Янги ўринбосарга ғайирликми?» Эртасига бир иш юзасидан маслаҳатлашар экан, гап қистирди:

— Кеча нега боришни истамадингиз?

Аҳмадалининг кўзларида ўт чақнади:

— Сиз билан бирга бориб, биринчи домамни институт номидан қутлаш, очиги, мен учун шараф, ака! Лекин тантанали кечада мен ғарибни ёнингизда кўрган кўролмаслар «Хап, сеними, шошмай тур!» деб тош отади. Бу тошлар сизга етиб бормайди-да, менинг бошимга келиб тушади! Кўйинг, тинчлик керак, «фақир — панада» деганлар, ака!

Бу гапларни жиддийроқ ўйлаб қараб, улардаги мантиқ кучига тагин тан берди. Нақадар таниш, қадрдон, Ҳамидуллонинг жони-қонидан кўп бора ўтган чинакам олимона, фақирона фикрлаш тарзи! Лекин киройи олим қачонгача «фақир — панада» деб яшайди? Бу ҳолда тафаккур майдонининг қоқ марказини дилда дарди йўқ фикрсизлар эгаллаб олмайдиларми?

Ўшандан буён институтда ўзи ишонса бўладиган кўнглига яқин олимлардан бири мана шу Аҳмадали Бобожонов деб билади. Унга қўлидан келган яхшилигини қилиб, ёрдам беришни истаydi. Бу оламда ҳам яхши олим, ҳам яхши одам бўлиш, очиги, қийин. Жамики балойи нафс бандлари ўзи манфаатлари йўлида оппа-осон бирлашиб кетадилар, лекин ҳам яхши олим, ҳам яхши одам кўпинча ёлғиз. Паҳлавон Маҳмуддек зот «Мен ўзим мададага зорман-ку, болам» деганидан кейин... ҳам яхши олим, ҳам яхши одам ҳамиша ҳимояга муҳтож. Чинакам ҳуқуқшунос ва чинакам ҳуқуқий демократик давлатнинг энг бирламчи иши шу: азизни — хор, аблахни — зўр қилмаслик!

Дарвоқе, Аҳмадалининг ёзганини холисанлилло ўқиб кўрсин-чи, дарди нима экан бу хокисору ўжар олимнинг?..

Ҳамидулла Худоёров қирқ бетлик қўлёзмани бир ҳамладаёқ ағдариб ташлади-да, ҳаяжонланиб ўрнидан турди. «Кичкина деманг бизни — кўтариб урамиз сизни». Раҳматли Иброҳим Мўминов домланинг Амир Темура ҳақидаги рисоласига ўхшаб, бу кичкинагина рисолачанинг анча-мунча қарашларни остин-устун қилиб ташлайдиган мантиқ кучи бор экан! Қолаверса, «Эгалик ҳуқуқи»дан ҳам кўпроқ ҳуқуқшунослик масалаларига дахлдор экан! Бас шундай экан, бу мўъжаз рисолаани ҳеч иккиланмай дадил қўллаб-қувватлаш керак! Шундай қилса, замондошлари олдида юзи ёруғ, айниқса келгуси авлодлар учун қилинган ишга хайрихоҳ бўлади, савобга қолади! Ҳуқуқшунос олим учун ҳуқуқни довлашнинг ўзигина кифоя эмас! Яхши инсон ва яхши олимнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳам керак!..

У уч жумла «фатво» ёзиб, қўлёзманинг устига қўйди-да, қониқиш ҳосил қилиб ўрнидан турди. Ана, ўқиш соати ҳам ҳордиқ чиқариш эмас, яхшигина иш бўлиб чиқди. Энди бирийўла мириқиб дам олса бўлади!..

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Аҳмадали хотини билан кичкина қизини қидириб болалар майдончасига борди. Она-боланинг хурсанд ҳолда ўйин билан машғуллигини кўриб хотиржам бўлди. Ўзи ўрганган ўриндиққа чўкиб, тагин ўз ўйларига берилди.

Олти йил — университетда, беш йил — фалсафа институтида, жами ўн бир йил жонини жабборга бериб, муттасил ўқиб-ёзиб, бу орада йигирма тўққиз ёшга кириб толган-тутгани — «Эстетик туйғу нафосати» деган уч юз саҳифа қўлёзмаси... Эстетика фани қошонанинг эшигиниям очолмади! Очати қаёқда, икки ўртада бу фан бўйича илмий кенгаш ҳам йўқ бўлди — энди эшик тугул туйнук ҳам йўқ! Нима қилиш керак? Берунийдек ҳукмдорнинг иродасини сўзсиз англаб, бутунлай янги эшик очсинми? Уйлай-уйлай, отаси қилганини қилмасаям, ҳар қалай, билганини қилишга мажбур бўлди. Эшитишча, ўзига қарийб тенгдош «Ҳожиакбар Ислои Шайх» деган ёзувчи яхши ҳикоясини ҳеч қаерда чиқаролмай, ахийри уни «араб тилидан таржима» деб эълон қилдирган экан. Хўш, шу уч юз саҳифани ўша ёзувчига эргашиб «араб тилидан таржима» демасаям, ҳар қалай, илмий тилдан адабий-бадний тилга таржима қилса

бўлади-ку! Бу ўзбек тилидан рус тилига «илмий тилда» таржима қилишга нисбатан осонроқ ва тайинлироқ иш-ку! Модомики ҳозирги жаҳон адабиётининг қоқ ярмини илмий-бадиий адабиёт, бир сўз билан айтганда, «эссе», ўз тилимизга ўтирганда, «бадиҳанавислик» ташкил этар экан, каттакан ўзбек адабиётига битта чинакам фалсафий бадиҳа, балки сирғиб қолар?

Ўйлаганини қилди! Лекин энди адабиётда йўллагувчи йўлдош, қўллагувчи қўлдош қани? Илмий раҳбари замонавий адабиётдан минг фарсах йироқ. Ўзи кичик бир мақолачани чиқаролмай турган бир пайтда бутун бошли китобни — адабиётдаги янги ҳодисани қай бир валломат нашр этади?

Барибир яхши умид билан қўлэзгани Фафур Фулом номидаги «Адабиёт ва санъат нашриёт»ига топширди-ю, елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Топган-тутгани — илмий иши энди йўқ — ўз қўли билан йўқ қилди! Нашриётдагилар бадиҳа билан танишиб, таналарига ўйлаб кўргунларига қадар таътилга чиқиб қишлоққа борди. Буёғи — бундоқ, афанди айтганидек, «думи — хуржунда» экан, ақалли энди йигирма тўққиз ёшида ойисининг кистовларига кўниб, уйланишни ўйлаши керакка ўхшайди...

Бир ҳафтадаёқ қишлоққа сиғмай қолди. Олам қадар кенг юраги ториқиб кетди. Қишлоқ чеккасидаги «Югнактепа»га кўтарилиди. Пойи-пиёда. Трофни томоша қилди! Югнак! Ота макон! Бобожонлар юрти! Асли «йигноқ»ми, ё «йигнак»ми? Тўрт тарафдан чор дарвишдек йирилганларнинг қурама қишлоғими, ё ипми-жун йигирувчилар, калаванинг учини қидирувчилар, жумбоқларни ечувчилар қишлоғими бу?

Юраги баттар сиқилиб, тепадан пастга тушди. Бир хаёли — ўзи ўқиган мактабга кириб, ўқитувчилари билан гаплашмоқчи, ё синфдошларини топиб юрак чигилини улар билан ечмоқчи бўлди. Бироқ улар алақачон оилал! Ўқитувчилари ҳам «Ишларинг қалай? Бола-чақалар нечта бўлди?» қабилида қизиқсинишлари аниқ! Дафъатан кўнгли ёришди: ўқувчилик йилларидаёқ таңда кўйгани, мактабни битиргач бир йил ишлаган жойи — қишлоқ кутубхонаси бор-ку! Унинг кўзини очган қадрдон кутубхона!

Кирса, у қачонлардир қадалиб ўтириб, роса қироатхонлик қилган жойда гавҳардек чарақлаб-чақнаб, ял-ял ёниб бир қиз ўтирибди. Қизмисан-қиз! Кўриб кўзлари қизиди. Бутун вужуди жимирлашиб, қонида кўп йиллардан буён мудраб ётган бир куч уйғонди. Қиз дадил экан, шахт билан ўрнидан турди:

— Келинг, Аҳмадали ака, ассалому алайкум!

Аҳмадали алик олдию беихтиёр «сиз»лади:

— Мени таний...сизми?

— Бўамасам-чи! Муродали синфдошимнинг акасисиз. Унга жуда ўхшаб турибсиз!

— Ўзингиз-чи?

— Ҳасан аравақашнинг қизи.

Отасини кўз олдига келтириб, кўнгли тўлди.

— Ҳа, яхши, — дея қизга синовчан тикилди: — Тагорнинг саккиз жиддиги чанг босиб ётибдими?

Қиз маъноли кулди:

— Ётибди — чанг босмай! Сизга қай асари керак: «Гоурмохан»ми, «Ҳалокат»ми, «Сўнги дoston»ми?

— «Сўнги дoston!» — дея андак жим қолди. — Майли, «Сўнги дoston»га ҳали вақт бор, назаримда. Менга ҳозир... «Хонадон ва жаҳон» керак!

Китобни олиб уйга қайтди. Муродали укасидан синфдошини сўраб-суриштирди. Укаси таърифни тобида қилди: «Яхши қиз! Ажойиб қиз!» Кейин акасига тегишди: «Ишқилиб, менга кеннойиликка ярайди! Тезроқ кеннойилик бўлсам, кейин сиз яна бир келинлик бўлардингиз?...»

Эндигина ҳарбий хизматни ўтаб қайтган йигирма яшар укасики уйланишга шай экан, энди ўзи... ортиқ пайсалга солиб бўлмайди! Укасига «Сенга кеннойиликка-ку, яраши мумкин-дир, бироқ менга шахри азимда бир умрлик йўлдошликка-чи?» дегиси келдию ўзини босди. Умр савдоси билан боғлиқ бу жумбоқни ойиси, акаси, ниҳоят, ўша қизнинг ўзи билан ечгани маъқул!

«Асосий саволлар»га жавоблар кўпдан кутиган ва кутилмаган бир тарзда осонгина топилгач, расм-русумлари тўй тарадудиди асносида қизга ўзини ўйлантириб келадиган бир неча «қўшимча саволлар»ини берди: Бир қиз «Қандай қилиб генералнинг хотини бўлиш мумкин?» деб сўраган дугонасига «Аввал кичик лейтенатга турмушга чиқиб, йигирма беш йил сарсонлик-саргардонликда юришинг керак!» деган экан. Сиз бундай сарсонликларга чидармикансиз, айниқса, мен генерал бўлмай қолсам?», «Оилада тинчи йўқ олим ҳеч қачон катта олим бўлолмайди. Бизнинг оиламиз тинч-тотув оила бўла олармикан?», «Очинини айтсам, улкан шаҳарда Худодан бошқа ишонарим ҳам, суянарим ҳам йўқ! Сиз бандалар орасидаги бир умрлик ишонариму суянарим бўлишни астойдил истайсизми?...»

Худого шукур, бундай «имтиҳон саволлари»га ўшанда ҳам, йигирма уч йиллик турмушлари давомида ҳам бу «талаба қиз» кутилганидан аълороқ жавоб берди, жавоб беряпти, ҳозирга келиб, ўзи унинг ишончини кўнгидагидай оқлаёлмаганидан гоҳида ўксинади.

«Йигитнинг боши икки бўлмагунча бири икки бўлмайди» деганлари тўғри экан! Гавҳарни Тошкентга олиб келганидан кейин бир йил ўтиб, роппа-роса ўттиз ёшида ёлғиз ўғли Акбаралига ота бўлди. Яна бир йилдан кейин савил қолган номзодлик иши «бадиҳа» эмасу, ҳар қалай, «эссе» тарзида китоб бўлиб босилиб чиқди. Яна бир йил ўтиб, тўнғич қизи туғилди. Яна бир йил ўтиб, нафосатшунослик бўлмаса-да, ахлоқшунослик бўйича номзодлик ишини ҳимоя қилди. Яна бир йил ўтиб, шаҳар марказидаги анови кўзга яққол кўриниб турган олиймақом уйга кўчиб келдилар. Ўртанча қизи билан кенжа қизи ана шу уйда туғилишди.

Кетма-кет қўлга киритилган бу ютуқлар ҳозирга келиб гўё ўз-ўзидан бўлгандек, ҳолбуки уларнинг ҳар бири не машаққатлар билан қўлга киритилган. Буни Аҳмадалининг ўзи жуда яхши билади. Ҳеч қачон унутмайди, унутолмайди ҳам! Айниқса, дастлабки китобининг босилиб чиқиши, номзодлик ишининг ҳимояси... буларни қандай унутиб бўлади?!

Гавҳар билан Тошкентга келгач, илмий ишни қўя туриб, азбаройи нашриётда ҳаракатсиз ётган «дастлабки фалсафий бадиҳа»ни ёрувликка олиб чиқиш умидида Нашриётлар давлат кўмитасига ишга ўтди. Икки йил рус тилидаги расмий ёзишмалар, дангалроқ айтганда, «бир пулга қиммат қорозбозликлар»га муккасидан шўнғиди. Арава тортадиган чўбир от ҳамма жойдаям керак! Шунда ҳам китобнинг атиги ярим ҳажмини нашр режасига киритишга муваффақ бўлди. Қўлёзма босилиб чиқиш арафасида эса қутилмаганда ишқал чиқди, ярни қолган асарнинг нақд ўттиз бетлик катта бир боби олиб қолинди. Нега айнан «Энг жумбоқ туйғу» деган муҳаббат, оила, никоҳу ажралиш муаммоларининг илмий ва бадний ечимлари хусусидаги бу боб ўринбосарга ечимлас жумбоқ бўлиб туюлди экан?! Сабабини ўзидан сўраб, ҳаққини довлашга чоғланди. Лекин аввалига қилгуликни қилган ўринбосар — катта ёзувчи тутқич беравермади, кейин қўққисдан (балки атайин!) ўзи Қорақалпоғистонга махсус сафарга жўнатилди. Ҳар қалай, асл сабабини ўша ёқда танишган «Абдулла Содиқов» деган ўзига қарийб тенгдош ёзувчининг гапларидан билиб олди. Маълум бўлишича, у «Сўнмас юлдуз» деган гўзал бир романини китоб қилиб чиқарган. Бердақ ҳақидаги янги романидан бир қисмини қисса сифатида нашрга тайёрлаб турган экан. «Романингизни... нега бутун ҳолда чиқармайсиз!» — ажабланиб сўради Аҳмадали. Саволга жавоб уни қаттиқ ҳайратга солди: «Бизда Бердақ билан роман менинг шахсий томорқам!» деб биладиган катта ёзувчилар бор-да! Бердақнинг қизи Ҳурлиман ҳақидаги шу қисмини «қисса» деб чиқара олсам ҳам катта гап!»

Демак, ўша ўринбосар бўлиб ўтирган катта ёзувчи ўзининг муҳаббат мавзуидаги чучмал қиссаларию арзон-гаров сўхбатларига асосланиб, «Шу мавзу менинг томор-қам!» деб хаёл қилган экан-да! Энди алақандай ёзувчи билан томорқа талашиниш... йўқ! Унинг бунга ҳоли ҳам даъвоси ҳам йўқ! У ёзувчи эмас, файласуф бўлмоқчи! Нукусдан Тошкентга қайтиб келдию бобнинг босмаҳона нухасини «Шарқ юлдузи» журналида ишлайдиган «Қурод Қидир» деган файласафий фикрлашга мойил бир диалогтар аяхонга обориб берди. Боб китоб билан қарийб барабар босилиб чиқди. Ёзувчилар орасида анчагина шов-шув қўзғиди. Журналнинг йиллик мукофоти билан тақдирланди. Ҳатто уларнинг бир умумий машваратида роса мақтади ҳам! Ўша машваратда иштирок этган каттагина ёзувчи ҳамюрти мақтовдан кейин қўлоғига энга-шиб шивирлади: «Асли шу мақолангизни бизнинг журналга беришингиз керак экан-да, Аҳмадали, ука!» Бу гапни эшитиб ичи қизидию сир бой бермади. «Ҳа, энди, кўрмайсизми!..» деб қўя қолди. Ҳе-е одамнинг ҳар нима бўлгани яхши-е! Айнан шу мақолаи бир пайтлар айни шу аяхонига обориб, роса эланган эди: «Файласуф ҳамюртингизман, акахон! Шунга ёрувликка олиб чиқишимга ёрдам беринг, жон ака?!» У бўлса, қўлёзмани ўзи бошчилик қилаётган журналнинг чаласавод ходимига ошириб юборган, чаласавод аввалига «Бу нима?» дея анча каловланиб, кейин ўзича насиҳат қилиб, қўлёзмани қўлига қайтариб берган эди.

Хуллас, у нашриёт давлат кўмитасида ишлаб юриб, шундай бир хулосага келиб тўхтади: нафосатшуносликдан қиладиган ишини қилиб бўлди, энди ахлоқшунослик бўйича илмий иш қилади! Ўн-ўнбешта мавзунга кўриб ахирги ўзига маъқулини топди: «Адиб Аҳмаднинг ахлоқий қарашлари («Ҳибат ул ҳақойиқ» достони асосида)». Ахлоқнинг ҳам, адабиётнинг ҳам, асос-пойдевори, ўзаги адаб экан, шунга жиддийроқ қиришмоқ керак. Бу ёғини сўрасангиз, ҳарқалай ўз юртида ахлоқшунослик бўйича илмий кенгаш ишлаб турибди, уни йўқотиш ҳам амримаҳол, шарқона ахлоқ халқнинг қон-қонига шундай сингиб кетганки, аксарият одамлар ўлса ўладикки, ахлоқ-одоб доирасидан чиқмайди... Танланган мавзуи бошқаларга маъқул келди. «Билими чуқур, изланувчан, одобли йигит» сифатида оғизга тушди. Бундай «обрў» билан нашриёт давлат кўмитасига сирмай қолди: Хулласи калом, ўша институт директорининг ўзи кичик илмий ходим сифатида ишлашга тақлиф қилди. Омади чопгандан чопиб, бирор йилдаёқ «Адиб Аҳмаднинг ахлоқий қарашлари»ни ҳимоя қилди. Тўғри, тўғма кўр, лекин кўнғил кўзи, кўзи очиқлардан минг карра очироқ бу авлиё шоирнинг очун қадар кенг «қарашлари» Аҳмадалининг ҳимоясига кўлам муҳтожмас! Ҳимоя Адиб Аҳмадга эмас, Аҳмадалига керак эди! «Ҳибат ул ҳақойиқ» достони... мўғул истилосидек мудҳиш даврнинг қарийб ягона ва беқиёс обидаси. Ўша даврда жоҳилият ва зулм юқори паллага кўтарилиб, эзгулик ёзувлик исканжасига тушган эди. Ана ўшанда тўғма кўр шоир ҳасадгўй, нафс учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган «миллаҳ ҳомийлари»нинг кўзларига «Ҳақиқатлар армуғони»ни кўрсатган бўлса, Худонинг қудрати нақадар чексизлигини бидирмайдими?..

Аҳмадали ўз хаёллари билан шундоққина ёнига келиб тўхтаган қизларини кўрмабди ҳам! Катта қизининг саволидан ўзига келди:

— Қани, ада, уйга кетдикми?

— Кетдик! — дея ўрнидан енгил турди. Қизлари билан барабар одимлар экан, одатдагидек қизикди:

— Бутунги ишларинг қалай бўлди? — Шундай дея катта қизига кўз тикди. — Қўлинг пул кўрдими, ишқилиб?

Қизи ўнғайсизланди:

— Мижозлар бутун ҳам келишмади. Уч кундан буён учта костюм тахт турибдию, аксига олиб, битта мижоздан дарак йўғ-а!..

Қизини юпатди:

— Ҳа, майли, бутун бўлмаса эртага бўлар. Муҳими — яхши ишлаб, бичиб-тикиб турибсан-ку! Ҳали синглинг ҳам ёнингга кирса, пулни қаёққа қўйишни билмай қоламиз.

Қизини юпатгани билан ўзини юпатоамади. Кунни кеча йигирма ёшга тўлган қиз ақалли туғилган кунини дурустроқ нишонлаёмасла! Унисни йигирма, бунисни ўн саккиз яшар. Худо хоҳласа, эрга-индин йигирма икки яшар ўғли ҳам келади, ойиси айтганидек, «Қани, ада, энди мени уйлантиринг!» деб. Бу ёқда отанинг институтдаги ойлиги ҳаминқадар. Дурустроқ қалам ҳақиқам бўлаяпти. Худога шуқр, уч йилдан буён чет элда ўқиётган ўғлининг шарофати билан «доллар» деган «кўки»нинг афти-ангори қанақа бўлишини кўрмади эмас — кўрди. Мана, беш-олти ойдан буён катта қизи ҳам чебар бўлиб, яхшигина топиб-тутиб турибди. Лекин «рўзғор» деганлари, айниқса, шаҳар шароитида шунақанги фюр эканки, өзини унча-мунча «кўки»ю «қизили» билан ёпиш мушқул! Ўзбекнинг тўйи, қиз чиқариб, ўғил уйлаш тараддуди эса, фюр эмас, нақ ўпқон!

Учовлон хотини билан кичкина қизининг ёнига келиб, бирга-бирга уй томон одимлар эканлар, тагин Аҳмадалининг юраги сиқилди. Хотинию қизларининг ёнида ўзини ёлғиз ҳис қилди. Етти ўғил бола бир оилада ўсиб-улғайган эмасми, эндики энг катта суюнчилиги, энг яқин сирдоши-дардақи — ёлғиз ўғлини қаттиқ соғинди. Тўғривоғи, уч йиллик соғинчли шу топда бир йўла туйгандек бўлди. «Қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидаш керак! — сабр-бардош тилади ўзига. — Ҳар қалай, кўпи кетиб, ози қолди-ку! Худо хоҳласа, ҳали ишлари беш бўлиб, тўйлари тўйларга, байрамлари-байрамларга уланиб кетади. «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак!»

Бешовлон бирин-кетин уйга киргач, бугунги кунлари ҳам тинч-осойишта ўтганига шуқур қилиб, одатдагидек хотини билан қизлари ўз ташвишларига берилдилар. Аҳмадали эса, бири-биридан нурлироқ умидлар билан ўз хонаси томон йўналди.

ЎНИНЧИ БОБ

У хона эшигини ичкаридан ёпиб, хонтахта ёнидаги жойига ўтирдию дафъатан энгил тортди. Эрталабки соат бешдаги бадантарбиядан бошланган «чоп-чоп»лар тугаб, кечки овқатдан кейинги боғ сайри ҳам ниҳоясига етиб, мана, яна икки-уч соат ўзининг энг асосий иши, бирламчи машғулотни билан шуғулланишига навбат келди! Эрталаб тонг отгунга қадар икки соат, кечқурун уйқуга ётгунга қадар икки соат — бир кунда камида тўрт соат айна шу машғулот — ёзиш, ўқиш, таҳрир қилиш, оққа кўчириш, ҳуллас, ИЛ-МИЙ ИШ билан шуғулланиш, мана, йигирма йилдирки, Аҳмадали учун кундалик одатга айланиб қолган. Авваллари бу одат, яъни давлатнинг ишидан кейинги қўшимча иш тарзидаги асосий иш ҳам ҳузур бағишларди, ҳам иш ҳақи маъносидан ўзини оқларди. Кейинги йиллардаги бу иши эса қуруқ оврагарчиликка ўхшайди. Хотини ҳам авваллари «Қани, бирон нима ёзмайсизми, адаси, илҳом парисини чақириб келайми ё?» қабилда ҳазилу рости аралаш рағбатлангирган бўлса, энди «Сизга нима зарил! Соғлигингизни ўйласангизчи! Кошки фойдаси бўлса», дея ачиниб-раҳми келиб қарайдиган бўлди. Лекин, начора, тарки одат амримаҳол, кўнгил қўймайди, кўнгил иши — кўнгилдан ишдан эса фақатгина моддий манфаат, фойда қидиравериш тўғри бўлармикин?! Маънавияту маърифат деганларни пул билан ўлачаб бўладими?! Энг муҳими — мантиқ керак-да! Тасаввур қилинг: деҳқон ерга ишлов берди, экин эқди, кўкартирди, суғорди, чопиқ қилди, ҳосилни этилатирди, фақатгина йиғиб-териб олишга келганда даласини ташлаб, бошқа бир ёққа кетиб қоладими? Худди шундай, олим ҳам ўттиз йил жонини жабборга бериб меҳнат қилса-ю «Ана энди ҳосил кўтараман» деб турганда... ҳаммасидан қандай воз кеча олади?! Чинакам олим ҳам бу дунёга бир марта келади, бир марта яшайди. Бунинг устига, чинакам илмий тафаккур бир-икки йилда эмас, йигирма-ўттиз йилда пишиб етилади. Пишиқчиликка етган олим эса, бутун умрини бағишлаган илмининг бозори касодлигини кўриб-билиб турса-да, ундан кўнгил узолмайди. Илм қурбон талаб қилади. Бу қурбонлигим бутун бўлмаса эртага қадрланади деган умиди ўлмайди, ўзи ўлса ҳам умиди сўлмайдиан зот — олимдир. Бир пайтлар Аҳмадалининг умиди, бедорлиги, ҳаракати, ишончи нақадар чексиз эди! Уйлангунича ўн йил, уйланганидан кейин ҳам ўн йил — жами йигирма йил мобайнида аксарий ҳолларда бутун кундуз — давлатнинг ишига, бутун кеча — ўзининг илмий ишига бахшида этди. Ишлаб чарчамасди. Баъзи кечалари мутлақо ухлалмасди ҳам. Ҳаттоки яқин-яқинларгача ҳам!

Эсида, беш-олти йил аввал бир ҳамкасби докторлик ишини ўқишга берди. Қўлёзмани икки кундан кейин қайтарган эди, ажабланди: «Ие, ўқиб битирдингизми? Дарров-а?» «Нима деярсиз? — кудди Аҳмадали. — Шу икки кунда қўлёзманингизни ўқийшдан ташқари у ҳақда бир мақола қораладим, давлатнинг ишида ишладим, бола-чақага бозор-ўчар қилдим, ҳатто дала ҳовлимга бориб, кетмон чопиб келдим!» Афсуски, кейинги йилларда бундай узлуксиз ишлаш-ни, айниқса, тунда ишлашни соғлиги кўтаролмайдиган бўлиб қоляпти. Ёш эликдан ошганидан кейин одам болаши қарилкни бўйнига олишга мажбур экан. Қариганинг сайин ўтган кунлардан сабоқ чиқариб, омонат жонини асраш пайига тушиб қоласанми-ей!

«Ўзингдан кейингиларни кўриб қарийсан» деганлар ота-боболаримиз. Мантиқни қаранг, мантиқни! «Ўзингдан кейингилар» кимлар? Бола-чақаларми, ука-сингилларми, издош-шогирдларми? Бу «ўзингдан кейингилар»нинг ўзинга нисбатан яшовчанроқ, эпчилроқ, пишиқроқ, устамон-олғирроқлигини кўриб, тобора қарийвераркансан!

Аҳмадалини қаритганда аввало ўз укалари, қолаверса, унинг яхшиликларидан баҳраманд бўлиб ўсиб-унган издошлари — тутинган укалари қаритди. Ҳар қалай, улар ўғил-қизларига нисбатан кўпроқ қаритди!

Ҳозир эслаб ақли бовар қилмайди: йигирма уч йил аввал Гавҳарга уйланиб Тошкентга олиб келганидан кейин сал ўтмай бир укаси ўнинчи синфни битириб, математикаликка ўқигани, яна бир укаси саккизинчи синфни битириб, пайвандовчилик касбини эгаллага-

ни келди-да, иккаласи унинг бир хонали уйида кўним топдилар. Бу етмагандек, пединститутда сирдан ўқийдиган синглиси турмушга чиқиб, битириш арафасида чақалоғи билан имтиҳонларни топиригани келди, гўдакка қарашга эса, табиийки, онаси ҳам. Укаларининг ўқишга кириши синглисининг ўқишни битириши йўлида елиб-югурганлари майди, бегоналарга ҳам яхшилиги озмунча сингмаган, лекин бир хонали уйга етти жон қандай сиғишди экан! Уйи тор бўлсаям кўнгли кенг! Ёлғиз ўғли ана шу кенгликда саккизинчи жон бўлиб турилди. Эсида, ўғлини «онаси билан туғруқхонадан олиб келдию ҳали дийдорига тўймай ўз чақалоғи билан уйда ўтирган синглисининг имтиҳон варақасини кўлида тутиб, сўнги имтиҳонлардан бирини унинг ўрнига ўзи топириб қўя қолишга қасдланиб пединститутга йўл олди. Етмишинчи йиллар! Тўппа-тўғри Шароф Рашидовнинг укаси Асил Рашидовнинг олдига кириб борди. Ўзининг аҳволию антика илтимосини дангал айтди. «Асил Рашидов» деганлар исми жисмига муносиб асил одам, тушунадиган олим, танти инсон экан, «Мана, сиздек бўлажак олим кунончақ акадан битта баҳо айланиб кетсин!» дея имтиҳон дафтарега баҳо қўйиб, кўлига тутқазди. Чиқаверишда асли туркистонлик ҳамюрт акахони аҳволдан хабар топиб шайтонлаб қолаёзди: «Сиз кимдан нима илтимос қилганингни биласизми ўзи?!» Ҳамюртининг авзойига қараб кулгиси қистади. «Ҳа, нима қипти? У ҳам, акаси ҳам ўзимизга ўхшаган одам! Қани, бир кун менинг ўрнимда яшаб, яхши ака бўлиб кўришсин-чи!» Уйларининг охири тилга кўчди: «Кўрқманг, сизга ҳамюрт-лигимни айтиб, номингни сотганим йўқ!»

Энди ўзича хомчўт қилиб қараса, югурик умрнинг анчагина йиллари «синглим» у «укаларим» деб кечибди. Шу аҳволда ҳам номзодлик қилгани, ҳам китоб чиқаргани, ҳам ўздан кўпайгани, ҳам шаҳар марказидаги манови тўрт хонали уйга кўчиб келгани энди ақл бовар қилмайди.

Уй тўйига Туркистондан бир автобус бўлиб келган қариндошлари, айниқса, ака-укалари «пешонасига битган қойилмақом ватан»ни кўриб, бири алқади — «Буюрсин, кутлуғ бўлсин!» деди, қай бири қойил қолди, қай бири кўзларига ҳам, қулоқларига ҳам ишонмади. Катта укаси Каримали ажабланиб сўради: «Ҳеч қандай пул сарфламай ҳам фан номзоди бўлса, ҳам китоб чиқарса, ҳам шундай уйни олса бўларканда-а, ака?» Аҳмадали саволни ўзича тушуниди. Ҳойнаҳой ҳавас эмас, ҳасада, афсус-наодат ифодаси эди бу гап! Чунки Каримали ўз вақтида политехника институтини битириб, Чкалов номидаги самолётсозлик бирашмасида ишлар экан, шоирлик ишқига тушган ва ҳатто ишдан буткул воз кечиб, у ўқиган факультетда ўқимоқчи бўлган эди. Ушанда Аҳмадали укасини «Тўхта!» дея базўр тўхтатиб қолган, «Одам боласи бу дунёда бир марта яшайди» деб уқтирган, тўғрироғи, илму ижоддек дўзах азобини унга раво кўрмай, хоҳласа — бирлашмада муҳандислик ишини давом эттириш, хоҳласа — қишлоққа қайтиб, уйланиб, укаларига бош-қош бўлиб, отаси уқтирганидек, «одамга ўхшаб» яшашни маслаҳат берган эди. Бу маслаҳат акаси билан ойисига ҳам маъқул тушган эди. Мана, орадан йиллар ўтиб, энди бундай «Сиз ўсдингиз, мен ўсмадим» маъносидаги таъна-маломат, ғайирлик, кўролмасликка ўхшаш нохуш бир ҳолат! «Акам азбаройи мени сиғдирмагани сабабли вақтида ўшандай маслаҳат берган» деган иддао! Вақтида уникида туриб, тарихчи олим бўламан дея икки йил университетга ҳужжат топириб, кироламай, ахйри пайвандловчилик касбининг бошини тушган Маърифали укаси иддаога «пуф сассиқ» қабилидаги ўз нописандлигини илова қилди: «Қанчалик зўр бўлмасин, бу қаватлар Туркистоннинг отчопин уйларига етмайди, барибир!» Аҳмадали бу гап замиридаги маънолар мағзини ўзича қақса-да, юраги тўлиқиб укасининг фикрини қувватлади: «Гапинг тўғри, иним! Қани энди мен ҳам Туркистонга бориб, сенинг ёнингда отамизнинг чироғини ёқиб ўтира олсам! Начора, кўргулик экан, пешонамга битгани шу ватан бўлагач...» Шу пайт кенжа укаси Орифалининг ориқиши ҳаммасидан ошиб тушди: «Ҳали мен уйланишимдан кейин бундан ҳам зўр уйга эга чиқаман, мана, кўрасизлар!» Аҳмадали кенжа укасига ҳам «Яхши ниятинг йўлдошинг бўлсин, иним, илоё ниятинга ет, қани энди ақалли сен эрта бир кун ёнимда суянчиқ бўлиб турсан!» деди-ю, ич-ичдан зил кетди. Уй тўйини ўтказиш, фан номзоди бўлганини овоза қилиш, китобини кўз-кўзлаш, тўғри иш бўлдимиз?! Ўзи бир умр яхшилиқ қилган укаларининг у қўлга киритган дастлабки ютуқларига муносабати ҳозирдан шундай, эрта бир кун бу муносабат қандай тус олар экан? Айниқса, одамнинг оласи, элнинг феълени, хусусан, кўролмаслик касалини беш қўлдек биладиган шум рақиблари эрта бир кун бу ўта нозик муносабатлардан ўзларининг ғаразли ниятларида усталиқ билан фойдаланмасми эканлар? Нима бўлганда ҳам укалари-ку, унинг кўмагида ўқиб одам бўлишди, энди беш-олти йилдан буён қайинларининг хизматини елиб-югуриб қилган хотини билан кун сайин ўсиб-ўлғаяётган ўғил-қизларини ўйлаши керак! Уша йилиёқ ёзда хотинини ўзи ўқиб битирган факультетга сиртқи ўқишга киритди-да, таътилни қолган қисмини ўтказиш, аниқроғи, ёлғиз ўғли Акбаралининг мактабга бориши олдидан суннат қилдириб — кўлини ҳалоллаш ниятида бутун оиласи билан Туркистонга борди.

Аҳмадали кўнглига тугилган ўша ниятига етди, лекин унинг шугина бир яхши ниятини ака-укалари нимагадир нохуш қарши олдилар. Қишлоққа бориб, бир қориндан талашиб тушган жигарбандларининг уйига «бир сидра бош суқиб чиқар» экан, Каримали укаси «Ассалому алайкум»дан аввал уни маломат билан кутиб олди: «Бу арзанда Акбаралингиз қандай безори бола, боғловдаги буқачамни бўшагиб юборибди!» Маломатга жавобан «Ҳа, энди, бола — бола-да, жигарларининг орасида шўхлиги тутиб...» деди-ю, лекин дили офринди. Пайсалга солмай ўша кунидек ниятини амалга оширди — отасининг уйда, аниқроғи, «отасининг чироғини ёқиб ўтирган» Маъруфали укасининг уйда кичикроқ бир хатми қуръон қилдириб, ўғлининг кўлини ҳалоллади. Бироқ у чопқиллаб кетгунга қадарлик

бирор ҳафта уч йил бир хонали уйига бемалол сифган Маъруфали укасининг отчопин уйига хотинию уч боласи билан сифиндидек базур сифди. «Худога шукур, ниятига етдим» деб тўрт кўз тугал Тошкентга қайтмоқчи эди, Ҳақимали акасининг ўғилларига қаттиқ бағир босиб, ўрганиб қолган ўғли ўқиб бошлангунга қадар тагин бирор ой Туркистонда қолишга иштиёқ билдирди. Ўғлининг райига қараб уни ота юрта қолдирди-да, хотинию қизлари билан Тошкентга қайтди. Бирор ойдан кейин ўғлини олиб келди, бироқ вақтида бериб ўла олиб келвермаганига минг пушаймон чеқди. Ўғли озби-тўзиб, қорайиб-куйиб, бир ойда шунақанги суроби тўғри бўлибди-ки! Ота-она «қайсар, гап уқмас» ўғилни бирор ҳафта парвариллаб, базур одам қилиб олишди. Шу асно хуноб бўлиб ўй ўйлади: ўқитувчи отанинг тарбиясини олган оддийгина ака-укаларнинг муомала-муносабатлари шундай: бир-бириниям, бир-бирининг боласиниям, кўролмайти, демак, улкан бир салтанат тахтига кўз тиккан ака-укаларнинг аҳвол-руҳияларини тасаввур қилса бўлади!

Лекин укалари, ҳатто синглисую Ҳақимали акасининг унга кўз қарашлари! Худо билади, Аҳмадали бу жигаргўшаларининг олдида қандай айб, не гуноҳ қилди экан! Худди арпаларини хом ўриб қўйгандек, қачон кўришсалар, таъна-маломат, гина-қудурат! Гўё Ҳақимали акасию Каримали укасининг уйларини қуришда қарийб ўттиз яшар бўйдоқ Аҳмадали уларнинг қошида енг шимариб ишламаган-да, аксинча, улар Аҳмадалининг уйда бекорга ишлаб қўйгандек! Гўё Маъруфалию Орифали укалари унинг уйда йиллаб яшамаган, аксинча, ака бу укаларнинг уйда сифинди бўлиб кун кўрган!.. Аҳмадали эллик ёш устида турган мантиқшунос олим сифатида, айниқса, бутун Худонинг қудрати нақадар чексизлигига, қолаверса, донишмандликда беназир халқнинг «Феълига яраша», «Кенга кенг дунё» қабилидаги ҳикматлари нақадар ҳақ-ростлигига иймон келтиради. Худонинг қудрати билан бугунги кунда Раҳмонберди отасининг етти ўғли ўсиб-унган уйда, энди Маъруфали укасининг етти қизи ўсиб-унмоқда! Худо билади, бунга сабаб нима? Бир пайтлар онаизорининг «Шатаклашган ўғиллар ўрнига қизларим кўпроқ бўлганида эди!» дея нолишларими? Маъруфали укасининг табиятан қиздек мулойим, болалик чоғлариданоқ рўзғор ишларида онасига кўмақдош «онаўғил»лигими? Ака-укалари унинг Акбарали ўғлини ота-боболари уйда суннат қилдириш ниятига малоланиб қараганими?.. Нима бўлганда ҳам, онаси ҳозир отаси чала кўрган уйда етти невава-қизлар қуршовида яшайпти ва улардан еттинчисининг исми — Ўғилой! Бирор йил аввал Маъруфали укаси ўша «Ўғилой» қизига атаб яхши ният билан «Эндиги фарзандим ўғил бўлсин деб, ўғил тўйи қилади. Бу тўй хабарини одатдагидек Орифали олиб келди. Лекин Аҳмадали тўйга бормади. Аниқроғи, боргиси келмади. Етти ўғил ўсиб-унган отасининг уйда қандай ўғил тўй бўлишини ўзича тасаввур қилди-да, Ҳаққа сифинди: тавба-а, тавба! Гуноҳқор бандаларининг ўзинг кечир, Худованди Карим! Уларни ношукрлик балоси, ноаҳлилик балоси, кўролмаслик балоси, бошқа кулли балолардан ўзинг халос эт, Парвардигори олам!

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Аҳмадали фикрини жамлаб, кўпдан ўйлаб юрган «Кўрмасмусиз?» номли мақоласини ёза бошлаган эди ҳамки эшик шаҳт билан очилиб, хотини кириб қолди:

— Катта ҳожатхонанинг шипидан тагин шариллаб сув оқяпти! Буларни нима қиламиз энди, адаси?!.

Ўрнидан сапчиб туриб, хотинининг ортидан эргашди. Шипга қараб, уйи билан ўзининг аҳволига ачиниб кетди. Яқиндагина ўғлининг шарофатию тўй кўриш умиди билан қарийб минг долларга таъмирдан чиқартирган уйини тагин бир чекқадан дабдала қилишга тушишди-я, ноинсофлар! Сув ҳожатхонага ёндош ётоқхона шипидан ҳам сизиб ўтаётганига қандай чидаб бўлади? Шу уйга кўчиб келишибдики, ўқтин-ўқтин бошларидан сув қўйиб туришади, ярамаслар. Энди тўйини ўтказиб, «Ана энди, худога шукур, ўз уйимиз — ўлан тўшагимизда баҳузур яшаймиз» деб хотиржам яшаб турган кунларининг бирида бутун шипдан шариллаб сув оқиб тушса бўладими! Чопқиллаб тепага чиқса, қўшниси тушунтирдики, ёмғир пайти йиғилиб қолган сув томдан — бешинчи қаватта, ундан — тўртинчи қаватта ўтаётганмиш. «Ҳа, энди, дом шароитида шунақаси ҳам бўларкан-да», дея янги кўшни билан хафаллашиб ўтирмади. Лекин хафаллашгани дуруст экан, шунда салгина бўлса ҳам қўшниси хушёрроқ бўлармиди. Мана бу раво ҳозиргача давом этади. Бу айтиб чарчамайди, қўшниси сув қўйиб юборишини бас қилмайди. Яна ўйладики, қўшниси қурмағур атайлаб бепарволикка йўл қўймайптими, деб. Ўйлаганида жон бор экан, қўшнисининг унга қиладиган зулми тўхтамади.

Аҳмадали бў қўшнисини қарийб ўттиз йилдан бери билади. Ўттиз йилча аввал — талабалик чоғларида тўхтовсиз ёзиб турган мақолаларини матбуотда чиқаролмай радиого ҳам олиб борар эди. Ушанда «Фалсафий суҳбатлар» деган эшиттиришни шу Эшмат акахони тайёрлар, аксарият суҳбатдошлари казо-казо файласуфлар эди. Уша пайтда талаба Эшмат билан суҳбатдош бўлолмадиям. У қайтариб берган мақолалари журналларда босилиб чиқиб, кўпчиликда фикр кўзгай бошлагач, ҳар кўрганида илтифотни куюқ қиладиган бўлди: «Сиз ҳам ўзимиздан экансиз-ку, билаганимизни қаранг-а! Қани, бир суҳбатингизни олайлик!» Аҳмадали «Ҳа, майли, хўп-хўп» деб такалуф қилса-да, у билан «фалсафий суҳбатлар»га ҳуши бўлмайроқ юрди. Шу орада фалсафа жамияти тарихида биринчи марта илмий даражаси йўқлигига қарамай у жамиятга аъзо бўлиб кирган эди, бирор ой ўтар-ўтмас қараса, бу киши ҳам аъзо бўлиб турибди. Билса, бири тоғдан, бири боғдан келувчи енгил-елпи суҳбатлари китоб бўлиб чиққан экан (гарчи фан номзоди бўлмаса-да). Хуллас, орадан озгина вақт ўтиб, шу акаси олимларнинг уйда унинг бош устида қўшни сифатида пайдо бўлди. Қўшни бўлганидан кейин, истаса-истамаса, кўришади. «Ҳаво мавжларида» бўлмаса-да, тўй-маъракаларда, кичикроқ давраларда талай марта гурунглашди. Кейинги ўн-ўн беш йилда бирон тайинли иш қилгани йўқ. Олим бўлиб олим эмас ёзувчи бўлиб ёзувчи эмас, журналист бўлиб журналист. У

қўшнисининг феъл-атворини беш қўлдек билгани боис, у билан тасодифан тўқнаш келганида икки оғиз салом-алиғу қуюқ илтифотдан нарига ўтмаслик ҳар жиҳатдан маъқуллигига қать-ийшонч ҳосил қилган. Илакишиб илиб олгулик жой қолдирсанг бас, илтириб олиб чир-пирак қилиб юборадиган устомонларни Аҳмадали кўп кўрди. Шулардан бири-да бу қўшниси ҳам! Начора, букрини гўр тўғрилайди. Ноинсофни инсофга келтириб, виждонсизга виждондан сабоқ бериш, диёнат кўчасидан ўтмаганга диёнатни танитиш... о, нақадар мушкул! Худо ўзи инсоф берсин уларга!

Аҳмадалини, айниқса, кейинги йилларда қўйдирганда Эшмат қўшнисидек фалсафа оламига адашиб кириб, аросатга қолганлардан ҳам кўпроқ бу оламдаги ўзи ишонган, ихлос қўйган қадрон акалари, боринки, адашлари қўйдирадиган бўлиб қолди.

Бундан беш-олти йил аввал «Мантиқ уг тайр» дostonи хусусидаги докторлик ишини амал-тақал ҳимоя қилганидан кейин бир сидра бош кўтариб қараса, фалсафа оламида ҳам бозор иқтисодиёти авжида! Яъники, фалсафа сотаётганлар яна-да кўпайишган, бироқ жиддий файласуфнинг ойлик маоши мақтагулик эмас. Буёқда кун сайин ўсиб-унаётган болаларини оддий ўқитувчи хотини икковининг ойликлари билан боқиб катта қилиш мушкуллашган: на китобдан, на дурустроқ қалам ҳақидан дарак бор! Шу орада ўртамеёна бир рўзномада бош муҳаррир бўлиб ишлайдиган «Аҳмадбек» деган бир акахони илтифот кўрсатиб қолди-ку! «Кўрдингизми, сизни газетамиз таҳрир ҳайъати аъзолари қаторига қўшиб қўйдик! Энди рўзномада қўшимча ишласангиз, институтда олаётган ойлигингизга баравар ойлик бераман!» Табиийки, Аҳмадали «Э-э, раҳмат, ака-е, бор экансиз-ку!» деб иш бошлади: «материал»ларни мантиқ нуқтани назаридан бир сидра кўради, ҳафтада бир марта босмаҳонада навбатчилик қилади, ҳар сонга ўзи кичик бир мақола чиқариши мумкин — шу! Йиғиштириб келганда, ҳафтасига етти-саккиз соат вақтини йўқотади, холос! Бирор йил ишлаб, ич-ичдан иқдор бўлдики, йўқ, йўқотишлари топган-тутганидан кўпроқ экан! Энг чатоқ томони — алақайси шоир «Бировларнинг фикрини ўқиб, ўз фикрингни унутсанг ёмон» деганидай, газетани мантиқ осмонига кўтаришга нисбатан бор мантиқни ҳам йўқотиб қўйиш аёнлашиб борарди. Буниси ҳолва чиқиб қолди. Кунлардан бир куни ишонган акахони ўзи ёзган бир ҳаётий ҳангомасини ўқиб берди: эмишки, Аҳмадали Бобожонов фалсафа оламидаги энг заҳматкаш олим! Шу қадар заҳматкашки, тоғнинг тепасидаги бир ёнғоқ дарахтида тўрт дона мағиз қолган бўлса, эринмасдан чиқиб олиб тушади. Аввалига бу алаамбалони ёзиб ўқиб бераётган акахонга қўшилиб қолди. Ҳазил замиридаги мантиқ — «рационал мағиз», калакани тушунгач, ўзи ҳам «билса-ҳазил» маъносига жилмайиб туриб сўради: «Нима, мен кўз тиккан шу тўртта ёнғоқ мағзини ҳам кўп қўриб ризикмини қиймоқ-чимисиз?...» Кейин жиддийлашиб, адашини инсофга чақирди: «Қўйинг, акахон! — деди юраги тўлиқиб. — Мен ҳақимда ёзиб овера бўлманг. Барибир, мени ўзимдан ортиқ билолмайсиз ҳам, ёзолмайсиз ҳам, агар Қодирий бўп кетсангиз-да!» Орадан бир неча ой ўтиб, шу калака маъносидagi ҳангомани газетда эълон қилдириб, тагин Аҳмадалининг ўзидан «Кўрдингизми?» дея суюнчи сўраса бўладими? Ушанда акахонига юзма-юз ўтириб, суюқ-суюгидан ўтадиган гап қилди: «Мен сизга нима деган эдим, акам! Майли, ким ҳақида нима ёзсангиз, ёзаверинг, фақат мени тинч қўйинг, демаганмидим! Умуман, «Аҳмадали Бобожонов»ни йўқ деб ҳисобланг! Нима, шу иш сизга қийинми?» Адаши унинг қизишганидан назарида, анчагина инсофга келди: у ҳақда лом-мим демайдиган бўлди. Лекин орадан бир оз вақт ўтиб, газета ҳодимлари даврасида нима деди денг: «Мен сиз ҳақингизда ёзмасан туролмас эканман! Ука, агар ёқмасга судга беришингиз мумкин, укажон...» Аҳмадали бу гапни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолди. Одам боласи ҳам шу қадар без бўладими! Шу гапдан кейин акахонини қўл остида қандай ишлаб бўлади? Ичида «Ҳе, сенинг «Аҳмадбек» отингнιο газетангнιο ёзганларингни!» деб, тилда эса, «Раҳмат, ака, менга шунча ёрдам қилдингиз, энди каттароқ бир нарса ёзмоқчи эдим, узр, бошқа ишлаёлмайман» дея илтифотни қуюқ қилиб, қўшимча ишидан қўлини ювиб қўлтиғига урди.

Ярим юки енгиллашгач, асосий ишхонасида хотирини жамлаб улгурмаган эди, бошқа бир газетанинг бош муҳаррири қўнғироқ қилиб илтифот кўрсатди: «Бизнинг газетамиз билан ҳамкорлик қилсангиз-чи, Аҳмадали ака! Мураккаб фалсафий тушунчаларни ўқувчиларимизга содда тилда тушунтириб...» Ана бунни кўринг! Тақлиф кимнинг кўрсатмаси билан нима мақсадга тилга кўчаётгани, қолаверса, адашига устозликка ярайдиган бу сингилжонинг ҳам табиятан қандай одамлигини тунпа-тузук билгани боис, мантиқий мағзига унча-мунча тиш ўтавермайдиган даражада қизгин миннатдорчилик билдирди: «Тақлифингиздан бошим осмонга етди, сингилжоним, лекин куни кеча бир акахонимнинг тақимидан чиқиб, эндигина чуқур-чуқур нафас олиб турганимда сизнинг тақимингиз... узр, сингилжоним, минг бор узр!..»

Ойлар ўтиши билан «бозори» тобора чаққонлашаверди. Нимагадир харидоргир бўлиб қолди.

...Тўғри, файласуфлар орасида ўзбекнинг ёруғ юзιο кўрар кўзи бўла оладиган кироий олимлар йўқ эмас, бор! Катта халқнинг катта фалсафасида бўлмаслиги ҳам мумкин эмас! Айниқса, «Аҳмад Дониш» ва «Якка Аҳмад» тахалуслари билан ижод қилувчи мутафаккирлар! Фақат... Аҳмадалида улар билан дил чиглини ёзиб сирлашишга журъат, бу мутафаккирларда эса, рағбат борми? Қолаверса, ўша мутафаккирларнинг инсоний феъл-атвори, инжа кўнгиллари, «ўзбек» билан «ўз!»га нисбатан каттароқ «ўзим!» деган сўзлари!..

Буларни ўйларкан Аҳмадали ҳали-вери ухлаёлмаслигига иқдор бўлиб ўрнидан турди-да, чироқни ёқди. Ухлаш керак, лекин ухлаёлмаса нима қилсин? Ёзиш мумкин, ёзмаса туролмайдиган ҳолатда, лекин тунда ишлашни соғлиги кўтармай қолаётган бўлса нима қилсин? Ёзганда ҳам... ким, қаерда, қандай ўқийди? Замона зайли шундайки, ширин ёлғонларга ёмон ўрганган одамларга аччиққина рост ёқармикан?

Нима бўлганда ҳам, модомики ухлаёлмаётган экан, ёзмаса-да, ақалли кўнглини бир қадар равшан тортирадиган ниманидир ўқиб, бир муддат ўзини алаҳситишига тўғри келади...

У илгарироқ қораланган кўлёмаларидан бирининг сарлавҳасига кўз тикди: «Мантиқ уруғи»... Бу нима дегани? «Мантиқ уруғи»нинг маъноси жайдари ўзбекчада «тутуруғ», «түз-тотий», «тамиз», «маъни» сўзларида «қозоқнинг тўққиз пули»дек лўндагина ифодаланеди. башарти рус тилига таржима қилиб айтилса, у «логическое зерно» демакдир. Муаззам Шарқ фалсафасида «мантиқ уруғи» кўпинча «жавҳар» деб аталган. Лекин «жавҳар»ни, яъни, кўзга кўринмайдиган бебаҳо бисоти кўриш ҳам, уларга эга бўлиш ҳам шу қадар мушкулки!

«Хўроз ҳамма жойда бир хил қичқиради», деганларидек, фалсафа институтида ҳам авж олган қайта қуришни қайта хуруж, даврида сафсатабозлик тўфони ичра «Аҳмад Югнакийнинг ахлоқий қарашлари»га кўз тикиб яшади, лекин, табиийки, у ҳам кўл қовуштириб қараб ўтирмади. «Урушда туриш йўқ» деганлар. Модомики даҳанаки жанг — фикрлар кураши авжига чиқаётган экан, буёғи ўзи ҳам ғанимат умрида қирқни қоралаб қолиб-дими, жон-жаҳди билан исламаса — мантиқ уруғларини топмаса бўлмайди! Бу тўфонли йиллардан кўлни бурунга тикиб ё дилда армон билан қолмай, кўлга илингулик ва кўзга кўрингулик нимадир олиб қичқиш керак-да! Уша «мантиқ уруғлари»ни аввалига минбарларда роз турганча айтилаётган паст-баланд гап-сўзлардан қидирди. Кейин бир оқсоқол файласуфнинг маслаҳатига амал қилиб, қадимий юнон фалсафасидан, муаллими аввал — Арасту ва унинг икки муносиб издوشي — Форобий билан Ҳегелдан қидирди. Ахийри фалсафадан адабиётга қайтиб, Фарбдан тагин Шарққа келиб, Фаридидин Атторнинг «Мантиқ ут тайр» достонига юз бурдию ва ниҳоят, қидирганини топгандек бўлди. Мантиқни бутун бошли дoston қилган мутафаккир — Аттордан бошқа яна борми?! У ҳазрат Навоийнинг «Лисон ут тайр» достони эмасми? Ёш Алишерни Атторнинг қутисидаги қай бир сеҳр-жоду ўзига мафтун-махдиё этган эди? Элик йиллик жиддий тайёрларик, бу йўлда оиланинг баҳридан ўтиб, эвазига йўл-йўлақай «Низомий панжасига панжа уриш» ниҳоясида — бу қутига жавобан қандай қути яратди? Нега Навоий яратган янги қути «Қуш мантиғи» эмас, «Қуш тили» деб аталди?! Ҳар қандай мантиқ даставвал тилда зуҳур топишни ва «аввало сўз бўлган»ини яхшигина билгани боис, мантиқ кучи билан Атторнинг мантиғини ўз тилига сингдириб, қутидан қути чиқармадимиз у моҳир сўз сеҳргари?! Нуҳ алайҳиссаломнинг нажот кемасидек, элик йил ясалиб, беш ойда қоғозга тушган, лекин беш асрдан буён очилмай турган қандай сирли қути бу? Бу тилсим қутини оша оладиган қалитни қай тилда ўйлаб, қай тилда ёзиб-чизиб, қай бир хом-ашёдан қандай яшаш керак?!

Бундай саволларга тайинлироқ жавоб қидирар экан, ўзича қатъий бир мантиқий хулосага келдики, тамом, нафосатшунослик билан ахлоқшуносликда ҳаққи қолмади ҳисоб! Модомики бу ёғи жадаллаштириш замони экан, тайёргарликни ҳам жадаллаштириб, энди докторлик ишини мантиқшунослик бўйича қилади.

Илоҳий бир жидду-жаҳд билан навбатдаги — учинчи йирикроқ илмий иши, аниқроқ айтганда, «Мантиқ ут тайр» ва «Лисон ут тайр» дostonларининг мантиқий-қиёсий таҳлили мавзуидаги докторлик ишини ёзар экан, худонинг қудрати билан аввало туя гўшти еб ётган «Адиб Аҳмадининг ахлоқий қарашлари» китоб бўлиб чиқди. Кейин «Эстетик туйғу нафосати» мавзуидаги дастлабки илмий иши, тўғривоғи, шу мавзудаги фалсафий бадиҳаси бутун асрдаги фалсафий бадиҳанависликнинг гўзал намунаси сифатида тилга олинди. Ва ниҳоят, оламдаги ҳар бир ўзбек кўз тика-кўз тика кўзларини қорайтирган бахт — Ўзбекистон давлат мустақиллиги эълон қилинди. Мустақилликдан илҳомланиб, гарчи учинчи улкан илмий ишига сўнгги нуқтани қўйиб улгурмаган бўлса-да, ундаги назарий фикрларнинг қаймоғини сидириб, хамир учидан пагир қабилада «Мантиқ қани?» деган бир рисола чиқарди.

Рисолани ўқиган божаси ўз иштибоҳини хотини орқали билдирибди. «Божам «Мантиқ қани?» деган нарсанин бекор ёзибди-да! Шу топда мантиқ қидиришга бало борми! Энди божам бечорани ўз соҳасининг чурвақаларининг ўзиёқ гўмдон қилади! Кўра-била туриб ўз бошини ўзи ебди божам, бечора!» Бу ваҳимага ўраб-чирмалган ҳавойи гаплар эмас, олтмиш йиллик ҳаётий тажрибага асосланган мантиқий хулоса эканини Аҳмадали яхши билади! Олим бўлмаса-да, Ўзбекистондаги дастлабки энгил машиналардан бирини ҳайдаган, урушдан аввал, уруш вақти ва урушдан кейинги йилларда Академия президентига қадар не-не казо-казо олимларни олиб юрган одам-да! Хуллас, кўпни кўриб, кўса бўлган қари серканинги гаплари-да бу!

Худога шукр, худонинг қудратига минг бир шарафки, у Ўзбекистон давлат мустақиллигининг икки йиллик байрами кунларида ўзининг мантиқшунослик бўйича докторлик ишини ҳимоя қилди! Қирқ тўрт ёшида! Отаси ўлганидан буён муттасил қидиргани — қатта ҲАЁТИЙ МАНТИҚНИ топмади эмас, худога шукр, топди!

Шу ёшга кириб топган-тутган бир ҳаётий мантиғи, одам боласини «яхши одам» ва «ёмон одам» дея икки қутбга ажратиб қараш, бинобарин, унинг ёруғ оламдаги яшашидан маънони ҳам «эзгулик» ва «ёвузлик» дея ажратиш... ўта мураккаб масалага анчагина умумий тарзда юзаси қараш экан! Афтидан, одам боласини табиятан ўзроқ зид икки тоифага: сахийлар ва бахилларга ажратиб қараш мантиқ нуқтаи назардан тўғри, нисбатан теранроқ қараш экан! Ўзбек халқининг бир неча минг йиллик тарихга эга шоҳ асарларидан бири, оламшумул достони, — «Алпомиш» шунинг учун ҳам жаҳонда яктоки, у эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги курашининг бетакроп ва боқий қўшиғидир. Яхшилар — яхшилардан, ёмонлар — ёмонлардан кўпам фарқ қилмайди. Лекин кўроладиганлар ҳам, кўролмайдиганлар ҳам шунақанги хилма-хилки, қай бирини таниб, қай бирини айтасиз! Бир чол ҳар кунни бозорга тушиб, ҳеч нима сотмас, ҳеч нима сотиб олмас экан. Бундай «бозор» — бекор-беҳуда оворагарчиликда нима маъно бўлиши мумкин? Мантиқ қидирган

бир қизиққон сўраган экан, қария тушунтирибди: «Мана, кўриб қўйинглар, мен ҳали-ҳануз тирикман, ўлмаганман, икки оёғимда тик юрибман дея кўролмасларнинг кўзларини куйдириб, ўзимни уларга кўз-кўз қилиб кўрсатиб қўйиш учун келаман!»

Шундай ўйлар билан ҳимоядан кейин, гарчи оиласининг моддий аҳволи анчагина ночор бўлса-да, докторликнинг шукронасига кичикроқ бир зифат берди. Дилтортар ҳамкасблари қаторида яқинроқ қариндошларию қўни-қўшниларини ҳам чақирди. «Хамир учидан пагир» — «Мантиқ қани?» рисоласини ҳамкасбларига-ку, илгарироқ тарқатган, қариндошлариға ҳам тантана билан тарқатди. Тантана тантанадек бўлсин-да, «тантана»-нинг ўзаги ўзбекона тантлиқ-ку! Ана ўшанда кўпни кўрган боғиси ҳамкасбларию қўшнилари даврасида — тўрда ўтириб дилдаги заҳрига йўғрилган замбаракнинг ўқими-сақмоннинг тошидек заҳар-олуд гапни қулочкашлаб отди: «Мантиқни қўйиб, мантидан олиб кел, божа! Мантиям кирадими: ё шу икки хил овқат бўлдими?» Ўз тоғаваччасининг пайрови ундан ҳам ошиб тушди: «Бу қандай китоб на кўзга кўринади, на қўлга илинади, орқага ишлатишгаям ярамайди-ку!» Ўзингдан ёши улғу одамга «Вой ярамас-ей!» деёлмасанг! Мехмонхонани ларзага келтирган қийқириқлар, хоҳолашу хихиаашларга қўшилиб кулар экан, ич-ичдан тўлиқиб Яратганга илтижо қилди: «Ўзинг кўролмасларнинг кўзларини оч энди, Танграм! Токи тагин ўзингники ўзагингни ўйиб юрмасин. Қариндошларки, ютугингни кўролмай, шундай ошкора калака қилиб турсалар, атрофдаги бегоналар нималар демайдилар. Халқми, оломонми, бир уй лиқ тўла бахил билан томошабинми бу, ўзинг айт, Ҳозиқ Ҳаллоқим?! Халқнинг ҳоли шу бўлса! Ақалли энди ўзинг бу халқни сахий, доворак ва доно эранларнинг киройи Элига, чинакам Улусга айлангиргайсан, Парвардигори Олам!..»

Уч-тўрт йил қариндошлар билан ҳам борди-келдиларни йиғиштириб қўйиб, тагин ишга муккасидан шўнғиди. Енг шимариб ишлаб, ихчамроқ бўлса-да, яна бир жуфт рисола ёзди. «Эгалик ҳуқуқи» ва «Кесик тил мантиғи» деган бу рисоаларининг биринчисини ёруғликка олиб чиқа оладиган сорбонми-жиловдорни Беруний бобо тугилиб ўсган шаҳарга яқинроқ жойдан топди, лекин иккинчи рисола, нима десак экан, туя гўшти еб турибди. Атроф-жавонибда таниқли мантиқшунос олим жиловбардор бўлгани учунми, қайдам, ёруғлик кўрган рисоласи хусусида қайларақадир қандайдир тушунарсизроқ «минғир-минғир»-лар бор, лекин, худога шукр, сукунат-жимжитлик ҳам, масхарали-писмиқона гаплар ҳам йўқ! Лекин бирор йилдан буён нимагадир фалсафа институтига, айниқса, мантиқ бўлимига, аниқроғи, бевосита унинг олдига тутуруқсиз нарсаларини таржимаю таҳрир қилиб беришни ўтиниб келувчилар кутилмағанда кўпайишиб қолди. Нима қилсин, бозор иқтисодиёти шароитида сихни ҳам, кабони ҳам куйдирмай, бола-чақа билан одамга ўхшаб яшаш учун бундай хашақироқ қора ишни четлаб ўтиш амримаҳол! Ўзингиздан қолар гап йўқ, қуруқ гап билан иш битмайди, «қуруқ қошиқ оғиз йиртар» деганлар машойихлар! Қолаверса, нечоғли хашаки бўлмасин, бу иш алақимларнинг қўлими-тақими остида ишлашга нисбатан анча эркин, ярим ижодий иш! Тутуруқсиз хом-ашёни қўлга олиб, қуруқ кўрпадек авра-астарини ағдариб кўрасиз-да, унга ёзувчию ўқувчининг ҳазмига қараб ўртамиёна мантиқ уруғини ташлайсиз. Кейин эгасидан подачининг оши ҳалолидек ҳаққини қуртдек санаб оласиз. Эгаси бу уруғни ўстириб-ундириб, кейин «Ўзим ёзганман» дея чеккасига гул тақаверади. Шўро тузумида-ку, айти шу иқтисодиёт авж пардада бўлган: анча-мунча фан докторларининг ҳужжати бор, отни ҳуркитадиган сахти-сумбативо салобати ҳам бор, бироқ калласи-да... Айни чоғда, ҳар қандай академикни бир чўқишда қочирадиган алломаи замон эса, илмий даражаю унвонларсиз «фақир — панада» дея шу «иқтисодиёт» асосида «уруғ қадаб» яшаган. Буниси — тутуруқсиз нарсани эпқага келтириб, унга мантиқ уруғини қадайд, унис — салобатли кўксига байроқми-юлдуз! .. Кўп ўтмай бу ишдан ҳам ўз ихтиёрига кўра буткул воз кечди. «Қўлдан берганга қуш тўймас». Қолаверса, энди бундай «илмий мардикорлик» моҳиятан нотўғри — ҳар ким ўз аравасини ўзи тортиши керак, тортолмаса, йиғиштириб қўйиб, ҳолига яраша ишини қилсин! Енг муҳими — ўзининг олдига узун-қисқа бўлиб келаётган бу «олим»ларни Аҳмадали тушпа-тузук таниб-билиб қолди: афтидан, уларнинг пировард мақсади хомашёни эпқага келтириб, уруғ қадайтиш эмас, уни куракка турмас ишлар билан аңдармон қилиб алаҳситиш, фикрини чалғитиш, Улкан МАНТИҚ йўлидан оздириш, майда ишларга ўралаштириб, калавасининг учини йўқотиш...

Улар айнан кимнинг кўрсатмаси билан келишини аниқ-тиниқ кўриб-билиб турмаса-да, ҳар қалай ўзича тегишли мантиқий хулосаларга келди: демак, кимдир янги рисола, мақола, ҳаттоки шапалоқдек луқма ёзишини сира истамайпти!

Аҳмадали «Мантиқ уруғи» туркумидаги навбатдаги мақоласини таҳрир қилишдан ҳам ҳафсаласи совиб, чироқни ўчирди-да, ухлаш умидида ўрнига қайта чўзилди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Бу оламда энг мушкул муаммо, ечилмас жумбоқ — кайфият одамнинг боши ёстиққа теккан заҳоти тошдек қотиб ухлаб кетиши бўлса керак! Кейинги йилларда Аҳмадали «Қани энди ётсам-у ухласам-қолсам!» деб орзу қилади! Ҳаттоки хап дори ичганида ҳам!..

Баъзан толиқиб, миянғ чарчаганида бемурад ўйларга борасан киши! «Ақллилик балоси» деганлари тўғрига ўхшайди. Модомики «ақллилик — бало» экан, аҳмоқ бўлгинг келади гоҳо! Чунки аҳмоқларга маза. «Тентакка қонун йўқ».

Аҳмоқликнинг чеки-чегараси борми? Бор! Бу чеки-чегарани ўтган асра рус ёзувчиси Михаил Булгаков билан ўзбек ёзувчиси Абдулхамид Чўлпон қойилмақом қилиб кўрсатиб бера олган! Булгаковнинг «Иван Васильевич» пьесасида ўғрининг кўрсатмаси билан вақ-

тинча «Иван Грозний вазифасини бажарувчи» Иван Васильевич Бунша шу даражада аҳмоқки, девордаги «аҳмоқ» деган ёзувни кўриб, «Ие, буни ким ёздийкин?» дея апил-тапил ўчира бошлайди — шу ёзувни ҳам ўзига олади! Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида Акбарали мингбоши шу қадар аҳмоқки, агар эл-улус «Олмали боққа кириб шафтолини ерму киши, Ўз ёри уйда туриб ўзга ёрни дерму киши» дея уқтирса, уйдаги тўртта шаръий хотинини эплаштиромай Мирёкуб эпақага топшириб қўяди-да, ўзи қошишахонага «ит-ликни ўлдиргани» боради, юрт кўзига ўзини учига чиққан хотинбоз қилиб кўрсатмоқчи бўлади, фақат ўзининг бепуштарини бирон киши кўрмаса-билмаса бас!.. Қизиги, бўлган-тургани аҳмоқ ҳам ҳеч қачон «Мен аҳмоқман» демайди, аксинча, бошқаларни аҳмоқ қилишга уринади. «Бу оламда мендан ақлироқ зот йўқ!» деб ўйлайди. Хаттоки ўз тили билан «Мен аҳмоқ, мен дуррак!» деб турган одам ҳам азбаройи сизнинг кўнглингизни юмшатиш учун тил учиди шундай дейдию, дилида «Ёлгон гапимга лаққа ишонган ўзинг аҳмоқсан!» деб ҳузурланади. Нима ҳам деймиз, одам боласи табиатан шундай — доноларнинг доноси, донишмандларнинг пешвоси бўлиб кўриниш иштиёқида куйиб-ёнади.

Ҳар бир одамнинг қилаётган ишию гапирётган гапини дорихонадаги тарозибондек мантиқ тарозисига қўйиб ўлчаганингиз сайин гоҳида, худо ҳаққи, кўзингизга соппа-соғлар жип-жинни, жиннилар соппа-соғ кўрина бошласа ажаб эмас.

Нима десангиз денг, лекин Шўро тузуми одам боласини, айниқса, бош ҳарф билан ёзилиши керак бўлган ОЛИМУ ЁЗУВЧИНИ ўта майдалаштириб юборди. Устига-устак, шу майда олимчаларни «аллома замон» дея кўтар-кўтар қилишга зўр берди. Сўз — муқаддас, сўз — калом, сўз — лафз, сўз — лутф. «Даставвал сўз бўлган»... Бинобарин, энди сўздан сўзнинг фарқини билмайдиган, сўзнинг тоғдек оғир юқини кўтаролмайдиган, санамай саккиз дейдиганларни, бошқа бирон фойдалироқ ишга йўналтириш маъқул эмасми?

Яқиндагина Аҳмадалнинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрган бир ёш мантиқшунос укахони мантиқни йиғиштириб қўйиб, ўзини мансабга урди. Қай кун кўришиб қолса, ундан «Докторлик ишингизни китоб қилиб чиқардингизми? Ёрдамим керак бўлса, айтинг, акажон?» дея қуюқ илтифот кўрсатди. Кейинроқ билса, наشريёт раҳбарига сим қоқиб, «Шу ахлаҳнинг китобини чиқара кўрманг, асло!» дея қаттиқ тайинлаганидан кейинги илтифоти экан бу. Хўш, бундай устомон бахилга нима дейиш мумкин?!

У бахил укасининг устомонлигига қойил қолиб юганида бошқа бир шоир укахонининг «Ўчирғич фалсафаси» деган бир сатр шеърини ўқиб қолди: «Бошингни силаб туриб йўқ қиламан!» Ана фалсафаю мана фалсафа! Чинакам фалсафа мана шунақа «кўрга ҳасса» бўлади, мен сизга айтсам! Жонли ўчирғичлар!.. Меҳр билан «Унингни ўчир!» дейди. Саховат билан «Оғзингни юм!» дейди. Ҳиммат билан «Ҳалиям яшаб юрибсанми?! Яша-е!» дейди. Шафқат билан «Аслида-ку, бу кунингдан ўлганинг яхши-я! Майли, яшай олсанг яшаб кўр-чи!» дейди.

Шундай қарашларга қараб туриб, кўра оладиганлар тоифасидан эканлигингизга афсусланасизми-йўқми?» Қани энди мен ҳам кўролмайдиган ашаддий бахил, ўтакетган аҳмоқ, қип-қизил жинни бўлсам эди!» — дея орзу қилиб қолмайсизми?

Ахир, тентакка қонун йўқ, жиннининг боши қотмайди, аҳмоққа маза!..

Ана энди жиддийроқ бир ўйлаб қаранг: бу дунёи дунга мантиқ керакми, ё матниқсизлик?

Аҳмадали енгил-елпироқ ўйлар билан ҳам ухлаб кетишига кўзи етмай ахийри ўрнидан турди. Очiq айвончага чиқиб бир муддат югурди, тош қўтарди, ўтириб-турди, ўзича бокс тушган бўлди, ҳуллас, қарийб элик йиллик «жанг»ларда чиниққан жисми-жонини баттар толиқтирди. Тун ярмида кўрган одам «Жининиси бу?!» деб ўйлаши аниқ, лекин, начора, ухлаш ҳам керак-да! «Фарқоб бўлиб исён ичра қолдим мано». Фарқ терга тушганида ваннахонага кириб, илиққина сувда ҳузурланиб чўмиди. Аргиниб чиқиб, ўзини қушдек енгил ҳис қилган ҳолда ўрнига қайта чўзилди. Мана бу бошқа гап! Энди маза қилиб ухласа бўлади! Бугунча жиддий ҳам, енгил-елли ҳам ўйлаб бўлди. Тонгда қуёш билан баробар тиниқиб турса, ана ўшанда балки дунёга бутунлай бошқача кўз билан қарар?..

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Аҳмадали, мана, ўттиз йилдирки эрта туришга одатланган. Қанчалик кеч ётмасин, барибир, субҳидамда туриб, агар ҳафсала қилса, бир югуриб келади, вақтини қизганса, енгилроқ бадантарбия билан чекланади. Нонушта қилгач, ёзишга ўтиради.

Гарчи кечроқ ётган бўлса-да, бутун ҳам ўзини учқур бедовдек ҳис қилиб турди. Аввал катта ҳожатхонага, кейин ётоқхонага мўралади. Афтидан, қўшниси инсофга келибди — шип-қуруқ! Қанчалик бахил бўлмасин ким ҳам қўшнилар олдига ёмонотлиқ бўлишни истайди!

Ҳа, худо хоҳласа, бу акахонининг ёмонлигини ҳам яхшилик билан енгади! Фалсафа институтига кимларнингдир кўрсатмаси билан «шу одамнинг асабини зговлайвериб адоийи тамом қиламан, уришмаган номард!» дея астойдил қасдланиб келган не бир урушқоқларни ҳам яхши гап билан енган, енгиб келаётган одамга бу чаламулла акахонининг хонаки қитмирлиги нима бўлибди.

Нонушта устида шундай қаноату ишончини кўнглидан кечириб, астойдил шайланиб, ёзишга ўтирди. «Мантиқ уруғи» туркумидаги мақоласини қўя туриб, одатдагидек, кейинги йилларда эрталаблари ёзаётган дунёқараш ҳақидаги рисоласини давом эттирди...

Дунё шу қадар кенгики, унга қай нуқтаи назардан қай кўз билан қарасангиз, шундай кўринади. Шоирни замон ёзганидек, «Фурбат қидирганга фурбатдир дунё, Ҳикмат қидирганга ҳикматдир дунё!»

Дунё нафосат қидирганга — яккаш гўзалиқдан, ахлоқ излаганга — фақатгина одоб-

икромдан иборат бўлиб кўринмаслиги мумкин. Лекин мантиқ қидирган одам учун бу оламнинг ҳар бир пучмоғида буюк бир мантиқ — Яратганнинг бемисл мантиғи «мана мен» деб зуҳур кўрсатиб туради. Одам боласидан фақатгина бу мантиқни кўриш ва ундан ўзининг дунёга қаршида омилкорлик билан тўғри фойдаланиш талаб этилади, холос. Дунёга қарашингу фикр доиранг қанчалик кенгайгани сайин сахийлару бахиллар, ақлдилару аҳмоқлар, ҳаттоки не бир соҳиби давронлар «Шу одам дунёни қай кўз билан қандай кўряпти экан?» дея ўзинга, кўзинга ва сўзинга қизиқсиниб кўз тика бошлайди. «Нега бу одам кўриб турган нарсани шу пайтгача мен кўролмадим?!» дея ажабланади. Сизга кимдир ҳайрат, кимдир ҳавас, кимдир ҳасад, кимдир ҳасрат, кимдир ихлосу муҳаббат, кимдир нафрат билан, қайта бошдан синчилаб қарайди, ҳатто озингизни пойлайди, қадамингизни кузатади... «Кенга кенг, торга тор дунё». Ҳар қандай — ичи тор, фикри тор, дунёқараш тор, ушловию мантиғи йўқ кимсалар ҳам ўзлари англаб етмаганлари ҳолда кенгликка интилади. Кенгликка талпиниб етолмайди. Етган-етишганларга ҳавас ёки ҳасад билан қарайди. Одам боласининг феъл-атвори, феълига яраша тақдирини Яратган Парвардигори Оламнинг бекиёс мантиғи-да бу!

Кўҳна дунё одам боласининг ўзига торгина бир тирқишдан мўраладини ҳам, тешиқдан шифалашини ҳам, эшиқдан кузатишини ҳам, дарвозани ланг очиб қарашини ҳам кўп кўрган! Кўтаринки қараш, тушкун қараш, лоқайд-бепарво қараш, ёвқараш ва ҳақозо «қараш»ларни ҳам, илмий қараш, диний қараш, ахлоқий қараш, эстетик қараш, мистик қараш, пантеистик қараш, нигилистик қараш каби ҳўб беҳисоб қарашларни ҳам! Шулардан бири — дунёга бемақсад қараш, табиийки, дунёқарашнинг бетайинлиги, яшашнинг бемаънилиги, инсоний тирикликнинг мантиқсиз — абсурдлигини ўз-ўзидан келтириб чиқаради. Лекин «абсурдизм» — абсурд фалсафаси ва абсурд адабиётини ҳам бутунлай мақсадсиз деб бўлмайди. Аксинча, мақсаднинг каттаси, энг даҳшатли мақсад мана шу дунёқарашда аён кўринади. Шўро тузумининг мурод-мақсади оламдаги энг бемаъни, ўтакетган ҳавойи, эришиб бўлмас, таъзи пуч мақсад эканки, бу мақсадга йўналтирилган дунёқараш сароблиги бутун барчага аён бўлди. Лекин бу деган сўз дунёга қарашлар мақсадсиз, нигоҳлар — ўлган кўйнинг кўзидек бемаъно, назарлар — телба-тескари, бинобарин, яшаш — маънисизликлардан, тириклик — мантиқсизликлардан иборат дегани эмас, албатта. Шундай ўйлаганлар хато қиладилар! «Замон сенга боқмас, сен замонга боқ» деб ўқтирган ота-боболаримиз. Неча асрлардан буён замона зайлига очик кўз билан қараёлмагани сабаб замондан орқада қолган бу улкан халқ энди мустақиллик шарофати билан замон ўзига боқиб турганида ўзи ҳам замонга очик кўз билан тик боқishi малакасини қайта ҳосил қилмоғи керак! Замона зайлига қараб иш кўрмайдиган одам табиатан кўр одамдир! «Замон» деганлари Худонинг беҳисоб номларидан бири, Аллоҳ Таолонинг ўзига хос тажаллийси, ахир!

Аҳмадали бундан уч-тўрт йил аввал — «Эгалик ҳуқуқи» ва «Кесик тил мантиғи» рисолаларини ёзиб тутатганидан кейин ўзича шундай мантиқий ҳулосага келди ва ҳулосасини каттароқ бир рисола тарзида қоғозга туширмоқчи бўлди. Ушандан буён рисола ни ҳар субҳи содиқ давом эттиради.

Бир муддат нафас ростлаб, толиқа бошлаган кўлига дам берди. Қоғозга тушишга шай турган фикрларини жамлади. Ўғил-қизларининг дунёқарашни хусусида ўйлади.

Бундан беш йил аввал махсус мактабни аъло баҳолар билан битирган ўғли, худого шукр, отаўғил экан, манови қаламидан ҳам енгилроқ йўрғалаб бориб ҳозирги миллий университетнинг математика факультетига ўз кучи билан кирди-кетди. Буёқда катта қизи ҳам маслаҳатига кўра тўққизинчи синфни битиргач, тикувчиликка кириб ўқий бошлади. «Яшасин!» дея астойдил суюнди у. Тиниб-тинчимас олимнинг уйида малакали бир ўқитувчининг ёнига бирваракайига иккита талаба келиб қўшилди! Эҳ-ҳе, ҳали келажакда бу талабалардан бири ҳисобли дунёнинг ҳисоб-китобини қилиб, иккинчиси, айниқса, бежирим кийим-кечақларсиз ҳаётини тасаввур қилолмайдиган ҳамшаҳарларини кийинтира бошласа!.. Улар учун ҳам омон-омон, дориломон замон келади ҳали! Байрамларнинг бошланиши — навбатдаги галабаларини қай даражада ким билан баҳам кўргани маъқул?

Гавҳар билан маслаҳатлашиб, ўзларига энг маъқул шақлни топди: майли, отасининг Югнка қишлоғидан келиб, бу шаҳри азимда ризқини териб юрган ҳамқишлоқларининг боши қовушмайроқ турибди, начора! Лекин онасининг Қорачиғида турилиб ўсган беш-олтита ҳамюртлари, жумладан, тоғаваччалари биргалашиб «гап» ўйнар эканлар. Ана ўша «гап»га қўшилсалар-чи? Ўзларидан ҳам аввалроқ ўғил-қизларини ўйлашди. Ахир, одам танисин, меҳмонизмон маданиятини ўргансин, эрта бир кун келиб мустақил оила қуришга ҳар жиҳатдан тайёр бўсин! Тўғри, «гап» мантиқий китобчасини кўролмайдиган, китобчаси қўлигаёям илинмайдиган, орқасига-ку, мутлақо ярамайдиган тоғаваччаси бийлигида ўйналади. Лекин масалага кенглик билан қараб, қўполроқ бир ҳазилга жиддий маъно бермай, кечирими бўлиб, тоғаваччаси билан бошқа ҳамюртларига худодан кенглик тилаб, ўғил-қизларининг келажакини ўйлагани маъқул-да! Шу «гап» баҳонасида шоядки норасида гўдақлари билан ўралашиб қолган укасию келини, кўни-қўшнилари билан ҳам яқинлашсалар! Одамнинг кунни одам билан. Одам тафтини одам олади. Одам иси ёқмайдиганлар бошқа!

Гарчи икки ойликки, икки талабанинг топган-тутгани ҳаминқадар бўлса-да, шундай яхши ниятлар билан «гап»га қўшилади, Бирор йил яхшигина ўйнаб-қулдилар ҳам! Айниқса, ўз уйида меҳмонларни кутар экан, шунақанги яйраб-қувнаб, боши осмонга етгудек бўлдики, ўзбекнинг айнан нима сабабдан ўтакетган меҳмондўстлигию тўйпарастлигини дил-дилдан ҳис қилди. «Гап» ниҳоясида бир томонида — Орифали укаси билан келини, иккинчи томонида — Эшмат қўшиниси билан унинг хотини, меҳмонлари олдига юргаги тўлиқиб фахрланди: «Худого шукр, ишхонадан ҳам, уйдан ҳам, хотиндан ҳам, ўғил-қизлардан ҳам ёлчиганман! Худого шукр, укаю келин, кўни-қўшидан ҳам! Мана, энди меҳмонга ҳам ёлчиб турибди!»

Бу дунёда кўз тегмасин экан! Навбатдаги давраларда нимагадир «гап» асосан фалсафа институти, умуман, фалсафа теварагида айланди-қолди. Аҳмадали дастлаб бу гапларни шунчаки оддий қизиқиш, «ҳаммаёи фалсафага қизиқиб қарайди-да!» дея ўйлаб, саволга жавобан дилида борини тўкиб солаверди. Кейинчалик ҳар бир «гап»даги суҳбатлар институт теварагида такрор-такрор айланавергач, астойдил ўтинди: «Жон акалар, жон кен-нойижонлар! Худо ҳаққи, мен бу гапга азбаройи сизларни деб, ўсиб-унаётган ўғил-қизларимни деб кўшилдим. Очиги, фалсафа институтидаги можоралардан қочиб бу ерларда ўтирибман! Келингизлар, ўғил-қизларимизнинг келажаги ҳақида гаплашайлик! Лекин «гаплар тинавермагач... «орқа планда» гапдан гап кўзгаб турган кўзга кўринмас бир ҳукм-фармо қўлни кўрғандек бўлди. Ҳамада яқинлашиб келаётган хавф-хатарнинг олдини вақтида олиб, «гап ўйин»дан қўлини ювиб қўлтирига урди. «Кўй, ўйиндан ўт чиқиб юрмасин, оч қорним — тинч қулоғим» деб, ўз уйидаги якунловчи «гап»дан кейин ҳеч гапга ўрин қолмайдиган шамойилда силлиққина сирғалиб чиқди.

Бир кўз тикилмасин экан! Тикилган кўз чор тарафдан заптига олаверар экан! Шу орада юқори стипендияга ўқиётган аълочи ўғли қайсидир фандан «уч» баҳо олиб келса бўладими! Суриштириб қараса, бир ўқитувчи қандайдир «КВН» ўтказиш ниятида аълочи талабалар қаторида ўғлини ҳам дарсидан узиб олиб, шуғулланган экан. «Хавотирланма, домлаларга тайинлаб қўйганман», дебди-ю бироқ домлалардан бири «дарсимга қатнашмагансан!» деб... Қони қайнаб бориб ўша «режиссёр»га учрашди-да, кўзларини мошдек очди: «Мен ўғлимни артистликка эмас, ҳисоб-китобга ўқитяйман, библингизми! Шунинг учун у театр институтида эмас, университетда юрибди!» Бир чигалликни шу тарзда «қўл билан эмас, тил билан» ечиб, йўл-йўлакай ўғлига «йўлдан уришар технологияси» хусусида амри маъруф қила-қила уйга келса, катта қиз йўлига кўз тикиб ўтирган экан: «Яхши келдингиз, ада, менга бир ярим минг сўм топиб беринг, тез!» Ажабланиб сўраган эди, қизи тушунтирди: «Хуқуқ бўйича имтиҳон топшираман!» Маълуом бўлдики, аллақандай домла ҳар бир талабадан бир ярим минг сўмдан қуртдек санаб олиб, кейин ҳаммага барабар баҳо қўйиб бермоқчи экан! Яна қони қайнади. Шунда ҳам қизига ётиги билан тушунтиришга ҳаракат қилди: «Сен ўқишингни бил, қизим! Тезинг ўқиш сенинг ҳуқуқинг ахир! Гапнинг давомини ўша ҳуқуқшунослик домласига бошқачароқ оҳангда айтди: «Шу менинг қизимни синаб кўринг-чи, укажон, ҳуқуқдан билими қаңдай экан! Яхши бўлса — ўқитай, ёмон бўлса ўзим билман. Сизга билимдан бошқа яна бирон нима керакми ё?!»

Маълуом бўлдики, унга фақат билим керак, худого шукур, қизининг билими ҳам дуруст экан! Ўз ҳуқуқини ҳам, мана, энди сал-пал билиб-таниб олди!

Шундай ҳал қилувчи лаҳзалардаги тегишли йўналишлардан кейин, худого шукур, ўғли ҳам, тўнғич қизи ҳам бўладиган болалар экан, ўз йўлашларини топиб кетишди. Ҳатто оталарига йўл кўрсата бошлашди. Чунончи, иккинчи курсда ўқиётган ўғли кунлардан бир кун хурсанд бўлиб келди: «Бугун курсдошларим билан «Умид» жамғармасига ҳужжат топширдим, ада! Тўғри йўл тутибларимиз?» Аҳмадалининг юраги бир орзиқиб кетди. «Чет элда ўқиш менинг ҳам, ота-бобларимизнинг ҳам ушалмаган армони, ўғлим! Бу армонларни ушата олсанг кошки эди! Лекин... очигини айтсам, имтиҳонлардан ўтолмай қолсанг ҳам хафа бўлмасдим. Бизга қолса, кўз олдимизда юрганинг яхши. Майли, энди толеингдан кўр!»

Ўғлига толе кулиб боқдим, ё ўзининг билимию интилиши етарли эканми, ишқилиб, асосий имтиҳонлар — инглиз тили билан математикадан аъло баҳо олди. Лекин якунловчи имтиҳон — «Маънавият ва маърифат»дан бўшашибгина чиқди. Чиқди-да, қаттиқ безовталаниб отасидан сўради: «Қимсаной Розикова билан Асқарали Тўраев деган файласуфларни биласизми, ада?» Аҳмадали юраги шувиллаб бош ирғади: «Билганда-чи! Нима эди?» Ўғли тушунтирди: «Улар имтиҳон олишдан аввал «Аҳмадали Бобожоновнинг ўғлимисиз?» деб сўради. Кейин тест синовларида кўрсатилмаган қўшимча саволларни сўраб-сўраб, ахийри йигирма олти балл қўйиб беришди, мана!» Аҳмадалининг жони ҳалқумига келиб қадалган-дек бўлди: «Эллик балдан йигирма олти балл! Наҳотки ақали ўттиз-қирқ баллга жавоб беролмадинг, ўғлим! Файласуфнинг ўғли бўла туриб! Апелляция комиссиясига чиқмадингми, ҳақиқий баҳоингни қўлларида тортиб-юлиб олмадингми?! Шу баҳога рози бўлиб чиқавердингми?!» Ўғлининг авзойига қараб, уни, тўғрироғи, ўзини юпатди: «Ҳа, майли, қайтамга ажаб бўпти, хўп бўпти! Сени чет элга юбориб, ўзимиз бу ерда бемалол юролмасдик, барибир!» Ўғлини юпатсам ўзини юпатолмади — беихтиёр портлади: «Мана шунақа-а, болам! «Аҳмадали Бобожоновнинг ўғли» деган тавқи лаънатни бир умр елкангда кўтариб юришинга тўғри келади энди! «Ана, Аҳмадали Бобожоновнинг ўғли» деб ит ҳам, бит ҳам оёғингдан чалаверади ғайирлиги келганидан! Начора, чидайсан-да, бизнинг бор-йўқ, бўлган-турганимиз шу, ўғлим! Фельмиз тор — бир-биримизни кўролмаимиз!

Кўролмаслар беҳудага уринишибди. Аҳмадали бекорга куйиб-пишибди. Дикқат асосий фанларга қаратилиб, кимлардир инсоф назари билан боққан, шекилли, худонинг қудрати билан Акбарали ўғли ўн беш нафар математиклар орасида ёлғиз ўзи Америка Қўшма Штатларига бориб ўқийдиган бўлди. «Ҳақиқат бор экан, кимларнингдир қўллари етмайдиган олисликларда бўлса ҳам, ҳар қалай, бор экан!» дея суюнди у.

Тўғри, «Ҳужжатлар эртага АҚШга жўнатилади» деганда тагин бир ишқал чиқди. Ўша кун ишдан қайтса, ўғли уйда йўқ. Бир соат кутди — йўқ, икки-уч соат кутди ҳам — йўқ! Эрталаб курсдош ўртоқлари билан ҳужжатларни инглиз тилига таржима қилиб, нусха кўчиртириб, тайёрлаш учун чиқиб кетган бўйича... қаерларда юрибди экан? Соат ўндан ошганида курсдошларининг уйига бир чекқадан сим қоқиб сўраб-суриштирди. Ахийри калаванинг учини топди: асосий рўйхатга киролмай заҳирага қўшилган бир курсдоши

билан шаҳар ташқарисида яшайдиган акасининг олдига компьютерда ёзгани кетганмиш. Ўша боланинг уйига сим қоқиб, отасини яхшигина «оёққа қўйди». Шундай оёққа қўйдик, бирор соатдан кейин ўша одамнинг ўзи сим қоқди: «Ўғлингни айланма йўлда қолдириб ўтдик, хотиржам бўлинг, бориб қолади». Ана келади — мана келади билан бирор соат ўтганда, ниҳоят, ўғли эшиқдан кирди. Маълум бўлдики, қатнов тўхтаганлиги сабабли айланма йўлдан уйига қадар пойи-пиёда келибди, таксида келай деса, пули йўқ; Аҳмадалининг хуноби ошиб беихтиёр сўкинди: «Сени куни бўйи овора қилган машинаси бор тўкис-туғаллар яқинроқда қолдириб ўтсалар асакалари кетармикан?! Ҳе-е, бу халқни одам қилиш қийин!» Кейин мақсадга ўтди: «Бўлар иш бўпти. Ишқилиб, шунча овора бўлганимда ишинг битдими?» Маълум бўлдики, ўртоғи акаси билан унинг ҳужжатларидан нусха кўчириб ўз ҳужжатларини тайёрлабди, ўғли бўлса кутиб ўтира-ўтира ҳужжатларини тайёрлашга улгуролмак куруқ қайтибди. «Янгилик»ни эшитиб, фигони фалакка ўрлади: «Одам ҳам бунчалик лақма бўладими, ўғлим?! Сен бу халқнинг дунёда тенгсиз бахилигини наҳотки кўрмасанг-билмасанг! Мана энди сен эртага ҳужжатларни тайёрлаб улгуролмайсан, шунинг учун ўша ўртоғинг ўрнинга ўқишга кетади. Шу мақсадда сени аҳмоқ қилишган! Наҳотки шунга ақлинг етмади?!» Ўғлининг ҳам хуноби ошди: «Нима қилай энди, ада, шахсий компьютеримиз йўқ, ёздиришга пулимиз йўқ, Орифали акам думини тутқазмаяпти, бир умидим ўртоғимдан эди...»

Бу гапларни эшитиб туриб, кошки йиғлай олса экан! Пучга чиққан умидлар! Фақатгина ўғлининг умидларими!.. Ярим кечаси укасига сим қоқиб, уйқудан уйротди-да, гапни қисқа қилди: «Эртага эрталаб соат саккизда халқаро иқтисодийёт университетининг олдига етиб кел — қўлингга ўн минг сўм бўлсин! Шу ўғлимнинг ҳужжатларини улгуриб тегишли жойга жўнатиб олайлик, кейин мен сен билан яхшила-аб ҳисоб-китоб қиламан! Келишдикми, иним, сен ҳам ишим битди деб алдаб кетмайсанми?!»

Эртасига ўғли, укаси — учовлон зир югуриб, базўр улгуришди. Иш вақти туғашига ўн беш дақиқагина қолганида ҳужжатларини АҚШ ваколатхонаси масъул ходимасининг қўлига ушлаб, Аҳмадалининг ақли бовар қилмади: «Наҳотки улгуришди? Наҳотки энди ўқишга ўғлининг заҳирадаги ўртоғи эмас, ўзи боради?!»

Бирор ой ўтар-ўтмас аниқ ҳам бўлди: ўғли борар экан! Қайси университетга, қачон бориш, устида — қандай кийим, жомадонида — қандай буюм, чўнтагида — қанча («кўки») бўлиши кераклиги ҳам аниқ! Уйларида сотиш мумкин бўлган нарсалар сотилиб, янги замонавий жомадон билан кийим-кечаклар олинди. Энди чўнтак куп-куруқ бўлмаса бас! Шу орада Орифали укаси Туркистонга — Маъруфали укасининг етти қизига ўтказилаётган «ўғил тўйи»га борадиган бўлган эди, унга тайинлади: «Майли, яхшилигим сингган бошқа қариндошларимни демай, ака-укаларимдан биронтаси бобожоновлардан чет элга учирма бўлаётган ўғлимни кузатишга келиб ёнимда турсин, ақали дилдан чиқариб атаганларини сендан бериб юборсин!» Уч кундан кейин жавоб қайтди: «Ҳеч ким келолмайди. «Атаганимизни олмоқчи бўлса, сафар олдидан ўғлини етаклаб ўзи келсин эди зиёратга» дейишди. Менинг атаганим шу озроқ пул билан шу кийимлар — деярли яп-янги, унча уринмаган. «Борига шукр» деб беш минг билан «деярли яп-янги» кийимларни олди. Беш минг мўлжалдаги «кўк»ини алмаштириш учун урвоқ ҳам бўлмайди! Энди нима қилсин?!»

Дўппи тор келганида одам боласи ҳеч кимдан ва ҳеч нимадан тап тортмас экан! Тўппа-тўғри фалсафа жамиятининг раиси, файласуфларнинг отахони Чўртанбой, йўт-е, Шермуҳаммад Баҳовиддиновнинг ҳузурига кириб борди: «Худонинг қудрати билан қарқуноқдан булбул қиқиб, камбағалнинг ёлғиз ўғли чет элга ўқишга кетадиган бўлиб турувди-да, акажон! Шунга... уст-бош билан жомадонни ўзим бир амалладим. Лекин чўнтагига солишга эликтагина «кўки»дан жамиятнинг мададига муҳтож бўлиб келдим, акажон!» Шермуҳаммад Баҳовуддинов мийғида кулди: «Кўкидан биздаям йўғу, ўзимизнинг пулдан ўн мингча бир амаллаб моддий ёрдам кўрсатармиз, укаганим!»

Жамиятнинг ўн мингини укасининг беш мингига қўшиб «кўкартирди»-да, ўғлининг чўнтагига солди. Укаси, хотини, қизлари билан ўғлига оқ йўл тилаб кузатиб қолди.

Орадан бирор ҳафта ўтиб укаси сим қоқди. Етти яшар ўғлини, одатдагидек, йилига бир марта даволатиш учун шифохонага ётқизишга тараддуланиб юрган эди, тагин тўрт-беш кундан кейин укаси яна сим қоқди. Ўғли шифохонадан чиқибди ҳам. Бунинг устига, эртага туғилган куни экан, шунини нишонлагани Туркистондан ойиси, укаси, яна аллакимлар атайлаб келиб, кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтирганмиш! Ишончасидаги бир дилтортаридан қарз-қавола қилиб, тегишли совға-саломлар билан Гавҳар иккови, катта қизини ёнларига олиб шаҳар чеккасидаги укасининг уйига кириб борсалар, жамоат жам! Йиғлаб кўришганларидан кейин ёнида ўтирган ойиси Аҳмадалига синовчан тикилди: «Ёлғизгина ўғлингни чет элга жўнатиб... Эртага ўқишни битириб келгач, «Ана энди мени уйлантириб қўйинг! деб туриб олса, буёқда бўйга етган иккита қизинг... Ушанда нима қилсан, болам?!» Аҳмадалининг юраги ўртанди: «Нима қил дейсиз, ойи?! Чет элда ўқийман деб турган боланинг йўлини қандай тўсман?! Ўзим тутул ота-боболаримнинг тушларигаям кирмаган шундай имкониятни қўлдан бой бериш... Ўзимга ўхшаб ўттиз ёшгача бўлсам уйланар, ахир, уйланиш қочиб кетмас!» Ойиси бир қадар шаштидан тушди: «Ҳа, майли... Маъруфали укангнинг тўйига бормадинг?» Бу саволга нима деб жавоб қилсин? «Ўзим ўғлимни кузатишга қарз қидириб, боришга йўлқирам йўқ эди» десинми? Бу кўрар кўзга ойдек равшан гап-ку! «Етти қизга қандай ўғил тўйи?!» деб дангал сўрасинми? «Тўйдан кейин Тошкентга етиб келиб, ўғлини кузатишга кечикаман деб қўрқдим» десинми? Йиллар мобайнида бориб қўроллаётганида ўз оёғи билан келган етмиш беш яшар онасининг шикаста дилини огритиш... кимга, нима учун керак? «Ҳа, энди, шундай бўлиб қолди,

кўрмайсизми!» дея тўй тафсилотларини сўраб-суриштирган бўлди. Шу пайт ойисининг ёнида ўтирган катта келини кайвони кампирлардек салмоқ билан гап қўшди: «Оғайни-туғишганларга қўшилиб, тўй-маъракаларга қатнашиб туриш керак, ака, ўзбекчилик!» Ойисининг саволлари-ку, тушунарли — жонсараклик, куюнчаклик. Айтса ҳаққи бор! Лекин бу ўтакетган андишасизларча паңд-насиҳат ҳам ўзбекчиликми?! «Ўзинг бирон марта одам бўлиб йигирма уч йил мобайнида Каримали укам билан уйимга келиб «Қандай ўтирибсизлар, ака?» дея ҳол сўраган бўлсанг эканки, паңд-насиҳат қилсанг...» Дилидан кечган гапларни ичига ютиб, тилида бутунлай бошқачароқ гапларни айлантирди: «Ўзинг яхши юрибсанми, келин? Каримали укам яхшими? Бола-чақаларинг катта бўлиб қолишгандир?» Мана буни ўзбекчилик, ўзбекона муомала маданияти деса бўлади! Ичида фақатгина андиша эмас, ўзбекнинг бошқа фазилатлари ҳам бор! «Тегирмоннинг навбаги»ми, қайдам, шу пайт Орифали укасининг хотини — кенжа келини қайноғасига бир қараб олиб, йиғламсиради: «Уйимизга бизни йўқлаб ҳўп келдингизлар-да, ойижон! Бу мусофир юртда суянадиганимиз ҳам, ишонадиганимиз ҳам, ҳол сўрайдиганимиз ҳам йўқ! Мана, кичкина неварангиз касалхонада ётиб чиқди, қани бирон тирик жон келиб кўрган бўлса-чи!» Гапнинг нишаби қаёққа кетаётганини яхшигина билгани боис, ҳойнаҳой кимларнингдир томонидан атайлаб уюштириляётган «учинчи жаҳон уруши»нинг олдини олишга тутинди: «Йиғламанг, келин, тўхтанг! — деди босиқлик билан. — Мана, мен йиғлаётганим йўқ-ку! Худога шукр, ўғлингиз шифохонадан навбатдаги муолажасини олиб чиқибди! Вақтида биз — олти жон юз марта касалхонада ётиб чиққандирмиз-ов! Ўшанда бирон жон бизни ҳам келиб кўрган эмас, бироқ биз ҳеч кимга гинахонлик қилмаганмиз, тўғрими?.. — шундай дея ойисига юзланди: — Мана шу аёл — менинг онам! Мен шу аёлнинг етти ўғлидан бириман! Агар мен — онамга, онам — менга гинахонлик қила бошласак, оқибати нима билан туташади аниқ! — Шундай дея зехн солиб қараса, даврада ўзи бир қарашдаёқ беш қўлдек танийдиган тоифа — қўшни ниқобидаги эркага аёл исковичлар ўтиришибди! Уларнинг кўзларига атайин қаттиқроқ тикилиб қаради: — Она-бола қайтиб юз кўришмасак шунда мурод ҳосил бўладими?! — Кутганидек, бунақанги кўндаланинг саволни мутлақо кутмаган давра аҳли донг қотиб қолди. Фурсатдан фойдаланиб, «бир сўз» ини сўнгги нуқтага — маррага етказди: — Тўғри, ўғлимни ўқишга жўнатишда Орифали укам билан кў-ўп яхшиликлар қилдингизлар! Худо хоҳласа, бу қарзимни тезда узаман, келин, менга озгина муҳлат беринг, майлими?...» Кутилмаган маррага ҳамма чидади, бироқ Орифали укасининг эркаклик ҳамияти ахйир чидаёлмади. Беихтиёр портлади: «Менинг ўғлингизга қилган кўмагим вақтида сизнинг менга қилган яхшилигингизнинг юздан бири, мингдан бирича ҳам эмас, Аҳмадали ака! Мен сизга қарз берганим йўқ, қарзимнинг бир қисмини уздим!»

Қарабсизки, жанжал хавфи узил-кесил бартараф бўлди! Буёғига «бадийи қисм» — кенжа ўғилнинг турилган куни шарафига куюқ зиефат ва дилкаш гурунлар! Қарабсизки, кўролмасларнинг муроди ҳосил бўлмади. Сал ўтмай қоралариям ўчди! Аҳмадали укасининг уйида ойиси билан тўйиб дийдорлашди. Охири шундай бахайр бўлди. Эртасига «бир кунлик меҳмон»ларни кутар экан, Аҳмадалининг юраги тўлиқди. Ойиси билан хайрлаша туриб, кўнглидаги бир мунг-ҳасрат кўзларидангина эмас, сўзларидан ҳам тошиб чиқди: «Нега мени вақтида ўқишга юбордингиз, ойи? Нега менинг кўзларим очилди?! Энди бу очиқ кўзларни ўймай туриб ёполмасанг!» Ойиси унинг нима демоқчилигини яхшигина тушунди, албатта, юпатди: «Қўй, ношукрлик қилма, болам, ҳар нарсани ўйлаб, куйинаверма! Болаларингга бош бўл, ўзингга эҳтиёт бўл!»

Ўшанда кўнгли чўкиб, ҳазин тортиб уйга қайтар экан, йўлда Гавҳар билан катта қизидан билиб олдики, келини ишлайдиган мактабдаги бир «ҳотамтой» иккита енгил машинада келини билан Туркистонга бориб, зиёратдан кейин қайтишларида яна олиб келиб қўйиш шарти билан «бир кунлик меҳмон»ларни бошлаб келибди. Нима учун? Офтоб қаёқдан чиқибди?! Уни кўпдан буён соғиниб етолмаётган ойиси билан дийдорлаштириш мақсадида қилинганми бу ҳиммат-саховат, ё уриштириб томошаларини кўриш ниятидами?

Аввалги йили ёзда ўғли дастлабки таътилга келгач, катта қизини ёнига олиб, укасиникига борди. Укаси билан келинининг олдига «қиёмат қарз»ни қўйди: «Мана, манови — ўттиз минг — ўтган йилдан буён пул икки баравар қадрсизланди. Манавиниси — кийимларинг — Америка қитъасини бир айлаиб, кийилмай қайтиб келди. Мановилар бўлса, жиянининг сенларга атаган соғва-саломлари! Хўш, яна бирон қарзим қолдимми, ука, келин?» Шундай қилиб, укасидан қарзиниям узди.

Аҳмадали билағидаги соатига кўз ташлаб ўрнидан турди. Субҳидамдаги бутунги иш ниҳоясига етди! Шу жойда нуқта! Энди кийиниб, давлатнинг ишигаям бориш керак...

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Одатдагидек жамоат жам бўлиб нонушта қилишгач, аввал хотини кичкина қизини бошлаб мактабга йўл олди. Кейин икки катта қизи ишхоналарига чиқиб кетди. Ниҳоят, ўзи икки йил аввал ўғли таътилга келганида ўрнаттирган мустаҳкам темир эшикка қўшалоқ қулф уриб, ишига жўнади.

Ишхонасигача бирор қақирим одатдагидек пойи-пиёда кетди. Уйқудан туриб, икки соатча ишлаганингиздан кейин бундай пойи-пиёда юриш кони фойда, жоннинг роҳати! Ҳам миёни шабадалатасиз, ҳам ёзганингизу ёзадиганларингизни ўйлаб яна бир карра пиштасиз, ҳам бу шаҳри азимнинг йил сайин, ой сайин жамол очаётган кўрки-таровагини тамоша қиласиз! Энг муҳими, юриб ўйлайсиз — ўйлайверасиз, ўйларингиз баҳорнинг

шу сўнги кунларидаги эрталабки сарин ҳаводек бирам тиниқ, беғубор тортадики, асти қўйверасиз!

Бундан уч йил аввал уммон ортидаги мўъжизакор мамлакатга кузатиш арафасида у ўғли билан бир хонада уч-тўрт кун суҳбатлашди: бирга-бирга ўйлашди, кенгашди, ўтган кунларни эслашди, истиқболни тасаввур қилишди. Агар ҳаддидан ошиб, бадгумонликка берилган бўлса Худонинг ўзи кечирсин, ҳар қалай, ўғлига кўнглидаги энг пинҳоний ўйлар — ботиний кечинмаларини куйиб-ёниб изҳор қилди: «Мана шунақа, очиқ кўз билан қараганга бу жаҳон айвони кенг ва у бизгаям тегишли, ўғлим! Афсуски, биз «очуғни ҳам, «будун»ни ҳам, «отов»ни ҳам, бошқа кўпдан-кўп қадим туркий сўзларимизни ҳам унутиб қўйганмиз. Айни шу сабабдан Навонийни ўқиб тушунолмаймиз. Бир пайтлар бу туркий улуснинг қаламравида бўлган ерларни тасаввур қилолмайдиган, ҳатто ақлимизга сиғдирилмайдиган бўлиб қолганмиз! Америка қитъаси, ўша «Колумбия» билан «Габриэл Гарсиа Маркес» деганлари Колумб билан ҳозирги испан халқига бегона бўлса бордир, лекин бизга бегона эмас! Бегона бўлмайди ҳам! Фақат кейинги асрларда бизнинг дунёқарашимиз шу қадар торайиб кетди, тўғрироғи, атайлаб торайтирилдикки, энди кўзимизни каттароқ очиб, нуқта назаримизни қайтадан кенгайтириб олишимиз учун сал-пал зўриқишимизга тўғри келади. Бизга таянч нуқтаси бўла оладиган тийран нуқтаи назар керак! Форобий бобомиздек ўзимиз ҳам, сўзимиз ҳам, кўзимиз ҳам ўткир бўлиши керак! Беруний бобомиздек узоқни кўришимиз керак! Ибн Сино бобомиздек одам боласининг бутун чинчаловидан тортиб, туриш-турмуши, феъл-атвори, аҳвол-руҳиясини беш кўлдек билиб иш кўришимиз керак! Энг муҳими — ҳар қадамда хушёр туришимиз, сергак юришимиз керак, токи ҳеч ким бизни энди оёғимиздан чалмасин, пайимизни қирқмасин, тагимизга сув қуймасин! Токи бизнинг ютуқларимизни кўролмайдиган, кўрса ҳам шу юришимизни кўп кўрадиган бахилларнинг кўзи тегмасин! Шундай яхши ниятда, мана, уйимизда исриқ осилиб турибди. Сингилларинг яхши ният билан шу адрасмонни тутатади. Ўзлари кўзга яқин бўлгани сайин кўзмунчоқ тақади. Энди сен ҳам шу гапларимни ақлингга кўзмунчоқдек тақиб, қулоғингга кўррошиндек қуйиб олки, бу жаҳон айвонида сен инглиздан кўрқма, фарангдан кўрқма, русдан кўрқма, юнондан, арабдан, мўғулдан, хитойдан, бошқа бирон халқдан ҳам кўрқма, ўзингдан кўрқ, ўғлим, ўзингнинг ўзбегингдан кўрқ! Ўзиники ўзагини ўйиб, ўзидан ўзиб чиққан учқурнинг оёғидан тортиб, кўпқаридаги отдек бири-бирини ўздирмай, номарди мардини макр-ҳийла билан тузоққа илинтириб, зиндонга ташлаб, тил-лога бергусиз бошларни дорга осдириб, итдек ғажиб-еб, бахили саҳийни топтаб тақдирлаб яшашга ёмон ўрганган халқ бу! Айниқса, кейинги бир ярим асрда бу халқнинг феъли ёмон айниди. Шундай айнидики, ҳаливери аслига қайтиши амримаҳол! Шу кеча-кундузда ўзбекнинг кушандаси йўқ, агар бор бўлса, у ҳам ўзбекнинг ўзидир! Шунинг учун йўлинг-да дуч келган ҳар бир ўзбекка сир бой бераверма! Дилингдаги сирингни Сирдарёдек оқизиб қўйма! Сирни сирга улай олсанг ула, фақат бошқаларга улашишда эҳтиёт бўл, уқдингми, улим?!

Худога шукр, мана, эс-ҳушинг жойида эканки, Ўзбекистонимизнинг ёш математиклари орасидаги мардона танловда ўзиб чиқдинг. Бу танловда, ўзинг бир чеккасини кўрдинг, менинг зарарим тегса тегдики, фойдам теккани йўқ! Эрта бир кун чет элда ўқиётган талабалар ўртасидаги муомала-муносабатлар хорижда ҳам, Ватанга қайтиб келгандан кейин ҳам рисоладагидек силлиққина бўлади деб ўйлама! Рақобатсиз тараққиёт йўқ! Лекин рақобат мардона, Ҳазрати Инсоннинг шаънига ярашадиган бўлиши керак! Ўзинг талабгор бўлиб шу улкан майдонга тушдинг, ўндан енгсанг ҳам, енгилсанг ҳам бош-кўзингни омон-эсон олиб чиқишинг керак! Мард бўлиб бориб, мард бўлиб қайтишинг керак! Жўмард-танги ўзбекнинг шаънини кўтаришга ҳолинг келса кўтар, лекин уни ерга уришдан эҳтиёт бўл! Унутма, улим, сен Соҳибқирон Темур ва Заҳрирдин Бобурнинг зурёди, «Тоғ Маҳал»дек мўъжизани қурдирган Шоҳ Жаҳоннинг бобоси, Ҳиндистондек мамлакатни гуллатиб-яшнатиб, обод қилган Акбарнинг ёнида «Али» деган яна бир қутлуғ отни зимманга кўтариб юрибсан! Илоё бу қўшалоқ от сенга ҳеч қачон оғирлик қилмай! Ёнингдаги ўзингдек қорақўз ўзбекка яхшилик қилиш қўлингдан келса — қил, келмаса, ақали ёмонлики соғинма! Яхшиларни сиғдирмайдиган феъли тор, ичи қора, кўролмас ўзбек бўлса, уни яхшилик билан кенгликка бошла, ёруғликка олиб чиқ, токи энди қоронғу кечадан ёруғ кундузга қараб юрайлик, аксинча эмас!»

Худога шукр, мана, уч йилдики, ўғли унинг изҳори дилини тўғри тушуниб, панд-насихатларига оғишмай амал қилиб, ишончини оқлаб, умидини ушатиб келяпти, илоё кўз тегмасин! Биринчи йил таътилга келганида «Бошқа ўзбекистонликлар ҳам ўқиб, ҳам ишлаяпти, савдо-сотик қиялпти, қўшимча пул топишяпти, ада, мен ҳам шундай қилсаммикин?» дея маслаҳат сўради. Лекин Аҳмадали ўғлини бу шаштидан қайтарди: «Қўй, болам, бошқалар ўзларни томанда ташлади деб сен ҳам ташлама! Ишга алаҳсимай ўқийшингни бил! Худо шу ўқишдан топган-тутганингни баракасини берсин!» Ўтган йили ёзда келганида тагин шу мазмунда гап кўзгади: «Ўқишларим ёмон кетмаяпти! Математика ҳам, иқтисодиёт ҳам, бошқа фанлар ҳам жойида! Фақат Ўзбекистондан ёлғиз мен ишламаяпман. Учинчи йил ишласам девдим. Мўлжалимда уч иш бор: бошқа ўзбеклар қатори ошпазлик, қабулхонада иш юритувчилик, кейин бошловчи талабаларга математикадан қўшимча сабоқ берадиган мураббийлик?» Аҳмадалининг кўзлари дафъатан ярқ этди. Ўзини имкон қадар совуққон тутиб ўғлига йўналиш берди: «Аввалги икки ишни қўй — бизнинг шаънимизга муносиб эмас! Лекин учинчи ишни ўйлаб кўрса бўлади». Орадан бир оз вақт ўтиб, учинчи йилги ўқшга кетган ўғлидан электрон почта орқали хабар етиб келди: «... Ишлай бошладим, ада! Йигирматача талаба, кўпчилиги турли мамлакатлардан келган, ора-

ларида америкалик инглизлар ҳам бор!..» Ўрганча қизи компютердан кўчириб олиб келган хабарни ўқиб йиғлагиси келди. «Худога шукр! — деди юраги тўлиқиб. — Йигирма икки ёшида ўзидан тўрт-беш ёш кичик америкалик инглизга инглиз тилида математикани ўргата бошладими, мана буни «отаўғил» деса бўлади! Йўқ, «бобосининг невараси», аниқроғи, «бобожонининг чевараси» деса бўлади!»

Ха, Худога минг қатла шукрона айтса арзийдики, Аҳмадали ёлғиз ўғилдан ёлчиди! Биринчи йили таътилга келганида олтовлон аэропортдан уйига қайтиб, меҳмонхонада давра қуришга, аввало ўзига аталган — у етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган (кейинчалик маълум бўлишича, юз доллар турадиган — «Элита» дўконидан олинган!) антиқа туфли билан бир даста пул (доллар! Биринчи, йўқ, иккинчи кўриб туриши, Худо ҳаққи! Бирор йил аввал ўғли кетаётганида амал-тақал топган «эллитаклик»дан бир дастаси!)ни олдига қўйди: «Мана, ада, сизга! Анави докторлик ишингиз... «беш юз бетлик қўлёзмаингизни шу пулга қўлга илингулик китоб қилиб чиқарса бўлармикин?» Бу гапларни эшитиб ўтириб, Аҳмадалининг бутун вужудида титроқ турди. «Худонинг мен ғарибга сендек ўғил берганига шукр! — деди юраги тўлиқиб. — Шу гапларни айтганингга-ку, минг қатла шукр! «Адам ялангоёқликдан бир йўла қутулсин!» деган ниятингизга тушунми турибман. Бироқ бу туфлини Худо хоҳласа, уйланганингга ўзинг киярсан! Пулларни эса, китобимни чиқаришга ишлатолмайман! Мен қўлимдан келган ишмини қилдим, энди бу халққа агар тил билан мантқ керак бўлса, эртадир-кечдир ўзи ёруғликка опчиқиб олар! Бу пулларингга... яхши-си, йигирма йилча аввал пешонамизга битган шу ватанни би-йр обод қилайлик!»

Фалсафа фанининг шарофати билан шаҳар марказидан тўрт хонали уй олган бўлса, ўғлининг ҳиммати билан бу уй обод бўлиб ярқиради. Бойвачча ва ўртаҳол кўшнилари, ҳамюртлари, ҳатто укасида алақачон бор бўлган замонавий жиҳозлар: қурама девор, мусика маркази, видео ва ҳақозоларни, ниҳоят, улар ҳам кўрдилар! Айниқса, «видео» деганлар! Замона зайли билан дунёга келган бу ғаройиб мўъжиза шунақанги жоннинг ҳузури эканки, ёстиққа ёнбошлаб-аб кўк чойни хўплаган кўйи истасангиз — АҚШга сайр қиласиз, истасангиз — Арабистонга, истасангиз — Ҳиндистонга! Мўъжизагина «кассета» деб аталувчи тилсим ёрдамида қўл-оёғингиз бўлмаса-да, нигоҳ-назарингиз жаҳоннинг исталган бурчигага етаверади! Ношукр банда Гавҳар бу ҳузурижоннинг белига тепди: «Рангли телевизоримизга нисбатан ҳажми кичикроқ экан-да! Олгандан кейин бир йўла кўримлироғи — кўзга кўринадиганроғини олавермасизлар-да! Асли ёнларингизда дўконга бирга борсам бўлар экан!» Хотинини ношукрликдан қайтариб, инсофга қақриди: «Мусулмончилик — астачилик, онаси! Ҳозирча шунисига кўз тегмасин деб тур! Насиб қилса, каттароғиям бўлар! Ҳали йигирма йилдан буён дурустроқ таъмирланмаган уйни киши кўргулик қилиб, тўйга тайёрлаш осонми?!» Айни лаҳзаларда кўнгли хонадонга эмас, жаҳонга талпиниб тургани боис, ёнида ўтирган ўғлига синовчан тикилди: «Ойингнинг гапиниям, видеониям қўя туриб, ўз кўзларинг билан кўргандан айтчи, қани? Чиройли гап айтма, иложи бўлса, қойил қолдирадиган гап айт!..» Ўғли шуни кутиб турган эканми, видеони тўхтатиб, «таалабларга мувофиқ» завқ-шавқ билан гапира кетди.

Ўғлининг гапларини тинглаб, унинг дунёқаршидан — дунёга очик кўз билан кенгроқ қарашидан кўнгли тўлди. Худо хоҳласа, тагин ўтгиз йилдан кейин — унинг ёшида ўзи китоб билан забт этолмаган жаҳонни ўғли ҳисоб билан забт этса эҳтимол! Фақат бу дунёқарашни керакли томонга тўғри йўналтира олса бас!.. Нью-Йорк, Мехико, Токио, Бомбей каби йирик шаҳарларда бутун Ўзбекистон фуқароларига баробар аҳоли қандай қилиб яшаб турибди? Япон халқига Ўзбекистон ҳудудидан кичикроқ, табиий бойликлари ҳаминқадар заминда сон жиҳатидан ўзбек халқидан қарийб ўн баробар кўпроқ бўлиб яшаган ҳолда «япон мўъжизаси»ни жаҳоннинг кўзига кўрсатишга имкон берган асосий куч нимада? Дарсдан бўш пайтларингга шундай жаҳоншумул масалаларга ҳам ўзингча жавоб топсанг ёмон бўлмасди, ўғлим!

Иккинчи йил ёзги таътилга келганида ўғли бу масалаларнинг моҳиятига ҳам етиб бора бошлаганини аён кўрсатди: «Айтсам ишонмайсиз, ада, Америкада ота-оналар ўз фарзандларини болалигиданоқ мустақилликка — мустақил ҳаётга ўргатар эканлар! Ёнимдаги ҳамхонам Жейсон мендан икки ёш кичик, лекин ҳам ўқиб, ҳам ишлайди, мустақил яшайди. Ўзининг шахсий компютери, машинаси бор! Европа мамлакатларини бир сизга саёҳат қилиб чиққан! Ҳаммасига ўзи ўз кучи билан эришган! Японлар ҳам, немислар ҳам, французлар ҳам, жамики тараққий этган халқлар ҳам шундай: болалигиданоқ мустақил ҳаётга ўргатилади! Бизда бўлса аксарият отаалар ўғилнинг қўлини маҳкам ушлаб олган — қўйиб юбормайди! Ўғли ўттизга кириб, ўзи ота бўлса ҳам, унга «Бола-да!» деб қарайди! Менимча, ҳамма бало мана шундай қарашларда, ада!»

Дарҳақиқат, балонинг боши мана шунда, айниқса, кейинги асрларда ўғил-қизларимизни боқиманда, муте қилиб тарбиялайдиган бўлиб қолганимизда! Ўғил-қизларимизни мустақилликка, мустақил фикрлаш, мустақил ҳаёт кечиршига ўргатмаслигимизда! Дарҳақиқат, «Аминманки, келажақда башарият олдида турган ҳар қандай муаммолар тарбия воситасида ҳал қилинади» деганида буюк ҳинд мутафаккири рост ёзган экан! Бу мутафаккир Ҳиндистоннинг қарамлиги шароитида Шантиникетонда шахсий университет очиб, талабаларни қарамлик шароитида мустақил фикрлашга ўргатганида жуда-жуда олисларни кўзлаган экан!

Худога шукр, ёлғиз ўғли отасининг зўрлаб тикиштириши, зўравонларча дакки-дашномлари билан эмас, ўз ақли билан ҳаётий хулосага — мустақил фикрга келибдими, демак, у ҳам ўғлига тўғри тарбия берибди! Уни ўз эркига қўйиб, фақат энг зарур пайтдагина тегишли йўналиш бериб, тўғри иш қилибди! Энди ўғли, худо хоҳласа, кам бўлмайди, ўз нонини ўзи топиб ея олади, ўз йўлини ўзи топиб кета олади!.. Энди уч қизини МУСТАҚИЛ ҲАЁТга тайёр ҳолда тенггини топиб узатса!..

Бундан беш-олти йил аввал — оиласидаги иқтисодий танглик авж нуқтага кўтарилган пайтда дастлаб махсус мактабда ўқиётган ўғлини бирон ўсмирбоп ишга жойлаб қўймоқчи бўлди. «Бекорчидан худо безор». Ўғли айрим қўшниларининг болаларига ўхшаб бекорчиликдан қинғир кўчаларга кириб кетмасин-да, бирон фойдали иш билан машғул бўлсин! Ноннинг қадрини нон топиш машаққатини татиган билади. Ўғлибоп иш тополмай устачилик ишларида ёнида олиб юрди. Тўғриси, ўқишга иштиёқи баланд ўғлини ишга кўпма чалғитгиси келмади. Лекин қизлари... Қиз боланинг ўзигина эмас, қўли ҳам гул бўлмоғи керак! Каттаси — ўн тўрт яшар, кейингиси — ўн икки яшар қизини етаклаб ёнларидаги модалар уйига чиқди. Ўзи қачонлардир шим тиктириб, қадрдонлашиб қолган ўта маданиятли бир рус аёлига уларни таништирди: «Худо хоҳдаса, шу қизларимни чеварликка ўқитиб, уч-тўрт йилдан кейин сизга шоғирдликка топшириш ниятим бор. Ҳозирнинг ўзидаёқ орасининг кўмаги билан қўллари ишга келишиб қолган. Шуларга вақти билан маслаҳат-у йўналиш бериб туrolмайсизми?» Аёл бажонидил рози бўлди. Чикитта чиққан лахтаклару қийқимларни ҳам маслаҳатга қўшиб бериб турди. «Мана, она қизларим! — деди юраги тўлиқиб. — Ота-боболаримиз «Хунардан унар» деганлар. Қиз бола учун хунарларнинг гулгожи — чеварлик! Агар ўзим — китоб билан, ўғлим — ҳисоб билан шаҳар ололмасак ҳам, худо хоҳдаса, сенлар нина билан оларсанлар... Тиниб-тинчиманган бибиларимиз бир пайтлар нина учуда шунақанги мўъжизалар яратганки, бу ўзбекининг миллий кийим-кечаклари!.. Афсуски, ҳозирча музейлар билан раққосаларнигина безаб турибди. Агар замона зайлига қараб — минг йиллик анъаналаримизга асосланган янгича миллий либосларимиз яратила бошланса борми! Париждаги энг зўр модалар уйдан ҳам: зўрроқ модалар уйи шаҳри азимнинг қоқ марказида бўлади!»

Худога шукр, орзуларининг бир чеккаси ушала бошлади иккала қизи чеварлик мактабини имтиёзли диплом билан битирди. Иккаласи ўша аёлнинг қошида — модалар уйида ишлайди. Шунақанги бежирим кўйлақлар, костюм-шимлар, нимчалар, ҳаттоки курткалару пальтолар тикмоқдаларки, кўриб ҳавасинг келади. «Қўлларинг дард кўрмасин, она қизларим! — алқайди Аҳмадали уларнинг тикканларига қараб. — Худо хоҳдаса, хунар билан эрта бир кун борган жойларингда ҳам ҳаммаша ризқларинг бутун бўлади! Хорлик-зорлик, муҳтожлик нималигини билмай яшайсанлар!»

Шу хунарларининг шарофати билан ойиларини ҳам, сингилчаларини ҳам мавриди билан янги либосларга ўраб-чирмашаяпти. Ўзлари ҳам ёмон кийинмаяпти. Сеплари бутланяпти. Акалари ўқишни битириб келганида кийдирилган бир сира оҳорли кийим-саруполари ҳам тахт! Айни чоғда, иккаласи баравар тўқимачилик институтида сиртдан ўқимоқчи. Тайёргарликлари яхши... Илоё ниятларига етишсин! Илоё бахтлари очилсин! Ўғил-қизларининг қаҳди-камолини кўриш насиб қилганига шукр, энди уларнинг бахти-тахтини кўриш, қўша-қўша тўйлару-неваралар кўриш илоё ўзларига ҳам муяссар бўлғай!

Аҳмадали қўлида шундай тилақлар билан қадрдон ишхонаси - Фалсафа ва ҳуқуқ институтига қадам қўйди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

У бўлимга кириб келганида одатдагидек Тошмат акаси «хонани обод қилиб» ўтирган экан!

Бекорга отаси «Тошмат» деб от қўймаган. Чўнтагидан бир тийин чиқса нақ шайтонлаб қолади. «Наҳанг»дай текин бўлса ҳар қандай луқмани, ҳатто тошни ҳам ямламай ютиб, ҳазм қилиб юбора олади! Бунинг устига, бўлимнинг тўридаги ўрнига тошдек қотган-қолган. Мана ўн йилдан ошибдики, ўзи — мантиқ бўлимининг мудирини, ундан беш-олти ёш катта бу фан номзоди — бўлимнинг якка-ягона катта илмий ходими. Шунақанги антиқа нусха, адабиёт ва санъат аҳлининг атамаси билан айтганда, «тип»ки, асти қўяверасиз! Афсуски, Аҳмадали ёзувчи ё рассом эмас. Йўқса биринчи гада шу одамнинг қиёфасини ёзиб-чизган бўлар эди. Дарвоқе, бунга алоҳида зарурат ҳам йўқдек. Бундай ноёб нусхаларни жаҳон адабиётидан, айниқса, рус адабиёти билан испан адабиётининг олтин даврларидан истаганда топа оласиз!.. Бўлимнинг «ас»ларини кўриб, «ассалому алайкум» дея кириб келган ҳар бир киши «Аҳмад билан Тошмат»га қараб турли хаёлларга бориши, пайров қилиши тайин. Синашта файласуфлардан кимдир хонага қадам қўяр экан, «Ҳа, Аҳмад билан Тошмат, ўтирибсизларми, ака-ука бўлиб?» дея ҳол сўрайди. Кимдир жумлали охирини ўзича таҳрир қилиб айтади: «Иван Иванович билан Иван Никифоровичга ўхшаб?» ва ҳақозо. Бу ўхшатишларда нуқсон бўлса бордир, лекин жон ҳам бор!

Эсида, бундан беш йилча аввал (ўшандаёқ лаборантнинг ўрни қисқариб кетган, кичик илмий ходимнинг ўрни эса, ҳозиргидек бўш эди) институтга янги директор келди-ку! Эртасигаёқ Тошмат акаси бўлимда ўтирган уч-тўртта «қунда-шунда меҳмон»лар олдида гап берди: «Сув оқару тош қолар, Ўсма кетар, қош қолар» Мен сизларга айтсам, бу институтга директор ҳам, бўлимга кичик илмий ходим ҳам келади-кетади, бироқ Аҳмадали икковимиз кўз билан қош бўлиб қолаверамиз!» Бу совуқ шамол нима мақсадда эсиб қолганини яхшигина билгани боис Аҳмадали учуруқнинг устидан тошдек босиб тушадиган оғиргина гап, юзаки қараганда эса, енгилгина ҳазил қилди: «Кўликда эмас, бирликда айтаверинг, акагинам! Ё кичик илмий ходимларнинг тагига сув қуйиш бўйича маҳорат тўплаб, энди менинг тагимга сув қуймоқчимисиз?» Тошмат акаси оёғи қуйган товукдек питиради: «Тагингизга сув қўймайман-у, биров олий мақом жойларга кўтариб юборсамми деб турибман-да?» Акасининг мақсади ойдинлашгани учун ўзининг муносабатини ҳам ойдинлаштириб қўя қолди: «Раҳмат, акам! Кўтариб уришларнинг кўпини кўрганмиз,

кўриб юрибмиз! «Фақир — панада» деганларидай, мен ўз жойида ўтирибман. Ўзингиз ҳам жойингизда ўтириб, докторлик ишингизни қилсангиз яхши бўлармиди, акагинам!»

Тошмат акаси, мана, нафақа ёшига яқинлашиб қолди, докторлигини тезроқ битириб, химоя қилишга ҳушиям, ҳафсаласиям, кучиям йўқ, буёғини сўрасангиз — вақтиям йўқ! Бошқа ҳамма нарсани, айниқса, институтнинг қай бурчида нима гап бўлаётганини беш қўлдек билади. Ҳойнаҳой бу гапларни буёқдан — уёққа, уёқдан — буёққа ташийди, йиғиб-йиғиштириб, қайларгадир топширади, кейин гап ейди! Бола-чақасини ҳам шу гап билан боқади. Фақат докторлигини қачон тугатиб, қачон химоя қилишини билмайди. Сўрасанг, кўзларини жовдиратиб мумсикланади: «Энди биз от билан туя бўлармик! Шу жойдан номзодлигимизча ном қозонмай нафақага чиқамиз, шекилли-да!» Ҳолбуки, Аҳмадали яхшигина билади: ном қозониш, олим сифатида доврўқ таратиш, шунга ўхшаш аста-саю дабдабаларнинг бу одамга бир пуллик керагиям йўқ! Ўзининг ҳар бир қадамини кузагиб, зарур бўлса, кўнглига қўл солиб, гап ковлаб, гапдан гап чиқариб ўтираверса — кераги шу! Ҳатто энг номатлуб жойларгача ортидан эргашиб бораверади. Ишқилиб, ҳид олиб турса бўлган!

Кунлардан бир кун иш билан шошилиб чиқиб кетдию йўлда керакли нарсасини унутиб қолдиргани ёдига тушди. Хонага қайтиб кирса, Тошмат ака унинг жойида ўтирволиб, энгашганича очиқ ғаладонларини кавлаштиряпти! Аҳмадали сир бой бермай ҳазиллашди: «Янги касби-корлар муборак бўлсин, акагинам!» Лекин «акагинаси» сир бой берди: қаттиқ довдираб-эсанкираб ўрнидан турди-да, ўзича мингирлади: «Нима ёзаётган экансиз деб қизиқиб...»

Очиқ-ошкор гапдан энсаси қотди. Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас экан! Оддийгина хонаки исковчи деб юрса, ўқийдиган-ёзадиганга ўхшайди-ку! Одам боласиям шунчалик майда, шунчалик паст бўладими?! Лекин тагин сир бой бермади: «Қизиқсангиз, энди ўзим ёзган ҳар бир жумламни сизнинг назарингиздан ўтказиб тураман, кавлаштириб қийналиб ётманг, хўпми, акажон?..»

Ўшандан буён, мана, бир неча ой ўтди, Тошмат акаси, гарчи сохта такалуфни яна-да қуюқлаштирган бўлса-да, Аҳмадали ўзича аниқ-тиниқ кўриб-билиб турибдики, ич-ичдан зил кетиб юрибди. Иложини топса-ю сирни фош бўлмасин деб уни бир замонлардагидек «халқ душмани» сифатида қарсиллатиб оттирса, «кофир» деб дорга остирса, хуллас, бутун оламга ёмонотлик қилиб хуморини тарқатса!

Аҳмадали қуюқ саломлашиб жойига ўтиргач, Тошмат акасига синовчан тикилди:

— Атроф-жавонибда тинчликми, акагинам? Тинчитиб ўтирибсизми, кенг уйнинг келинчаги бўлиб?

— Тинчлик-тинчлик. Кичик илмий ходимликка талабгор қиз келиб кетди. Эртага тагин келар экан!

Синовни яна-да кучайтирди:

— Қалай экан? Эндигина ўқишни битирган қиз бўлимга сивармикан? Сизнингча, ўсиб-униб, туп қўйиб-палак ёзиб кета оладими? Мантиқ фанининг юки қиз боланинг елкаси билан миясига оғирлик қилмасмикан?

— Елкаси билан миясини қайдам, оёқ-қўли чаққонгина, ўзи тиришқоққинага ўхшайди.

Аҳмадали «синов»га нуқта қўйиб, деразага кўз тикди. Мана, ўн беш йилдирки, бўлим кичик илмий ходимга ёлчимайди. Ҳобуки у Аҳмадалининг ўн беш йил аввал — шу акасининг ўрнига ўтганида тарк этган кадрдон ўрни! Ўзи учун мантиқшунослик фанининг эшигим-бешиги деса бўладиган жой! Вақтида ўрнига ҳам ақли бутун, ҳам кўнгли тоза бир укасини тавсия қилган эди, худога шукр, у ишончини оқлаб, уч йилда номзодлигини битириб, химоя қилиб, учирма бўлди. Кейинчалик докторликниям химоя қилди, ҳозир педагогика университетига кафедра мудури. Ўшандан кейинги кичик илмий ходимлар келади-кетади, келади-кетади. Кетганда ҳам, кўпинча учирма бўлмай, темирқанот ҳолида кетади. Айниқса, кейинги беш-ўн йилдагиларни шу Тошмат акаси сивдирмади. Ковлайди, ўтирса — ўпоқ, турса — сўпоқ дейди, ақл ўргатади охири бездириб, паттасини кўлига тутқазади.

Қани энди шу акасининг ўрни-ю анови бўш ўринга мантиқнинг тоғдек оғир юкини зиммасида даст кўтара оладиган бақувватроқ елкадошлар келса. Бу тақлифни Ҳамидулла Худоёровнинг олдига кўндаланг қўйишнинг вақти-соати келмадимикан? Директор унинг йўриғини қўллаб-қувватлаганида ҳам, бу акахони «Ҳа,майли» деб муддатидан аввалроқ нафақага кетишга рози бўла қоладими, ё бутун институт, Аҳмадали, ҳатто Фалсафа жамиятини лойқалатиб ташлайдими,

У ўзи учун шу кеча-кундуздаги энг мушкул муаммолардан бирини ечолмай боши қотиб ўтирган эди, эшиқдан олтмиш ёшлардаги салобатли бир одам ёнида ўттиздан ошган, кўринишдан зиёлигина йигит — ҳойнаҳой ўғли билан кириб келди. «Аҳмадали Бобоҷонов сизмисиз?» деб сўради. Аҳмадали «Ҳа, мен» дея одатдагидек илтифот қилиб ўтиришга жой кўрсатди:

— Келинг, оқсоқол, хуш кўрдик!

— Хушвақт бўлинг, ука!

Меҳмонлар атрофга аланглаб андак жим қолишди. Аҳмадали ичида «Бошланди!» дея ўйлаб, уларга синовчан тикилди. Ота ўғлига бир кўз ташлаб олиб, ниҳоят, тилга кирди:

— Биз бир тақлиф билан келувдик, сизга жўнатишди.

— Қандай тақлиф экан? Мантиққа боғлиқми?..

— Бевосита мантиқ хусусида деёлмайман-у, лекин шунга яқинроқ. Мана, куз бошида

ҳар йили Ўзбекистон давлат мустақиллигини байрам қияпмиз. Мен ҳам бу улкан санани муносиб кутиб олиш учун ўз ниятимни қоғозга тушириб, ёзиб-чизган эдим, кўринг-чи!..

Аҳмадали қария узатган саккиз буклоғлик қорозни харитадек ёзиб, кўз югуртирди. Янги «Зижи Кўрагоний»ми, нима бу?! «Харита»нинг ўртасида «Одам Ато» билан «Момо Ҳаво» деган ёзув! Бу ёзувнинг атрофида номлари Қуръони каримда зикр этилган пайғамбарларнинг исми-шарифлари. Уларнинг атрофида муқаддас китоблар..., шариф шаҳарлару азиз-авлиёларнинг номлари! Ўзини имкон қадар совуққон тутиб сўради:

— Нима бу, оқсоқол, тушунмадим?

Меҳмон ёзган-чизганларини шарҳлай кетди:

— Нимасига тушунмайсиз, ука! Кўзга шундоққина кўриниб турибди-ку! Бир зиёратгоҳ бунёд этилсаки, унда бутун башариятнинг тарихи билан замона зайли жамулжам бўлса! Шундай жамулжам этилсаки, бутун жаҳондан Ўзбекистонимизга зиёратчилар оқиб келса! Хўш, шу таклифимда мантиқ борми?

Аҳмадали ота-болага синовчан тикиди. Кўклам пайтида бу жойда гулғон ўйнаб қолади-ганлар тоифасидан эмас! Эс-хушлари жойида. Ниятлари холис. Лекин... Одатдагидек кўз қири билан Тошмат акасига қаради: Акаҳони олдидаги қўлёмзани ўқигандек бўлиб, аслида, қўш қулоғини динг қилиб, «Қани, бунисига нима деркин?» қабилида пойлаб ўтирибди. Нияти беғараз отаҳоннинг кўнглига оғир ботмайдиган қандай гап қилса бўлади? Яхши ният — ярим давлат, албатта, лекин давлат бутун бўлиши учун яхши ниятнинг ўзигина кифоя қилмайди-да! Бутун башарият тарихидаги не-не алломалар жаҳоннинг қойилмақом улгисини, ҳозирги илмий атама билан айтганда, «модел»ини яратишга интилиб келганлар. Жамики мўъжизалар аввало шундай қутлуғ ниятларда яратилган. Қатрада қуёш акс этганидек, биргина асарда бутун жаҳонни акс эттириш, мўъжазгина улги, тарх, намуна, қолипга бутун жаҳонни зичлаб сиғдиришга ҳаракат қилинган! Тожмаҳал, Эйфел миносаси, Озодлик ҳайкали ва ҳоказо ибрат намуналари ҳам! Лекин бу акам қай иш қуроли билан қай шаклда қандай мўъжиза яратиб, оламни ўзига ва Ўзбекистонга мафтун-маҳлиб-этмоқчи? Модомики шу саволга жавоб мужмал экан, бир қарашда бамаънидек туюлувчи таклиф заминида мантиқ йўқ-да!

Аҳмадали меҳмонга қайта бошдан синовчан тикиди. Ҳойнаҳой бутун умрини жуғрофия ўқитувчиси сифатида ўтказган чинакам зиёли, оққўнғил, истараси иссиқ, юзида фаириштаси бор одам! Ўзи қарисаям кўнгли ёш эканки, мана, ўйлаб, фикрини ёзиб-чизиб келибди...

— Касби-корингиз нима, отаҳон?

— Ўқитувчилик эди. Ота касбини манови ўғлимга топириб, ўзим қарилик гаштини суриб юрибман. Бироқ шунда ҳам бекор қолмай Ўзбекистонимизнинг буюк келажига ўз ҳиссамни қўшай деб...

Аҳмадалининг дили яйраб, юраги тўлиқди. Бундай нияти холис, кўнгли ёш, тиниб-тинчиманган, хулаас, яхши одам ҳар куни бу даргоҳга келиб-кетувчилар орасида, афсуски, кўпчилик эмас! Қани энди бу одам билан баҳузур гурунглашиб, бамайлихотир тасаввур ва тахайюлга эрк бера олса! Начора, ўйлайман деганга ўй кўп бўлганидек, ишлайман деганга иш ҳам кўп! Қолаверса, бир кунга мўлжалланган бир олам ишлари... ҳали эндигина бошланяпти! Шу боис гапни қисқароқ қилишга мажбур бўлди:

— Таклифингизда мантиқ, яъни, жон бор, ака, бироқ тана, шакл-шамойил йўқ-да! Яхши ниятингизни қай шаклда рўёбга чиқармоқчисиз? Ёзган-чизганларингизга қараганда, шаҳар-созлик соҳасига ўхшайди, тўғрими? Меъморлар уюшмасига бориб кўринг-чи, балки уларга бирон нафи тегиб қолар? — Шундай дея ота-болага борар манзилларини тушунтирар экан, кўчагача кузатиб чиқди. Чека туриб ўзича ўйлади: ота-боболаримиз «фикрдан фикр туғилади» деганлар. Афсуски, бизда жамоатчилик фикрини ўрганиб, улар орасида қимматлисини ажратиб, амалиётга татбиқ этувчи тузуқ ижтимоий фикр маркази йўқ, ижтимоий рухшунослик фани яхши ривожланмаган. Бу фанни жаҳоний миқёсларга олиб чиқадиган ўз Фрейдларимизу Спонсерларимиз бўлиши учун, эҳ-ҳе, қанча куч керак! Агар ҳар бир ўзбек бири-бирига самимий-беғараз, меҳр-муҳаббат назари билан қараганида эди, Тож Маҳалдек муҳаббат қасри Ҳиндистон эмас, Ўзбекистон заминида қад ростлаб турган бўлиши эҳтимол эди! Худо билади, Меъморлар уюшмасида бу ота-ўғилни қандай кутиб олишар экан?..

У хонага қайтиб кирганида қулай пайт пойлаб турган Тошмат акаси савол билан қарши олди:

— Шундай қилиб, ўғлингиз қачон битириб келади, Аҳмадали?

Кошки бу одамга «Нима ишинг бор?!» деб бўлса! Саволни эшитмасликка олиб индамаслик яна ноқулай. Ўрнига ўтирар экан, оралик йўл қидириб ҳамхонасига тикилди:

— Нима эди?

— Қайтишга шопилмай, шу ёқларда яна уч-тўрт йил ишлаб, қўйни-қўнжи тўлиб келса, сизгаям, ўзигаям яхши бўлармиди дейман-да! Ҳозир келганида нима қилади? Ўзингиздек ойликчи бўлиб, тийин санаб юрадимиз?

Аҳмадали, айниқса, кейинги бирор йил ичида бу мазмундаги маслаҳатларни кўп эшитди. Чет элда ўқиётган — ўғли, уни кўзлари тўрт бўлиб кутаётган — ўзи, бошқаларнинг нима ишлари бор бунга?! Қолаверса, бу акаси-ку, «Қани, нима деркин?» қабилида ўсмоқчилаб турибди. Энг беғараз маслаҳатгўйлари ҳам, аслини олганда, жуда-жуда хом ўйлайдилар! Худого шукр, ўғли уч йил мустақил Ўзбекистон давлатининг ҳибзи-ҳимоясида ҳеч нимага зорикмай ҳам билим олди, ҳам дунё кўрди! Эртага ўз кунини ўзи кўриб, бегона мамлакатда ёлғиз тақдир билан юзма-юз бўлиб яшай бошласин-чи! Бегона юртда паноҳсиз ва ҳимоясиз яшашнинг ўзи бўладими?! Энг муҳими — ўғли юртга қайтиб, нафақат ота-онаси, бутун Ўзбекистон давлатининг умидини ушатиш ўрнига нега энди пул

топиш кўйига тушиб кетиши керак?! Чет элга бориб ишлаб, емай-ичмай — ризқидан қийиб, ўзини томоқдан қисиб, бир йилда йигирма-ўттиз минг доллар йиғиб келаётган «тадбиркор», майли, билганини қилсин, қандини урсин, топгани ҳалоли бўлсин, лекин унинг ўғли артист бўлмаганидек, бунақанги тадбиркор ҳам бўлмақчи эмас! Акасига сир бой бермай гапни қисқа қилди:

— Маслаҳатлари учун ташаккур, акагинам! Ҳар қаллада ҳар хаёл!

Яхшиямки, шу пайт қотиба қиз эшик очиб бош суқди:

— Аҳмадали ака, сизни Худоёров чақирвоттила!

У одатдагидек кўзойнаги, ён дафтари билан қаламини қўлида тутиб бошлигининг олдига кириб борди. Директор саломига алик олиб:

— Келинг, ука! — дея жой кўрсатди. Кейин синовчан тикилди: — Кеча академиямизнинг умумий йиғилишида кўринмадингизми?

Аҳмадали хижолат бўлди:

— Бундай йиғилишларда асосан раҳбарларга тааллуқли гаплар бўлади деб... зарур бир ишим бор эди. — Азбаройи узр маъносиди айтилган гапларидан қутилмаганда бутунлай тешқари маъно чиқиб қолгандек туюлди. — Фалсафага, айниқса, мантиққа тааллуқли бирон гап бўлдими ё?

Ҳамидулла Худоёров ўриндиқда ястаниброқ ўтириб, ёвқур қараш қилди:

— Бўлмади-да! Ҳолбуки бўлиши керак эди! Сиз ҳам энди, ука, «фақир — панада» деб ўзингизни четга тортавермай, майдоннинг ўртароғига дадилроқ тушинг, хўпми? — Даъват Аҳмадалига нашта қилди. Нима, машҳур масалдаги бу оққуш, «Қисқичбақадек аравани ерга эмас, ё сувга, ё осмонга торт!» демоқчими? Умуман, кўрсатмами, маслаҳатми, танбехми бу? Нима дейишни билмай жимгина турган эди, Худоёров давом этди: — Энди гап шу, ука! Мен эртага бирор ҳафта Хоразмга, кейин Қашқадарёга кетяпман. Шунгача сиз... эртага Шермуҳаммад Отабоевичнинг олдига боринг-да, у кишининг маслаҳатларини олинг! Кейин мен келганимда фалсафа, айниқса, мантиқ фанини ривожлантириш бўйича аниқ таклифларингиз билан олдимга кириг! Тушунарлими? Шермуҳаммад Отабоевичга меъдан салом айтиг!

— Хўп бўлади, домла! — дея Аҳмадали ўрнидан турди. — Сизга оқ йўл! Сафарингиз беҳатар бўлсин!

— Раҳмат! Дарвоқе, яна бир гап: биласиз, Шермуҳаммад Отабоевич катта олим, қолаверса, ҳаётий тажрибаси бор! Сиз билан биз у кишининг ёшига етамизми-йўқми, буёғини худо билади. «Акажон, сиз яхшисиз!» деб тажриба ўрганишимиз керак! Маъқулами?

— Маъқул!

Ҳамидулла Худоёров уни эшик олдида тўхтатди:

— Манови кўлэмангиз... — Аҳмадалининг кўзлари ярқ этиб очилди. Ниҳоят! Икки хатлаб ортига қайтди, лекин ўтиролмади:

— Уқиб чиқдингизми, домла?!

— Ҳа!

— Фикрингиз?..

Ҳамидулла Худоёров кўлэзма солинган ғилофни узатди:

— Ичида... — Шундай дея мийғида кулди. — «Ичиндаги ичиндадур!»

— Раҳмат-э, домла!..

У хонага қисқичбақадек судралиб эмас, оққушдек учиб кирди гўё. Ҳамидулла Худоёровнинг дастхатига шоша-пиша кўз югуртирди. Яшасин! Оддийгина фатво ё оқ йўл эмас, йигирма йил интилиб-талпиниб эришган энг улкан ғалабаси, олим сифатидаги ҳаққи-ҳуқуқининг ҳаққоний эътирофи бу! Қирқ саҳифа рисоласи қайдам, лекин бу уч жумла оламга татийди! Уч йилдан буён туя гўшти еб ётган рисоласи — эллик ёшида ёзган энг ихчам ва энг баяндал фалсафий тадқиқоти, ниҳоят, энди ёруғлик кўрадиган бўлди-я! Бор экансиз-ку, ёруғлик!..

Ширин орзулаб ўтирган эди, эшик олдида таниш қиёфа кўринди. Беихтиёр:

— Келинг битта! — дея хитоб қилди. Бу хитоб талабалик йилларида қулоғига ўрнашиб қолган: ҳаммомнинг ходимлари бўшган ўринга қараб йўлақда навбат кутиб ўтирган мижозларни одатда шундай чақирарди: «келинг битта!», «Келинг иккита!», «Следующий!»..

Чақирилмаган меҳмон хитобдан руҳланиб:

— Келдик битта! — дея тантанали жавобми-эълон қилди-да, кириб қуюқ кўришди. Ўқитувчиликдан — тадбиркорликка ўтиб, шу кеча-кундузларда ёзувчиликка ружу қўйган бу учар корчалонни Аҳмадали бирор йилдан буён яхшигина танирди. Бу одам бир йилча аввал уни қидириб келди-да, олдига тўрт юз бетлик кўлэзма қўйди: «Панжи Ганжиев. Интиқом. Фалсафий роман». Кўлэзмани варақлаб кўриб, энсаси қотди. Муносабатини яшириб ўтирмади:

— Бунингизнинг мантиққа, умуман, фалсафага нима алоқаси бор? Ёзувчилар уюшмасига обораверинг-да! Романи ўша ерда кўришади.

Ушанда ўзидан уч-тўрт ёш катта учар оёқ тираб туриб олди:

— Менинг ишим ёзувчилар билан эмас, сиз билан биттади, укагинам! Анов-манов нарса эмас, фалсафий роман бу! Шундоқ кўриб, нашрга тавсия этсангизлар бўлди, буёғини ўзим эплаштириб оламан!

Ушанда «Ҳа, майли, кўрайлик-чи!» дея қизиқиши устун келиб олиб қолди. Ўқиб чиққач, рози бўлганига ҳам, ўқиш учун кетган вақтига ҳам афсусланди. Хайф ҳафсала, хайф қоғоз! «Роман» деб ёзилган яна бир тутуруқсиз нарса! Тагин «фалсафий роман» эмиш!

Ушанда ўзича ўйлади: роман нима? Воқеанависликми? Жангномами? Йилномами? Ка-атга ҳикоями? Роман ёзувчини ким қўлларида ушлаб, нима тўхтага олади? Тўхтамасдан ёзаверадиган одам ёзувчи бўлаверадими? Насрнинг жанрларини нима белгилайди? Ўн

бет ёзилса — ҳикоя, юз бет ёзилса — қисса, тоқат билан уч килоча қоғоз қораланса — роман бўлади-қоладими?

Қўлёзмани эгасига қайтара туриб, ўсмоқчилади:

— Фалсафанинг кўчасидан-ку, ўтмаган экансиз, адабиётнинг кўчасидан ўтганмидин-гиз илгари? «Ҳикоя», «қисса» деганларидек?.. Ё бирийўла ёзиб қўя қолдингизми?

Жавоб кутгандек бўлиб чикди:

— Майдалаштириб ўтирадим! «Ҳўкизни шоҳидан ол» деган машойихлар!

Яна-да чуқурроқ ўсмоқчилади:

— Ёзишдан мурод зўрлаб ўқитишми ё?.. Хўш, ўзингиз кимнинг қандай фалсафий романларини ўқигансиз? Дейлик, Томас Маннинг «Доктор Фаустус»и, Толстой, Достоевский, Тагор романлари?..

Ўсмоқчилаш чуқурлашгани сайин жавоб ҳам баландлашаверди:

— Ўқиб овора бўлиш кимга керак! Мен туғма файласуфман, ука! Ёзганимни кўрдин-гизми, гиж-гиж ақд!

У ёзонғични настрокқа тушириб олишдан умидини узиб, ақали инсофга келтиришга ўзича уриниб кўрди:

— Хўп, майли, ақлли экансиз! Шу ақлингиз билан ақалли номини ўйлаб кўринг! Интиқом дунёси эмас, имтиқон дунёси бу! Балки «Имтиқон дунёси» десангиз фалсафий-роқ ном бўлармиди!..

Ўшанда «Яхши, ўйлаб кўраман!» деб кетди. Мана, энди, бир йилдан кейин нимани ўйлади экан?..

Панжи Ганжиев ёнига бамайлихотир ястаниб, дипломатини очди:

— Мана, дўстим, сиз айтганингиздек «Имтиқон дунёси» бўлди. Манови — сиз кўрган биринчи китоб, жиддий қайта ишланди! Манови — янги, иккинчи китоб! Учинчи китоби оққа кўчирляпти, тўртинчи китоби ёзиляпти, бешинчи китоби энди ёзилади! Хуллас, жами икки минг бетлик, беш китобдан иборат фалсафий эпопея, замонавий хамса, кўйинг-чи, «панж ганж» бўлади-да-е! Ҳозирча шу икки китоби — «ду ганж»ни ўқиб туринг, хўпми, дўстим?!

Аҳмадали Панжи Ганжиевнинг гапларини эшитиб дод деб юбораёзди. Файласуфлар камдек, энди бу ёзонғичдан уни ким қутқаради?! Ёзувчилар уюшмасидаги бевосита роман билан иш кўрадиган ёзувчию олимларнинг тоқатларига балли-ей! Бир марта ўқишга яра-майдиған пала-партиш қораламаларниям қандай қилиб қайта-қайта ўқир экан-а? Ўқилган тўрт юз бетни ўқимаган тўрт юз бетга кўшиб қайта ўқишнинг ўзи бўладими энди! Буёқда яна бир минг икки юз бетни пешма-пеш олиб келса! «Бир сўм бериб бошлатиб, минг сўм бериб тўхтаголмадим» деганлари шу-да! Қаёқданам аввалги суҳбатда кўнгилчангликка бориб умид уйғотадиган гап қилган эканман!

Тавалло қилиб ёлвормасин, барибир, Панжи Ганжиев қўлёзмасини ташлаб кетди. «Мута-факир ёзувчи»ни кузатиб қўйиб, тагин чекар экан, ўзича ўйлади: ёзувчи — фалсафадан, файласуф — адабиётдан минг фарсах йироқ бўлгач, чинакам фалсафий роман осмондан ту-шадими! Чинакам фалсафий роман йўқ бўлганидан кейин, на фалсафа, на адабиётнинг кўча-сидан ўтмаган манавинақа ёзонғичлар фалсафий романга даъвогар бўлиб чиқаверади-да! Вой ўқимаган-ей! Фалсафий романини яратиш осон эканми?! Осон бўлса, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»и чала қолмасди, Булгаков «Уста ва Маргарита»ни йигирма йил ёзмасди, Гафур Гулом «Шум бола»дан кейин «Қўрқинчли Техрон»нинг таржимаси билан кифояланмасди.

Киройи фалсафий романгаки, шундай жиддий тайёргарлик керак экан, фалсафий дoston яратиш! Эҳ-ҳе, бу иш осон бўлса, «Мантиқ ут тайр»ни ўқишдан «Лисон ут тайр»ни ёзишга қадарлик роппа-роса элик йил — ярим асрлик жиддий тайёргарлик ҳазрат Наво-ийга нега керак эди?!

У жойига кириб ўтирди-да Ҳамидулла Худоёровнинг уч жумла «фатво»сини тагин қўлига олди. Ана мантиғу мана мантиқ! Уч жумлага жумла жаҳон сиғдирилган! Ҳар бир сўз булбулдек сайраб турибди! Шунақанги ўрни-ўрнига қўйилган, зиммасига шунақанги теран маънолар юкланганки, ақали биронтасини ўрнидан қўзғатиб кўринг-чи! Мана бу бошқа гап! Мана бу чинакам мутафаккирнинг қиличдан ўткирроқ ўзбекона сўзи!..

Буюк мутафаккиримиздан бири «Бедил ўқир эдим, чикди офтоб» деб ёзганидек, Аҳмадалининг кўзлари тагин чарақлаб-чақнаб кетди: эшик олдида Ҳакимали акаси туриб-ди! Кўзларига ишонмай қолди. Қаёқдан офтоб чикди?! Уч ҳатлаб бориб акасига қулочини ёзди. Қучоқлашиб кўришар экан, юраги тўлиқди, йиғлагиси келди:

— Сизни қандай шамол учирди, акам! Якка-ёлғиз акажоним! Кўрадиган кун ҳам бор экан-ку! Хориждан келган жигарим!..

Бир пайт қараса, акасининг ортида Орифали укаси мусичадек мунрайиб турибди. Демак, тушунарли! Фақат бир жиҳати ноаниқ, аввал-бошда акаси унга кўзи учиб, соғиниб келдим, ё укаси етаклаб? Бир неча йилдан буён кўришмаган акасига қайта тикилди: Алпомишдек одам, қарибди, кўзлари киртайиб, қадди букчайиб турибди. Сочлари ҳам оқара бошлабди. Ота касбини садоқат билан давом эттириб, умрини ўрта мактабда ўқитув-чилик билан ўтказгач, бошқача бўлиши мумкинми?! Ўзи-чи, ўзи?! Уттиз йилча аввал шу даргоҳга келганида ерга урса кўкка сапчийдиган бўз йиғит — асов тулпор эди! Шу топда ўзи ҳам, ким билади, акасининг кўзига қандай кўриняпти экан?... Ҳа, жиддийроқ ўйлаб қараса, уни укалари, издошлари — шу даргоҳнинг эшмат-тошматлари қаритди!..

Дастлабки ҳол-аҳвол сўрашувларданок маълум бўлдики, акаси нафақат қарибди, бал-ки анчагина бетоб ҳам экан! Шиғохонда ёғиб даволангани келибди. Қуни эртага ётишга ҳамма кўриклардан ўтиб, ҳужжатларни шайлаб, ярим кун бўш бўлгани учун бир укасига айтиб, мана, энди иккинчи укаси билан дийдорлашиб турган экан! Демак, укаси Туркис-

тонга бориб, атайин бошлаб келмаган, ўзи даволаниш олдида уни соғиниб, кўргани келган! Жигар-да, жигар! Бу оламда жигарбанддан бошқа кимга суянасан киши!..

Юраги тўлиқиб хитоб қилди:

— Кетдик, ака, уйга! Би-ир ёстикқа ёнбошлаб дийдорашайлик!..

Уч оға-ини бўлимни Тошмат акасига қолдириб ташқарига чиққач, маслаҳатлаша-маслаҳатлаша бир тўхтамга келдилар: укаси акасини унинг уйига обориб кўяди-да, қистанг ишига ўтади, ишдан кейин ўз уйига олиб кетади!

Уйга келиб нафас ростлагач, меҳмонхонада икковлон қолгач, акаси унга ёвқур қараш қилди:

— Бу қаңдай гап, ука?! Икки йилдан буён Орифали қиз кўрибди, машина олибди, бирон марта қадам босиб инининг уйига бормабсан? Ҳатто ўзи келса, уйингга киритмас эмишсан! Буни қаңдай тушуниш керак, иним?!

Аҳмадалининг қони қайнади. Тагин иккиланди: акаси ўз оёғи билан уни соғиниб келди-ми, ё укаси икки ўртага уни воситачи қилиб олиб келдимми?! Акасига бўғилиб уқтирди:

— Э-э, ака, ака-э! Тасаввур қилингки, сиз Кўкалдош билан кураш тушяпсиз! Атрофингизда тўқсонга эмас, тўққиз юзга алп «Қани, нима бўларкин?» деб кўз тикиб турибди. Шунда мен «Кўкалдош ака, бўшашманг, Ҳаким акамнинг нозик жойи бу ерда» десам, шу яхшимми?! «Худо хайрингни бергур, менгаям, рақибимгаям бўлишмай, четроқда тура турчи!» дейсизми-йўқми?!

Акасининг кўзларидан ўт чақнади:

— Достондаги ҳавойи гапларни кўя туриб, ҳаётнинг ўзига кўзларингни каттароқ очиб қарасанг-чи, иним! Буни достон эмас, ҳаёт дейдилар, ҳа-ёт! Бу ҳаётда ёт-ёт, жигар-жигар! Тўфон кўпганда ҳам, шу шахри азимдаги икки жигар бир-бирига эш эмас, ёв, бир-бирининг ҳолидан беҳабар! Одамга ўхшаб яшашми шу?! Эшитар қулоғу кўрар кўзга ўлим-ку бу! Ултонтоздек ўтай бўлмаса!

Аҳмадали баттар бўғилди:

— Сиз ҳам ёнган юрагимга ўт ёқманг, илтимос, ака! Сиз билмайсиз, бу шахри азимда уч-тўрт кун меҳмон бўлиш — бошқа, уч-тўрт йил ўқиш яна бошқа, лекин ўтгиз йил яшаб, тўрт болани шахри азимнинг марказида оёққа қўйиш... бутунлай бошқа нарса! Сиз яна шунга ҳам билмайсизки, ака, Туркистондан бу шахри азимга жиддийроқ бир файласуф келса, ортидан қулоғига кўнғироқ бўлиш ниятида саккизга искович ити ҳам эргашиб келади! Мен укамни қўшқулоқлар қаторида кўришни мутлақо истайман, тамом-вассалом! Ўртада вақил бўлиб келибсиз, менинг шу гапимниям унга етказиб қўйинг! Керак бўлса, сизга ҳам шу гапим гап, ака: илтимос, менга ёрдам бермасангиз берманг, фақат рақибларимга ёрдам бериб, мени куйдирманг! Шу оиламни жон қушидек асраб, ақалли битта тўй кўриб улгурай, майли, ундан кейин!..

Акаси шаштидан тушди:

— Ниятни яхши қил, ука, ҳали битта эмас, кўп тўйлар кўрасан!..

Аҳмадали акасини гапиргани қўймади:

— Менинг ниятим-ку, яхши-я, қанийди сиздек қўша-қўша тўйлар-у неваралар кўриб улгурсам! Мана, сизнинг нечта неварангиз бор ўзи?!

— Еттита!

— Нечтаси ўғил, нечтаси қиз?

Акаси кўз олдида дафъатан бўшашиб, алланечук чўкиб қолди:

— Етталаси қиз! Ушанга отамизнинг уйида «Ўғилой» борапти учун яқинда еттинчи набирамга «Ўғилжон» деб от қўйдим.

Акасининг авзойига қараб ва гапларини эшитиб, Аҳмадали ҳам бирданига шаштидан тушди. Унинг ҳолига ачинди. Қаттиқ ҳайратга тушди. Ўзининг бетгачопарлик, дилозорлик қилганидан афсусланди.

Акасини укасининг машинасига ўтқазиб, эрта-индин укаси билан шифохонага ўтиб боришни айтиб, хайрлашди-да, хонаи хосида ёлғиз қолиб, яна бир карра Ҳаққа сиғинди: «Ношукр бандангни ўзинг кечир, Яратган Эгам! Бир ўғилнинг ёнида жаннат эшигини очувчи уч қизни ато этганингга, кўрсатган шу кунингга шукр! Аввало кўриш бахтини берганингга, кўзимни очик қилиб яратганингга шукр! Энди ўзинг охиридан ёрлақайсан: тез орада ўғлим билан юз кўришмоқни насиб қилгайсан! Фақат битта илтижо-ю таваллом: кўролмасларнинг кўзларини ўтмас, юзларини тескари, қасд қилганларни — паст қилгайсан!

Эшик олдида кичкина қизи бўй кўрсатди:

— Ада, телефонга, тез!

Икки ҳатлаб йўлакка чиқди-да, дастакни қулоғига тутди. Кутганидек, ўғли! Овози бирам тиник, худди қўшни хонадан кўнғироқ қилаётгандек:

— Ада, ассалому алайкум! Бу мен — Акбаралиман! Чипта ҳам, ниҳоят, қўлга теғди! Худо хоҳласа, эртага эр талаб йўлга чиқамиз!

— Илоё йўлинг — ок, сафаринг — бехатар бўлсин, болам! Илоё омон-эсон юз кўришайлик! Биз тўрт кўз тугал одатадигидек йўлларингга кўзимиз тўрт бўлиб кутиб турамиз!

Ўғли билан хайрлашиб, хонасига қайтиб кирар экан, ўзини қушдек енгил ҳис қилди.

Айвонга — Гавҳар билан қизларининг ёнига чиқишдан аввал хонаки кийимларини кийиб, ювинар экан, ўзини элик йилдан буён ўйлантириб келадиган бир жуфт савол кўнглида тагин уйғонди: «Одам боласи бу ёрув оламда нима учун яшайди? Яшашнинг маъноси нима?» Ва ўзича бу саволларга, назарида, энг тўғри жавобни, ниҳоят, топгандек бўлди: «Аввало жамик ўсимликлар ва жониворлар қатори ўсиб-униш учун ва яна... замондан орқада қолмаслик, замон билан ҳамқадам, ҳамнафас, ҳамдам бўлиб, замона зайлига очик кўз билан қараш учун яшайди! Отаси айтган «одамга ўхшаб яшаш» мана шу!

Тўра Жуман

УМР ИҶЛИ

* * *

*Текис, равон эмасдир қисқа умримиз йўли,
Ўнг томон яхши бўлса, ёмондир унинг сўли.*

*Бог-бўстонга дуч келсак, меваси, райҳони бор,
Азоб берар аёвсиз унинг саҳроси, чўли.*

*Баъзан бахтли қилади, кундузнинг кечаси бор,
Баъзан эзиб ташлайди қайғу, ғуссанинг қўли.*

*Яхши кунга етганлар, етмаганлар бор, Тўра,
Ҳаммага бирдай насиб қилмайди умр гули.*

* * *

*Машаққат чекмай туриб роҳат нишони қайда.
Тез бадавлат қилувчи ишнинг осони қайда?*

*Камчиликсиз одам йўқ, деган гап кўп айтилар,
Бу оламнинг хатосиз бирон инсони қайда?*

*Киши сўнгги кунгача имкон йўқ, деб гапирар.
Мақсадга етмоқликнинг қулай имкони қайда?*

*Ўттиз қилсам худойим тўққиз қилади деймиз,
Аллоҳимнинг нуқсонсиз берган эҳсони қайда?*

* * *

*Қора ранглар қошларнинг ҳамда кўзнинг чиройи,
Қора, сара хол эса, оппоқ юзнинг чиройи.*

*Осмонга кўк ярашар, еримизга яшиллик,
Сарикқа яқин ранглар кечки кузнинг чиройи.*

*Шаҳар хусни хиёбон, гуллар ҳовлининг кўрки,
Ширин кўшиб берилган сайқал сўзнинг чиройи.*

*Тўра, йигит- қизларнинг ясанишиб юриши,
Тўй-томоша биздаги қувноқ кезнинг чиройи.*

* * *

*Дўстларим, сахийларнинг чиройи бор гулларда,
Чунки, улар ёқимли, меҳри яшар дилларда.*

*Битмаса-да ўз иши катта эҳсон қилади,
Муҳтож ва ғариб киши учраб қолса йўлларда.*

*Аямайди борини, ўйлагани — эзгулик,
Шул сабабдан ҳар доим мақталади тилларда.*

*Давлатлар ўртасида ёрдам бериш барқарор,
Халқнинг етук фарзанди бўлган учун элларда.*

*Олқиш, дуо олади қайда бўлса сахийлар,
Ҳақиқий инсонлик бор, Тўра, очиқ қўлларда.*

ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР

МУҲАББАТДАН СОДИР БЎЛДИ

Қамбар Ота

ЖАМОЛИНИ ОЛАМГА
 ДУШУРА

Неки бўлса ҳаётимда, муҳаббатдан содир бўлди,
 Аё, дўстлар, эркин қалбим ёр кўйига асир бўлди.
 Унга элтар кўча мисли дилим тортар оҳанрабо,
 Манзил-макони жисмимни сеҳрлаган қаср бўлди.

Дунё лаззатлари лолдир лутф-лафз эҳтиромига,
 Ширинликлар қиёс топмай табиатга оғир бўлди.
 Бир тамшанмакка арзирлик жондай қараш
 этмай ҳануз,
 Билганлар сўрарлар: «Нечук севгилинг
 тошбағир бўлди?»

Покдомонлик бирла қалбим изҳор айлаб
 дилбаримга,
 Кўнгил торларини чертсам, юрак жўшқин наҳр
 бўлди.
 Жон қулоғин тутиб жонон роса тинглаб дил розини,
 Чин юракдан севганлиги ўз-ўзидан зоҳир бўлди.

Ота-она оқ фотиҳа бергач очиқ кўнгил бирла,
 Ёноқлари гул-гул ёниб, тўй-никоҳга ҳозир бўлди.
 Қамбар ишқни мурод айлаб, ҳаётингга шукрлар қил,
 Умринг чаманида ёрнинг хулқ-атвори фаҳр бўлди.

ЮРАККА ВАФО ҚИЛДИМ

Агар хато қилган бўлсам,
 Бир сени деб хато қилдим.
 Ишқинг насиб этмаган дам,
 Телбаларча нидо қилдим.

Орамизни тақдир йироқ
 Айлади ер, осмон қадар.
 Сенга бўлган эзгу тилак
 Ҳамон менга бергай мадор.

Инсонийлик меҳри аммо
 Вужудимни тарқ айламас.

Ишонганим юрак танҳо,
 Пушаймонга ғарқ айламас.

Истагим шу, қалб райлаган
 Фидойингга аҳдли бўлгин.
 Ҳаётингда дил сийлаган
 Ёринг билан бахтли бўлгин.

Оқ кўнгилдан бирров эслаб,
 Омон бўл, деб садо қилдим.
 Гуноҳларга ботмагай қалб,
 Мен юракка вафо қилдим.

МЕНИ АЙБЛАМАГИН СЕВГАНИМ УЧУН!

Ҳаёт Мажнун этиб шайдо айлади,
 Топганим — Лайлимдан жудо айлади,
 Қалбим ўртаб-ёниб нидо айлади,
 Мени айбламагин севганим учун!

Тақдирдан шафқатсиз нуқта кўйилди,
 Шу дамдан бу дунё номард туюлди,
 Дилим минг ўйилди, кўзим ўйилди,
 Мени айбламагин севганим учун!

Содда юрагимга оловлар ёқиб,
 Бир пайтлар қолгани сабаб хуш ёқиб,

Наҳот қабргача қилурсан таъқиб,
 Мени айбламагин севганим учун!

Сенинг жигарингдир ёки жонингдир,
 Оҳ, у юрагимдан урган манимдир,
 Ҳамон ўйлаб юрма: «Бу бир ғанимдир»,
 Мени айбламагин севганим учун!

Билсанг, муҳаббатим булоқдай тоза,
 У ризо... сен нечун қилурсан низо,
 Наҳот ишққа рашкми, адоват жазо,
 Мени айбламагин севганим учун!

КУЁШИМ

Жамолинг оламга ярашар,
Боққанда кўзларим қамашар,
Жонимга оловинг қалашар,
Куёшим, мен сени севаман!

Вужудим шавқингга тўлади,
Меҳримдан оташинг кулади,
Ишқи сушт майсалар сўлади,
Аммоки, мен сени севаман!

Ишқимни етказиб вояга,
Куйсам ҳам қочмайман сояга,
Пойингда айланиб қояга,
Тоғ қадар юксалиб севаман!

Бир умр кўйингда бойланиб,
Қоламан зиёга айланиб,
Яшайман ёнингда тенг ёниб,
Куёшим, мен сени севаман!

МУТАНОСИБЛИК

Осмон ердан,
ер осмондан огоҳ,
Бир-бирига термулиб турар.
Эрта тонгми, тушдами, гоҳ-гоҳ
Ҳаётидан ҳисобот сўрар.

Иккиси ҳам шафиқу ғамхўр,
Тақдирларга абадий посбон.
Меҳр тарар мангу она ер,
Асло кулаб тушмайди осмон.

АДАБИЁТ АБАДИЙ

Юзлаб қўшиқлар, қатор дostonлар ва драмалар муаллифи, устод Туроб Тўла таваллуд топган кунга 85 йил бўлди (1918 йил).

* * *

Забардаст ўзбек шоирларидан Султон Акбарий туғилган кунга бу йил 80 йил тўлди. Унинг «Гирдоб», «Менинг маҳаллам», «Қатағон» сингари дostonлари, кўплаб туркум шеърлари ўқувчиларнинг қалб мулкига айланган.

* * *

Ажойиб шоира ва адиба Саида Зуннунованинг «Гулхан» деб номланган қиссаси бундан 45 йил (1958 йил) бурун ёзилган эди.

* * *

Таниқли ёзувчи Турғун Пўлат ҳаёт бўлганида бу йил 75 ёшга тўларди. У кўплаб очерклар, шеърлар ва ҳикоялар муаллифи эди. Адибнинг ҳажвий асарларидан айниқса «Ичкуёв» қиссаси машҳур. Бу қисса асосида телевизион бадиий фильм яратилган ва бу фильм учун адиб, вафотидан сўнг, Республика Давлат мукофоти билан тақдирланган.

* * *

Моҳир журналист, адиб ва таржимон Саъдулла Кароматовнинг ҳам бу йил 75 йиллиги (1928 йилда туғилган). Бир пайтлар у «Тошкент оқшоми» газетасини ташкил этиб, дастлабки муҳаррир бўлган эди. Саъдулла аканинг «Бир томчи қон», «Эътиқод» каби қиссалари, «Олтин қум» ва «Сўнги бархан» романларини ўқувчилар эслаб туришади.

«АММАХОЛЛ»ДАГИ ҚОТИЛЛИК

Қисса

Табиат аёлга шундай дейди: уддасидан
чиқсанг гўзал бўл, хоҳласанг оқила бўл, аммо
идрокли бўлмоғинг шарт.

Бомарше.

Ё тавба! Бунчалар гамнок ва бадқовоқ бу бино. Ғадир-будир кўкимтир тошлардан тикланган девор: эгри-бугри, суйрисимон чизиклар, сўқир кўзлардай қорайиб турган деразалар, черепица билан ёпилган том — ҳаммаси киши дилига маҳзунлик солади.

Бир дам тўхтадим, уй билан саломлашдим. Нима бўлганда ҳам болалигим ўтган маскан. Хаёлларимни тўплаб олиш мақсадида хиёбон четидаги ёроч ўриндиққа ўтирдим. Шошиладиган жойим йўқ. Меҳнат таътилидаман. Эрим йўқ, бола-чакам йўқ, бугун ёз давомида эркин қуш мисоли истаган осмонимда парвоз қилишим мумкин. Ҳисоблаб кўрсам, бу мавзегга қадам босмаганимга уч йилдан кўпроқ вақт ўтибди. Самарқанд дорилфунунини битирган йилим бинони сотишга уриниб кўриб ҳеч иш чиқаролмаганимдан сўнг кўнглим совиб келмай кўйгандим, мана, бугун у билан юзма-юз турибман.

Танаси ғадир-будир, улкан ва сертикан қарағай дарахти ортидан бинога маҳзун нигоҳ билан қарадим. Қарадим-у, зина олдида мутлақо нотаниш бир киши пайдо бўлиб қолганини кўрдим. Қўлида ихчамгина «дипломат». Кўринишидан зиёлинамо. Бошида похол шляпа. Нима учундир унга бошдан оёқ разм солиб тепакал бўлса керак деган хаёлга бордим. Қайсидир жиҳати билан Шаҳпарга ҳам ўхшаб кетади. Дорилфунунда ўқиб юрган кезларимиз бир йигит Назира исмли дугонаминг олдига келиб турарди.

Азалдан шунақа, одамларга қараб туриб уларнинг исмини, ёшини, гоҳ кўнглида нима борлигини билишга қизиқаман. Уларнинг кўздан ниҳон жойларини ўзимча тасаввур қилишдек номаъқулроқ одатим ҳам бор. Атайлаб қилмайман, албатта. Беихтиёр шундай бўлаверади. Менимча бунинг ҳеч қаңдай қуошқондан ташқари жойи йўқ. Инсонни тадқиқ қилишдан бирор лаҳза бўлсин чекинмаслик керак. Зина олдида пайдо бўлиб қолган кишининг юзи сепкилдор, кўзлари мошрангга мойил. Бурнининг икки тарафидан бошланган чизиклар қавсдай қайрилиб иягигача тушган, лаблари юпқа ва асабий...

Юзини кўролмасам-да, хаёлан уни худди шундай қиёфада тасаввур қилдим. Ҳозир ўтрилиб менга қарайди дедим ва беихтиёр ўзимни дарахт панасига тортдим. Айтганимдай бўлди. У чўнтагидан калит оларкан, кўчага, хиёбон тарафга олазарак назар ташлади. Қўли эшик тутқичида, калит буралди, эшик очилди, нотаниш киши лип этиб ичкарига кирди. Калити ҳам бор, ким бўлди экан бу шахс? Ахир уй меники-ку! Раҳматли аммадан қолган мерос. Ўрнимдан даст туриб кетдим. Қора сахтиён сумкачамни кавлаб мен ҳам калит олдим ва адашмадимми дегандай тош девордаги рангги униқиб кетган ёзувга қарадим:

«Заргарон-47».

Йўқ, мен эмас, Шаҳпар деганим янглишган. Бораман-у, хўш жаноб, хизмат дейман. Жаноб ўнғайсизланиб узр сўрайди, бошидан шляпасини олади. Тер босган юзини артади, бўйинбоғини тўғрилаб кўяди. «Майли, янглишган бўлсангиз ҳеч вақоси йўқ», дейман. У яна бир марта кечирим сўраб йўлига равона бўлади. «Дипломатингизни олинг», дейман. Ким билади, балки унинг ичида портлаттич бордир. Ҳозир бундай нобакорлар кўпайиб қолган.

Шундай хаёллар билан уйга яқинлашдим. Эшик берк. Калитим енгилгина айланди. Қулф ичидаги механизмлар «шилқ» этиб буралди...

II

*Заргароннинг гараси
Икки тоғнинг ораси
Қуёш зарангга текканда
Зарга тушар сояси...*

Биз, бир тўда шаддот дутоналар автобусдан тушиб ана шунақа термаларни баланд овозда айтиб келаварар, уйга яқинлашгач, бараварига «Салом, Ам-махолл!» дея қичқирардик.

«Заргарон» — кўчанинг номи — дутоналаримга жуда ёқарди. Бу қадимий ном қачонлардир мазкур мавзедда заргарлар яшагани, заргарлик буюмлари, тилло тақинчоқлар яшагани, болғачаларнинг тақ-туқи, эртадан кечгача эшитилиб турганлигини англаатар ва кўчада чиройли зебигардонлар тақиб юрган адрас куйлакли қизлар кўз олдимиздан ўтарди.

Уларга ҳавасимиз кетса-да, ўзимизнинг замонавий либосларимиздан воз кечишни хаёлимизга ҳам келтирмасдик, албатта. Биз айтадиган шеър шу мавзу

Неъмат Арслон

манзарасига мос эди. Аммо Аммахолл-чи? Назаримда бу ном ҳам ўзини оқларди. Дугоналарим бу масканни «Тарозий Тошбақаси» ёки деворларнинг ажи бужи чизиқларига нисбат бериб «Балиқчилар тўри» деб ҳам номлашган, пировардида топилган «Аммахолл» ҳаммамизга маъқул тушганди. Биз бу сўзни аммамнинг уйи мазмунида қабул қилгандик.

Ажабланмаса ҳам бўлади. Филологлар ўзи шунақа, ҳар бир нарсага жарангдор ва соҳир сўзлар билан ном беришни, умуман, сўз ўйинини севадиган тоифа. Хусусан, мен ва дугоналарим бунга қаттиқ ружу қўйгандик. Бундай ўйинларнинг қиз болалар ҳаётига хосу мос томони ҳам бор. Барибир биз эркаклар даражасида эркин эмасмиз. «Ҳаё» деган юмшоққина, оғизга озор бермай ҳосил бўладиган бир калом борки, ўзи юмшоқ бўлса ҳам биз қизларнинг бутун хатти-ҳаракатимизни қаттиқ кишанлаб туради. Натижада кўнглимизга келган, орзиқтирган ишларни қилолмаймиз. Сўз ўйини ҳаё масканидан ташқарига чиқмайди.

...Қулфнинг «шилқ» этган овози хаёлларимга чек қўйди. Эшик шарпасиз очилди. Ичкарига қадам қўярканман, тўртбурчак шаклидаги даҳлизга, девор ва деразаларга диққат билан қарадим. Ўнг ва чап томонда иккитадан эшик, рўпарада дераза ва бир эшик. Ҳалиги одамнинг қайси хонага кирганини аниқлаш мақсадида ерга разм соддим, йўқ, излар кўринмади. Таваккал қилиб тўғридаги хонага томон юрдим. Эшик қулфланмаган. Ичкарига кирдим, ҳеч зог йўқ. Бу хонани танлаганим бежиз эмас: қоронғу. Унинг ичида туриб бемалол даҳлизни кузатиш мумкин, иккинчидан, бирор хавф туғилгудек бўлса, айланма зина орқали чордоққа чиқиб яширинса бўлади. Ундан кейин нима йўл тутишни ўйлаб кўрмадим. Бутун эътиборим эшикларда. Тўрттала эшик ҳам мум тишлагандай жим. Ўнг томондаги хоналардан бири раҳматли аммамники, иккинчисида Шердил амаким яшардилар.

III

Шердил амаки мени яхши кўрардилар. Узун бўйли, қотма, елкадор бу кишининг киёфаси кўз ўнгимдан кетмайди. Ўшанда ўн ёшларда эдим. Бир куни амакини замбилга солиб олиб келишди. Аммам бечоранинг фарёидан тош деворлар титраб кетди.

Амаким замбилда чалқанча ётар, бир елкасидаги поғони узилиб, ипи осилиб қолган, иккинчи поғонидаги юлдузчалар йўқолган, уларнинг ўрни қорайиб аниқ билиниб турарди. Болалик-да, ҳамманинг хаёли нимада-ю, менинг эътиборим амакимнинг поғони ва формасида.

Шердил амаки ҳар доим эшиқдан кириб келиши билан мени икки қўлаб даст кўтарар, ҳавога иргитар, ушлаб олиб кўпинча бир гапни такрорларди: «эҳ, ўғил бола бўлганимда, меникидай форма кийиб юрардинг, бандитларнинг додини берардинг, буни ўзим ўргатардим сенга». Кейин бўлиб ўтган воқеалар ёдимда қолмаган, фақат энди амакимнинг хона тўрида осиглиқ турадиган формасига узоқдан хавфсираб қарайман. Форманинг чап елкаси икки бармоқ эндай кесилган.

Бир куни нима учундир амакимнинг хонасига кириб, аммамнинг тик турган куйи форманинг кўкрагига бош қўйиб турганларини кўрдим. Ориқ ва нозик елкалари силкинарди. Йилларди аммам бечора. Фарзанд кўрмаган аёл Шердил амакига суяниб қолган ва уни эридан ҳам кўра фарзанд сифатида яхши кўрарди. Бу гап бироз ножўядай туюлади, аммо инсон, хусусан, аёлларнинг ички олами шу қадар ранг-баранг, шу қадар мураккабки, уни ҳеч маҳал «ундай эмас, бундай» деб бир қолипга солиб, ҳаммани бир андоза билан ўлчаб бўлмайди. Аслини олганда аёлнинг қорнидан тушган ҳар бир эркак аёлнинг фарзанди. Бундай фикрларни кейинчалик улғайиб мушоҳада қилиб билдим, албатта.

Бечора аммам эшик очилганини пайқамадилар ҳам. Нима қиларимни билмай кутиб турдим, ниҳоят, у киши чуқур уҳ тортиб ерга ўтириб қолдилар. Форманинг кўкраги жиққа ҳўл эди. Бу ҳўлик узоқ йиллар қуримади. Ва ниҳоят аммамнинг кўзларидан, вужудидан силқиб оқавериб кўз ёшлар ўз манбаини ҳам қурибди. Самарқанд дорилфунунини учинчи курсида ўқиб юрганимда аммам қазо қилдилар. Ёлғиз қолдим. Энди дугоналарим ҳам «Аммахолл»га келишни ўйлашмасди.

IV

Мана, орадан уч йил ўтиб мен яна «Аммахолл»даман. Фақат энди бутунлай ўзгача ҳолат, уйда бир бегона одам. Ўғримни у, босқинчими, безорими билолмайман, ўзимни панага тортиб, деразадан кузатиб турибман. Балки эшикларни қасир-қусир очиб, хоналарга бир-бир бостириб киришим ва уни топиб олиб, ҳайдаб чиқаришим керақдир...

«Бундай қилма, кузат» дейди ички бир ниҳо. Тўғрисини айтсам, ҳайдаб чиқариш қўлимдан келади. Ўзимда ўртамиёна бир эркакнинг кучи борлигига ишонаман. Шердил амакининг безорилар билан бўлган тўқнашувидида қаттиқ жароҳат олиб ҳалок

бўлиши мени ғазаблантирган ва мен безориларга қарши ғойибона жиҳод эълон қилгандим.

Аммамнинг таңдир-ўчоқ кавлайдиган йўғонлиги жимжилоқдек келадиган симчи-виқ косовлари бўларди. Ҳар куни яширинча ўша косовни олиб қайиришга уринардим. Орадан ярим йил ўтмай дугоналарим кўлимнинг тошдек қаттиқлигини пайқаб қолишди. Кейинчалик ўғил болалар ҳам менга чўчиброқ муомала қиладиган бўлишди.

Бир куни аммам раҳматли ўчоқ бошида икки букилиб ётган косовни кўриб ажабланганича қараб қолдилар, сўнгра уни бир чўп билан илиб олиб ариқ томонга отиб юбордилар.

Соддадил аёлнинг бундай ҳаракати менинг рағбатимни янада оширди. Мен энди гўзаликни ҳам, нафосатни ҳам куч қувватда деб уйлар, машқларни завқ-шавқ билан давом эттирардим.

Ҳозир хоналардан қайси биридадир ўтирган кишини хиёбонда туриб кузатган пайтимдаёқ бир ҳамлада маҳв этиш мумкинлигини хаёлимдан ўтказган ва балки уйга яқинлашган пайтимда ҳам шу уй таъсирида бўлгандирман, аммо ичкарига киришим билан: «Бегона одам менинг уйимга нима мақсадда кирди?», «Шу лаҳзада у нима қиляпти?» қабилидаги ўйлар эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтира бошладик, мен шу ҳиссиётга бўйсуниб, кузатиш ва ўзим нималигини англаб етмаган сирни очишга жазм этдим.

V

Назаримда, чорак соатлар ўтди. Эшиклар ҳамон сукутда. Бир умр очилмайдигандай. Секин ортга чекиниб, чордоққа олиб чиқадиган зинани кўздан кечирдим. Қочиб қолишга тўғри келса йўлни яхши билишим керак. Орадан ўтган уч йилда ҳар бало юз берган бўлиши мумкин. Чордоқ очиқ, тепадан черепицалар қорайиб кўриниб турарди. Зинадан кўтарилиб том тепасини бирров қараб тушсам бўларди, аммо «пост»имни ташлаб кетолмасдим. Мен зинадан кўтарилишим билан эшиклардан бири очилиб қолса-чи.

Соатимни унутиб қолдирганимга қаттиқ пушаймон бўлдим. Энди тоқатим тоқ бўла бошлаган, ҳар бир лаҳза йилдек узоқ туюларди. Қуёш ғарбга томон оғиб кеч кира бошлагандай. Кечаси шу ерда қолишни хаёлга келтирарканман, эгим жунжикиб кетди.

Беркинган жойимдан аста чиқиб чап томондаги эшиклардан бирини тортиб кўрмоқчи бўлдим. Лекин ички бир ҳиссиёт айнан мен очиб қарамоқчи бўлган ўша хонада ҳеч ким йўқлигини шивирлаб турарди. Балки шунинг учун ҳам дастлаб ўша эшикни очиб кўрмоқчи бўлгандирман. Хавф билан юзма-юз келишни орқага суриш, ишни хавфсиз жойдан бошлаш ҳам инсон зотига хос хусусият аслида.

Балки у ҳам бинонинг қайсидир хонасида ўзидан бўлак тирик жонзот борлигини ички бир ҳиссиёт ила пайқаган ва нафасини ичига ютиб эшик ортига биқинганича тадбир тузаётгандир.

«Жим!» нимадир шитирлагандай бўлди. «Жим!» ички овоз билан ўз-ўзимга буйруқ қилдим. Товушнинг қайси тарафдан эшитилганини англаб ололмаган бўлсам-да, бутун эътиборим аммамнинг хонасига қаратилган. Ҳаммаси олтинчи сезгининг иши. Ўғри ана шу хонада. Уйимга кириб олган киши энди хаёлимга ўғри бўлиб шакланган ва бу шаклланиш қизиқишимга сув пуркаб бир оз совитгандай.

Мен унинг шпион бўлишини хоҳлардим. Ўғри оддийгина нафс бандаси. Шпион бу — шпион». Қанчалар сир-асрор яширин бу сўзда. Шпион давлат аҳамиятига молик...

Эшик шарпасиз очилди!

Ўша одам, ё парвардигор! У ичкаридан бутунлай ўзгача қиёфада чиқиб келарди. Қўлидаги «дипломат»ини ҳисобга олмаганда эғни-боши тамоман ўзгарган: яп-янги кулранг костюмда, бош яланг, ҳаворанг бўйинбоғи ихчам боғланган. Юзида мамнунлик ва ғурурга ўхшаш ифода. Нега? Нимадан мамнун бу одам? Қайси хизмати учун ғурурланади? Ёки менга шундай туюлмоқдами?

Унинг юз ифодаси ўзгарди. Даҳлизни кесиб ўтиб эшик олдига бораркан, аввалгидек, кўзларида олазарак бир ифода, хавф хатардан сақланишга бўлган эҳтиёткорлик. Калит солиб қия очди. Ташқарига диққат билан қаради, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, ташқарига чиқиб эшикни қулфлади...

VI

Вужудим дами чиқиб кетган ҳаво пуфагидек бўшашиб дераза рапига ўтириб қолдим. Пешонамдан тер томчиларди. Тезроқ аммамнинг хонасини кўриш ва жиноят изларини аниқлаш иштиёқида ўрнимдан турдим. Энди бемалол ҳаракат қилишим мумкин. Аммо эшикка яқинлашарканман, ичкарида одам бўлса-чи? Балки ёлғиз эмас-

дир деган ўй миямга урилди. Қулоқ тутдим, жимжитлик. Кутиб туришдан ҳеч қандай наф йўқ. Эшикни очдим. Шундагина «у одам калитларни қаердан олди?» деган ўй миямга келди. Унинг сепкилдор юзи кўз ўнгимдан ўтди. Фақат кўзлари мен ўйлагандек мошранг эмас, қўнғиртоб эди. Кўз ости салқиган, рангпар. Бурни диққатимни тортмади. Танқайган ҳам, узун ҳам эмас. Росмана бурун: лабларининг юпқалиги, бурун атрофидаги чизикларни тўғри топган эканман. Ҳарҳолда тасаввуримга анча яқин. Умуман, унинг юзидаги нимадир менга ёқди. Нималигини аниқ айтишмайман. Шуниси аниқки, у илмнинг одами. Қадди қомати, гавда тузилиши, бўйин ва бошини тутиши узоқ ўтириб хатга тикиладиган кишиларни эслатади.

Эшикни очиб ичкарига қадам қўйишим билан мени ҳайратга солган нарса аёллар атрининг хушбўй ҳиди бўлди. «Тет а тет», ўзимча шундай тахмин қилдим. Атир-упага бефарқман, аммо уларнинг ҳидини фарқлай оламан.

Дорилфунунда ўқиб юрганимизда ўқитувчиларимиздан бири худди шу атирдан суртиб юрарди. Бир марта танаффус пайтида сумкачасини очиб кўрдик. Кейин дарс пайтида ўқитувчимиздан «Тет а тет»нинг мазмунини сўрадик.

— Тет а тет? — бир оз сукут қилди ўқитувчимиз, — бу бошни бошга қўйиш дегани.

Биз кулдик.

— Бу французча сўз — изоҳ берди ўқитувчимиз. — Яқинлик, дўстлик юзма-юз ўтириш, жуда иноқ дўст бўлишни ҳам билдиради.

— Эркаклар биланми? — сўради ўғил болалардан бири.

— Албатта.

— Аёлларнинг бир-бири билан яқин бўлиши учун атир шарт эмас.

— Ғийбат бўлса етарли.

— Ёки ширинлик.

— Ўзига жалб қилиш учун, ҳатто ўсимликлар ҳам ҳид таратади, — деди ўқитувчимиз, ўғил болалар томонидан авж олдирилган бачкана суҳбатга якун ясаб. — Бу нафақат инсонга, балки жониворларга ҳам хос хусусият.

Атир ҳиди аралаш курсдошларимнинг ана ғала-ғовури ҳам қулоғимга чалингандай бўлди. Хонага шошқин назар ташладим. Тўрда каравот. Ерда қалин гилам, бурчақда — дераза билан каравот оралиғида — кичкинагина кийим жавони. Деразага қалин қора мато урилган. Электр чироқни ўчириб кўргандим, хона зулумот ичида қолди. Атир ҳиди яна кучайгандай бўлди. Гўё қоронғида шу ҳид эгасининг ўзи пайдо бўлиб қолгандай шошиб чироқни ёқдим ва бирдан хулоса қилдим: демак, бу хонада аёл ҳам яшайди. Шундан сўнг юзлаб жавобсиз саволлар туғилди: Улар эр-хотинми? Аёл ким? Нега улар хуфёна яшайдилар? Таъқибдан қочиб юрган ошиқ-мошиқми?

VII

Ишни каравотдан бошладим. Гулдор ёстиқ жилдни синчиклаб кўздан кечирдим. Одатда бундай пайтда изқуварлар соч толасини топиб олишар ва жиноятни очишда бу ашёвий далил бўларди. Мен ҳеч нарса топмадим. Эгилиб ёстиқни ҳидлаб кўрдим. Аёллар сочининг хушбўй ҳиди. Жавон ичида бир дона аёллар халати (қишги) ва ҳалиги эркакнинг похол шляпаси. Жавоннинг пастки тортмасида бир шиша конъяк. Иккита тушёнка ва нон, селюфан халтачада кўкат, рангдор қутичада шоколад ва қанд-курс, икки дона «сникерс».

Афтидан улар ёмон яшашмайдиган кўринади. Тадқиқотни давом эттирдим. Иккинчи тортма икки киши учун зарур бўладиган рўзгор буюмларига тўла. Чойнак-пие́ла, коса-товоқлар, иккитадан қошиқ ва санчқи. Хона бурчақларини қарадим, ортиқча ҳеч нарса кўзга ташланмади. Тўшакка қўл уриш, уни очиб кўришга ҳазар қилдим. лекин каравотнинг тагига ўрмалаб кириб гилам устини пайпаслаб кўрдим, гилам остига қарадим ва бирдан дераза тагига қўйилган гулнинг туриши диққатимни тортди.

Сунъий гул. Улкан бир туп олеандр. Япроқлари толникидек қорамтир, узун, ингичка. Новдаларда шафтолиникидек пушгиранг гуллар шодаси. Хонага кирганимдаёқ уни кўргандим, сунъийлигини ҳам пайқагандим, лекин ортиқ даражада эътибор бермагандим. Каравот остидан ноқулай ҳолатда, бошқарув бурчагидан шу гулда қандайдир сир яширгандай кўринди.

Гулга диққат билан разм солдим. Гултувақдаги тупроқ сунъий, қотирилган олеандрнинг буйи бир қулочлар бор. Япроқлари тоза, ҳозиргина ўсиб чиққандай. Бошқа бирор ғайритабиий нарса кўринмагач, гиламни кўтариб тахтаполнинг ҳамма томонига назар солдим.

Барчаси рисоладагидек. Аниқлаганим шуки, хонада икки киши хуфёна яшайди. Бири аёл. Кечаси улар бирга қолишади. Ўтиришади, эркак ширинсуханлик билан конъяк очади. Дастурхон безалади. Дарвоқе, улар қаерда ўтириб овқатланишаркин? Хонада стол-стулар йўқлиги энди эсимга тушди. Кўрпача ҳам йўқ. Нон увюқлари

тушиб қолмаганмикан, деб гилам патларини пайпасладим. Бир неча дона қути ва ғурашакаи тупроқ доналари бармоқларимга илашди.

Мисс Марпл бўлса ҳам бу ердан бошқа ҳеч нарса аниқлаб ололмайди деган хулоса билан қаддимни ростларканман, худди ортиқ эҳтиётсизлик қилаётганим. ҳализамон унинг «эгалари» келиб қолиши мумкинлиги ёдимга тушиб, шонилганимча ташқарига чиқиб эшикни ёпдим. Ташқи эшикни ҳам қулфлаб кўчага чиққанымда қош қорая бошлаганди.

VIII

Ушбу битикларни ўқиган киши мени ҳеч шубҳасиз — гарчи филологман деб айтган бўлсам ҳам — ИИБ ходими деб гумон қилиши мумкин.

Йўқ, мен оддий ўқитувчиман. Шаҳрисабздан ўн саккиз чақиримлар узоклиқдаги Полмон қишлоғида, мактабда ўзбек тили ва адабиётидан дарс бераман.

Ёлғиз яшайман. Ёшим йигирма тўртда. Яна бир икки йилдан кейин биздайларни қариқиз дейишади. Майи, ҳозир бу тўғрида гапиришнинг мавриди эмас.

Тун бўйи тузган режаларим эрталаб турганда тонгги тумандай тарқалиб кетди. Ҳатто мазкур воқеа тўғрисида ИИБга хабар қилишдан ҳам кечдим. Хабар қилсам иш осон кўчарди, албатта. Хуллас, тунги режаларимнинг ҳаммасига қўл силтаб кузатишни давом эттиришга бел боғладим. Агар ички ишлар бўлимига хабар қилсам, ҳушу фикримни бағд қилиб олган сирдан бебахра қоламан. «Аммахолл»да қизиқ бир ўйин бўлаётганини кўнглим сезиб турарди.

«Шатра» бекатига тушиб хилват хиёбон томон бурилгандим, ортимдан кимдир жадаллаб келаётганини пайқадим. Асфальт йўлак «тик-ток» эгиб садо берар ва бу садо борган сари тезлашарди. Қадам олишдан аёл киши. Худди шу пайт гўё қушча сайрагандай ингичка, майин ва жарангдор овоз эшитилди:

— Зиби-иж-жж!

Мени фақат битта дугонам шундай чақирарди. Ҳақиқатан ҳам ортимга ўтирилиб Арфани кўрдим. Эғнида ёқаси кенг очилган, этаги узун, калта енг бинафшаранг шоҳи кўйлак, оёғида тилло занжирчали қора бошмоқ. Бўйнида жимжилоқ йўғонлигида тилла занжир. Тез-тез юриб келганидан юзи олма гулидек қизариб, тер тепчиб турибди. Кўзларида қувонч. Унинг юзи шу лаҳзада қизилик кашф этиб тургани учунгина эмас, балки нафис, сутрангга мойил бўлгани сабабидан ҳам олма гулига ўхшар, яқинроғига борсанг олма гулининг ҳиди гуркираб уфурадигандай таассурот қолдиради.

Арфа кўларини кенг ёзиб кучоғимга ўзини отди. Сочлари ёйилиб шовуллаб бўйним ва елкамни ўраб олди. Кўзойнаги учиб кетиб йўлак четисидаги бўлиқ ўтлар ичига тушди.

— Дугоналигинг бекор экан, Зибижж, — гина қила кетди Арфа, — юз йилдан бери қорангни кўрсатмайсан. На ўзинг, на адресинг бор. Сени соғиниб кетдим.

Шундай деб мени яна бағрига босди. Сўнгра ўтлар орасидан унинг кўзойнагини қидирдик. Топдик. Бир оз юриб нарироқдаги скамейкага ўтирдик. Ён тарафга қарасам, бу ердан ҳам «Аммахолл»нинг бир чети кўриниб тураркан.

— Саргузаштлар, қотилликлар ҳақида ўқийвериб дугонангни ҳам унутибсан-да, — гапни яна эски ўзанга бурди Арфа.

— Ўзинг-чи? Асли касаликни сендан юқтиргандим, эсингдами, менга Агата Кристининг китобини келтириб берган, мақтаган, албатта ўқи дея тавсия қилгандинг. Мана энди...

— Ҳа, нега бунча аланглайсан?

— Шундай...

— Айтавер, бирортасини кутяпсанми?

— Биттаси келиши керак, лекин...

— Нима «лекин»?

Шундай деб Арфа ҳам йигирма қадамлар нарида хўмрайиб турган бинога қаради.

— Бунча ваҳимали.

«Унинг ичида бўлаётган воқеаларни кўрсанг нима дердинг», демоқчи бўлдим-у, изқуварлиқда тилни тия билиш ҳам зарур хислат деган ақида билан бутунлай бўлак нарсани сўрадим:

— Эрга тегдингми?

— Ўзинг-чи? Аввал сен ахборот бер.

— Йўқ.

— Нима йўқ?

— Текканим йўқ.

— Мен эса...

Икковимиз худди шартлашиб қўйгандай яна «Аммахолл»га қарадик.

— Бирор киши яшайдими шу уйда? — сўради Арфа

- Яшайди ҳам, яшамайди ҳам.
- Бу қандай жумбоқ?
- Нима, сен «Аммахолл»га келмаганмидинг?
- Аммахолл?
- Ҳа, биз бу бинога шундай ном қўйгандик.
- Биз деганинг ким?
- Шаҳри, Меҳри, Назира, Сабоҳат...
- Менчи?

— У пайтда иккимизнинг орамыздан ҳали ит-мушук ўтиб юрарди. Сен билан тўртинчи курсдалигимизда дўстлашдик. У пайтда аммам қазо қилган, биз Аммахоллга келмай қўйгандик.

- Демак, уй сеники-да?
- Меники эди.
- Энди-чи?
- Жим, қара!
- Ҳеч нарса кўрмаяпман, қоронғи.

Бурчақда биқиниб турган киши эгилиб зинани кузатарди. Бу пайтда уйнинг қарамақарши тарафидан чиқиб қолган иккинчи киши зинага кўтарилиб эшикни очди-да, ичкарига кирди.

— Ё товба, иккита бўлиб қолишди-ку булар, дедим ҳайратимни яширолмай.

— Сенда бир гап бор, Зибижж, — деди дугонам қикирлаб куларкан, — бир ўзингга иккитаси.

Унинг биқинига қаттиқ туртдим.

- Ўғриларми? — шивирлади нафаси ичига тушиб кетган дугонам.
- Жим бўл, кейин айтиб бераман.

— Милицияга хабар қилиш керак, Зибижж, лекин мен ҳеч нарсани кўрмаяпман, балки сенинг ҳам кўзинга кўринаётгандир. Иллюзия. Қоронғу.

Ҳақиқатан ҳам кўнги аллақачон Аммахолл оргига ўтган, бино деворлари қорайиб кўринар, қопқоронғи деразалар оқшомги нур ва соялар қоришувига қовоқ уюиб қараб тургандай кўринарди.

— Эшикни очяпти, — дедим дугонамнинг қулоғига оғзимни қўйиб.

— Униси-чи?

— Ичкарида.

— Вой ўлгурлар.

— Ичкарида аёл ҳам бор.

— Нималар деясан, Зибижж? Қандай аёл? Сен қаердан билдинг?

— Атир исидан. У ҳам сенга ўхшаб «Тет а тет» суртаркан.

— Бас қил фантазиянгни, мен ҳеч қачон унақасидан суртмаганман, — деди Арфа жаҳд аралаш ва ақлинг жойидами ўзи» дегандай менга ғалати қараш қилди.

— Унинг исми Шаҳпар.

— Қайси Шаҳпар, сен танийсанми уни?

— Танайман, лекин эсингдами, Назиранинг олдига келиб турадиган тепакал? Исми Шаҳпар эди. Ҳар доим худди лойдан ўтаётгандек эҳтиёт бўлиб қадам босар, шарпаси сезилмасди. Бунинг юриш-туриши ҳам ўшанга ўхшайди. Бу ҳам тепакал.

— Қаердан биласан?

— Кеча икковимиз ҳам шу бинонинг ичида эдик.

Дугонамнинг кўзойнаклари ортидан шубҳаланиб турган кўзларида афсус ва тааж-жуб аломатларини пайқадим. Анчагача мендан нигоҳини узмади. Мен ҳам бунга йўл қўйиб бердим ва кўзимни эшикка қадаганча индамай туравердим.

— Сен ундан қочиб юрибсанми?

— Нега қочарканман, уни ҳатто танайман ҳам.

— Бирга эдик дединг шекилли.

— Мен бошқа хонада эдим.

— Ахир у билан...

Мен яна дугонамнинг биқинига туртишга мажбур бўлдим. Чунки энди қоронғулик анча қуюқлашган бўлса ҳам иккинчи кишининг беркинган жойидан узилиб чиқиб уйнинг олд томонига ўтгани ва зинага яқинлашаётганини пайқаб қолгандим. Эшик ичкаридан берк, барибир киролмайди деган ўй билан қора шарпадан кўз узмай туравердим. Мендаги асабийликни илғаган Арфа ҳам нафасини ичига ютиб қоронғуликка тикилиб қолган.

Биз бир-биримизга қапишганча «Аммахолл»ни кузатардик. Хаёлим адоқсиз саволлар билан банд: «Иккинчи эркак ким? Нега у биринчисини пойлайди? Аёл-чи? Аёл уйдаи ёки энди келармикин? Қандай одамлар ўзи булар?»

— Қандай одамлар ўзи булар?

Худди кўнглимга келган гапни пайқагандай сўраб қолди Арфа.

— Шуни билганимда бир ҳафтадан бери кузатиб юрмаган бўлардим. Иккинчиси ҳам кириб кетди шекилли, демак, бунисида ҳам калит бор.

— Оҳ! — инграб юборди Арфа кўксини чангаллаб. — Оҳ! Юрагим беҳуд бўляпти. Кетайлик.

— Нима бўлди сенга, Арфа, юрагинг санчяптими?

— Юрагим...

IX

Қўрқинчли туш таъсирида уйғониб кетдим, аъзои баданим жикқа тер, ҳарсиллаб нафас олардим. Ҳимоя излагандай дугонамга томон сурилдим. Аммо унинг тўшаги бўшлигини кўриб бадтарроқ кўрқдим. Деразада кумуш баркашдек ой. Дугонамнинг тўшаги ой ёруғида ҳувиллаб турибди. Қўлим билан пайпаслаб кўриб, Арфанинг туриб кетганига анча бўлганини англадим, ўрни совиб қолган. Гарчи ёзнинг бошланиши бўлсада, кечалар ҳали салқин, биз ётган хона, ҳатто совуқ эди.

Уйғониб кетганим яхши бўлди. Тушимда ҳам номусимни сақлаб қолдим. Лаънати Шаҳпар. Кўп ёмон тармашди. Кўйлак-иштоним йиртилган, юзларим тилинган ҳолда узоқ қочдим, ёрдам сўраб бор овозим билан қичқирдим. Шаҳпар ҳеч нарсага парво қилмай эришмоқ учун жон-жаҳди билан орқамдан қувиб келарди. Оёғим нимагадир илашиб йиқилиб тушдим. Оёғимга илашган нарса Арфанинг кўйлаги эмиш. Уни кияман деб қўлимга олдим. Шу пайт қаердандир Арфа пайдо бўлиб қолди. Шаҳпар етиб келиб яна менга чанг солди. Қарсиллаб бир ўқ отилди. Шаҳпарнинг кўкрагидан қон оқарди, буни кўриб Арфа кўрқиб кетди. Тўппончаси қўлидан тушди, аммо Шаҳпар шаштидан қайтмади. Мен яна қоча бошладим ва ўзимни кенг дала ўртасидаги ўпқонга отдим-у, уйғониб кетдим.

Сукунат овозига қулоқ тутганча ётибман. Тушимда гапирган, оҳ-воҳ қилган бўлсам Арфа ухлолмай бошқа хонага ўтиб кетгандир деб ўйладим. Арфа ажойиб инсон. Худо чиройдан камситмаган: узун бўй, ингичка бел, елкалари хушбичим, оёқлари. Уни кинода рол ўйнашга таклиф ҳам қилишганди. Қалин, қўнғир сочларини ёйса, ҳаммамиз мафтун бўлиб қолар ва ичимиздан ҳасадга ўхшаш бир ҳис сизгириб ўтгандай бўларди гоҳида. Биз уни йигитлардан рашк қилардик.

Кўпхонали уйнинг қайсидир эшиги очилди ва оёқ шарпаси эшитилди. Хаёлим бўлинди. Хонада Арфа пайдо бўлди. Кўзимни юмиб ухлаётган киши қиёфасига кирдим. Нима учун бундай қилганимни айтолмайман. Дугонам оёқ учида юриб менга яқинлашди. Тепамга келиб тўхтаганини ва эгилиб юзимга қараётганини пайқадим. Димоғимга ундан зах ҳиди урилгандай бўлди.

X

Эрталаб кофе ичдик. Қуюқ қаймоқли кофе. Ўрта ёшлардаги аёл дастурхонга ҳамма нарсани муҳайё қилди-ю, бирор оғиз ҳам гапирмай чиқиб кетди.

— Опам, — деди Арфа нигоҳимдаги савол аломатини пайқаб. — Ол қуймоқни асалга ботириб е ёки колбаса қовуртирайми? Балки қиттай-қиттай коньяк ичармиз?

— Қўйсанг-чи, каллаи сахардан коньякка бало борми, мен умуман кам ичаман.

— Унда кечкурун...

— Опанглар?..

— Ўтибор қилма, характерлари бир оз оғирроқ, гапирмайдилар, уйга бегона келганини хушламайдилар.

Кўнгимга нохушлик чўкиб, гўё бунинг сабабини билмоқчи бўлгандай атрофга қарадим. Рўпарада биллур идишларга тўла жавон, бурчақда стол устида «Шарф» магнитофони фингиллаб турибди. Дераза томонида япон телевизори, деворларда қалин гиламлар.

— Ёмон яшамайдиган кўринасан, — дедим кофе ҳўплай туриб. — Эринг топарман одамга ўхшайди.

— Ҳа, бировдан кам жойимиз йўқ, фақат... ҳа, майли, ўзинг бугун қишлоққа қайтасанми? Балки бир-икки кун қоларсан?

— Эринг нима дейди?

— Эрим чет элда. Балки ҳозир Янцзи дарёси бўйларида юргандир. Бир ҳафтадан ошди Хитой билан қўшма корхона қуриш ниятида. Шамсиялар ишлаб чиқарадиган қўшма корхона бўлармиш. Ҳуши-фикри шунда. Ҳатто мени рашк қилмай ҳам қўйди. Шунисига хурсандман. Дадам бир сафар гап келганда «Шу ёғи етмайдимми?» дегандилар аччиғи келиб ташлашиб қолишди. Пулнинг кўпи эркакларни бузаркан, мана, икки йилдирки...

Арфа гапнинг давомини унутиб қўйгандай жимиб қолди. Менга кўнғил очгиси келди-ю, нимадандир истиҳола қилди. Афтидан ўтган йиллар ўз таъсирини кўрсатган,

биз хаёлимда, анча бегоналашиб қолгандаймиз. Балки мен билмаган бошқа сабаб ҳам бордир.

Хаёлимдан ўтган шундай ўйлар билан унга қарадим. Арфа чуқур хўрсинди. Маҳзунгина жиламайди. Унинг табассумида бахт ва бахтсизлиги омухталишиб кетгандай туюлди менга. Ўзимни ноқулай ҳис қилдим. Бу ердан тезроқ кетгим келарди.

XI

Арфа мени дарвозагача кузатиб чиқди. Хайрлашарканмиз, «қаерда тунаганингни билдингми ўзи»деди.

— Билмадим. Эътибор қилмабман. Сенинг уйингда албатта, лекин бу баланд деворлардан ҳеч қаер кўринмайди.

— Мана шу бетон девор ортида сенинг Аммахоллинг .

— Сира ўйламагандим.

— Менга уйланганларидан кейин шу ерга келиб яшай бошладик. Акам билан чиқишмай қолдилар хўжайин. Бу ерда... кўриб турибсан, кўни-кўшни йўқ, ёлғизман. Тез-тез келиб турсанг бўларди.

— Қўқон ёқмадим, туғилиб ўсган юртинг.

— Бир йилдан зиёдроқ Қўқонда турдик. Кейин шу уйни қурдириб кўчириб келдилар. Э, нимасини айтасан...

Арфа дарвоза ичкарасига қараб олиб гапини ҳеч ким эшитмаётганига қаноат ҳосил қилгач шивирлади:

— Рашки ёмон.

— Отелло дегин.

— Ҳа, бошимга Дездемонанинг куни тушган, Отеллодан беш бадтар.

— Фарзанд кўрсанглар яхши бўлиб кетади. Бола билан овуниб қолиб сенинг бор-йўқлигингни ҳам унутади. Ўғил туғ. Бадавлат эркаклар ўғилни, камбағаллар қиз туғилишини хоҳлашади.

Шундай дедим-у, оғзимдан гуллаб қўйганимни англаб шоша-пиша хайрлашдим. Неча йилдирки, уларнинг фарзандлари йўқ эди-да, ахир.

XII

«Заргарон» кўчасининг ўнг қаватидаги сердарахт хиёбондан кетиб борарканман, бир-бирига зид фикрлар хаёлимда чарх урарди. Арфани гўё янгидан кашф қилгандайман. Жуда ўзгариб кетганди у. Балки мен ҳам Арфага шундай туюлаётгандирман. Аммо шуни англадимки, бойликка бепарқ, Уйдаги бирор нарсага ҳавас билан қараётганини пайқамадим. Аммо нимадандир безовтадай кўринади. Гапириб туриб хаёл суриб қолади, кўзларида дам қувонч, дам ўкинч.

«Суксур ота» савдо дўкони олдидан ўтиб ўнг тарафга юрдим. Узоқдан «Аммахолл» кўринди. Менинг уйим. Бу ердан дугонаминг қошонаси кўринмасди. Бир дам қараб турдим. «Уни сотиш керак» деган фикр миямга урилди-ю, гарчи уч йил аввал бу ишга бел боғлаб натижа чиқаролмаган бўлсам-да, ҳамма ташвишларни елкамдан ошириб ташлагандай енгил тортдим. Шу кайфият мени шаҳар айланиб сайр қилишга ундади. Меҳмонхонадан жой олиб икки-уч кун шаҳарда қолишга қарор қилдим. Балки бу кўнглимнинг бир четида сирнинг тагига етиш иштиёқи биқиниб ётганининг аломатидир. Акс ҳолда қишлоққа жўнаб кетган бўлардим.

«Кеш»меҳмонхонасигача пиёда бордим. Кўчалар, дўконлар, бекатлар инсон номи билан аталувчи корхоналар... Қаёққа қараманг, инсон номи. Наҳотки деворга ёзиб қўйилмаган кишининг исми қадр топмаса, унутилса... Қайсидир рўзномада «Навоийазот», «Навоийпарранда» каби номлар танқид қилингани ёдимга тушди.

Меҳмонхона атрофи гиж-гиж одам. Кўчма бозор гувраниб ётибди. Ари уясини эслатади. Бу ерда «ол ва сот» жазаваси. Минглаб одам ҳеч нарса ясамайди, ўқимайди, кашф этмайди, фақат пул санайди.

*«Юрагимнинг энг оғир жароҳати
Бекор ўтган бир гақиқагир».*

Пул санаётган одамларнинг бекор ўтаётган умрлари юқоридаги сўзларни ёдимга солди. Ўз умрим ҳам беҳуда ўтаётгандай. Хонани қулфлаб пастга тушдим-да, «ўрисбозор»ни оралаб кетдим. Бу ерда ҳамма нарса сотилади. Мени қизиқтирадигани — калитлар. Шаҳпар калитни қаердан олган экан, деган ўй билан даста-даста калитларни ўзимникига солиштириб кўраман. Бирортаси мос келмайди. Бундай йўл билан ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини англаб энди қайтмоқчи бўлиб турганимда кексароқ бир киши маслаҳат бериб қолди:

— Қизим, сиз Айрапет чолга учрашинг, у хар қандай калитни ясаб бера олади. Керак бўлса қулф ясаб шайтоннинг оғзини ҳам қулфлаб қўя олади.

— Қаердан топанан у кишини?

— «Мардиев-55»

— Раҳмат.

XIII

Айрапет чол ҳовлида нимадир юмуш билан куймаланиб юрарди. Бир қўлида эгов, иккинчисида эса примус.

— Мерҳамат, хош келдилар, — деди дарвозадан кирганимиздан сўнг арманчага ҳам, қримчага ҳам ўхшаб кетадиган талаффуз билан.

Калитни кўрсатдим-да, сўрадим:

— Шу калитдан бирортага ясаб берганмисиз?

Чолнинг қовоғи уйилди. Гапни бошқачароқ бошлашим кераклигини тушундим-да, дарҳол изоҳ бердим:

— Калитим шу бир дона қолган, йўқотиб қўйсам ...

— Ялган гапирма, — деди чол юзимга синчков назар ташлаб. — Калит ясаш менинг касбим. Уни ким заказ қилар, ким ишлатар, қаерга ишлатар бу Айрапетни қизиқтирмайди. Айрапет меҳнати учун пул ола.

Шундай сўзлар билан чол қўлимдан калитни олиб қаради.

— Жасашга тўғри келгана. Аммо кимгая, нимарсагая шуни Айрапет билмай.

— Менинг битта саволимга жавоб берсангиз, отажон, — дедим имкони борича юмшоқроқ қилиб, — сиз жуда зўр устасиз, агар Месроп Маштоцнинг ўзи бўлганда ҳам сизга тан берарди. Калитнинг ўзини кўрмай ёки қулфнинг қанақалигини билмай ҳам калит ясаса бўладими?

— Сен Месропни билаясан! Месроп энг улуғ адам. Арман ёзуви! Мана, неча минг йилдирки, бир туки ўзгармаган. Месроп бир марта ясаган уни! Айрапет ҳам калитни бир марта ясагай. Кўриб ясагай ва кўрмай ясагай. Аtpечаткага қарапда ясагай.

— Раҳмат сизга отахон. Калит зарур бўлса келаман, — дедим ва хайрлашиб дарвозадан чиқдим.

— Нусха келтиришган, — деди Айрапет чол орқамдан қараб энди соф ўзбекча талаффузда. Афтидан у менинг бундай кескин тарзда чиқиб кетишимни кутмаганди. «Нусха келтиришган» шу гапни эшитишим ҳамон Ҳайдовул кампир лоп этиб эсимга тушди. Аммам раҳматли билан қўшни дутона ва сирдош эди бу кампир. Ариқнинг нариги бетида, кичкина кулбачада ёлғиз ўзи яшарди, аммамнинг олдиларига ўтиб суҳбатлашиб турарди.

XIV

«Заргарон»ни четлаб ўтиб, айланма йўл билан кампирнинг ҳовлисини топиб бордим. Толхивичдан ясалган эрганақ дарвоза, ўт босган йўлак, тўнғизтароқ ва бурганлар ўсиб ётган ҳовли... Ҳайдовул момонинг ўзини кўрмасам бу ҳовлида одамзод яшашига мутлақо ишонмасдим.

— Эбай-а болама, мени жўқлаб келдингми?

— Танидингизми момо, — дедим қовозга ўралган ҳовлани узата туриб.

— Момонг айлансин, Зибижҳава эмасмисан?

— Ўшаман.

— Менга апкеддингма?

— Сизга моможон.

Ҳайдовул момо чой қайнатиш тараддудига тушиб қолди. Уни ташвишга қўймаслик учун ишим зарурлигини айтиб кетишга ижозат сўрадим. Кампир газсиз, электрсиз кун кўрар, хас-хашак, тезак ёқарди.

— Жақ айланай, қўриовуз кетма.

Момонинг талаби қатъий эди. Ночор кўндим, супа четига ўтирдим. Қорни пачоқ, қопқора, оғзи буришган тунука чойдиш оловга қўйилди. Чойдиш нимаси биландир кампирнинг ўзига жуда ўхшарди: қопқора, оғзи буришган, пачоқ...

Чой устида аммам раҳматлини ёдга олдик. Аммам қазо қилганларида Самарқанд-далигимни, «уч»лари куни этиб келганимни, аммам қандай ўлдилар, нималар дедилар булардан беҳабарлигимни айтиб бердим:

— Аммам сизга ишонардилар, — дедим.

— Аманатта хиянат қилганим йўқ, — шундай деб момо лайлак уясидек улкан чалмасининг қатини кавлай кетди. — Монакай, тавдим.

Момонинг қуришган қафтидан калитни олиб ўзимникига солиштирдим. Менинг

калитимдан узунроқ, учи қиррадор, битта тиши ортиқча бурчакли. Ишлатилмаган. Тамғаси ҳам ўхшамайди. «ТМЗ» тамғаси урилган. Демак, кампирни лақиллатишган.

— Олдингизга бу яқин орада бир йигит келмаганмими, момо?

— Жигитми? Жўқ.

— Аёл-чи?

— Келувди. Дўхтир.

— Қачон?

— Ўтган жил, жазда.

— Нима қилганди?

— Кампиршо битлабсиз дептуриб башимдан чалмамди алип қараганди. Кун исси бу арданани кийманг, деганди.

— Кўзида ойнаги бормиди, — деб сўрадим хаёлимга келган шубҳадан ўзим ҳам хижолат чеккан ҳолда.

— Жўқ. Айнаги... жуғийди... — жавоб қилди момо бошини ястиққа босиб.

Бадгумонлигимдан кўнглим гашлаңди. Инсон ўзига яқин кишилардан бўлар-бўлмасга шубҳаланавериши ёмон хислат бўлиб туюлди. «Кечир мени, дугона» хаёлан Арфага шундай мурожаат қилиб ўрнимдан турдим. Момо билан хайр-хушлашиш шарт эмасди. У бошини ястиққа қўйганча ширингина мудрарди.

XV

«Хўш. Энди нима қиласан, Зибиж»? дедим ўзимга ўзим.

Кампирни зиёрат этганимдан мамнун бўлсам-да, калит ортидан қувиб бутун кунни беҳуда ўтказганимдан норози эдим. Аслида бу ҳам катта иш эди-ю, аммо асосий мақсад сирни очиб бўлганлиги тўфайли ўз саъй-ҳаракатимдан қониқмаётгандим. Шундан сўнг уч оқшом кузатиб ҳеч қандай натижага эришолмадим. Шаҳпар изини қумга солгандай тутқич бермади. Кундуз уйга беркиниб олиб қўриқчилик қилиш ҳам бефойда, ҳам азоб туюларди. Кейинги кун ҳамма хоналарни бирма-бир кўздан кечирдим. Ўзгариш йўқ, ҳаммаси жой-жойида. Шердил амакимнинг орқаси пичоқ билан кесилган милиционерлик кийими ҳам ўз ўрнида осилган турибди. Даҳлизнинг чап тарафидаги хоначалар(уларнинг бирида мен яшардим) полини майин чанг босган, чангда калтакесак панжаларининг изидан бўлак бирор белги йўқ.

Уй ичида узоқ туролмадим. Тош деворлар оғир залвор билан босиб келаётгандай. Аммамнинг ва амакимнинг руҳлари ғамгин қиёфада хоналарда кезиб юргандай. Болалигимда қадрдон бўлган маскан энди беш-бегонадай туюлади. Аввалги шўхликлар қани? Ҳатто амманнинг ғамгин қиёфалари ҳам бизнинг шодликларимизга монёulik қилолмасди. Деразага мунгли термулиб ўтирганча қилиқларимизни кўриб маҳзун жилмайиб қўярдилар, индамасдилар ва яна хаёлга чўмардилар.

Даҳлиз деворида эски тақвим осилиб турибди. «9 июн, 1996 йил» бу санада нималар бўлганини, охирги варақни ким йиртганини эслолмадим, Қишлоқни қўмсадим. Ҳозир қишлоқ боғларида жавпазак олмалар пиша бошлаган, гилосларга ранг кирган палла. Уйни сотиб бу даҳмазадан кутулиш ҳақидаги фикр яна бош кўтарди.

Ташқарига чиқиб эркин нафас олдим. Сўнгра Амир Темур майдонини кесиб ўтиб йўлнинг нариги бетидаги боқча кирдим. Оқсарой қалъа деворидан ҳам юксалиб, зангор осмон тоқига бош кўйиб тургандай. Эски дарвоза, шаҳар архиви идораси. Кимсасиз йўл юз одимлар нарироқда ўнгга қайриди. Лимонарийлар ёнида, йўлнинг ўнг бетида расомлар устахонаси бўларди. Устахона ҳалиям бор ва ишлаб турган экан. Қўллари акварелга бўялган ёшгина ўсмир бола илтимосимни бир неча дақиқада бажариб бериб, пулини олди. Ўша дамнинг ўзидаёқ ортимга қайтиб «Уй сотилади» деган лавҳани деворга илиб қўйдим. Шаҳпар бунга бефарқ қолмаса керак деган ўй билан меҳмонхонага қайтдим. Роса чарчаган эканман, ухлаб қолибман. Эшик тақиллаётганини эшитиб уйрондим. «Ким бўлиши мумкин» деган ўй билан эшикни очдим-у. Қўрқув ва таажжуб ичра орқага тисарилдим.

Остонада Шаҳпарни ўзи турарди.

Киришга ижозат сўради. Кўзларим уйқули бўлганлиги сабабли ноқулай аҳволда ўтиришга жой кўрсатдим. Шаҳпар мени катта қизиқиш билан кузатар, буни яширишга қанчалик тиришмасин кўзларидаги ифода ошкор этиб турарди. Шаҳпар ўтиришдан аввал ўзини таништирди:

— Исми Болта.

Унинг исми Болта бўлишини сира кутмагандим. Шундай юлдузи иссиқ одамнинг номи — Болта. Ажабланганимни пайқаб, у жилмайди ва стулга ўтирди. Табассуми жозибали эди унинг. Лабларининг бичими, кулганда кенг ёйилиб оппоқ тишларининг кўриниши бирдан кишини ўзига тортарди.

— Зибижҳаво.

— Чиройли ном, — деди Болта ва нигоҳини мендан олиб қочиб деворга ёпишти-

рилган манзарага қаради. Фурсатдан фойдаланиб унинг юзини тадқиқ этишга киришдим ва шундай замонавий, чиройли кийинган, зиёдинамо кишининг оти Болта бўлиши мумкин эмаслиги тўғрисида ўйладим. У девордаги шаршара сувратини томоша қилаётганда кўзларига деразадан тўрт бурчак шаклидаги ёруғлик акс этиб турганлиги сабабли нигоҳида қандай маъно борлигини билолмадим. Бу ҳолат бир сония ҳам давом этмади. Болта энди менинг юзимга ўткир нигоҳини тикканда юзида хотиржамлик ифодасини кўрдим. Менинг исмиمنى эшитганда кулгиси келгани ва буни билдирмаслик учун сувратга қарагани эса менинг нигоҳимдан яширин қолмаганди албатта.

Нигоҳларимиз тўқнашди. Унинг лабларида яна ўша жозибали табассум зуҳур этди. Бунга жавобан мен ҳам жилмайиб қўйдим.

— Уйни сотиққа қўйган экансиз...

— Ҳа, сотмоқчи эдим.

— Қанча сўрайсиз?

— Битта «Нексия»нинг баҳоси, — дедим дабдурустан миямга келган бу гапдан ўзим ҳам таажжубланиб.

— Мен розиман, — деди Болта.

Харидор нарх устида тортишдади ва савдомиз битмайди деган хаёлда эдим. Нима сабабдандир у эшикдан кириб келиши билан мақсадини англаган ва уйни сотиш фикридан қайтгандим. Аслида ҳам уйни сотиш эмас, унинг ичида юз бераётган хуфийна ишлар қизиқтиради мени.

— Сиз уйни бориб кўрдингизми ўзи? — сўрадим вақтни чўзиш ва қаршимда ўтирган кишининг асл мақсадига доир бирор нарса билиб олиш ниятида.

— Қадимий бинолар мени қизиқтиради, — деди харидор тўғри жавоб беришдан қочиб, — томи черепица билан ёпилган бинолар бу шаҳарда жуда кам. Бунинг устига деворлари тошдан. Ўрнашган жойи ҳам... биз шу бино ёнида катта корхона қурмоқчимиз.

— Биз деганингиз кимлар?

— Сайдинов ва мен. У киши бошлиғим.

— Қўшма корхонами?

— Шамсия ишлаб чиқарадиган қўшма корхона. Шеф ҳозир Хитойда. Ҳамма иш битган, фақат шартнома имзолаш қолган холос. Шартнома имзоланиши билан ускуналарни жўнатишга киришадилар. Шу боисдан бирор ой ўша ерда бўладилар.

Болтанинг бор гапни яширмай айтаётганига қараб икки нарсани тахминладим: Ё мени ҳеч нарсага ақли етмайдиган қишлоқи деб ўйлайди, ёки ичида гап етмайдиган ҳовдир-шовдир одам.

Сухбатимиз шу жойга келганда ёқимли бир куй эшитилиб қолди. Болта соатига қаради:

— Соат беш, — деди тарадудланиб ўрнидан кўзгаларкан. — Келишдик-ми? Фақат... бир оз кутишингизга тўғри келади.

Нима деб жавоб қилишимни билмай бир оз сукутта бордим. Нотўғри йўл тутаётганимни англагандим, Болтанинг сўнгги таклифи айнаи мудао бўлди. Миямга яхши бир фикр келди:

— Келишдик, — дедим босиқлик билан, — Савдони бир оз кейинроққа қолдиримиз, аслида мен ҳам шу фикрда эдим. Чунки бир дугонам сиздан олдинроқ харидор бўлганди. Унинг ҳам эри чет элда экан... шу боис ҳалиги ёзувни олиб ташлаб дугонамнинг эри сафардан қайтгунча кутмоқчи эдим.

— Сизни шошилтирмайман, — деди Болта эшикка томон юраркан. — Ўйлаб кўринг, пулини ким олдин тўласа, уй ўшаники. «Интурист» меҳмонхонасидан жой олганман, агар бирор қарорга келсангиз...

Болта гапни тугатмай чўнтагини кавлай бошлади, чарм картмонини олди ва «мана шу рақамга кўнғироқ қилинг» деб кичкина, тўрт бурчак шаклидаги пуштиранг қорозни узатди-да, хонадан чиқиб кетди.

XVI

Орадан ярим соатлар ўтиб... йўқ, бирор соатлардан сўнг мен яна ўша ҳашаматли бино дарвозасидан кириб бордим.

— Уйни сотиққа қўйибсанми? — ҳовлиқиб сўради Арфа. — Салом-аликни ҳам унутиб. — Нега менга бир оғиз айтмадинг?

— Ўзим ҳам билмай қолдим. Сен қаердан эшитдинг?

— Эълонингни ўқидим. Неча марта ўтаман у ердан.

— Болта олмоқчи.

Арфа нозик бармоқлари билан кўзойнагини тўғрилай бошлади.

— Ким экан у?

— Шамсия ишлаб чиқарадиган қўшма корхона қурмоқчимиз, хўжайин шу масалада Хитойга кетган дейди.

— Опа, чой келтиринг! — қичқирди Арфа ошхона томонга ўтирилиб, — Болта дедингми? Буни қара-я, дарров харидор ҳам топибсан. Аввалроқ айтганингда... Менга қолса сотмаганинг маъқул. Пул—қоғоз, уй—мулк.

Опа чой билан қаңд-курс солинган лаган кўтариб кирди.

— Нега меҳмонхонада тунаяпсан?— жиндаккина аччиқ аралаш сўради Арфа.— Бизники ёқмадимми?

— Ёлғизликка ўрганганман. Неча йилдирки бир ўзим яшайман. Биласан-ку, дорул-фунунда ҳам бўлганим шу эди. Ҳеч ким билан танишмадим, ҳеч ким билан юрмадим.

— Эрим йўқлигини айтгандим, биласан, шу ерда ётиб қолавер.

— Майли, агар малол келмаса.

Арфа чой қуйиб узатди.

— Малол келмаса деганим... опанг бир оз...

— Нималар деяпсан, Зибижж. Балки опам...

— Йўқ, у киши жуда беозор аёлга ўхшайдилар, — дедим дарҳол дугонамининг фикридан қайтиб қолишидан чўчиб.

— Опам... аслида у киши бизга бегона. Хизматга олганмиз. Қол, кечаси «Амма-холл»ни кузатамиз.

Кўнглимдаги рангсиз шубҳалар тарқаб кетди. Арфанинг овозида ишонч ва самимият жаранглаб турарди. «Нега мен бунчалик бадгумонман?» деган ўй билан дугонамининг кўзларига тикилдим. Қалбимда меҳр жўшиб турарди.

— Кузатамизми?— дедим ёш қизчалардай ўйинқароқлик билан.

Арфа бош силкиб фикримга қўшилганини тасдиқлади. Анчагача чойхўрлик қилиб сужбатлашиб ўтирдик.

XVII

Бу оқшом кузатув нуқтасини ўзгартириб, бинонинг жанубий ғарб бурчагига яқин, ариқ бўйидаги майсалар устига ўтириб олдик. Бу ерда сув шоввалар ҳосил қилиб шовуллаб оқади, пуданалар бўлиқ ўсган, хуллас, танлаган жойимиз анча қулай.

Ой сутдек ойдин. Бундай паллада бировга озор бергинг келмайди, ҳатто душманингга ҳам раҳм қиласан. Арфани билмадим-у, менинг кўнглим шунга мойил. Қаердан-дир жийда гулининг билинар-билинемас ҳиди келади. Шаҳрисабз минтақасида, хусусан, шаҳар ичида жийда апрелнинг охирида гулга киради, бир ой гуркираб ҳид таратиб, майнинг охирларида мева туга бошлайди. Ҳозир эса июннинг ўртаси. Демак, узоқ тоғ қишлоқларидан шабада олиб келаётган атир бу.

Биз бир дам асосий вазифамизни унутиб туннинг соҳир эртагига қулоқ тутамиз, тунни ҳидлаймиз, бутун вужудимиз билан туннинг мавжудлигини ва у ҳар бир аъзомизга ҳузур бахш этиб турганини ҳис этамиз. Бундай паллада одамнинг қўшиқ айтиб юборгиси келади:

Далала-ар нафаси-ин бирга о-либ кее-л...

Босиқ, майин, жарангдор овоз билан куйлайди Арфа.

Бўйингдан гур-кираб турсин хо-она-миз...

Кўшиламан мен. Анчагача хиргойи қиламиз, сўзлари унутила бошлаган қўшиқни у ер, бу еридан айтаемиз.

— Қандай завқ билан куйлар эдиг-а, Зибижж бир пайтлар, — деб хўрсиниб қўйди Арфа. — Жуда ширин романс эди-да. Кенг далага чиқсанг, қизғалдоқлар, чучмомалар очилиб ётган кенг дала бўлса. Бор овозинг билан куйласанг, ичингдаги губорларинг чиқиб кетса. Нега биз шундай завқлардан маҳрумимиз? Бачкана ҳиссиётлар оғушида яшаймиз, латта-путта йиғамиз. Нега индамайсан?

— Эшитяпман, — дедим, бетон девор тагида ўзини сояга тортиб турган шарпадан кўз узмай. — Қара, келди!

Арфа елкамдан бош кўтариб бино томон ўтирилди:

— Қани? Қаерда?

— Бетон девор билан ариқча ўртасидаги йўлакчага қара.

Қанчалик тикилмасин Арфа ҳеч нарса кўрмади.

— Кўзингга кўринаётгандир, — деди бепарволик билан. — Юр, кетайлик, вақт ҳам алламаҳал бўлди чамамда. Опам хавотирланадилар.

Қўлиқлашиб қайтдик. Иккаламиз ҳам ўз ўйларимиз оғушида, ўз-ўзимизча бахти-ёр эдик.

— Ўша Болта деганинг қанақа одам ўзи?— сўради Арфа хаёлчан оҳангда.

— Симпатичний, — жавоб қилдим русчалаб. Кайфиятим шуни тақозо этарди. Дунёдаги бор тилларда гапиргим келарди.

— Юрагингни эҳтиёт қил.

— Мерси! Рашк қиляпсанми?

— Танимасам қаердан рашк қилай.

— Таништирайми?

— Ўзингга буюрсин.

— Зер гуг! Ман шумо ба нағз мебинам.

— Бунча чакагинг очилди бу кеча.

— Моғши ля фам.

Йўл-йўлакай ана шундай енгил, бегараз ва аҳамиятсиз, аммо гоҳида аёллар учун энг аҳамиятли гаплардан ҳам муҳим мавзуларда чуғурашиб уйга етиб келдик.

Ёзнинг ойдин туни, дилбар кеча, жийда гули ҳидини уфураётган майин шабада, дугонаминг яқинлиги ва яна нималардир мени маст қилиб қўйгандики, «Аммахолл»ни ҳам, шарпаларни ҳам унутгандим.

XVIII

— Қуй энди коньягингдан,— дедим кечки овқатга ўтирарканмиз ўзимни эркин сезиб. — Бир отамлашайлик.

— Эркакларча.

— Айт!

— Сен айт, сен меҳмонсан.

— Бир умр ажралмас дугона бўлиб қолайлик.

Ташна бўлганда озроқ-озроқ олиб турайлик, зеро, ҳазрат Навоий мана бундай деганлар:

Ташналаб ўлма Навоий чун азал соқийсидин

«Ишрабу ё айюхал атшон» келур ҳар дам нидо.

Бараварига қадах кўтардик. Маъносини тушунтириб беришимни сўради Арфа.

— «Ишрабу ё айюхал атшон» яъни, ташна бўлсанг, ич дегани.

— Албатта ҳаёт майи, яшаш кўзда тутилган, шундайми?

— Ҳа, яшашнинг ўзи энг ширин май.

— Биз учун ҳозир коньяк ширин.

Арфа яна қадахларни тўлдирди.

— Ҳаёт қисқа, — деди Арфа қадахни кўзи баробар юқорига кўтариб.— Кел, ҳаёт лаззати учун ичайлик.

Эрталаб дарвоза олдида хайрлашдик.

— Шаҳар айланасанми?— сўради Арфа.

— Бугун қишлоққа кетаман, гулларимни сугоришим керак.

— Қачон қайтасан?

— Сени соғинганда.

Опа ҳам дарвоза олдида турар, ўйчан кўзларини меңдан узмасди.

— Хайр! Ҳозир меҳмонхонага бораман-у, лаш-лушларимни олиб автобустга чиқаман.

— Хайр!

Эрталабки қуёш нурлари Арфанинг кўзойнагида ўйнар, ойнак тагидан унинг кўзлари икки дона фируза тошдек нурланиб кўринарди. Дугонаминг қиёфаси шу аснода менга ҳар қачонгидан ҳам жозибали туюлди. Уни бағримга босиш, чеккаларидан тўйиб-тўйиб ўпиб олиш истагини аранг енгиб йўлга тушдим. Опа қараб турмаганда ҳеч шубҳасиз шундай қилган бўлардим.

XIX

Меҳмонхона эшигидан чиқаверишда опага тўқнаш келдим. Буни кутмагандим.

— Озгина вақтингизни оламан,— деди опа кўзи билан хилватроқ жой қидиргандай теграсига аланглаб. Тез юриб келганидан бўлса керак ҳарсиллаб нафас олар, нимадандир хавфсирар ва ҳаяжонланарди.

— Юринг, — дедим унчалик рўйхуш бермай. Қайтиб ичкарига кирдик. Даҳлиз тўридаги диванга ўтирдик.

— Сиз Арфанинг қалин дугонасисиз, шундайми?

— Шундай, — дедим қуруққина қилиб.

— Мени эса исмимни ҳам билмайсиз.

Тоқатсизланаётганимни кўрсатиш учун соатта қараб олдим. Опанинг лорсиллаган семиз юзи ёқимли, беғараз кўринса-да, чағир кўзларидаги қувлик кишини чўчитарди. қошлари ҳам алланечук бароқ.

— Майли, исмимни билмай қўяқолинг, опа десангиз ҳам бўлаверади. Аммо мен ўзим ҳақимда гапириб бериш учун келганим йўқ. Сиз Арфани яхши биласизми?

— Балки, сизчалик билмасман.

— Кўриб турибман, сўзларим сизга ёқмаяпти, оддий ғийбат деб баҳоляяспиз, лекин масала жиддий. Эшитишингиз керак, агар Арфани яхши кўрсангиз. Бу сирни биринчи марта оғзимдан чиқаряпман.

— Қандай сир?

— Айтсам ишонмайсиз... Арфа... одам эмас.

— Уни шунчалик ёмон кўрсангиз нима қиласиз бир уйда яшаб.

— Гапимни охиригача эшитинг, илтимос.

Ноилож қайтиб ўрнимга ўтирдим.

— Арфа... қандай тушунтирсам экан, «одам эмас» деганим бошқа маънода. У...

Опа афтидан мос сўз тополмай бир нафас жим қолди ва деди:

— Жодугар!

— Жодугар?!

— Ҳа, жодугар, баъзан тунда йўқолиб қолади.

— Бундай жодугарликни мен ҳам эплайман.

— Йўқ, Уники бошқача. Шундай экан бир эртақ бўларди: бир йигит гўзал қизга уйланади. Қиз ҳар кеча тун ярмидан оғанда эрини ухлатиб илонга айланади ва аста унинг қўйнидан сирғалиб томнинг тешигидан ташқарига чиқиб кетади. Саҳар пайти яна ўша тешикдан кириб қелиб эрининг қўйнига ётади. Эшитганмисиз шу эртақни?

— Амма айтиб бергандилар, биламан.

— Дугонангиз ҳам шундай қилади. Фақат уники сал бошқачароқ.

— Қандай уники?

— Хонага киради-ю, йўқ бўлиб қолади.

— Гапларингиз афсонага ўхшайди, опа.

— Опанг айлансин. Худо ҳаққи рост айтаман. Ўз кўзим билан кўрганман. Гапимни бўлмаганимда ҳозиргача ҳаммасини тушунтирган бўлардим.

— Бўлмайман, гапиринг.

— Биринчи марта ўтган йил ёзда — тахминан шу пайтларда — юз берди бу ҳодиса.

Арфа эри билан айтишиб қолди. Арзимаган гап устидан. Аразлаб хонасига кирди-да, эшикни ичкаридан қулфлаб олди. Эри орқасидан бориб эшикни тақиллатди, чақирди, аммо Арфа жавоб бермади. Орадан икки кун ўтиб бу ҳолат такрорланди ва бир ой давом этди.

Эри яхши одам. Соддадил, топарман, обрўи баланд. Битта айби—рашкчи. Қўқондан бу томонларга кўчириб келган ҳам ўлгур ўша рашк. Миржалол шу қадар рашкчики, ҳатто телевизорда чиройли эркакларни кўрсатаверса у кўз остидан хотинига қарайверади. Баъзан ўчириб қўяди телевизорни. Айниқса чўмилаётган эркаклар билан... ҳалиги Мексика киноларини кўришга кўзи йўқ. Азбаройи хотинига рашк қилганидан.

— Қийин экан бечорага.

— Икковигаям қийин. Хуллас, ҳафталар, ойлар ўтаверди, Арфа вақти-вақти билан хонага кириб қамалиб олишини қўймади. Менинг қўлимдан ишқилиб охири бахайр бўлсин дея худога илтижо қилишдан бўлак нарса келмади. Оддий бир хизматкор одам бўлсам... Бир сафар Арфа яна хонасига кириб эшикни қулфлаб олганди Миржалол ҳар доимгидай эшикни қоқди чақирди: «Арфа оч, гаплашиб олайлик» деб кўп ялинди. Арфа очмади. Хонада тиқ этган товуш эшитилмасди. Тўғри, хоналарнинг эшиклари қалин, дуб ёғочдан ишланган, ёғоч устидан тунука қопланиб, унинг устидан яна тахта урилган. Шундай бўлса ҳам... майли гапни қисқа қилай, шунда Миржалол чўнтагидан калит олди-ю, шартта эшикни очди.

— Аввалроқ шундай қилса бўлмасмиди?

— Эрида калит йўқ эди. Менимча ўша кунни ясатиб келган. Икки кун аввал Арфа дугонасининг туғилган кунига кетганда Миржалол оқсоч бир чолни бошлаб келди. Чол қулфга бир қаради-ю, бош силкиб қўйиб чиқиб кетди. «қулфи бузилган экан» деди Миржалол мени тинчитиш учун, бошқа дурустроқ баҳона топишни лозим ҳам кўрмади. Тушунмайди деб ўйлади. Аммо мен ҳам жа-а содда эмасман. Жичча бўлса-да, ақлим бор.

— Сиз ҳам водий тарафданмисиз?— сўрадим опанинг ҳаяжонланганда фарғонача лаҳжада гапиришини пайқаб.

— Фарғонаданман. Шахрисабзга тақдир тақозоси билан келиб қолганман. Бунинг тарихи узун. Қисқаси, ўша кунни Арфа эшикни очавермагач Миржалол чўнтагидан

калитни олди-да, шартта очиб ичкарига кирди. Мен ошхона олдидаги даҳлизда турардим.

— Арфа-а! — қичқирди Миржалол бутунлай ўзгарган бўғиқ овоз билан.

Орқасидан бориб қарасам Миржалолнинг ёлғиз ўзи хона ўртасида серрайиб турибди. Кўзлари ола-кула бўлиб кетган. Арфадан эса ном-нишон йўқ.

— Дераза-чи? Балки деразадан...

— Дераза берк, панжараланган. Шундай бўлса ҳам Миржалол дераза олдида бориб текшириб кўрди, пардани очиб қаради, темир панжарани юлқиб олмоқчидек жаҳл билан силкилади. Сўнгра кийим жавони-ю, қаравотларнинг тагигача қаради. Хотини бир игна-ю, синчиклаб қараса топиладигандай гиламларнинг остини кўтариб кўрди. Бурчакларга кўз югуртириб чиқди, шифтга тикилди.

Мен ҳам эшик олдида лол бўлиб турардим.

— Қани?! — деди мен томонга қараб Миржалол, аммо унинг ҳайратдан катта-катта очилган кўзлари мени кўрмасди.

— Қани?.. — дея гўлдиради атрофга кўз югуртириб қўлларини кенг ёзган куйи.

Кейин хонадан чиқиб даҳлизда бир оз каловланиб турди-да, қайтиб бориб хонани қулфлади.

Эрталаб соат саккизлар чамаси эшик очилиб, остонада Арфа пайдо бўлди. Аммо Миржалол ҳеч нима бўлмагандай хотинига жилмайиб қаради. Чойга таклиф қилди, яқин кунларда Хитойга кетишини айтиб ўрнидан турди-да, ишига жўнади.

— Кейин-чи? Кейин нима бўлди?!

— Орадан яна бир ой ўтди, Миржалол бу орада хотинининг хонасини икки-уч бор очиб кўрди. Балки мен бозор-ўчарга чиққанимда ҳам очган бўлса бордир, бу ҳақда ҳеч нарса деёлмайман. Сўнгра ўзи билан ўзи бўлиб қолди, бечора. Бир-икки ой қаерлардир командировкада юрди.

— Шу воқеа биринчи марта содир бўлишидан олдин Миржалол ҳеч қаёққа кетмаганмиди?

— Кетганди. Неча кунлиги эсимда йўқ, лекин кетганди. Мана, қарийб бир йилдирки шу аҳвол. Дутонангиз хонасига кириб эшикни қулфлаб олиши билан эр ҳам кийиниб ташқарига чиқиб кетади.

— Сиз-чи? Миржалол командировкада юрганда сиз уйдамингиз?

— Уйда эдим, қаерга бораман. Ёлғиз аёл бўлсам.

— Арфанинг хулқида ўша кунлар бирор ўзгариш сезмаганмингиз?

— Йўқ, ҳамишагидай. Фақат дастлабки ҳафта хонадан чиқмай магнитофонни

бақиртириб эшитарди.. Аллақандай тарақа-туруқ музыка.

— Кейин-чи?

— Кейин босилди. Магнитофон ҳам жонига тегдими, эшитмай қўйди.

— Хонада Арфанинг йўқлигини билгандан кейин Миржалол ўзини қандай тутди?

— Ҳамишагидай.

— Миржалол ўзи кўринишидан қандай киши?

— Семиз.

— Бўйи-чи?

— Меңдай.

— Юзи-кўзи дегандай, гапириши, соч-соқоли...

— Кулча юзли, бағбақаси осилганроқ, кўзи қора, серсоч, бўйни калта, пилдираб юради. Оёқлари ҳам калтароқдай. Шундай бўлса ҳам кўриниши совлатли.

Опа хўжайинини анчагина яхши тасвирлаб берди. Кўз олдимга «Аммахолл» атрофида писиб юрадиган шарпалардан бири гавдаланди. Айтилган чизгичларга кўра унинг характерини белгилашга уриниб кўрдим. Миржалол мақсадга бир қадар интилувчан, мушоҳада қуввати сустроқ, ишни бир оз пала-партиш қиладиган киши бўлиб туюлди.

— Энди мен борай,— деди опа хаёлга чўмиб қолганимни ўзича баҳолаб,— бозор қиламан деб чиққандим. Гап эшитиб ўтирмай. Сиздан илтимос, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очманг. Бу гапларни опа менга нима мақсадда айтди деб ҳайрон ҳам бўлманг. Шунча йил давомида унинг олдида келган биринчи дутонаси сиз. Муносабатларингиздан кўриб турирман қаддонсизлар. Бунинг устига беғараз, очик кўнгли кўриндингиз. Балки дутонангизга бирор фойдангиз тегармикан деб айтдим. Ичимга сиғдиролмай юргандим. Кимгадир ёрилишим керак эди...

Опа бир оз сукут қилди. Кейин бутунлай ўзгарган қиёфада шундай деди:

— Дутонангиз ҳомиладорга ўхшайди. Унга ёрдам беринг. Хаёлимда бир фалокат юз берадигандай! Ўзи яхши аёл, фақат...

Гап тугамай қолди. Опа тескари ўгирилиб энги билан кўз ёшларини артди-да, бошқа бир оғиз ҳам гапирмай эшик томон юрди. Аммо менинг сўрайдиган гапим кўп эди ҳали. Олдинма кейин ташқарига чиқдик. Опанинг ҳикояси бошимни қотирган, сира ишонгим келмасди. Хилват хиёбондан ёнма-ён юриб анча жойгача жимгина

бордик. Арфанинг хонасини қандай бўлмасин ўз кўзим билан кўришни хоҳлардим. Опа тасвирлаб берди, аммо тўла тасаввур ҳосил қилолмадим.

Хонанинг қаеридадир ташқирига олиб чиқадиған йўл бўлиши керак. Бундай десам наҳотки Миржалол буни билмайди. Ҳеч шубҳасиз хотини уйга кириб кетиб гумдон бўлишни кўриб-англаб юрган одам уни ажина ёки жодутар деб ўтирмасдан ҳамма жойни ағдар-тўнтар қилиб бўлса ҳам қараб чиқиши керак.

— Арфанинг хонасини ўзим кўришим керак, — дедим юқоридаги фикрлар таъсирида, — шунинг имкони борми?

— Менда калит йўқ.

— Арфадан калитни бир неча дақиқага бўлса ҳам оломайсизми? Билдирмасдан албатта.

— Ундан не фойда? Олсам-у, қайтариб жойига қўйсам. Бир қараш учунми?

— Йўқ, мен сизга бир нарса бераман. Кейин қандай йўл тутиш кераклигини тушунтираман.

Опа рози бўлди. «Ўқув ашёлари» дўконидан бир қутича пластилин сотиб олдим, бир бўлагини қоғозга ўраб опага тутқаздим, нима қилиш кераклигини батафсил тушунтирдим. Учрашув пайтини ва жойини келишиб олиб хайрлашдик.

XX

Яна меҳмонхонадан жой олишга тўғри келди. Нарсаларимни хонада қолдириб далага чиқдим. Дарвоқе, бу сафар «Интурист»дан жой олдим. Меҳмонхона «П» шаклида қурилган. Олди кенгина майдон. Мажнунтолларнинг соясида ўтириб ҳордиқ чиқариш, режалар тузиш, хаёл суриш мумкин. «Кеш»га нисбатан яхши. Мажнунтол остидаги скамейкага ўтирдим. Аммо бу ерга Амир Темур майдони яқин бўлгани учун одамларнинг ғала-ғовури эшитилиб турарди. Хаёлим бўлинаверди. Менга инсон зоти кўринмайдиган, товуши эшитилмайдиган гуша зарурлигини, акс ҳолда фикрлолмаслигини тушундим.

«Бир ўзим» деганим, албатта нисбий тушунча. Ҳовлида бир тушгина шафтоли бор. Японлар сакура гуллаганини байрам қилишади, мен шафтоли гуллаганини. Шафтоли ҳам назаримда сакурага ўхшайди. Оқишроқ гуллаган шафтоли оқ мева қилади, пуштиранг гуллаганининг меvasи шу рангга мос бўлади. Менинг шафтолим пуштиранг гуллайди.

Ҳар бир гиёҳнинг, дов дарахтнинг ҳаёти хавф-хатарга тўла. Инсон ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг учунми, одамзод тўрт девор ичига биқиниб олади. Тешик-туйнукни беркитади. Уй теграсини девор билан ўрайди. Деразаларга темир панжалар ўрнатади. Ўз вужудини эса латта-путталарга чирмаб ташлайди. Хуллас, ҳимоя қобиқлари қават-қават. Шу билан ҳам хавф-хатардан батамом холи бўлолмайди. Қўрқиб-қалтираб яшайди. Айниқса ёлғиз аёл...

Хиёбондан ёш бир йигит қийқириб кулгани эшитилди. Хаёлим бўлинди. Ўрнимдан туриб хонага кирдим. Опа айтган гаплар хаёлимда чарх урарди. Каравотга чалқанча ётиб нигоҳимни шифтга қадаганча таҳлил қилишга киришдим: «Дутонангиз ҳомиладор», «Ўтиниби сўрайман», «Сир сақлай оласизми», «жодутар» каби хулосалар, ўтинчлар, сўроқлар узук-юлуқ ҳолда гўё хонани тўлдириб учиб юрар, тутқич бермасди.

Ташқаридан карнай-сурнай овозлари хонага бостириб кира бошлади. Хонани қулфлаб бу ердан узоқроқ кетиш мақсадида иккинчи бор ташқарига чиқдим. Меҳмонхона деразаларида калта иштон кийган немис муҳожирлари кўринишди. Майдондаги шовқин-сурон мазмунини тушунмай қараб туришарди улар. Шаҳрисабз чоғроққина шаҳар бўлса-да, унинг шовқин-у, қарру пари ва алоҳиси ўнта йирик шаҳарга татийди.

Оқсарой ёнидан ўтиб қалъа девори орқасидаги боғ томон юрдим. Бу томонлар анча хилватлигини аввал ҳам айтгандим. Октябрь инқилобидан аввал экилан «ўриси» дарахтлар кимсасиз йўл ва йўлақларга қуюқ соя солган. Ўзбекчилигимизнинг баъзи жиҳатларига қўшилмайман. Қиз бола бир йўлақдан икки марта ўтиб қайтса ёки ёлғиз ўтирган, дарахтга суяниб турган бўлса, ёмон кўнгилга бориб гап отувчилар ҳамма жойда топилади. Шундай бўлишидан чўчиб ортга қайтмай тўғрига қараб кетавердим. Поляклар қабристонини ёнидан чап тарафга қайрилиб нишаб йўлдан ариқ бўйлаб юрдим. Опа билан шу ерда учрашмоқчи эдик, ҳали вақт бор. Соат бирга яқинлашяпти. Опанинг келиши бир яримдан икки яримгача деб белгиланган. Бу пайтда Арфа тушлик қилгандан кейин бирор соат ухлаб оларкан. Бетон кўприкчадан ариқнинг нариги бетига ўтиб ғарибгина бир ошхонада тамадди қилиб олдим. Вақт имилаб ўтарди. Узоқдан тайпанглаб келаётган аёлга кўзим тушди. Юриши ўхшайди...

XXI

— Мана, — деди опа қўлида авайлаб ушлаб келаётган латтани очиб кўрсатиб.

— Бўпти кетаверинг.

— Тўхтанг, мен ҳам режамни айтмай. Оқшом соат ўнларда дарвоза ёнига келинг. Сизни ичкарига киритаман. Бу пайтда дугонангиз хонасига кириб кетган бўлади. Агар емакхонада ўтирган бўлса, беш-ўн дақиқа зинапоя остида кутиб туришингизга тўғри келади.

— Худди шундай қиламан.

Опа ортига қайтди. Мен Айрапет чолниқига йўл олдим. Кун иссиқ пластилиндаги изларнинг ўзгариб кетишидан хавфсираб тез юрдим.

— Ярғи сағат кутасан, — деди чол.

Калит айтилган муддатда тайёр бўлди. Ялтироқ жез очқични кафтимда қисганча меҳмонхонага қайтдим. Чарчагандим, каравотта чўзилиб уйқуга кетдим. Қалтис иш олдидан руҳга, танага, миёга дам бериш керак. Уйғонганимда хона қопқоронғу эди. Чироқни ёқдим, соат 9 -05. Ёмон эмас, бемалол улгуриш мумкин. Калитни чироқ ёрувига тутиб қарадим. Қурғур чолнинг иши ҳақиқатан ҳам пухта эди. Ҳар эҳтимолга қарши оёғимга таги резина юмшоқ латта бошмоғимни кийдим. Шаҳрисабзда буни «чешка» дейишади. Эгнимда ёз кечасининг рангига мосроқ кўйлак. Сумкачамни очиб қараб ҳамма зарур нарсаларни яна бир қарра кўздан кечирдим.

«Зарур нарса» деганим икки учига оғиргина гўлача маҳкамланган занжир, лупа, узунлиги ярим метр келадиган пишиқ чилвир бинт ва яна у-булар. Аслида буларга эҳтиёж йўқ, яна ким билсин... Балки ўзимни ҳақиқий жиноятчини ушлашга чоғланган изкувар, деб ҳис қилганимнинг ҳосиласидир бу.

XXII

Соат ўн беш дақиқа кам ўн. Шаҳарда тун салтанати ҳукмрон. Аммо ҳали автоларнинг гувиллаши тинган эмас. Бетон девор панасига ўзимни тортиб турибман. Ой шом еган палла. Йўлнинг чап томони ташландиқ майдон. Шаҳарнинг тенг ярми чиқиндини шу жойга тўқади. Ундан нариса темир йўл. Миржалол билан Болта корхона қураман деган майдон — шу.

Дарвозани секин итариб кўрдим. Берк. Ҳаяжоним ортиб бормоқда гўё жиноятга қўл ураётгандай тиззам қалтирайди. Арфа пайқаб қолса нима дейди? Эри командировкадан қайтиб келган бўлса-чи? Опа мени лақиллатиб қўлга тушуриши ҳам мумкин-ку. Шу лаҳзанинг ўзида сўнги айтилган гумонни рад этдим. Бундан опага нима фойда? Йиғлади, «хомиладор» деди. «Кўнглим бир фалокатни сезяпти» деди. Ахир ҳамма одам ёвуз ниятли эмас-ку!

Дарвоза ортидан қадам товушлари эшитилди. Эҳтиёткорлик билан босилган қадамлар. Дарвоза қиягина очилди. Опанинг чорпаҳил гавдаси остонада пайдо бўлди.

— Шу ердамисиз?

Жавоб бериш ўрнига кафтимни унинг дарвоза кизагини тутиб турган қўлига қўйдим.

— Кирилинг!

Дарвоза беркилди.

— Хотиржам бўлинг, ҳаммаси жойида. Арфа хонасига кириб кетди. Сиз даҳлизда кутиб турасиз, яна беш-ўн дақиқадан сўнг мен эшикни қоқиб сизнинг келганингизни хабар қиламан. «Зарур ишлари боракан» дейман. Очса очар эшикни. Очмаса калитни ишга соламан. Айтгандай эшикни очса нима дейсиз?

Мен йўлда кела келгунча айтадиган гапимни тайёрлаб қўйгандим. «Бир оғиз айтмабсан» деганинг, харидор келса уйни «савдолашаверайми ёки эринг келгунча кутаемизми, шуни сўрамоқчи эдим дейман. Буни опага айтиб тасдиқдан ўтказдим» ва сўрадим:

— Қалтис иш қилмаяпмизми, опа?

— Савоб иш.

Бу гап менга далда бўлди. Опанинг ортидан уйга кирдим. Даҳлиз деворларида шиша плофонли чироқлар ёниб турибди.

— Ўтирилинг.

Креслога чўқдим. Рўпарамда Крамскойнинг «Номаълум аёл» суврати. Балки «Нотаниш аёл» деб таржима қилиш тўғрироқ бўлар. Гўзал тасвир. Қор. Қора файтун. Юзлари совуқда қизарган қора либосдаги аёл. Баркут кўзларида уйчан жозиба. Рус баришняси. Юзининг ранги бунчалар тоза бўлмаса! Оқсуяк аёл. Арфа ҳам шунга ўхшайди, фақат унинг юзи бир оз нозикроқ, узунчоқроқ.

Ён тарафда «Юдифь». Нозик бармоқли оёқчаси билан эркакнинг пешонасидан босиб турибди, қўлида қилич. Уни шунчалик беозор ушлаб турибдики... пастда ётган эркакнинг кесилган боши кўкимтир тусда.

Энг муҳими, аёлнинг сони. Ҳарир кўйлак унинг қоматини яширолмаган. Тананинг ҳолати жуда тўғри чизилган...

Эшик тақиллади. Чўчиб тушдим. Хаёлим қочиб, бу ерда нима учун ўтирганимни эсладим. Опа эркалаган оҳангда чақирарди:

— Арфахон! О, Арфахон!

—

— Дугонангиз! Дугонангиз зарур иш билан келиб қолдилар, очинг!

Эшик иккинчи, учинчи марта тақиллади. Опанинг овози такрор-такрор янгради. Эшик очилмади. Бу пайтда соат ўндан ўн етти дақиқа ўтганди. Опа олдимга келиб тўхтади, хўрсинди, қошлари изтироб ичра чимирилиб турарди. Ҳар доим алвондек қизариб турадиган юзининг ранги қочгандай туюлади. Ҳаяжон билан шивирлади у:

— Боринг!

Ўрнимдан аранг турдим.

— Дадил бўлинг.

Сумкачамни маҳкам тутганча дугонамнинг хонаси томон юрдим. Калит кўлимда. Қулф тешиги атрофидаги бронза ҳалқа бўртиб, тагликдан кўтарилиб турибди. Калитни икки бармоғим орасида қисиб ушлаганча опага қарадим. Опа зўр бериб «Ло ҳавло»ни ўқирди.

— Очинг! — деди дуо ўқишдан тиниб

— «Шилқ» — этган товуш эшитилди.

— Яна бир марта буранг.

Юрагим ҳаяжон ичра гурс-гурс тепарди. «Эшикни очсам-у, даҳшатли ҳолатга дуч келсам» деган ўй сира миямга тинчлик бермасди. Опа кўлини елкамга қўйиб оҳиста олдинга сургандай бўлди.

Эшик очилди.

Оғир, қалин, салмоқдор эди эшик. Кўзларимга ишонмай қолдим. Хона бўм-бўш! Каравот тепасида чучмома шаклида ишланган тунчиरोқ кўм-кўк шуъла таратиб турибди. Дераза пардаси маҳкам ёпилган. Тўшак устидаги ёпқич сидириб ташлангану аммо кўрпа очилмаган. Каравот ёнида филдиракли журнал столи. Унинг устида телевизорни бошқарув пулти. Пойгақда кийим жавони.

Хона лоп этиб ёришди. Шу ҳам мени чўчитиб юборди. Опа чироқни ёққанди. Опа билан икковимиз юмшоқ эрон гилами устида тўпигимизгача ботиб турардик. Қалин ва жуда кўркам эди бу гилам. Биз гоҳида моддий бойликлар маънавий бойлик олдида беқадрлигини ўқирамиз, аммо шу лаҳзада юрак ҳовучлаб турган бўлишимга қарамай, «бой бўлиш ҳам ёмон эмас» деган фикр миямдан сирғалиб ўтганини қаранг.

Хонани кўздан кечирдим. Жавон билан дераза оралиғида телевизор, тўрдаги стол устида аудиомарказ. Дугонам ўзига барча қулайликларни яратиб олгани кўриниб турарди.

— Ло ҳавло ва ло қуввато... — шивирлай бошлади ранги учиб кетган опа.

XXIII

Тадқиқотни жавондан бошладим. Аввал ўнг тарафдаги энли эшикни очиб қарадим: куйлақлар, костюмлар, кофтлар. Чап тарафдаги тортмалар ичида аёлларнинг лаш-лушлари. Энг пастки қаватда ёзги туфлилар. Кийилмаган, янги. Жавон у қадар катта бўлмаса ҳам қизил ёғочдан ясалгани туфайли оғир ва мустаҳкам эди. Унинг ичида Арфа йўқ эди, албатта. Каравот остини қарадим. Опа икковлашиб уни силжитиб гиламни кўтариб тахта полнинг ҳар бир чизигини кўздан кечирдим. Шубҳаланишга асос берадиган биронта белги йўқ. Энг охирида дераза пардасини очиб кўрдим. Бу шунчаки таскин учун қилинган ҳаракат эди.

Арфа ҳеч қаерда йўқ.

Унинг жодугарлигига ишонилмига тайёр эдим ўша лаҳзада. Опанинг нигоҳида кўрқув ифодаси. Кийим жавонини яна бир карра кўздан кечирдим. Жавон тахтаполга остки қисми билан чиппа ёпишиб турибди. Орқа қисми деворга тақалган.

Хонани тарк этдик.

Эшикни қулфлаб калитни опага тутқаздим. Энди бу ерда қиладиган ишим қолмаганди. Демак, Арфа жодугар. Балки шу лаҳзада жимжилоқдек бир маҳлуққа айланиб бир қавакка кириб бизнинг хатти-ҳаракатимиздан кулиб ўтиргандир. Аммо мен жодугарликка ишонмасдим. Ўша дамда ноилож қолиб опанинг хулосасига қўшилишга мажбур бўлдим.

Жимгина бош эгиб хайрлашдик.

— Эҳтиёт бўлинг, — дедим опа дарвозани беркитиб олаётганида.

Қоронғу тун барига ўзимни урдим. Чунки Арфанинг уйи қоронғу тундан ҳам кўрқинчли эди.

Коронгу йўлакни кесиб ўтиб катта йўлга чиқиб олдим. Бу кўча бир мунча ободроқ, марказга яқинлашган сари чироқлар онда-сонда бўлса-да, липиллаб йў четларига хира ёруғлик ташлаб туради. «Кўчки» деб номланган бу кўча Заргаронга бориб туташади. Ўнг тарафга бурилиб икки юз одимлар юрсангиз «Аммахолл» кўринади. Хаёлим Арфа билан бағд бўлганлиги, юз берган ҳодисани таҳлил қилишга қурбим етмаётгани сабабли бошқа нарса тўғрисида ўйламасдим. «Аммахолл»даги ўйинлар ҳам рангсизланганди. Энди у ерга яширинча кириб чиқётган кишиларнинг иши шунчаки арзимас саргузашт бўлиб туюлмоқда эди. Шундай бўлса-да, болалигим кечган ўша тош масканга қадамба-қадам яқинлашиб бормоқда эдим. Мана, йигирма қадамча берида, дарахт панасида турибман. Хаёлим паришон Арфа тўғрисидаги фикрларни ҳеч жойга сиғдирилмайман. Хотинида юз бераётган ўзгаришларни пайқаган ҳолда Миржалол нега чет элга кетиб қолди экан? Ундай десам, Шаҳпарнинг орқасидан кузатиб юрган ҳалиги шарпа ким? Ана шундай ўйлар билан дарахт танасига суянганча билмадим қанча вақт туриб қолдим, тоғ ортидан парпираб ой кўтарилди. Аммо бундан «Аммахолл»нинг тош деворлари ёришган бўлса-да, унинг туңд қиёфаси ёришмади. Бу манзарага узоқроқ қараб туриш малол келар ва беимкон туюларди. Соатимни ой ёруғига тутиб аниқлаш мақсадида дарахт остидан йўлак четига томон икки-уч қадам қўйдиму ички бир ҳиссиётнинг буйруғига бўйсуниб «Аммахолл»га қарадим. Худди шу лаҳзада даҳлиз эшиги очилиб, зина устида бақалоқ бир шарпа пайдо бўлди. Ҳар сафаргидек шошиларди у. Девор бўйлаб бурчакка ўтди-да кўздан пана бўлди.

Миржалол!

Опа тасвираб берган одам-ку. Ой ёруғида унинг қиёфасидаги умумий белгиларни илғаб олиш қийин эмасди. Ўрта бўйли, боши катта, серсоч, оёқлари калтароқ, тўладан келган. Болта билан Миржалол! Демак, бу ерда аёл йўқ. Контрабанда, наркобизнес бор. Ҳар эҳтимолга қарши вақтни аниқладим: Йигирма бешта кам ўн икки.

Меҳмонхона навбатчиси эшикни очаркан, норози қиёфада тўнғиллаб берди. Менинг нима ташвишларим билан юрганамни у қаердан билсин.

XXV

Якшанба кўчма бозорда тумонат одам. Бозор оралаш ҳам, худди кашта тикишдек ҳаётнинг безовта ўйларидан озгина бўлсада чалғишга ёрдам беради. Расталарни томоша қилиб борарканман, кўзни қамаштирадиган матолар, минг турдаги майда-чуйдалар, ҳар хил қиёфаларга қисқа-қисқа назар солиб борардим. Сал олдинроқда кетаётган бўйчан бир аёлга кўзим тушди. Танидим, Арфа. Етиб бориб қўлидан ушладим. Ўғирлиб қаради. Кайфияти йўқ, Ранги ўчган. Унинг имоси билан четроққа чиқдик:

— Бечора опам!.. — деди дўкон ортига ўтишимиз билан Арфа ўпкаси тўлиб.

— Нима бўлди? Тинчликми?

— Касалхонада, — деди йиғи аралаш.

— Қўрқитиб юбординг, шундай демайсанми.

— Аҳволи ёмон-да, қўлсиз, оёқсиз, тилсиз...

— Нима қилди? Қачон шундай бўлди?

— Кеча.

— Ўтган куни туппа-тузук эдилар-ку.

— Қаерда кўргандинг?

— М... мен-ми? Бозорда.

— Кеча туңда. Инсулт.

— Бирор воқеа бўлганмиди?

Арфа елка қисди. Унинг кўзларига тикилиб қарадим.

— Духтирлар нима деяпти?

— Каттиқ қўрқувдан шундай бўлиши мумкин эмиш. Туңда ҳожатта чиқаман десам, кичкина даҳлизчада, ошхона билан менинг хонам оралиғида йиқилиб ётган эканлар. Қўрқиб кетиб «тез ёрдам»ни чақирдим. Бўлган гап шу.

Кўнглимдан турли гумонлар ўтди, наҳотки Арфа... Йўғ-е, бўлиши мумкин эмас, балки Миржалол...

— Эринг келганмиди? — сўрадим кечган шубҳа таъсирида.

— Ҳали қайтмайди. Энди ўн икки кун бўлди. Эрим нима қила олади қайтгани билан. Ўз ишидан бошқасини ўйламайди. Бизнес эркакларни худбин, шафқатсиз қилиб юборди.

— Аёлларни ҳам.

— Аёл барибир аёл-да, ҳиссиётнинг қули.

— Менимча эринг шаҳарда, Арфа.

— Қўйсанг-чи. Шаҳарда деганинг нимаси? Шаҳарда бўлса уйга келмасмиди! Мени бир куни кўрмаса...

— Ишонмайсанми? Мен уни кўрдим.

— Танийсанми эримни?

— Тахмин қиламан.

— Бошқани кўргансан. Ҳозир кўп эркаклар қорин қўйиб калтабақай бўлиб қолишган. Шаҳардаги эркакларнинг ярми менинг эримга ўхшайди. Кесиб ташланган гўлачадай. Қиёфасиз.

— Сенга узун, қотма, зиёлисифат эркаклар ёқади-а?— сўрадим мавриди бўлмаса ҳам ишга алоқадор бирор маълумот олиш мақсадида. «Болтага ўхшаган» дейишга журъғатим етмади.

Арфа индамади. Нигоҳини ердан узмаган қуйи сумкасини кавлашга тушди.

— Ма, шуни сенга олгандим, — деди алланечук маҳзун қиёфада. Кўзларида ёш ҳалқаланиб турарди. Бармоқлари учида илиниб турган тилла занжирга қарадим ва сўрадим:

— Нима учун?

— Совға.

— Эрга тегаётганим йўқ-ку.

— Тегасан-да бир кун.

— Тегсам берарсан, ҳозир олмайман.

— Текканингда балки мен бўлмасман.

— Ундай дема.

Арфа бошини шахт билан кўтарди. Кўзларида... Эҳ, ўша лаҳзада унинг кўзларини кўрсангиз эди! Ғазабми, нафратми, илтижомми, нималигини айтолмайман, балки иложсизлиқдир. Йўқ, мубҳам, инсон зоти ҳали ном қўймаган бир туйғу оловдек ёниб турарди. Бошини шахт кўтарди-ю, кескин ҳаракат билан қўлидаги олтин занжирни гужғон уриб ётган оломон томон итқитди. Сумкасини қарсиллатиб ёпди. Одамларни суриб-сургилаб шиддат билан меңдан узоқлашди.

Бир туп тужжор аёллар дам менга, дам йўл четидаги каштан новдасига илиниб қолиб ялт-юлт товланаётган олтин занжирга қарашарди. Бир йигит бўй чўзиб занжирни олди-да менга узатди:

— Олинг, опа, керак бўлади. Тилло-ку, — деди.

Арфадан бир умрга ажралдим деб ўйладим. Унинг ортидан бориш фойдасиз эди. Тилло занжирни қўлда осилтирганча одамлар орасидан сирғалиб чиқиб хиёбонга ўтиб олдим.

XXVI

Туңда хонамда ўтириб бўлиб ўтган воқеаларни бир бошдан қоғозга туширдим. Қаҳрамонларимга алоҳида ўрин бериб, қуйидаги тартибда жойлаштирдим:

1. Арфа — жодугар. Бегуноҳ. Дездимона.

2. Миржалол — мажҳул шахс. Отелло.

3. Опа — жабрдийда.

4. Болта — сирли одам. Балки Ягодир.

5. Аёл — «Тет а тет».

Аниқланиши керак:

1. Болта?

2. Миржалол?

3. Аёл?

Сафдан чиққанлар:

1. Арфа.

2. Опа.

Кузатув объекти — «Аммахолл».

XXVII

Тонг саҳарда туриб «Аммахолл»га бордим-да, «Уй сотилади»ни олиб ташладим. Сўнгра бозордан бир қоғоз халта бозорлик харид қилиб шифохонага йўл олдим. Опа шифтга тикилганча тилсиз ётарди. Фойдаси йўқлигини билсам-да, ҳол-аҳвол сўрадим. Далда берган бўддим. Гапирмайдиган одам билан мулоқот қилишдан кўра оғирроқ нарса йўқ экан. Опанинг кўзларигина ниманидир айтишга ҳаракат қилиб гилтиларди. Ҳеч нарса тушунмадим. Бир оз ўтириб чиқиб кетдим.

«Аммахолл»даги сирли ўйинларга бўлган қизиқишим изтиробга айланиб бормоқда. Бу изтироб қизиқиш устига масъулият ҳиссини ҳам юклади ва мен қатъият билан ишга киришишга аҳд қилдим. Балки қурбонликка берилган опанинг ҳолатидан қаттиқ

таъсирланганининг ҳосиласидир бу. Ён дафтаримдаги «сафдан чиққанлар» бўлимини ўчириб ташладим. Арфа марказий фигура. Опанинг бу кўйга тушишида ундан бошқа ким айбдор. Нега аввалроқ буни ўйлаб кўрмадим. Бўлиб ўтган бор жараён бир бошдан хаёлимга тизилиб кела бошлади:

опа мендан калитни олиб қолгач, ўша кеча Арфанинг хонасини яна очишга журъат қилолмаган. Жодугар билан тўқнаш келишдан кўрққан. Эртаси ҳам чидаган, аммо индини куни хонани очиб кирган. Бу пайтда Арфа хонада бўлмаган. Опа сирнинг тагига етиш учун кутган. Ёки бўлмаса эрталабга яқин хонага кирган, балки ярим тунда киргандир. Хуллас, ўша лаҳзада қаердандир Арфа пайдо бўлган. Қаршисида жодугарни кўрган опа қаттиқ кўрққан ва беҳуш йиқилган. Арфа уни даҳлизга судраб чиқариб «тез ёрдам»ни чақирган.

Менинг хулосам шу.

XXVIII

Эҳ, «Аммахолл», менинг жафокаш масканим! Ҳамма сирни энди сен ошкор этасан. Қандай шароит эдинг бир пайтлар. Менинг бепарволигим оқибатида бадқовоқ ва кўрқинчли жойга айландинг. Балки чироқларини ёқиб ўтирмаганим учун аммам билан амакимнинг арвоҳлари чирқираётгандир. Уларнинг арвоҳлари ҳаққи энди ҳам-масини фoш этаман.

Ана шу ниятларни дилга жо қилиб, «Аммахолл»га кириб, беркиниб олдим-да, зарур бўлса туни билан кутишга ва шу кеча масалани бир ёқли қилишга жазм этдим.

Ўртадаги кўш деразали хона. Бу деразаларнинг даҳлизга томон очилишини айтгандим. Кузатиш учун шу жой қулай. Яшириниш, зарур бўлса қочиш учун ҳам.

Қоронғу тушди. Икки соатдирки хона бурчагидаги креслода ўтирибман. Шу кеча назаримда нимадир юз беради. Хонада қоронғулик тобора қуюқлашмоқда. Соат ўнларга яқинлашди чамамда. Ногоҳ даҳлиз эшиги очилди. Кимдир кирди. Дераза кесақисига қапишиб турибман. Қўлимда занжирли гўлача. Қоронғида ҳеч нарса кўринмайди. Оҳиста пайпаслаб босилган қадам товушларига қараганда, кирган киши аммамнинг ётоқхонаси томон ўтди. Хона эшигининг очилиб-ёпилгани эшитилди. Сукунатда қулфнинг шиқирлаб қулфланганини ҳам илғадим.

Хонага кирган Болта эди тахминимча. Худди шу пайт даҳлиз эшиги иккинчи бор очилди. Яна пайпаслаб босилган қадамлар. Фарқи шуки, бу қадамлар аввалгисига нисбатан оғирроқ, залворлироқ ва бир қадар уқувсизроқ.

Буниси Миржалол, тахминладим ўзимча. Ҳа, бошқа киши бўлиши эҳтимолдан узоқ. Ахир мен бир неча марта кўрдим уни. Опа тасвирини чизиб берган одамнинг худди ўзи. Энди улар наша савдосига киришадилар. Кокаиндир, героиндир, морехуанадир, хуллас, «оқ ажал» савдоси.

Орадан бир неча дақиқа ўтди. Қадам товушлари тинган. Нимадир шифирлагандай бўлди. Қумқорозни темирга ишқалагандай. Нафасимни ичимга ютиб кутдим. Нимадир оғир гижирлади. Лоп этиб даҳлизга узун, тўртбурчак шаклида ёруғлик тушди-ю, бирдан сўнди. Қулф тилининг «шилқ» этиб айлангани эшитилди. Балки менга шундай туюлгандир. Баъзан бутун вужуд қулоққа айланганда сезгилар алдайди ҳам.

XXIX

Бурчақда биқиниб турарканман, бир нарса мени таажжублантирарди: нега бу бойвачча одамлар айнан аммамнинг хонасига жойлашиб олишди экан? Ўйда ундан бошқа яна тўртта хона, ошхона, иккита даҳлиз, ванна ва ҳожатхона бор. Бу қадимий тош деворлар катта бир хазинани бағрида босиб ётибдими ё? Аммам урни қурдирган Симхо исмли яҳудий бой тўғрисида гапириб бергандилар...

Шошилинич босилган қадам товушлари хаёлимни бўлди. Хонани тасарруфига олганлардан бири — кейин киргани бўлса керак — қоронғу даҳлизда тургиниб-сургиниб бўлса-да, югурганча ташқарига отилди. Афтидан жуда шошиларди у. Беркинган бурчагимни тарк этиб орқасидан чиқдим. Чорпахил бир одам йўлақдан пилдираганча югуриб борарди. Ариқдан сакрашга ҳозирланди. Тиззаларини букиб қўлларини орқага чўзди. Худди шу пайт «Шарора» ресторани ҳовлисидан чиқаётган машина фараларининг кучли ёриғи унинг кўзига тушди. Сувнинг шалоплагани эшитилди. «Туф-э, лаънати!» гўлдиради шарпа. Энди мен уни биринчи марта аниқ кўрган ва опа шақлу шамолдийни чизиб берган одамни таниб қолгандим. Аммо мақсадини англолмадим. Нега у бунчалик шошяпти? Нима сабабдан унинг ташрифи бу қадар қисқа бўлди?

Қайтиб уйга кирдим. Қоронғида пайпаслаб девор бўйлаб силжиганча аммамнинг хонаси олдига бордим-у, ногоҳ хаёлимга даҳшатли фикр келди: «Болтани ўлдириб кетган бўлса-я!»

Вужудимга титроқ кирди. Кўрқув ичра тутқичга қўл чўздим, аммо уни тортиб

очолмадим. Тиззаларим букилиб мадорим кетиб бораётганини ҳис қилдим. Хона ўрта-сида қонга беланиб ётган, боши мажақланган, кўзлари косасидан чиқиб кетган даҳшат-ли мурда кўзимга кўриниб ҳушимни йўқотаёздим.

XXX

Юзимга тун салқини уриди. Хиёбондан кетиб борардим. қотиллик юз берган жойда йиқилиб қолмаганимга шуқур қиламан. Ўзимда қандай куч топдим? Қандай қилиб уйдан чиқиб кетдим, буни аниқ айтолмайман.

Кеч уйғондим. Кун пешиндан оғанди. Фафлат босиб жуда қаттиқ ухлабман. Сира бундай бўлмасди. Ўрнимдан туриб ойнага қараганимда рангим қув ўчган, лабларимга учуқ тошганди. Муздек сувда ювиниб бир оз ўзимга келдим. Қайноқ кофе ичиб анча хотиржам тордим. Кеча тунда қаттиқ кўрққаним энди ўзимга эришроқ туюлди. Мулоҳаза қилдим: ҳеч ким дод солмади, инграмади, ўқ отилмади. Ниманингдир оғир фикрлаганини ҳисобга олмаганда бошқа товуш эшитилмади. Балки бу қоронғу хонада узоқ вақт ўтириш, шарпаларга бутун вужуд билан қулоқ тутуш, зулумот қаърига қаттиқ тикилиб қараш, миянинг зўриқиб ишлашидан толиққан асаблар исёни бўлса керак. Балки ана шу жараёнлар туфайли қотиллик юз берди деб кўрқиб кетгандирман.

Далага чиқиб очиқ ҳавода анчагача сайр қилдим. Тоза ҳаво таъсирида очиққаним билинди. Тамадди қилиб олиш ниятида яқин орадаги емакхона томон юрдиму қўлимда сумкачам йўқлиги эсимга тушди. Бор бойлигим ўшанинг ичида. Арфанинг тилла занжири, меҳнат таътили учун олган маошим, калитлар ва бошқа майда-чуйдалар. Демак, уй очиқ, бормасликнинг иложи йўқ.

Ички ишлар бўлимига хабар қилиб, ҳар эҳтимолга қарши милитсия ходими билан бирга борсаммикин деган ўй ҳам кўнглимдан ўтди. Аммо бунинг учун орқага қайтиш, «Почта» бекатидаги автобуска ўтириб «Нефтиразведка» мавзесига бориш зарур эди.

Йўлдан қайтмадим.

XXXI

Эшик ланг очиқ. Узоқдан кўрибоқ юрагим «шиғ» этиб кетди. Хавф-хатарни ҳам унутиб кеча ўзим биқиниб ўтирган хонага кирдим. Сумкачам кресло устида ётарди. Пул ҳам, тилло занжир ҳам жойида. Калитни аммамининг хонаси олдида, остона тагидан топдим. Бу воқеалар мени бир қадар чалғитгани учунми, сира иккиланмай эшикни очиб, ичкарига кирдим. Хонада осойишталик. Каравот ботартиб йиғиштирилган, гулдор чойшаб, ястиқ ўз жойида. Гилам устида мурда ҳам, қон изи ҳам йўқ. Тувақдаги сунъий гул—олеандр ҳам «яшнаб» турибди.

Каравот четига омонатгина ўтирдим. Деразадан қора матоҳни юлқиб олиб, эшик деразани очиб юбориб, хонани шамоллатгим, супургим, тозалагим, ҳамма нарсани қоқиб силкигим, чангларни артиб, чиннидек тоза қилиб кўйгим келди. Биз, аёлларда шундай истак баъзан ҳаётини заруратга айланади. Токи шундай қилмагунча кўнглимиз жойига тушмайди. Шундай қиламан деб қатъият билан ўрнимдан турдим. Бир зарб билан қора матоҳни деразадан юлқиб олдим. Хона қуёш нуруларидан ёришиб кетди. Челақни олиб сувга югурдим. Сув жимираб оқар, ариқ тубида бир тўда майда сополсимон тошчалар ҳамон уюлиб ётарди. Тошлар асосан бир жойда тўплангани диққатимни тортди. Худди биров бошқа жойдан олиб келиб тўккандай. Сув тагида майин қорамтир қум, бунақа ғўрашақли оқиш-сарғиш, қўнғир тошчалар бошқа ҳеч қаерда кўринмайди. Уларнинг бир қисмини сув оқизиб кетиб ўзан бўйлаб икки-уч қадам масофага яйратган, узоқ муддат давомида текислаб ётқизиқ ҳосил қилган. Шундай бўлсада бу тошчаларнинг бегоналиги сезилиб турарди. Кеч кирмай хоналарни супуриб-сидириш истаги устун келди.

Деворлардаги чангларни артиш, деразани қоплаб олган ўргимчак инларини олиб ташлаш керак. Ишни нимадан бошласам деб яна каравот четига ўтирдим. Худди шу пайт жуда узоқдан келаётгандай нозик, ингичка ва нафис куй эшитилиб қолди. Қулоқ тутдим. Ширингина, энгилгина европача музика. Йўлнинг нариги бетидаги «Шарора» ресторанидан келаётган бўлса керак, деб ўйладим ва супургини топиб келиш учун даҳлизга чиқдим. Қайтиб хонага кирганимда гилам устида узала тушган сояни кўриб кўрқиб кетдим. Соя бирдан йиғиштириниб дераза рапига қўнди. Милитсия формасидаги ёшгина йигит кафти билан дераза тоқчасига таяниб, ичкарига мўралади:

— Зибижҳаво Қодировна сиз бўласизми?

— Ҳа, менман, — жавоб қилдим шошилиб.

— Мумкинми, бир минутга...

— Кириг.

— Йўқ. Мен билан ички ишлар бўлимига юрсангиз.

— Нима учун? Сиз ким бўласиз ўзи?

— Узр. Таништирмабман. Иш кўп. Тун бўйи оёқдаман. Мана, хужжатим. ИИБ жиноят-қидирув бўлимидан капитан Масъуд Султонов.

— Тинчликми ахир?

— Ташвишланманг, битта масалага озгина аниқлик киритиш зарур бўлиб қолди.

XXXII

— Ўтиринг, — таклиф қилди милитсия подполковниги Луқмон Раҳматов. — Аҳволлар нечук?

— Бир нав. Раҳмат эътиборингиз учун.

— «Заргарон» кўчасидаги 47-уй сизга тегишлими?

— Аммамники эди, менга мерос.

— Меросга муносабатингиз яхши эмас. Уй ташландиқ ҳолда, ўзингиз биласиз ҳозир ёвуз ниятли кишилар кўпайган. Эгасиз уйлар эса улар учун айнаи мудадо.

— Бугун тартибга келтираётгандим, капитан... бориб...

— Унинг ортидаги бино-чи?

— Бошқа кишиники.

— Биламан. Сизнинг ўша бинодаги кишилар билан қандай алоқангиз бор?

— Нимади? Дугонам бўлади хотини.

— Кимнинг хотини?

— Миржалолнинг.

— Охирги марта Арфани қачон, қаерда кўргансиз?

— Уч кун аввал. Уйда. Айтгандай, охирги марта бозорда кўрган эканман. Кўчма бозорда.

— Арфа қандай ҳолатда эди ўша кун?

— Ўртоқ бошлиқ... — деб дудуқланиб қолдим. Бундай пайтда милитсия ходимларининг исмини айтиш керакми ёки унвонини айтиб муомала қилиш керакми, буни билмасдим. Умримда биринчи марта милитсиянинг идорасига киришим эди. Тўғриси, кўнглимга аллақандай ҳовур тушгач, ички бир нидо: «тилингдан тутилиб қолма» деб эҳтиёткорликка ва муҳофазага ундарди.

— Ҳозирча Луқмон ака деб мурожаат қилаверсангиз ҳам бўлади. Расмиятчилик қилиб ўтирмаймиз. Арфа ўшанда қандай ҳолатда эди?

— Асабийлашганди.

— Нега? Сабаб?

— Совғасини олмагандим.

— Одатда совғани хурсандчилик билан олишади.

— Жуда қимматбаҳо эди.

Подполковникнинг лабларида билинар-билинемас табассум зуҳур этди.

— Кейин нима бўлди?

— Арфа асабийлашиб кетиб қолди.

— Совғани рад этишингизнинг асосий сабаби унинг қимматбаҳолигидами, ёки бошқа бирор сабаб ҳам борми?

— Аввал унга нима бўлганлигини айтсангиз.

— Айтман, Арфа дом дараксиз йўқолган.

Бейхтиёр ўрнимдан туриб кетдим. Нохуш бир нарсани сезгандай кайфиятим тушиб ўзимни ёмон ҳис қила бошладим ва бўғинларим бўшашиб кетиб ўрнимга ўтириб қолдим. Кейинги кунлар ичида бўлиб ўтган воқеалар кўз ўнгимда гавдалана бошлади.

— Бугунча дам олинг, — деди Луқмон Раҳматов хушмуомалик билан, — шаҳардан чиқиб кетманг. Акс ҳолда. Сизни шу ерда ушлаб туришга мажбур бўламиз.

Бошлиқ ҳибсда демаган бўлса ҳам бу даҳшатли калом миямга бамисоли яшиндек урилди. Ўрнимдан турарканман, «тирикми ўзи» деб сўрадим. Тилим арранг калимага келиб.

— Сизни чақиритишдан ҳам мақсад шунга аниқлик киритиш, — жавоб қилди подполковник Луқмон Раҳматов.

XXXIII

Капитан Масъуд мени кузатиб қўяркан, бу оқшом қаерда тунашимни сўради. Меҳмонхонага боришимни эшитиб маъқуллади ва эрта соат тўққизу ноль-нолда ИИБга келишим зарурлигини уқтирди. «Мана сенга саргузашт, мана сенга детектив!» дедим йўлга чиққач. Овозсиз айтилган бу ҳайқириқларим алам ва изтиробга қоришганди. Милитсия ходимларини шубҳалантирмаслик учун «Аммахолл»га ҳам, Арфаникига ҳам бормай, тўғри меҳмонхонага йўл олдим. Эртага нима деб жавоб беришимни ўйлаб кўришим керак. Арфа қаерга йўқолган бўлиши мумкин?

Нега уни милитсия қидиряпти? Балки опанинг беморлиги туфайлидир? Опа соғмикан ўзи?

Хаёлимда чарх ураётган саволлар тун бўйи уйқу бермади. Воқеаларнинг бундай бошқа ўзанга кириб кетишини сира кутмагандим. «Эҳ, Зибиж! — дедим ўзимга ўзим, — тинчгина юрсанг ўлармидинг!»

Тўсатдан яшин чакнагандай ярқ этиб фикрим ёришди. Арфа жодугар-ку! Қаерга йўқоларди у? Истаса бир ой ҳам оддий одамларга, жумладан, милитсияга ҳам кўринмаслик кўлидан келади. Бу топилдиқ аллалади мени. Эртага бўладиган сўроқларнинг барчасига жавоб топгандим. Тинчгина уйқуга кетдим.

XXXIV

Айтилган муддатдан бир оз эртaroқ бориб ўша подполковникнинг эшиги ёнида тўхтадим. Соат роса тўққиз бўлгач ичкарига киришга рухсат сўрадим. Ёшгина лейтенант йигит мени бошқа хонага бошлаб борди. Хонанинг бир четида капитан Маъсуд қоғоз титкилаб ўтирар, иккинчи четида котиба қиз мошинкада ёзарди. Яхши кайфият ва очиқ юз билан рўпарамдаги йигитни кўздан кечирдим. Кўнглим тўқ, Арфа ҳақидаги асосий гапни айтаман.

— Исмингиз дунёда фақат битта бўлса керак, — деди капитан Маъсуд дабдурустдан. — Зибижҳаво. Ҳеч бунақасини эшитмагандим. Кўнглингизга олманг, жуда чиройли от, менга ёқди.

— Замонавий эмас-да фақат. Баъзан шу боис хижолат чекаман. Онам раҳматли диндор аёл эдилар.

— Бирор диний қаҳрамоннинг исми бўлса керак-да?

— Ҳа, бу ҳақда афсона бор.

— Майли, бу тўғрида кейинроқ гаплашамиз, ўша афсонани айтиб берасиз. Энди ишга киришайлик. Сиз Шамсия холани танирмидингиз?

— Эшитмаганман бунақа кишини.

— Тўғриси айтиверинг, у киши ҳозир шифохонада фалаж бўлиб ётибди.

— Э, опаними? Танийман. Исмлари Шамсия экан-да, билмагандим. Кўзларимга қаттиқ тикилди капитан.

— Гапим рост.

— Шамсия опанинг бундай ҳолатга тушишига сабаб нима деб ўйлайсиз?

— Қўрқув.

— Нимадан қўрққан?

— Жодугардан.

Капитан Маъсуднинг мўйлаби қимирлаб кетди. Кулгисини яшириш учунми, бармоқ учи билан энди сабза ура бошлаган мўйлаби орасидаги холни тирнай бошлади.

— Мен жиддий сўраяпман.

— Жиддий. Жодугардан қўрққани аниқ.

— Ким экан ўша жодугар?

— Арфа.

— Арфа жодугар денг... — деди капитан бир оз аччиқ билан. — Қадрон дутонан-гиз тўғрисида шундай фикрга бориш ...

— Менга ноқулай албатта, лекин аслида шундай бўлса нима қилай. Ёлгон айтиб сизни алдашим, «Арфа жодугар эмас» дейишим керакми? Бечора дутонам. Уни ўйлаб тунлар ухлалмай чиқаман. У хонасига кириб кетиб йўқолиб қоладиган одат чиқарган.

Шу гапдан сўнг капитан Маъсуд иккаламиз ҳам ёш бола эмаслигимизни, инсон тақдирига енгил-елпи қараш катта хатоларга олиб боришини тушунтираркан, бўлиб ўтган воқеани батафсил гапириб бериш лозимлигини англадим. Шундан сўнг суҳбатимиз қуйидагича давом этди:

— Демак, Арфа жодугарлик қилиб хонанинг бирор бурчагида кўзга кўринмай ўтирибди деган фикрдасиз-да?

— Бошқа нарсага ақлим етмаганидан шундай фикрга келдим. Ўз кўзим билан кўрмаганимда бошқа гап эди. Аслида жин-ажиналарга ишонмайман. Сиз ўзингиз Арфанинг уйига борганмисиз? Унинг хонасини кўздан кечирганмисиз?

— Кечадан бери қидирамиз. Шундай экан, шубҳасиз, қидирувни унинг уйдан, хонасидан бошлаганмиз.

— Хонаси берк бўлиши керак эди.

— Берк эди, очдик. Сиз ясатган калит билан. Калит бўлмаганда ҳам кулфни очишнинг йўллари кўп.

Суҳбатимиз шу жойга келганда эшик очилиб лейтенант формасидаги сариқ соч, узун бўйли бир йигит киришга рухсат сўради.

— Миржалол ҳозиргина жон берди, — деди лейтенант. — Медитсина хулосасига кўра бош мия қаттиқ лат еган, ичи эзилган, кўп қон йўқотган.

Лейтенант гапдан тўхтаб менга қараб қўйди.

— Гапираверинг, бу киши ҳам шу иш юзасидан чақирилган, — деди капитан.

— Миржалол Самибоевнинг автомобиль ҳалокатига учраш сабаблари аниқланди. Жуда шошилишч тарзда Мираки шаҳарчасига борган. У ердан Собит Абдиевни топган. Чамаси соат ўн бир яримларда. Унга: «Юр, энди синглингни ҳолини кўр, гапимга ишонмай мени калтаклагандинг. Ўтир машинага, бирга борамиз, синглинг ўйнаши билан бир тўшақда ётибди», деб зуғум қилган, аммо Собитнинг вазоҳатини кўриб машинасига ўтирган-у, ёв қувгандай шиддат билан ҳайдаб кетган.

— Миржалол ҳушига келмай жон бердимиз?

— Келди, ўртоқ капитан. Мен палатада эдим. Кўзини бир очди-ю, тамшана бошлади, гапирмоқчи бўларди афтидан. Сўнгра бирдан тилга кирди: «О-ле.. О-лее, — деди икки марта. Сўнгра аниқ қилиб, — гул! Гул! Тезроқ! Оле-андр! Тезр-оқ! дедию хириллаб жимиб қолди. Бу пайтда ёнида бўлган қариндошларидан бири гул олиб келиш учун ташқарига отилди. Миржалол бошқа бирор оғиз ҳам гапирмади. Қариндоши хонага бир даста гул кўтариб кирганда унинг жони узилганди. Ўлим олдидан гул сўраш, яна олеандр... Шубҳасиз муҳим бир сирни айтмоқчи бўлди. Гул билан боғлиқ...

— Гул! Гул! — қичқириб юбордим ўзимни туюлмай. Ногоҳ чўчи уйқудан уйғониб кетгандай. Овозимдаги оҳанг вайритабий туюлди, иккала йигит ҳам бараварига менга қарашди.

— Олеандр! Олеандр! — дедим нафасим тикилиб. — Тезроқ! Олеандр! Мен биламан!

— Сизга нима бўлди? — дея елкамдан суяди капитан Масъуд. — Сув келтиринг!

XXXV

— Олеандр! Тезроқ!.. — қичқирдим эшик томон талпиниб. — Тезроқ!!!

Олдин-кетин югурганча ҳовлига чиқдик. Лейтенант рулга ўтирди.

— Аммахоллга!

— Қаерга? — сўради лейтенант тушунмай.

Капитан ҳам менга савол назари билан ўгирилиб қаради.

— «Заргарон-47» — дедим дарҳол бу ерда ўзимдан бўлак ҳеч ким «Аммахолл»ни билмаслиги ёдимга тушиб.

Машина шиддат билан олдга интилди. Олеандр ўсиб турган гул тувак барча сирларнинг калити эканлигини ички ҳиссиёт билан англагандим. Аммо айнан бу фожиалар билан олеандр ўртасида қандай боғланиш борлигини аниқ тасаввур этолмас, зўр бериб шу ҳақда ўйлардим. Гултувак билан дераза оралиғида турган темир-арматура бўлаги... европача мусиқа...

Аввал қаерда эшитгандим уни? Қаерда?.. Миям шиддат билан ишларди ўша лаҳзада.

— Қаранг, ўртоқ капитан, ўлим қанчалар сирли куч. Инсон табиати ҳам қизиқ. Уч кундан бери ҳушсиз ётган киши «Олеандр», «гул» деган икки оғиз сўзни айтиш учун ҳушига келди. Тезроқ гул келтиришни талаб қилдимиз? Нега гул? Нима учун айнан олеандр гули?...

Капитан ўз хаёллари билан банд эдимиз, ёки лейтенант ҳозиргина айтган гапларни мушоҳада этардимиз, иңдамай, ўйчан қиёфада, олдинга тикилган куйи кетиб борарди. Бир пайт мендан сўраб қолди:

— Сизга нима бўлди? Нега инграяпсиз?

— Мусиқа... Европача мусиқа. Ахир мен уни меҳмонхонада эшитгандим. Электрон соат мусиқаси. Болтанинг соати! Кейин ўша аммамнинг хонасида ҳам эшитдим. Аммо у ерда Болта йўқ эди. Уҳ, нега бирдан хаёлимга келмади?!

Машина нақ зина тагида тўхтади. Югурганча ичкарига кирдик.

— Мана, олеандр!

Йигитлар фикримни англамай дам менга, дам гулга қарашади. Тушунтиришга ҳам сабрим чидамай, бор кучим билан тувакка ёпишдим. «Очинг», «Йиқитинг» дея қичқира бошладим. Гултувак ўрнидан қимирламасди. Капитан бир тепиб дераза рапига тираб қўйилган арматурани учириб юборди ва гултувакни тортганди, олеандр ерга эгилиб унинг тагидан қорайиб турган чуқурлик кўриңди ва даҳшатли манзара намоён бўлди.

Пол остидаги чуқурликда тўзғиб, ёйилиб қопқора бир нарса ётарди ва у ердан рутубат анқирди.

— Арфа, дугонажон! — деганча қичқириб ўзимни чуқурга отдим. Йигитлар ҳушёрлик қилиб ушлаб қолишмаганда билмадим нима бўларди?

— Уни қутқаринглар! — қичқирдим жон ҳолатда. Шусиз ҳам йигитлар зудлик билан ишга киришиб кетишган, қоринлари билан ерга ётганча бири Арфанинг кўлагидан, иккинчиси қўлиғидан олиб юқорига томон бор кучлари билан тортишарди.

Гултувак қалин қопқоққа михланган, қопқоқнинг бир чети тахтаполга часпак билан бирлаштирилганди.

Арфани чиқариб олиб гилам устига ётқизишди. Ҳаёт асари кўринмасди унинг юзида. Бурнининг учи, лаблари кўкара бошлаган, бармоқлари қон, тирноқлари синган, шилинган қўлларида қон изи. Арфанинг этагини тортиб очилиб қолган баданини ёпдим-у, ўзимни унинг устига отиб хўнграб йиғлай бошладим. Арфа қилг этмасди. Кўзлари... унинг кўзлари... шу ҳолатда ҳам ғоят сулув эди у.

— Пастда яна биттаси бор! — деди лейтенант пол тагига эгилиб қараб, — эркак киши.

— Тушинг, лейтенант! — буйруқ қилди капитан Масъуд.

— Хўп бўлади! — жавоб қилди лейтенант ва қўллари билан ерга таянганча чуқурликка туша бошлади.

Ерости йўлаги зах ва тор эди. Лейтенант Болтанинг икки қўлтиғидан олиб оз-оздан ортга тисарилганча қийинчилик билан чуқур оғзигача судраб келди. Капитан Масъуд оқ чойшабни каравотдан сидириб олиб пастга узатди.

Мен Арфа билан овора эдим. Уни юлқиб, юзларини ишқалаб, қўлларини кўтариб-тушириб сунъий нафас олдиришга уринардим.

— Оғзидан ҳаво беринг! — буюрди капитан икки қўллаб зўриққанча чойшабни тортаркан.

Лейтенант энди пастда туриб, Болтанинг оёқларини кучоқлаб кўтарганча, юқорига томон сурарди. Ниҳоят Болтани ҳам гиламга ётқизишди. Унинг юзи бутунлай кўкариб кетганди. Мен оҳ уриб бошимни яна Арфанинг кўксига қўйдим. Шунда унинг бўйин томири қилт этиб кетгандай бўлди. Ним очиқ лабларида билинар-билимас тириклик эпкинни бордай. Бир сония нафасимни ичга ютиб қулоқ солдим.

— Тирик!

Бор ғайратимни ишга солиб, унинг қўлларини ҳаракатлантлар, кўкрагидан босар ва дам ўтмай лабларига оғзимни қўйиб нафас юборардим. Арфа хўрсингандай бўлди, пишқириб юборди ва оғир-оғир нафас ола бошлади. Юзида билинар-билимас қизиллик пайдо бўлди. Нафис тери остидан қизиллик бутун юзига ёйила бошлади. Ингради. Киприклари пирпираб кетди.

Ўлим Арфани қайтариб берди, ammo йигитлар қанчалик уринишмасин ўлим Болтани тириклар ихтиёрига топширишдан қатъиян бош тортди. Болта ўлганди. Арфанинг катта-катта очилган кўзларида ҳайрат ва таажжуб акси.

Арфа, дугонажон, тириксан! Яшайсан!

Унинг лаблари ҳаракатга келди. Қалингина ва айни пайтда ёш гўдақларникидай юмшоқ эди унинг лаблари:

— Зиби-ижж... олмади-инг...

— Олдим, Арфа, совғангни олдим!

Олдинма-кетин икки машина зина олдига келиб тўхтади. Йигитлар керакли жойларга телефон қилиб, барча зарур тадбирларни белгилашганди. Медитсина экспертизаси ҳаво етишмаслик оқибатида Болтанинг жони ярим соатлар аввал узилган деб хулоса берди. Бир дам оғир сукунат чўқди ва шу лаҳзада мен номини билмайдиган майингина европача куй янгради. Соат ўн икки бўлганди. Қаттиқ ҳаяжонланган Арфа жойида илондай тўлғана бошлади. Уларнинг иккаласини ҳам алоҳида-алоҳида машиналарда олиб кетишди. Жасадни олиб чиқишаётганда олдини тўсишга қанчалик ҳаракат қилмай, Арфа ҳаммасини англади. Қучоғимдан чиқишга уринди. Кучи етмади ва бўйнимдан маҳкам кучоқлаб боласидан ажралган она бўридек ув тортиб юборди. «Бевафо» деди бир оздан кейин алам билан. Нариги дунёга Болтанинг ёлғиз ўзи кетганига, севгилисини олиб кетмаганига ишора эди бу.

Бошқа йиғламади, биздан ҳеч нарса сўрамади ҳам, нима десак раъйимизга сўзсиз кўнди. Гўё вужуднинг энг ширин бир гўшасида авайлаб сақлаб келинаётган муқаддас бир нарса чил-чил синган ва яширин гўша бўмбўш бўлиб, хувилаб қолганди.

XXXVI

Кунлар бир маромда ўтар, терговлар, текширувлар, сўроқлар давом этарди. Шамсия опа ҳам қазо қилди. Арфа эса ҳам эридан, ҳам севгилисидан ажралганди.

Яшаҳ роят оғир санъат. Аммо қанчалик қийин бўлмасин ҳаёт майдан бир кулгум бўлса ҳам тотиш иштиёқи инсонни яшашга ундайди. Ана шу иштиёқ йўлида одам боласи Тантал ва Сезиф азобини писанд этмай яшайди.

Арфа ҳам аста-секин аввалги аслига қайтиб яна тирикчилик ташвишларини бошлаб юборган. Вақтлар ўтиб балки кўнгил яраси ҳам битиб кетар, балки муҳаббат ҳам янгиланар, ammo виждони олдида мендек қийналмас.

Капитан Масъуднинг сўроқларига жавоб берарканман, шу тўғрида ўйлайман. Агар ақлимни ишга солиб, детектив романлар таъсирида ўзимни гўё мисс Марпл сезиб ҳаракат қилганимда ва зудлик билан ички ишлар бўлимига хабар берганимда балки Болта ҳам, Шамсия опа ва Миржалол ҳам тирик қолган бўлишармиди...

— Олеандр туваги остида ерости йўлаги борлиги ва бу узунлиги тўрт метр, қирқ беш сантиметрли йўлак аммангизнинг хонаси билан Арфанинг хонасини туташтириб туриши сизга маълумми? — сўради капитан. — Йўлак аввалдан бормиди демоқчиман.

— Мен шу уйда улғайганман, — дедим унинг кўзларига тик қараб, — гул ҳам, йўлак ҳам йўқ эди. Ҳаммаси кейин қилинган. Ариқ ўзанидаги қумлар, тошлар...

— Эътибор қилмадингиз ўша гўрашақли тошларга? Болта узун тунлар еростидан лаҳм қазиб тупроғини ариқча чиқариб тўккан демоқчимисиз? Фикрингиз тўғри. Ариқдаги сопалсимон бирикмали тошчалар бор жойдан келтириб тўкилганлиги аниқ кўриниб турибди. Сув тупроқни ювиб кетган-у, тошлар чўкиб қолган. Чунки ариқда сув оқими кучсиз, сокин оқади. Ҳеч қандай экспертизасиз ҳам бу нарса маълум.

Жуда пухта ўйланган иш. Бизнинг овлоқ шаҳримизда бу энг маъқул йўл. Чунки, бу ерда деярли ҳамма бир-бирини танийди. Айниқса Миржалол, Арфа каби бадавлат кишилар отнинг қашқасидек маълум. Шундай экан, Болта учрашувнинг бошқа йўлини қилолмасди. Менимча йўлни қазийда Арфа ҳам кўмаклашган. У Болтага хонасининг аниқ координатларини берган. Товуш эшитилмаслиги, зах ҳиди чиқмаслиги учун ерости йўлининг ҳар иккала қопқоғи остига ҳам қалин кийгиз уриб михчаланган. Шундай қилинмаганда ҳам балки яна бир неча соат... Болта ҳам тирик қолиши мумкин

эди демокчиман. Ҳар ҳолда ерости йўлагининг ҳавоси икки кишига уч кунга етмасди. Демак, олеандр туваги остидан игнанинг кўзича бўлса ҳам ҳаво кириб турадиган жой бўлган. Шунни билиб Болта ўзи пастга тушиб Арфани қопқоқнинг нақ тагида ушлаб турган.

— Бечора Болта, — дедим унинг фидойилигига астойдил ачинаиб.

— Арфанинг гувоҳлик беришича, улар ерости йўлагидан етти ой мабойнида фойдаланишган. Аммангизнинг хонасида етти ой мобайнида ёлғиз қолиб ҳеч қандай хавф-хатарни ўйламай висол лаззатидан баҳраманда бўлишган. Шуларни гапириб бераётганда Арфанинг нигоҳида тақдирдан розилик, ҳатто қувончга ўхшаш бир ифодани пайқадим.

— Ҳа, соғлиги яхши, хабар олиб турибман. Духтирлар фарзанд кўришини айтишибди.

— Арфанинг айтишига қараганда, Болта ёшлигидан уни севаркан. Арфа Миржалолга турмушга чиққандан кейин ҳам улар бир-икки учрашиб туришган. Ниманингдир ҳидини пайқаган Миржалол хотинини қаттиқ рашк қила бошлаган ва унинг ота-онаси билан кўп марта «сен-мен»га бориб қолган. Якка-ю, ягона сингисини маъбудадай кўриб, севиб ардоқлаб юрган Собит бунга чиқолмай вақти-вақти билан Миржалолнинг таъзирини бериб турган. «Аввал кўзинг билан кўр, ушлаб ол, ундан кейин ногора чалсанг ярашади», деб рашкчи куёвини қайириб ташлайверган. Шундан сўнг Миржалол Шахрисабзда, ўша сизнинг «Аммахолингизнинг орқа тарафида», «дом» ва ҳовлилардан холироқ жойда уй қурдирган-у, хотинини олиб шартга кўчиб келган.

— Ундай бўлса Арфанинг ортидан Шахрисабзга келган Болтани нега ишга олган?

— Билмаган, Болтани танимаган. Ақлли, қобилиятли, ишчан Болта Миржалолнинг ёрдамчиси бўлиб ишга жойлашиб олган.

— Буни мен ҳам пайқагандим. Меҳмонхонада ўйни савдолашиб ўн-ўн беш дақиқа гаплашгандик. Менда катта таассурот қолдирганди. Умуман, унда кишини ром қилувчи телепатияга ўхшаш нимадир бор эди.

Капитан Масъуд менга синовчан назар ташлади.

— Кўнглимда борини айтиб ўрганганман... — дедим бир оз хижолат тортиб. Капитан ўз хулосасида давом этди:

— Болта шу ерда ҳам мантиқий тўғри хулоса асосида иш тутган. Миржалолнинг ишончига кириб бирга ишласа, биринчидан, яхши маош олади, иккинчидан, вақт-бевақт Арфа билан учрашиш, ҳеч бўлмаганда уни кўриб туриш имконига эга бўлади. Учинчидан. Миржалол ундан шубҳаланмайди. Арфа эҳтиётсизлик қилмаганда уларнинг учрашувлари балки узоқроқ давом этиши ҳам мумкин эди. Аммо хотинининг ўзини тутишидан шубҳаланган Миржалол бир неча бор «командировкага кетдим» деб аслида ҳеч қаерга бормаган. Шаҳарда қолиб Арфани пойлаган. Аёлнинг хонасига кириб кетиб йўқолиб қолишини пайқагандан кейин Айрапет чолга калит ясагган. Хотинининг хонасини тадқиқ қилиб, кийим жавони остидаги туйнукни топган-у, ҳаммасига тушунган. Ерости йўлагидан унинг ҳам излари борлигини аниқладик. Афсуски, ошиқ-маъшўқлар висол лаззатидан маст бўлиб буни пайқашмаган. Миржалол йўлақдан бориб нақ улар суҳбат қурадиган хона поли тагида ўтирган. Аммо фақат бир марта шундай қилган. Мен изларга қараб шундай хулосага келдим.

У кузатувни пухта қилган. Рақибининг кимлигини аниқлаган. Бунинг учун бир неча бор девор бурчагида туриб пойлаган, Болтанинг қай вақт келиб кетиши, хонада қанча муддат бўлиши, ерости йўлагидан Арфани олиб келгунга қадар қанча вақт сарфланишигача ҳаммасини ҳисоб-китоб қилган, Сизнинг кузатувларингиз ҳам худди шу даврга, яъни Миржалол Болтанинг ортидан пойлаб юрган даврга тўғри келган.

— Бечора Болта... — дедим астойдил афсусланиб.

— Ошиқлик Болтанинг ҳушёрлигини сусайтирган. Арфадан бўлак ҳеч нарсани ўйламай қўйган. Энди ақл билан эмас, юрак даъвати билан иш тута бошлаган.

— Автомобил ҳалокати бўлмаганда ...

— Ҳа, воқеалар бошқа йўналишдан кетган бўларди. Медитсина хулосасига кўра ўша оқшом Миржалол ҳаяжонда бўлган. Бундай ҳолатда машинани бошқариш, бунинг устига жуда катта тезликда ҳайдаш мумкин эмаслигини тасдиқлади экспертиза. Собитнинг олдига бориб қайтишда ерости йўлагидан ётган тутқунларга ҳаво етишмай қолиши ва улар ҳалок бўлишини ҳам ўйлаган бўлиш эҳтимоли бор. Шунинг учун ҳам ўлим олдидан уларни қутқаришга бизни ундади. Ўла туриб сўнгги имкониятларини тўплаб ўша сўзларни айтган. «Олеандр», «Гул», «Тезроқ» ўлим шу уч сўзни айтишга имкон берган. Балки бу ўлим деган сирли кучнинг инсон боласига энг сўнгги лаҳзада кўрсатган шафқатидир.

— Ўлим шафқат қилса ҳам баъзида инсонлар бир-бирларига шафқат қилмайдилар.

— Лекин Миржалол уларни ўлдирини мутлақо хаёлига келтирмаган. Ерости йўлагининг ҳар иккала томонини беркитаман-у, Миракига бориб Собитни олиб келаман, кўрсатаман, ҳақдигимни исботлайман деб ўйлаган.

— Ишни аввал қайси томондан бошлаган?

— Буни аниқладик. Арфанинг хонасидаги жавон атрофида сув томчиларидан ҳосил бўлган доғларни кўриб «Аммахолл» ёнидаги ариқ қирғоқларини кўздан кечирдик. Миржалол ариқдан ўтаман деб шошилишда сувга тушиб кетган шекилли, ариқ бўйидаги ўтлар пайҳон қилинган, йўлакка лой сачраган, оёқ излари ҳам бор. Демак, Миржалол аввал олеандр билан дераза рапи орасига арматурани мустаҳкам қилиб тираб қўйган-у, зудлик билан ортига қайтиб келиб, Арфанинг хонасидаги кийим жавонини бир қаричча силжитган. Шунинг ўзи қопқоқни маҳкам босиб қолишга кифоя қилган. Жавон ҳам худди шундай ишлар учун мўлжаллангандай оёқсиз, тагидаги қалин тахта полга ёпишиб турибди, михланмаган. Пастдан туриб ҳеч қандай қийинчиликсиз очиш мумкин. Ерости йўлагининг қопқоғи ҳам жавоннинг ўлчамига мос. Хонанинг поли қалин «бешлик» тахтадан ясалган бўлишига қарамай Болта уни пастдан туриб қўлда ясалган махсус ғидирак тишли арра билан кесишга муваффақ бўлган.

Ерости тутқунлари ўлим талвасасида ўзларини ҳар томонга уришган, қичқириб ёрдам сўрашган, қопқоқларни очишга уриниб кўп куч сарфлашган. Эътибор қилган бўлсангиз, Болтанинг бир оёғида бошмоғи йўқ эди. Уни йўлакда тупроққа аралашиб ётган ҳолатда топдик, афтидан Болта тахтаполни бошмоғи билан уриб тақиллатган. Хуллас бетиним қилинган ҳаракат ва талваса туфайли нафас олиш тезлашган, натижада тинч ҳолатдагига нисбатан ҳаво кўп сарфланган.

Машинани жуда катта тезликда ҳайдаб келаётган Миржалол Улоч қишлоғидан унча узок бўлмаган чакалакзорда икки кун беҳуш ётган. Сойликка етганда машинани бошқаролмай қолган ва қалин бутазорга кириб кетиб ҳалокатга учраган. Уни кеча топиб келдик ва дарҳол ишга киришдик. Бу пайтга келиб ерости тутқунлари ҳам рамақижон бўлиб қолишган ва еростида беҳуш ҳолатда ётишган.

— Ҳаммаси рашкнинг иши, — дедим чуқур афсус билан.

— Лекин биз рашкни қамай олмаймиз, жавобгарликка торта олмаймиз ва ҳамма гуноҳни унга тўнкаб «дело»ни ҳам ёпа олмаймиз.

Юрагим орқамга тортиб кетди. Капитан Масъуд ўткир нигоҳ билан кўзларимга тикилиб турарди.

— Наҳотки мени...

— Ҳа, сизни!

Кўз ўнгим қоронғилашиб, ўзимни ёмон ҳис қила бошладим.

— Сизни табриклайман!

Сўзлар мазмунини элас-элас илғаб бош кўтариб қаршимда турган милитсия формасидаги йигитга қарадим.

— Хонадаги ўша олеандр сизнинг хаёлингизга келмаганда, озроқ кечиксак. Арфадан ҳам ажралиб қолган бўлардик. Лекин бизнинг изчи ҳаракатимиз бўлмаганда ҳам Арфа тирик қолмаган бўларди. Миржалол бутунлай нотўғри йўл тутган, албатта. Аммо энди у орамизда йўқ ва қонун олдида жавоб беролмайди.

Капитан Масъуд шу гапларни айтиб бўлиб ўрнидан турди. Хушнуд жилмайди. Хайрлашув олдидан бақувват қўллари билан бармоқларимни маҳкам қисаркан. Ҳазил-у, чин қилиб шундай деди:

— Изқуварлик фаолиятингизга омад тилайман ва огоҳлантираман: ҳеч қачон бундай қалтис иш тутманг. Детектив роман бошқа, ҳаёт бошқа.

Хонадан яхши кайфият ва енгил қадамлар билан ташқарига чиқиб, тўғри Арфанинг олдига йўл олдим. Ҳаво бирам яхши. Майин шабада жовпазак олмаларнинг ҳидини таратади. Ёз куёши ҳам капитан Масъуднинг табассумидай ёрқин ва ёқимли.

Абдулхай Носиров

ЎТРОР ҲОКИМИ

Драматик достон

Шоир

*Билмадим, кўлида қиличми, қалам,
Кечаси уйғотиб келади бешон?
Кўксида тутгани жонми ё алам,
Миркарим Осим — бу, мен билган жаҳон.
Билмадим, кўлида чироқми, қалам,
Олис замонларни бошлаб келади?
Кўксида тутгани Ўтрорми, алам,
Ўлик-тирикларни бошлаб келади.*

Миркарим Осим

*«...Ўтрор... XIIIаср бошида
Мовароуннаҳр кўксида қалқон эрди...
613 йил савр ойининг бошларида...»
Инолчиқ тушига ёв кириб чиқди,
Алпомиш келбати ҳаприқиб тагин
Сирдарё бўйига от суриб чиқди,
Бир кўлда қиличу бир кўлда туғи...*

Шоир

*Шамоллар эсади ёв қувган каби,
Ёвшанлар гулини сочиб тўзондай...
Тўзондай ўтмасин Қооннинг ҳарби
Гуллар кўзларини очган азонда.*

*Даштлар бўғриқиб-да қовогин солмиш,
Бир хавфни билгандек сарғарган чўкиб.
Булутлар эгилиб ўтади хомуш
Бедов изларидан ёшини тўкиб.*

*Сирдарё ҳайқириб телба сингари
Қирғоқни ўпирар бошини уриб:
Қон бўлиб тошмасин энди сувлари,
Ёғий сув ичмасин бошида туриб.*

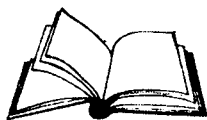
Миркарим Осим

*Отидан тушади Ўтрор хокими
Дарёга айланган ўйлар паришон.*

Шоир

*Тиғ билан олсинми яна ҳақини
Шу тупроқ, шу қучоқ учун юлиб жон?*

ТАБАРРУК ТУПРОҚ

Миркарим Осим

«...Ўтрор шахрининг ўртасида саҳни ўн уч-ўн тўрт ботмон келадиган тепа устига қалъа қурилган, унга уч дарвозадан кирилади, тўрт бурчидаги тўрт минорнинг жанг туйнуқларидан теварак-атрофни ўққа тутиш осон эрди...»

Шоир

Тушар дарвозалар оғир занжири
Йил каби узайган тунни чўчитиб.
Гуриллаб кўчалар, уйлар тандири
Тонгнинг йўлларига чиқар нон тутиб.

Ўтрорни уйғотиб сўфи товуши,
Азондан тўлғониб ҳаёт энтиқар.
Тағин масжидларда диллар қовушиб
Кўзлардан меҳрлар чақнаб тўкилар.

Денгиз кўрагини туртган қоядек
Бепоен даштда кент шамларин ёқиб
Кўкдан тушиб келган кўркам соядек
Турганда бағрига ёғдулар оқиб...

Ёғий машъалалар кўтариб келса,
Заминнинг устида қилич ўйнатиб,
Гуллаган боғларда от солиб елса,
Дилхушлик айласа кўзин яйратиб...

Тўлқин-ку тинмайин шапалаб турса
Метин қирғоқлар ҳам нураб тушади.
Меҳроблар тўрида ёв базм курса,
Дарё не, диллар ҳам тўлиб-тошади...

Миркарим Осим

Инолчиқ кўксига ханжар ботади,
Саҳарги тушлари ботар кўксига.
Сирдарё бўйида ором топмади,
Дили бирор йўлдош топмас ўзига...

Шоир

Аммо, қадамларин ёритиб газаб,
Заҳрини тошириб ҳавозасидан,
Кун чиқиб келарди шаҳарни безаб
Кирганида Ўтрор дарвозасидан.

Миркарим Осим

«...Инолчиқ Хитойдан қайтиб келадиган Хоразм элчиси Баҳоиддин Розий шарафига қалъа ўртасидаги сернақш хонада зиёфат ҳозирлайди. Тўрдаги зарбоф тўшакни Инолчиқ билан элчи, уларнинг сўл томонини саркардалар, ўнг томонини элчининг мулозимлари, девонбеги, қози, савдогарлар эгаллайди...»

Шоир

Саройда зиёфат куйлари тинмас,
Султонни шарафлар аёнлар, беклар.
Қўшиқлар шаробдай айланади маст,
Бир сўниб, чарақлаб ёришар кўклар.

Юлдузлар тўкилиб келгандай боққа,
Кундуз юзларини очади шодон —
Шунча кўп ўйинлар сигган кучоққа,
Шунча кўп қайғулар сиггани ёмон.

Миркарим Осим

Қирмизи шароблар сузилиб тўкин,
Қирмизи юзларни қиздирса ёқиб,
Қай вужуд қонлари қизиди тағин,
Қай вужуд жонлари совуди қалқиб?

Бедана кабоблар, дўлмалар бўйи
Ликоблар устидан таралса унсиз,
Қай кўнгил кўзлари йиғлади тўйиб,
Қай кўнгил кўзлари кулади тинсиз?

Баҳриддин Розий

«...Чингизхон Мочинда давронлар суриб,
Болалар танидан тоғлар уйгани,
Нолалар устига гулханлар қуриб,
Рост эрур, жарларга қонлар қуйгани...»

Шоир

Розий ҳазратлари, чайқалиб қўяр,
Чайқалиб қўяди Инолчиқ хушёр.

Баҳриддин Розий

«...Кўзлари қонларга қонарми, тўяр,
Ўтларга тўярми ўт бўлган диёр?!»

Миркарим Осим

«...Чингизхон элчиси Маҳмуд Ёлвоч 615 йилнинг эрта баҳорида катта карвон билан Мовароуннаҳр сарҳадига келиб тушади. Бу вақтда Хоразмшоҳ Бухорода эрди. Қипчоқдан кўра кўпроқ туркманга ўхшаган Хоразмшоҳ арқдаги зийнатли серустун саломхона тўрида саккиз қиррали олтин тахт устида виқор билан ўлтириб, таъзим қилиб турган элчилардан ҳол-аҳвол сўрайди.

Хоразмшоҳ

— Сафарлари бехатар бўлдими? Йўлда кўп машаққат чекмай етиб келдиларми?

Маҳмуд Ёлвоч

— Минг қатла шукурки, пой остонангизга соғ-саломат етиб келдик. Алалхусус, давлатингиз чегарасидан ўтганимиздан сўнг сафаримиз бемашаққат, йўл бехатар бўлди, илло...»

Миркарим Осим

«... Маҳмуд Ёлвоч Чингизхон ёрлиғини Хоразмшоҳ қўлига топширди. Ёрлиқ ўқилгандан сўнг Қоон ҳадялари эълон қилинади. Султон қошидан туя жунидан тўқилган жўра-жўра матоларни, Хитой шойиларини, кийик мугузларини, боғлам-боғлам сафсар териларни, яда тошларни, қуйма тиллоларни олиб ўтадилар...»

Шоир

Бугун сарой соқчиларин бошлиғи —
Темур Малик ичин чаён ўпирар.
Ҳазаби муштида ўйнайди тагин
Бир ўйлаб, ўн ўйлаб ўйин супурар

Темур Малик

«... Бу қандоқ бедодлик, айҳаннос солиб
Еб тўймас бошлилар туғилгониму?
Бу қандоқ шаддодлик, юртимга келиб
Қиёмат тошларин ёғилгониму?»

Бу қандоқ кўргилик, худойим, ахир,
Ёвнинг хизматига кириб элдошинг:
Маҳмуд, Алихўжа, Юсуфлар охир,
Дастурхон устида есалар бошинг?!

Сарой соқчилари бошлиғи бўлсам,
Темур Малик бўлсам — чаён ичимда.
Ҳазабим муштимда ўйнаган қасам,
Азобим ичимда, туғён ичимда...

... Маҳмуд Ёлвоч эса битимни тузиб
Мўғулистон сари йўл олса шитоб...»

Маҳмуд Ёлвоч

«... Ким ошди савдода Хоразм тузи,
Иншоолло, яхши ўқилди китоб...»

Темур Малик

«... Маҳмуд Ёлвоч тагин қаҳқаҳлар уриб
Мўғулистон сари йўл олса оқиб...»

Маҳмуд Ёлвоч

«... Ким ошди савдонинг бошида туриб,
Иншоолло, олдик ёрлиқни тақиб...»

Темур Малик

«... Бу дунё ишлари шу экан асли,
Тарозуга қўйиб тоши-савлатин
Маҳмуд Ёлвоч борар — бадкирлар насли...»

Маҳмуд Ёлвоч

«... Иншоолло, ўсгай Қоон давлати...»

Миркарим Осим

«... Ўтрор шахрининг катта савдогари Бугро ҳожининг кўркам меҳмонхонаси. Бевақт ташриф буюрган Инолчиқнинг маъмурий ишлар бўйича мулозими Бадриддин бинни Тожиддин хонага бежо боқади.

Бадриддин

— Маҳмуд Ёлвочдан сўнг, Қоон ҳазратлари яна тўрт юз эллик кишилик элчилар карвони юбораётган эмишлар. Жанобингизнинг тоғойиваччалари Умархўжа бош элчи бўлиб келаётган эмиш.

Бугро ҳожи

— Қоон бирла Султон нега мунча иноқ бўлиб қолди-а? Бир гап бор кўринадир. Меҳрибон ака-укадек бир-бирига бўлақлар юбориб турадурлар. Бир балоси бўлмаса...

Бадриддин

— Орий, рост айтадурлар, хўжам. Мўғулистондин оқиб келаётган сел шаҳар ва қишлоқларни вайрон, далаларни пайҳон этатургон кўринадур.

Бугро ҳожи

— Кўрқманг, Бадриддин, сиз бирла бизнинг кўрғонимиз шундай баланд ердаки, ҳеч қандай тўфон бузолмайдур...

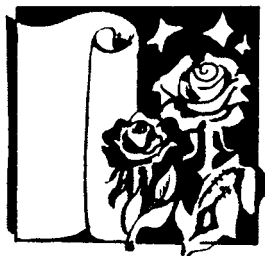
Бадриддин

— Илоҳи омин...»

Бугро ҳожи

«... Муҳтарам Бадриддин, улуғ хўжабой,
Сиз айтган хабарлар дилим хушлади.
«Чингизхон той миниб келар эмиш, той...»
Илоҳим рост бўлсин, қутлуғ тушлари.

Ҳоқон ҳадялари Султонга маъкул
Бўлғони, минг шукур, савоб иш бўлмиш.
Совғалар — кўзларин боғлайдир нукул,
Совғалар — бутига занжирлар илмиш...

... Элчилар карвони яна йўлда денг,
Бу сафар сарбони Умархўжами?..»

Бадриддин

«... Ўтрорлик савдогар...»

Бугро ҳожи

«... Бизга бўлиб енг
Тўлдириб келадир энди кўчани...
Билинги, сел оқиб келаётир, сел,
Чингизхон юртидан — Мўғулистондан.
Биз билгон ёвларни оқизиб, билинг,
Тахтимиз бўлгайдир тагин бўстондан.

Қишлоқлар вайрону далалар пайҳон
Этадургон селдир — кучи кўп тайин.
Бозоримиз тагин туғади замон,
Зарларга тўлдириб юрурмиз қўйин...»

Миркарим Осим

«... Одатда Хитойдан, Шарқий Туркистондан Румга ва Русга борадиган савдогарлар Ўтрорда тўхтаб, йўл харжи учун молларининг бир қисмини — жоншин, қони қотмаган кийик шохи, мушк-упор, сафсар, тулки тери, мато, олтин-қумуш сотар... яна элдан-элга миш-миш хабарлар олиб ўтар эрди...»

Шоир

Савдогарлар ўтди, элчилар ўтди,
Туякашлар ўтди, қуртчилар ўтди,
Чингиз совғалари — тилчилар ўтди,
Найзалар, шарпалар, қуртчалар ўтди.

Тўрт юз эллик киши номалар билан,
Ҳангома, жангнома, жавҳарлар билан,
Фитналар, кин тўла жомалар билан,
Сандик, қути тўла гавҳарлар билан.

Миркарим Осим

Беш юз туя сўфи дарвозасини,
Ҳатлаб ўтди, йўк, йўк, синдириб ўтди.
Келаётган ўлат овозасини
Ёдлаб ўтди, йўк, йўк, тиндириб ўтди.

Шоир

Хориган туялар кўнғироғини
Жиринглатиб чўқди, туролмайд қолди.
Элчиларнинг совуқ қалтироғини
Ким билиб, ким билмай, кўролмайд қолди.

Ер тепиб келган бу — савдогарлар-да,
Ер титратиб келган элчилар ғалат —
Қум тепалар оша, жавзо-жарлардан
Шоша-шоша елган қулчалар ғалат.

Енгларда ярақлар яроқларми ё
Дилларни чавақлар не ният зарби.
Кўзларми чарақлар, ёноқларми ё
Қоон орзулари кўмилган қабри.

Миркарим Осим

«...Инолчиқнинг ҳашамдор меҳмонхонаси. Баззозлар растасининг оқсоқоли хонтахта қошига тиз чўккан.

Қутлуғхўжа

— Алар бу ерда баъзи бир молларини сотиб, эвазига баъзи бир маълумотларни олиб кетмоқчилар, чоғи?!

Инолчик

— А? Қандай маълумотлар?

Қутлугъужа

— Ўтрор қалъасидаги аскарларнинг сони, шу ерлик савдогарларнинг руҳи-кайфияти...»

Шоир

Бургутга айланди Инолчик ногоҳ...

Инолчик

...Карвонда жосуслар бор экан талай?..
Ичганим қонмиди,
Топганим гуноҳ,
Оллоҳ, ғазабингни мен ёлғиз кўрай...

Наҳот тупроғимга аёзлар келди,
Ловуллаб тўкилса пойимга хазон?
Наҳот тупроғимга саёзлар келди,
Балолар етаклаб адашган карвон?

Шоир

Чингиз хизматига кириб келганлар
Юртдоши-ку, ахир, бу не сиёсат?
Дарёдай юрганлар, елдай елганлар
Кўксидан кўчдими елдай диёнат?

Гул бўлиб келганлар илон чиқсалар,
Қул бўлиб келганлар султон бўлиб-да,
Ини, қизларини, элин чақсалар...
Илонлар, чаёнлар, қуртлар кулибди.

Шармдан деворлар қулайди абас,
Қалдираб боғлардан қочади чирой.
Осмонда қорайган ҳумолар эмас,
Кўркини яширган кўз ёшлари — ой

Миркарим Осим

Инолчиқ этини недир кемирди,
Жисмида югурди чўғми, тиг шитоб.
Қаҳрини бўғизлаб, қонин шимирди,
Бўғзида ҳайқириб қолди шум хитоб

Инолчик

«...Ҳоқонга чизмоқчи бўлган йўллари,
Ё фалак, қор босиб тўкилса, кошки,
Ҳоқонга узатган юлғун қўллари,
Ё фалак, бандидан узилса, кошки...»

Миркарим Осим

«...Умархўжа Ўтрорий Чингизхон тахтакачини тиззасига қўйиб, девонда савлат тўкиб ўтиради. Унг томонида Фаҳриддин Бухорий, сўл томонида Нажмиддин Дехлавий, ҳаммом Мирагий, Амниниддин Ҳиравий...

...Ниҳоят, Умархўжа оқара бошлаган чўққи соқолини силаб гап бошлайди...

Умархўжа

... Машриқнинг улуғ Қоони Чингизхон ҳазратлари Мағриб подшоҳи Султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратларига ўз муҳаббатларини изҳор айламоқ учун биз фақир у ҳақирларни элчи қилиб юбордилар. Қоон ҳазратларидин Султон жанобларига кўпдан-кўп салом баробаринда, беадад шоҳона инъомлар олиб бормоқдамиз. Қоон ҳазратлари Султон жанобларини ўғил ўрнида кўрадулар ва ул жанобга дўстлик илкани узатадулар...»

Миркарим Осим

Гап келди, Чингизга ўғилмиш Султон,
Кўлини меҳрибон чўзиб деганмиш:
Юбориб саховат ортилган карвон,
Ота бўлай деган, гамин еганмиш.

Шоир

Шунчалик пастликка бордим мўғул,
Шунчалар ғазабга йўлиқиб чунон

Инолчик

Султоним Қоонга бўлиб бош ўғил
Жувонмарг бўлгани ростми ё ёлгон?

Шоир

Шунчалар пастликка бордим мўғул,
Ғазабга йўлиқиб мўмин-мусурмон —

Инолчик

Султоним Қоонга бўлиб бош ўғил
Заҳарга тўлгани ростми ё ёлгон?

Шоир

Шунчалар пастликка бордим мўғул,
Шунчалар ғазабга йўлиқиб Турон —

Инолчик

Султоним Қоонга бўлиб бош ўғил
Юртида ўлгани ростми ё ёлгон?

Шоир

Кўчкига айланса, майли, баланд-паст,
Дарёга айланса қон билан оғу —

Инолчик

Йўқ, олтин-жавҳарга айрибош бўлмас
На ўғлон, на мўмин, на Турон — ёғду.

Миркарим Осим

Мағрибга елган қув мўғул отига
Инолчиқ бир қамчи уриб тезлади.
Лаънат-ла тупурди зулм бетиға,
Қисматлар ўқини тутиб бўзлади.

Султондан розилик келган саҳарда
Қатлнинг бошиға бориб у шитоб,
Каззоблар азобин кўриб қаҳрда,
Озиб-да, семириб симирди савоб.

Миркарим Осим

«...Чингизхон элчилари қатл этилади. Хоразмшоҳ ҳар бир шаҳар, ҳар бир кўрғон ўзини-ўзи мудофаа қилсин, деб фармон беради. Султон ун минг отлиқ билан Ҳожибни Ўтрорга, Темур Маликни Хўжандга юборади...»

Ажабо, Султоннинг ақли оқсаса,
Маслаҳат солгани ёғийға маъкул
Бўлса-да, ўзини яна оқласа,
Улгани яхши-да бўлмасидан кул.

Шоир

Не бўлди, аскарлар тарқалиб — тўзса,
Хар замон бурсалар тулпорни чаққон,
Айрилгани яхши эмасми хушдан,
Куйиб, устихони бўлмайин талқон.

Миркарим Осим

Эмишки, ҳар қайси қалъа бошига
Ўзи уруш қилса, химоя қилса.

Шоир

Тарқалса заҳарлар тушиб ошига,
Еғий терисини шилар-ку, билса.

Миркарим Осим

Эмишки, аскарлар тарқалиб кетса,
Мўғул аскарлари бўлиниб келар.
Султон навкарлари ҳужумга ўтса,
Туйқус насибасин ҳовучлаб олар.

Эмишки, ҳар қайси қалъа мустаҳкам
Қўрғонга айланса, хандақ ўраса —
Гуллар ҳам бўлмайди ётларга қарам,
Эллар ҳам сўлмайди — ҳақдан сўраса.

Инолчиқ

Сарбозлар қаёққа бошляпти, қайт,
Сирдарё бўйига келиб қўшилса,
Хайқирган дарёга айланиб бу пайт,
Тўлқинга айланса, тошса, жўш урса,

Осондир душманга қаҳрлар солмоқ
Ёқмоқ ҳам осондир қуриб қўш тандир.
Султонга маслаҳат солинглар тезроқ,
Тарқалиб кетмаган қўшин қўшиндир.

Миркарим Осим

«... Сунбула ойининг ўн бешига келиб, шаҳар қамалга тахт бўлади: қўрғоннинг шикаст
реҳтлари тузатилади, хандақлар, ҳовузлар сув билан, омборлар ғалла билан тўлдирилади...»

Инолчиқ

Тунда саҳролардан от солиб кетди
Йиққан тиллоларин олиб усталар.
Минорлар бошлари кўп толиб кетди:
«Қайрилмай, қайрилмай, наҳот, кетсалар?..»

Миркарим Осим

Қалъа рангларида ранг қолмай мунглиғ,
Заъфарон туғлари эгилди хайрон —
Қаҳқашон кўзлари юмилган янглиғ
Қалқди-да чўғларга айланди нолон.

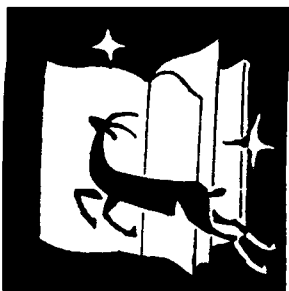
Сарой пештоқларин юзи қорайиб,
Зарлари тўкилди тўзон сингари —
Ёзган қанотлари тушди қайрилиб,
Жаранглаб кетгандай қазо занглари.

Инолчиқ

Тўлинойдай қўркам қўшқу равоқлар,
Бу хоин кечадан ор қилган кўйи —
Қочқинлар ортидан қараб чарақлар,
Қарсиллаб осмонга талпинган бўйи.

Миркарим Осим

Ғиштлари ингради, чақмоқдай чатнаб,
Томларнинг кўзлари очилиб оқди.
Шаҳар бинолари тутади, ё раб,
Бағрини тилмайин, ҳали ёв тиғи.

Шоир

Йиқилган масжидлар минорларини
Хум қилса, ёғийлар қонлар тўлдириб —
Усталар тиклаган деворларининг
Тупроғин қизларга сочса сўлдириб —

Майлими, вайрона бўлган уйлари
Маъжужлар оёғи остида қолса?
Усталар от солиб кетар тўйгани,
Ёпирай, шаҳрини аланга олса?!

Миркарим Осим

«...Чингизхон бир неча юз минг отлиқ ва пиёда кўшини билан 616 йил кузида Ўтрорга етиб келди. Шаҳарни қамал қилиб ариқларни бузади, манжиниқлардан тош отиб, катта ёйлардан ўқ ёғдиради...»

Инолчиқ

Майли, қамал қилсин ёғий қон бўлиб,
Бўғзига жон келиб, синиб қомати —
Ўтрор кўксин кериб, баландда кулиб
Чингиз кўзларига қаҳрин отади.

Миркарим Осим

Ўтрор-ку қамалда:
Наҳот тахт йитар...
Боқчалар бошини эгганча хомуш.
Саҳролар ўкириб кўксини йиртар,
Соҳилга бош уриб дарёлар беҳуш.

Шоир

Наҳот юрт ёғийнинг ўтига қолса,
Равоқлар юлдузи ўчса тўкилиб,
Самбуддай раънолар саргайиб сўлса,
Сарвдай йигитлар қолса букилиб?

Жалолиддин

Султон, рухсат этинг,
Кўнглим ярадир...
Ватан тупроғини ёв босиб келса —
Эр отим — хиёнат,
Юзим қорадир,
Юз мингта булутлар бошимда елса...
Султон, рухсат этинг,
Мард эрлар билан
Юз минг аскар билан от сурай жасур.
Ватан тупроғини қўчганлар, баланд
Рухлари абадий кўёшга ўсур.
Ота, рухсат этинг,
Фотиҳа беринг,
Ватан — онажонин улуглаган зот —
Босқинчи ёвларга бермагай эркин,
Юртни озод кўргай,
Тагин хур, обод

Хоразмшоҳ

Офарин, ўғлоним, бизнинг бу саҳар
Қароримиз шулдир...

Саройдагилар

Муборак бўлсин!

Хоразмшоҳ

Хар ўлка, вилоят, диёру шаҳар,
Хар қўрғон ўзини химоя қилсин!

Миркарим Осим

«...Чингизхон тирсагини ёстикдан олиб, қаддини ростлайди-да, қизил соқолини сийпаб сўз бошлайди...

Чингизхон

— Биз душманнинг эмас, душман бизнинг иродамизга бўйсунадур. Бахтимиз ёр экан Тангри Хоразмшоҳни ақлдан маҳрум этибди. Энди бўлиниб-бўлиниб кетган бу улуғ ўлка халқига ўз иродамизни қабул қилдиргаймиз. Аммо, бу ернинг халқи жанговар, саркардалари шер юрак. Шу боис, ҳушёрлик зарур...

Султон билан Мангубердига қарши Тули билан Жаба нўённи олиб ўзим борурмен. Инолчиқни бир ёқлик қилмоқ учун бу ерда Чигатой билан Ўқтойни қолдирурмиз. Темур Малик билан бел олишгани Улоқ нўёну Сактуни юборгаймиз. Жўжи эса Жанд, Бинокент, Янгикентни қамал қилиб олсин...»

Шоир

Ўтрор қамалининг борми поёни,
Инолчиқ бардоши шунчалар қаттиқ,
Мўғулга осондир олмоқ дунёни,
Бир ойки, ўлтирар тупроққа ботиб...

Миркарим Осим

«... Мўғуллар Ўтрорни узоқ қамал қилиб зерикади, теварак-атрофга чиқади, эгалари ташлаб кетган боғларга кириб тентирайди...»

Шоир

Боғларда довдираб юрар куз ҳануз ,
Боғлар эгаларин сўроқлаб ҳайрон:
Тунлари ёш тўкиб чиқади афсус,
Тонглари офтобга талпиниб сарсон.

Миркарим Осим

Узумлар мўлтираб сарғаймиш хорғин,
Арилар гўнғиллаб ширасин сўрса,
Чириқлар келади тентираб тагин,
Боғ қилмай, боғларнинг мазасин кўрса...

Шоир

Қамалда қолганлар кўнгли зил бўлиб
Бир дона олмани қўмсаган маҳал
Боғларин таласа булар тизилиб,
Наҳотки, Оллоҳга ҳуш келса сағал.

Миркарим Осим

Асосий кўшинлар жўнагани рост,
Чингизхон, нўёнлар саҳрода ҳозир.
Найзалар қуёшга тутилган — ихлос,
Денгиздай кучлари жангга мунтазир.

Бундаги чериқлар эса зерикиб,
Фанимат фурсатни кутса-да беғам,
Боғлардан чиқолмас кўзин бекитиб,
Еб пайҳон қилгани камдай яна ҳам —

Шоир

Тўйдирган оғизга уриб атайин,
Уволига қолиб не ҳалолларни —
Тўйгандан, тўйгандан, тўйгандан кейин
Қиличдан ўтказар ёш ниҳолларни.

Миркарим Осим

«... Юзбоши Туқчор бошлиқ чериклар боғ кўчаларда санқиб юриб дарвоза олдида тўхтади. Пахса девор устидан кўчага мўралаб турган шафтоли, зардолиларга ҳавасланиб боққа киради...»

Жойнамоз устида ўлтирган она
Кўли фотиҳага очилган кўйи —
Тасбеҳдай тўкилиб дуолар яна
Ўғлини чорлайди соғиниб, сўйиб.

Инолчиқ йигити саналар ҳозир,
Шаҳар деворида кўриқчи — сергак.

Она

«Холи нима кечган, аёз ел тўзир,
Озиб, усти юпин, оч бўлса керак...»

Дон-дунлар қолганми, қамал чўзилиб,
Узилиб қолди-ку қанча беҳоллар.
Сув борми, ариқлар, ахир, кўмилиб,
Қуриди чинорлар, тераклар, толлар?..»

Миркарим Осим

Оқарган сочлари паришон шомдай,
Ажинлар тимдалаб пешонасини
Илонлар кемирар ичини тонгдан,

Шоир

Наҳотки, кўрмаса нишонасини?!

Она

Ким улар, мўғулми?

Миркарим Осим

Яна борини
Синдириб, қуришиб, таламоқ учун
Бостириб кирадир, совуқ турқини
Кўрмасам деганди — музлайди очун?

Юзбоши туқчор

«...Кампир, охиратни ўйланг ҳамиша,
Дуода ҳамма гап, тириклик, ўлим...
Бу дунё шунақа — дарз кетган шиша,
Намозни ўқинг-да, ҳа, тезроқ бўлинг...»

Миркарим Осим

Кулар-да, қиличин ўйнатиб ошкор,
Зарб билан билдириб эҳтиросини.
Думалатиб кампир бошини беор,
Пайтава қилади жойнамозини.

Миркарим Осим

«...Чигатой хужумлари хужум бўлмайди, Ўтрор қалқони тешилмайди. Энди у ҳийлага ўтади, хоинларга умид боғлайди...»

Бугро ҳожи олма арчар эринмай,
Аммо, кулоқлари суҳбатдошида.
Уч ойким, жони ҳам кўзга кўринмай
Бир чора излайди — ер-мулк бошида.

Бугро ҳожи олма арчиб тўғрайди...

Бугро ҳожи

«...Олингиз, Бадриддин ёзининг неъматин...»

Бадриддин

«...Бўстонларнинг бўйи тутди-да, айни,
Ургилай эгамдан, қаранг, қудратин...»

Бугро ҳожи

«...Элга қаҳатчилик келса ҳадемай
Инолчиқ ҳолига тош ёғилғони.
Шундан фойдаланмоқ зарур бизга, ҳай,
Билсангиз жаноза — бу ўқилғони...»

Бадриддин

«...Кеча Ҳожиб менинг уйимда эди,
Инолчиқдан пинҳон тутган бир сирди
Очиб, Бердиниёз уруғим эрди... —
Деди-да, йиғлади, кейин қарз сўрди...»

Бугро ҳожи

«...Элчилар қатори келган савдогар
Бердиниёз денг-а, қатл этилганди.
Олтин беринг қанча сўраса агар,
Дарвозани очиб қўйса, бас, энди...»

Миркарим Осим

«...Ёғий ниятидан хабардор бўлиб туриш учун асир олиш керак-да.
Шу боис, Темиртош йигитлари билан тез-тез дарвозадан чиқиб, душманга ташланар,
мўғуллардан асир олиб қайтар эрди. Ёв ҳам шаҳарга киролмай қолган мўътабар одамлардан
бир нечасини гаровга тутиб, одатга мувофиқ, одамларига алиштириб олар эрди...»

Ҳеч кимса қайтмаган бўлса-да, омон,
Қутлуғ хўжа қайтмиш мўғул қўлидан.
Озиб, соқоллари ўсибди ёмон,
Ки, қайтиб келгандай дўзах — ўлимдан.

Шоир

На бўлди, ёв банди айлади нечун,
Кўксини ўйган бу тигми, қўрқувми?

Миркарим Осим

Кўзлари пирпираб титрайди бутун,
Қувгани ҳоли йўқ совуқ уйқуни.

Қутлуғхўжа

«...Хўжандга боргандим савдо ишинда,
Қайтсам ёв шаҳарни қамалга олмиш.
Беркиниб яшасам боғим ичинда,
Тутиб, ит эмганлар кишанга солмиш.

Ўтрорда ярмоғим бор десам, қаранг,
Тирик сақладилар, олтин дардида.
Омадим бор экан, қочдим-да, болам,
Қўрмаган азобни, жоним, кўрди-да...»

Миркарим Осим

Девқомат саркарда довдираб қолди
Қутлуғхўжа сўзи жуводиз бўлиб
Қалбига қадалди, қаттиқ қадалди.

Темиртош

«...Онажон, соғмисиз, тинчмисиз, кулиб...»

Ёғий-ку шафқатни билмаган осий
Ютоқиб яшаган устомон бало.
Чопқиға бошла тез, Инолчиқ, писиб
Ётгандан, мардларча ўлимдир аъло...»

Қорача Ҳожиб

«...Мўғул биздан кучли, чериги бизникидан кўп...»

Инолчиқ

«Кўп бўлса доғи урушамиз, оз бўлса доғи! Қул бўлиб яшамоқдин ўлим афзал.»

Қорача Ҳожиб

(ўзича)

«Бу мутаасиб одамга сўз уқтириб бўлмайди, ўлса ҳам таслим бўлмайди, ўзи ҳам нобуд бўладир, бизни ҳам жувонмарг қилади...»

Миркарим Осим

Айланиб кўрадур кўрғон тепасин
Инолчиқ ва Ҳожиб — соқчилар маҳкам.
Аёзга дош бермай қолдими пўстин,
Тагин жунжикадур жисму жон кам-кам.

Инолчиқ

«...Танграмнинг ишлари танграмдай кўркам,
Адолат измида биз тенг, синоқда...
Одамзот уруғи наҳот булар ҳам,
Булар ҳам яралган наҳот тупроқдан?...»

Қорача Ҳожиб

«...Танграмнинг ишлари ҳамиша тўғри,
Кимда қудрат бўлса, ўшал яшагай,
Бу сафар мўғулми дейман, дев-зўри,
Қудратин қаранг-да, хужум бошлагай...»

Инолчиқ

«...Занғарлар тек ётмай бало-қазодай
Хитойдан кўп ҳунар ўрганиб келмиш.
Ажабким, ўт очса ёниб тўзондай
Нишонга офатдай ўртаниб келмиш...»

Қорача Ҳожиб

«...Рост эрур, ҳокимим, тошқин ёмондур,
Ҳунари кўп мўғул, черики сероб.
Йўлида кимники жони тўғондур,
Босгайдур, янчгайдур, қилгайдур хароб...»

Инолчиқ

«...Бир ўлим бор, ахир, йигит бошида,
Сўнмаса, порласа имон чироғи.

Бош эгиб яшар ким ғаним қошида.
Ёруғлик кўрмайин асло кучоғи?...»

Шоир

Ўлим афзал деди, Инолчиқ шундоқ,
Осмону заминнинг кўксига кириб.
Уфқлар губорин титратиб янгрот,
Ўлим афзал деди, Ўтрор ҳайқириб!

Чопар

«...Отларимизни масжидларга боғлаб, Бухорони уч кун таладик. Черикларимизнинг кўйни-кўнжи тўлди.

Чигатой

— Менга қара, сен Бухоро урушидан гапир.

Чопар

— У ерда ўн икки минг чоғлиқ черик бор эркан. Кўп уруш бўлмади. Хоразмшоҳ ўз улуси, кўшинини ташлаб, Аму бўйига қочибдур.

Чигатой

— Отамиз улуг Қоон нима дедилар?

Чопар

— Черик ҳаракатсиз ётса бузиладур, деб айтдилар. Зуд ҳаракат қилишни, бир ойга қолдирмай Ўтрорни ишғол этиб, Самарқандга етиб келишни буюрдилар...»

Миркарим Осим

Чигатой юзидан олов ёғади,
Ғазабга айланган кўзлари — ёнғин.
Қараган одамни ногоҳ бўғади,
Узилиб тушади бўғинма-бўғин.

Чигатой

«...Қани Буғро ҳожи, қани одами,
Қачон дарвозани очиб кўяди?
Беш ойким, мундамиз — азоб ҳамдами,
Тан роҳат кўйлагин қачон қияди?»

Тўғри, ўт-хужумлар бесамар бўлди,
Ёмғирдай ёғилди ўқлар — беҳуда.
Чериклар совуди, оч-наҳор қолди,
Шаҳарга киролмай — ўлтириб мунда.

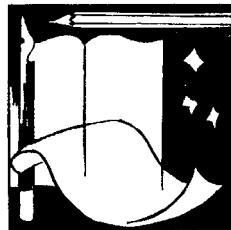
Тўғри, лаҳм — ўралар қазидик узун,
Маҳалла қошидан чиқиб кечаси
Дарвоза қулфига етолмай маҳзун
Ўрада ўралиб қолди нечаси...

Қоон айтмиш: Сувнинг оққани яхши...
Черик ҳам чопишмай ҳафталаб, ойлаб
Бир жойда тек қолса қашилаб бошин,
Кўлмақдай айнигай пўпанак бойлаб.

Ҳожибга етказинг, фурсат ғанимат,
Минг отлиқ аскари ихтиёрида —
Бизга хизмат қилса агар, азамат —
Ҳокимдай яшагай ўз диёрида...»

Шоир

Чигатой юзидан олов ёғади,
Ғазабга айланган муродларини
Билмоқчи бўлганни ногоҳ бўғади,
Захарлаб сўради зурёдларини.

Миркарим Осим

«...Қорача Ҳожибнинг хиёнати шаҳар мудофасини барбод этади...
Инолчиқ ички қалъага кириб олади. Шаҳар ичида эса қиргин бошланади. Мўғуллар
бўридай қутуриб, одамларни ўлдиради, қамиш томларни ёқади, элни талайди...»

Жарчилар шаҳарни айланиб чиқди:
«Китоблар йиғилсин катта майдонга...»
Оталар кўксига ботди ёв тиғи
Оҳ, дея боқдилар тубсиз осмонга!

Шоир

Майлиди, дор узра ёв ўйнаб-қулса,
Тиғлари айланса, майли чақинга.
Китобда орзулар жамулжам бўлса,
Орзулар отилса, наҳот, ёнғинга?!

Миркарим Осим

Ҳақини мисқоллаб йиғади улус,
Қон билан битади ашъорларини.
Ёғий этиклари остига текис
Ташласинми энди баҳорларини?!

Шоир

Майли, кўзларини ўйиб ташласин,
Майли тилларини кесиб қувонса —
Битикларда кўзлар тўйиб яшасин,
Битикларда тиллар жаранглаб қолса.

Миркарим Осим

Юртнинг нафаслари ҳасратларидай
Аланга олса-да, тонгги ўйлари —
Китоблардан порлаб суратларидай
Гулханлар ичидан янграр куйлари.

Ёғий ғазаблари гуриллаб бетин
Тўлганиб юз мингта девлар тугилди —
Қуёшдан тарихлар ёғилди тўкин,
Нурларга айланиб шеърлар ёғилди.

Шоир

Райҳону ялпизлар бўйини бўғиб,
Қонини сўрса ҳам ботирларини,
Китобларни ёқиб, шеърларни ёқиб
Ўлдира олмайди шоирларини.

Миркарим Осим

«...Ҳожиб лов-лов гулхан орасидан ўтиб, зийнатли оқ ўтов пойида туриб қолади...»

Шоир

Қоронғи кечада шаҳар ёнади,
Чўғларга буркаб-да фалак юзини.
Ёвуз руҳ ханжари қонга қонади,
Тилкалаб ўяди юрак кўзини.

Чигатой

«...Сенмусан Қорача Ҳожиб дегани,
Бизга дарвозани очиб чорлаган,
Қора от экан-да, чопиб минганинг,
Қорача экан-да, кўзинг, порлаган?!..»

Корача Ҳожиб

«...Орий, мен белимни хизматга боғлаб
Зоти олийлари қошига келдим.
Ўзимни қудратга, қувватга чоғлаб,
Айқирғон дарёнинг бошига келдим...»

Чигатой

«...Муродинг, Қоонга хизмат қилишму?
Шартлар не? Буйруққа ўрганган зотмиз.
Султонга хиёнат-иззат қилишму,
Бизниму, униму — сўраган зотмиз...»

Корача Ҳожиб

«...Ҳар кимса жонини ширин билса кам,
Тириклик юртидан улуш олдим-да,
Омадсиз Султоннинг хизматидин ҳам
Қооннинг хизматин аъло билдим-да...»

Чигатой

«...Жон ширин, тўғри, лек қулишинг ёлғон,
Мартаба, мол-дунё қайтиб келурми —
Ўзин подшосига хиёнат қилғон
Бегона подшога содиқ бўлурми???

Жалолиддин

Қоронги кечада Ўтрор ёнди-ку —
Хиёнат ёнғини шунча ёруғми?
Эси йўқ Ҳожиб-а, улус хуни бу —
Самога ўралган оҳ янглиғ туғми?

Миркарим Осим

«....Ўтрор шаҳар бўлганидан буён бундай қирғинни, бундай хунрезликни, бундай
зўравонликни кўрмаган эрди...»

Шоир

Уч кеча, уч кундуз шаҳар оловда,
Этларнинг дудига тўлган самоват.
Уч кеча, уч кундуз шаҳар таловда,
Қон бўлган кўзлари ўқур саловат.

Миркарим Осим

Аёллар қолмади, гуллар қолмади,
Болалар қолмади, чоллар қолмади,
Ёнмаган кулгулар, қўллар қолмади,
Куймаган масжидлар, толлар қолмади.

Чигатой эрлари қидириб қолган
Инолчиқ ҳалоли — Ойсулув отин,
Уч кеча, уч кундуз топилмай сўлган,
Югурган йўллари ўраган тутун.

Чигатой

...Топилсин!

Миркарим Осим

Йигитлар югуриб ҳалак,
Қолмади кўрмаган жойлари — тинтиб.
Ертўла, саройда жон қучиб малак
Номусин сақларми ё фурсат кутиб?

Миркарим Осим

Шунча қиз-жувонлар бўлса-да, кўркам,
Ой каби хиромон, беназир, дилбар.
Инолчиқ ҳалолин танлади экан...

Шоир

Бу ҳам ўчмикан, бу ҳам бир ханжар...

Не қилса хуши-да, ҳаддидан ошса...
Эл-улус ёшига қилиб таҳорат,
Инолчиқ ҳалолин бағрига босса...
Бу ҳам бир адоват, ҳам бир ҳақорат.

Шоир

Уч кеча-кундуздир шамол йиғлайди,
Ўтрорнинг устида елиб йиғлайди.
Чигатой билмаски, ўт бўлган Лайли —
Ойсулув кўксида ўлим йиғлайди.

Миркарим Осим

«...Чигатойнинг сўров-талаби билан омон қолган эл шаҳар ташқарисига йиғилади.
Мўғуллар қуролсоз, узангисоз, тақачи, тўқувчи, темирчи, аравасозларни ажратиб, қолган катта-
кичикни қиличдан ўтказди...»

Шоир

Қайдасан Инолчиқ, қайдасан ўғил,
Кучингни биламиз, кўксинг тоғ, олмос.
Шаҳарга киргани билан бу мўғул
Шаҳар қалъасига ҳали киролмас.

Кўзларинг ўймасин бу қора тутун,
Ўлим-да, бир нафас қолсанг сояда.
Сен тирик экансан, қалъа-да бутун,
Денгиз ўртасида қолган қоя-да.

Миркарим Осим

Ёғийнинг кўшини бўлса-да, бўрон,
Қояга бош уриб ёради фақат.
Сен фақат ўктам бўл, сен фақат омон,
Тош бўлсанг, пойингда жон берур офат.

Қонлари окди-ку, ана, тагин-да,
Қазган ўралари тўлиб бир текис.
Сен фақат бардам бўл, қолмай чақинда,
Бағрингда юлдузлар чақнатиб тўкис.

Шоир

Тиланиб келганга садақа даркор,
Тиғ тутиб келганга — тиғ тутиб чиқса,
Ёлқинга айланур ҳамиша саркор,
Тўлқинга айланур хушини йиғса...

Миркарим Осим

Ортига қайтиб, ёв, наҳот чекинди,
Худойим мадади келдими етиб?
Йигитлар ҳужумга, зафарга энди,
Оловга кирамиз қилич ўйнатиб.

Инолчиқ

Жалолиддин, қани ғазаб, туғёнинг,
Кўзларингдан учган ўқларинг қани?
Жасорат ўтидан яралган жонинг,
Разолат томирим куйдирди мани...

Миркарим Осим

«...Ичан қалъадагилар ёв билан яна бир ой олишади... Жон олиб жон беришади...»

Сўнг кучин йиғиб-да, билакларига
Инолчик жанг қилур сарой томида.
Тош келиб тегади юракларига,
Нахотки қолади ганим комида?

Ўқлари тугади садоғидаги,

Шоир

Тош бор-ку, ғишт бор-ку, шундоқ ёнида.
Юртдошлари — уфқ адоғидаги —
Овози югурган қайноқ қонида.

Миркарим Осим

Ўлим-ку осон-да, хиёнат осон,
Ўтрорнинг хуини оламан деган
Қасоси бўғзида бўғилиб бежон,
Жонини сўради, егани-еган.

Шоир

Нахотки тун келиб кўзини босди,
Дунёми тескари бўлиб айланур?
Сирдарё ўзанин бузибми, тошди,
Қузғунлар талашга бевақт шайланур.

Нахотки кўлида кишан бу — занжир,
Мадори, куввати оқиб тушдимми?!
Йўлбарсдай титратиб ўкирган абжир
Ботирнинг ухламай кўрган тушимми?!

Чигатой

«...Оёғини ечиб турғизиб кўйинг...»

Инолчик

Наҳот бу — Чигатой ё Ўктой бўлса...
Юртдошлар, ёт эмас, сиз бағрим ўйинг,
Зора дил тинчиса, тинч ором олса.

Чигатой

«... Ботирлик мана шу, мардлик мана шу,
Жасорат — йигитнинг тожи-чиройи.
Жасорат қошида бош эгиб туру
Ҳақорат пойига чўкма, илойим!..»

Миркарим Осим

«... Самарқанддаги Кўксаройнинг нақшинкор саломхонаси.

Чигатой

— Ёз, Жабанўён ва Субутой баҳодир уч туман черик бирла Туршиз томон қочғон Султон
Муҳаммадни қувиб бориб, тириклайин қўлга туширсинлар, сўнгра Табриз ила Ганжага ўтиб,
Дарбанд орқали дашти қипчоққа, андин Русь ерларига...

Миркарим Осим

Битикчи Чингизхоннинг фармонини ёзиб битиргач, қоғозни найча қилиб ўрайди-да,
салласига қистириб, ўрнидан туради...

Чингизхон

— Ўтрор ҳокимини киритинг!..»

Миркарим Осим

Оғриқдан кўзини очса Инолчиқ,
Не ажаб, саройми нақшинкор, кўзгу.
Ногахон кўксига турди-да санчиқ,
Рўбарў келгандай аждаҳо ёғду.

Инолчиқ (Ўзича)

Наҳотки тахтдаги Чингизхон бўлса,
Кўксарой бўлса бу — Самарқанддаги
Ё фалак қаҳқаҳлаб Чиғатой кулса,
Ўлганим яхши-ку, шумдан бундаги.

Чингизхон

«... Хуш келибсиз, бу — биз, саломхонада,
Ташрифингиз лойиқ мукофот, зарга.
Бизга хизмат қилгон зот бор, янада
Мартабаси ўсиб чиқадур тўрга...»

Инолчиқ

«... Сўзимни эшитгил Қоон, ушбудир:
Эркини, покиза сақлаб хокини,
Гўштини бурдалаб отсанг ҳам, охир,
Олтинга сотилмас Утрор ҳокими...»

Чингизхон

«... Тасанно, яхши гап айтдинг, тасанно,
Марду майдонларни суюди жиним!
Кўзингда армон бор, йиғи бор, маъно...
Аммо, эрк кўрмадим, тутқунсан, иним.

Лек, Чингиз — мўғулнинг сўзи бир бўлгон,
Мукофот, зар тайин қилгондан кейин,
Уни инъом қилгон, ҳа, инъом қилгон,
Қани, мукофоти, келтиринг, тайин...»

Миркарим Осим

Ишора бўлди бу, қўл, оёғига,
Банд айлаб, ёпишиб қўллар, йиқишиб,
Эриган кумушни чап қулоғига
Қуийб юборишди... жонни бўғишиб...

Шоир

Қуёш ҳам тўлғонар уфққа ботиб,
Шабдада уйғонар қавақда ётган.
Менинг кўз ўнгимда деворлар тутиб,
Миркарим Осим — бу паналаб ўтган.

Замон чаманларин сафосин суриб:
Ким голиб, ким толиб дарёлар ютган.
Кўрдим, деворларни паналаб юриб,
Миркарим Осим — бу тарихим битган.

Миркарим Осим

Ўтрор чангларида кўксимда яра,
Ўтрор ҳокимидай тахтим кулмади.
Деворлар паналаб ўтсам ҳам, сира,
Тарихим паналаб ўта олмадим.

Шахс олами

ҲОЖИ МУЪИН

Кашфиётлару фожиаларга бой бўлган XX аср ўзбек халқи ҳаёти, адабиёти ҳамда санъатида чуқур из қолдирди. Миллий адабиёт-санъатда мутлақо янги бир босқич ва йўналишни — ривож — ётти бошлаб берди. Ана шу янги тарихий-адабий жараёни илҳоми тез, тафаккури теран, ўта меҳнаткаш адиб Ҳожи Муъин ибн Шукрулло ижодий фаолиятисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ҳожи Муъин ўз даври намояндalarига хос ҳолда адабиёт, санъат, матбуот, педагогика соҳаларида тадрижий ва қизғин иш олиб борди. Халқимиз дилида йиғилиб қолган орзу-армонларни дадил айта олди. Шу боис халқимиз унинг асарларини мустамлака ҳукуматининг ман этишлари-ю, қатли нуфусига қарамай, ўзининг азиз мулкидек ардоқлаб, авайлаб, сақлаб келди.

Матбуотда Ҳ.М., Ҳе-мим, Ботурбек, Равшан, Эзма, Чақимчи, Машраб, мулла Мушфиқий каби мустаор имзолар билан турли жанрларда ажаойиб асарлар ёзиб, элга танилган Ҳожи Муъин 1893 йил 15 мартда Самарқанд шаҳар, Ҳўжа Аҳрор валий даҳа, Рўҳобод маҳалласида дўкондор оиласида дунёга келди. Етти ёшида отасидан, 13 ёшида онасидан етим қолиб, бобоси Мирсаид қўлида тарбия топди. Ибтидоий мактабни тугатиб, «Мадрасаи Сафит»да таҳсил олди. Машхур шоир ва мударрис Сайидахмад Васлийдан шеърят илмини ўрганди. Ёши ўн саккизга етганда ёр-биродарлари қатори ҳаж вазифасини адо этиб келди.

Ҳаждан янги ўй, янги фикр билан қайтган шоир 1911 йилда эски усулда мактаб очиб, болаларнинг хат-саводини чиқаришга бел боғлади. Аммо қилаётган ишидан ўзи қониқмас эди. Бунинг устига усули жадид таълим-тарбия йўли ҳақида ҳар хил гапларни эшита бошлайди. Машхур домла Аҳмад Шақурий янги усулда мактаб очибди, деган хабарни эшитиб, унинг ҳузурига боради ва талқинотчи Р.Муқимовнинг хабарига қараганда унинг таълим-тарбия усулини ўрганади. 1903 йилда Ҳўжа Нисбатдор маҳалласида янги усулда мактаб очиб, болаларга сабоқ бера бошлайди. Шу кезларда ҳамшаҳри Маҳмудхўжа Бехбудий билан яқиндан танишади. Самимий эътиқодли дўстликка айланган бу танишув уни «Самарқанд» газетасига олиб келади. Газета тўхтагач, «Ойна» мажалласида ишни давом эттирар экан, яна бир ўта маданиятли, кўп тилларни билгувчи қаламкаш — Саидризо Ализода билан ҳамкорлик алоқасини боғлайди. Бехбудий ва Ализода йўқ пайтларда мажаллани ёлғиз ўзи тайёрлайди. Барча юмушларни бажариб, ноширлик, матбаачилик, муҳаррирлик сирларини кашф этиб, «Ойна»да ишлаш билан бир қаторда «Туркистон вилоятининг газети», «Садоий Туркистон» газеталарида ҳам фаол иштирок эта бошлайди. Татар адиби Зариф Баширий «26 йиллик хизмат қахрамони» («Зарафшон» 19.V. 27 й.) мақоласида Ҳожи Муъиннинг 1917 йил Октябригача бўлган ижоди ҳақида «Шўро» жумҳуриятлари иттифоқида бўлгон ҳар бир миллат ва ҳар бир ўлканинг ўзининг маданий даражасига ва турмуш шароитига мувофиқ билим ва маданият йўлида хизмат этиб, қариган одамлари бордур. Бизда булар кўп эмас. Булардан, билим ва маданиятга хизмат қилиб келган ўртоқларимиздан бири ҳеч шубҳасиз Ҳожи Муъин ўртоқ Шукруллаевдир...

...Октябр инқилобига қадар ўн бир адал китоб ёзгон ва уларнинг фақат биттасигина босилмай майдонга чиқмасдан қолгондир... Бундан бошқа ул Қрим, Тотористон ва Ўзбекистонда чиққан ҳар бир газета ва журналларда ёзиб келди». Унинг «11 газет ва журналларда ҳар хил мақолалари босилиб келгандир», деб ёзган эди.

Ҳожи Муъин матбуот ва педагогика соҳаларида қизғин иш олиб бориб турган паллада — 1916 йилда мардикорликка олинади. У мардикорликни Минск уездининг Новоборисово шаҳрида дархат кесувчи бўлиб ўтади. 1917 йил феврал инқилобидан сўнг ватанига қайтиб келиб, (1917 йил апрел — 1918 йил июнь) Зарафшон уюшмаси муассислигида Ақобир Шомансуров муҳаррирлигида нашр этилаётган «Хуррият» газетасида адабий ходим сифатида иш бошлайди. У Мардонкул Ўринбоев (А.Шомансуровдан кейинги муҳаррир, Бехбудийнинг дўсти, у билан бирга шаҳид бўлган ватанпарвар), Саидризо Ализода, Садриддин Айний ва Абдурауф Фитрат билан ҳамкорликда газетанинг ҳар жиҳатдан қизиқарли, мазмундор замона воқеаларини кенг ёритишда астойдил иш олиб боради. Газетада таҳририй ишлар билан кифояланмай ўзи турли соҳаларда мақола ва репортажлар эълон қилади.

1918-1922 йилларда «Меҳнаткашлар ўқи», «Меҳнаткашлар товуши», 1923-1926 йилларда «Зарафшон», «Шуғла инқилоб», «Таёқ» (1920), «Машраб», 1926-1929 йилларда «Овози тожик», «Мулла Мушфиқий» газета ва журналларида масъул муҳаррир, бўлим мудирини, адабий ходим

лавозимларида иш олиб боради. «Меҳнаткашлар товуши» газетасида ишлаш чоғида «Таёқ» ҳажвий саҳифасини ташкил қилиб, Ботурбек имзоси билан бошқаради. «Таёқ», «Машраб» ва «Мулла Мушфиқий» ҳажвий журналларининг ташкилотчиси сифатида турли яширин имзоларда енгил ва ўткир ҳажвий асарларни эълон қилади.

1929 йилда «Овози тожик» газетасида мўсаҳҳиҳ бўлиб ишлар экан, «Яшасин коммунистик интернационал» шиоридаги биринчи сўз Саидризо Ализода айби билан «Яшамасин», деб ўзгартирилган ҳолда чала таржима қилинади. Ҳарф терувчи «яша» деган сўздан кейин жой ташлаб кетади. Ҳ.Муъин очиқ қолган жойга шиорнинг қолган сўзларини ёзиб қўяди. Дастлаб айб таржимон С.Ализодага қўйилади, бироқ ГПУ ходимлари: «Шукруллаев кўрсатилган материалда мазкур шиорни атайлаб босишга ижозат берган» деб айблайдилар, гарчи газета нусхалари аҳолидан йиғиб олинган бўлса-да, бу шиор таржимаси остида бир фитна уюштирилган эди.

Бу қуйидагидан иборат: ўзбек ва тожик, қозоқ ва татару туркманларни ўз вакиллари қўли билан йўқотишни асосий иш куралига айлантирган ГПУ аъзолари 1927 йил 28 август куни Ҳожи Муъинни қақриб, сен бизга ишлайсан, ўз атрофингдаги кишилар ҳақида ахборот етказиб турасан, деб тегишли ҳужжатга босимсиз қўл қўйдириб оладилар. Табиатан ҳазилкаш бўлган адиб «бошқармачи»ларнинг ҳужжатини оддий қоғоз ўрнида кўриб, индамай имзо чекиб кетишида «сукут розилик аломати эмас», деган маънони идрок этмайдилар. Улар тўрт ой «Язувчи» лақабли махфий ходимдан хабар кутадилар, аммо ундан дарак бўлмайди. 1927 йил 15 декабрда «Язувчи»ни бошқармага мажбуран олиб келадилар. Ундан ахборот беришни талаб қиладилар. Ўз виждонига хиёнат қилишни истаманган адиб бир ҳафтадан кейин таҳририят аҳволи, ўзбек ва тожиклар орасидаги муносабат ва ҳоказолар ҳақида маълумот келтириши лозимлигини эшитиб, дангалига: «Мен ҳеч нарсани билмайман, бу масалалар ҳақида ёзма кўрсатма бермайман, умуман топшириқларингизни бажармайман», дейди. Азозилларнинг дўқ-пўписаларини писанд қилмай бошқармадан чиқиб кетади.

1923 йили март ойида «Туркистон» газетасида адиб ва шоир Вадуд Маҳмуднинг ишдан ноърин бўшагиллишига норозилик билдириб мақола эълон қилади. Ана шу воқеалардан дарғазаб бўлган Самарқанд вилоят Давлат Сийёсий Бошқармаси катта вакили жумҳурият Давлат Сийёсий Бошқармаси махфий бўлими бошлиғи Поповга ёзган рапортида адибнинг юқоридаги мардонавор чиқишини қоралайди:

«Шукруллаев миллати бўйича тожик, ўрта муслмон маълумотига эга, адабиётчи ва ўқитувчи. Психологиясига кўра миллатчи-шовинист. Авваллари Самарқанд аксиланқилобий миллатчи гуруҳининг аъзоси бўлиб, миллатчи ташкилотининг йўлбошчилари Бехбудий ва Акобир Шомансу-ровга яқин эди. Эски зиёлилар орасида машҳур ва катта обрўга эга.

Ҳозир ҳам, ўтмишда ҳам миллатчи-шовинистларнинг фаол раҳбарияти ва ишончли аъзолари билан алоқада.

Тошкентлик миллатчилардан Мунаввар қори ва бошқалар билан яқин муносабатда. 1925 йилда Шукруллаевнинг кескин миллатчилик руҳидаги «Маърифат қурбонлари» пьесаси эълон қилинди... Шукруллаев хусусий суҳбатда «чақимчилик» қилишдан қатъий бош тортганини ва бунинг учун унга ҳеч нарса бўлмаганини ошқора айтиши мумкин.

Мен, ва барча тезкор ходимларни чақимчилар кўз олдига обрўсизлантиришнинг олдини олиш учун бунга қарши кескин чоралар кўрилишини талаб қиламан.

5 февраль 1928 йил.

Юқоридаги фитна ушбу «Рапорт»нинг ҳосили эди, десак сира муболаға бўлмайди. Зеро, Ҳожи Муъиннинг 1929 йил 29 сентябрда ОГПУ томонидан Шарқий Сибир ўлкаси, Кан округ, Богучан район. Арба ва Пугачан қишлоқларига уч йилга сургун қилиниши ана шундан далолат эди...

1932 йилда маҳбусликдан қайтиб келган Ҳожи Муъин 1934 йил охиригача Ўзбекистон Давлат наشريётининг тожик адабиёти бўлимида ходим, 1934 йил 6 декабрдан 1937 йил июнь ойигача «Қизил юлдуз» ҳарбий газетасида муҳбир бўлиб ишлайди. Лекин шу июнь ойида ишдан сабабсиз бўшатилади. 1938 йил 24 январда «аксилшўровий ташвиқот олиб бориш, инглиз резиденти, ҳинд Саид афанди Фазлиддинов раҳбарлигидаги исёнчи гуруҳ аъзоси» сифатида айбланиб, НКВД қошидаги Учили томонидан меҳнат тузатиш лагерига 10 йилга сургун қилинади. Пермь область, Соликамск шаҳрида сургунни ўташ чоғида 1942 йилда оламдан ўтди. (Барча биографик маълумотлар унинг «Жиноий иши»дан олинди — С.А.).

Ҳожи Муъин 1910-1911 йиллардан бошлаб ижод қила бошлагани манбаъларда айтилади. Унинг эълон қилинган асарлари Туркистон халқининг аянчли аҳволига ачинош, қолоқликдан қутқаришга бағишланган бўлиб, адибнинг турмуш муаммоларини манتيқий мулоҳаза қилувчи, ўз халқини тараққиётга етакловчи инсон эканлигини кўрсатади. «Ойна» журналида босилган «Этьироф» шеъри, яна «Истикбол қайғуси», «Миллий тарих ҳақида», «Танбеҳга ташаккур», «Тил бирлаштирмақ ҳақида», «Жамияти хайрия очмоқ», «Таассуфлик ҳолатидамиз», «Муҳтарам шуароларимизга» ва бошқа шеър, мақолари эътиборга молик.

Ўша даврда тарихни яратиш масаласи кўпгина илгор зиёлилар қатори Ҳожи Муъинни ҳам ўйга толдирган эди. У болаларга ўқитиш учун «Туркистон тарихи»дан манбаъ — адабиёт йўқлигини айтади. Шу боис «Мииллий тарих ҳақида» мақоласида жамият ва зиёлилар олдида бу масални тезроқ ҳал этиш вазифасини қўяди. Сабаби ўша даврда Ҳожи Муъин ва сафдошлар:

«1) Тарихи ислом китобларидан маълум бўлурки, бугунги боболаримиз биринчи аср ҳижрийнинг охирида арабларнинг ижтиҳоди ила ислом динига кирмишлар. Бас, ул замондаги боболаримиз, арабларнинг жабр ва зўри илами? Ёки ўз рағбат ва ихтиёрлари илами муслмон бўлубдурлар? Ва алар устига ким ҳукмронлик қилур эди? 2) Дини исломни қабулидан илгари Туркистон халқлари қайси динда эди? Аввалги динларининг аҳком ва моҳияти нимадан иборат эди. Ул

вақтдаги урф ва русумлари қандай эди. 3) Туркистонликларнинг жоҳилият замонидан қолган расм ва одатларидан баъзиси бугунги мусулмонларда ҳам борми? 4) Исломиятдан аввал, Туркистонликлар қайси тил ила сўзлашардилар? Аларнинг умумий тиллари қайси тил эди? 5) Исломиятдан аввал муқаддам умумтуркистонликлар жинсиёт юзасидан қайси миллатга мансуб эдилар? 6) Ҳозирги Туркистон мусулмонларининг барчаси туркми? Ё бошқа қаю жинсандур? 7) Арабларнинг истилосидан бери ҳозиргача Туркистон мусулмонлари неча подшоҳга тобелик этмишлар? 8) Собиқ турк императури Амир Темурнинг ул қадар ғалаба ва жаҳонгирлиғига нима сабаб бўлди? Ва охир ҳукуматининг мунқариз бўлуб кетганига сабаб надур? 9) Амир Темур даврида улум ва маориф ва адабиёт на кайфиятда эди? 10) Турк тарихидан лозиминча истифода этмак учун қайси асарларни мутуола этмак керак?» деган саволларга жавоб излаган эдилар. Шу боис у замондошларига хитоб қилади: «Бошқа миллатлар авлоди ўз миллат тарихларини ибтидоий таҳсил замонидан ўргатуб чиққанлари ҳолда бизнинг Туркистон муҳаррир ва муаллимларининг (ғафлат ёки бепарволик) ила ҳануз миллий тарихимиздан сўз очмай турганлари афу қилинмаслик қусур бўлса керак», — дейди.

Ҳожи Муъиннинг бу фикрлари, сўроқлари, истаклари (баъзи бир баҳсли ўринлари борлиғига қарамай) оддий зиёлининг талаби эмас, балки замон талаби ва хоҳиш иродаси эди.

Ҳожи Муъиннинг «Янги адабиёт» (1915 й) баёзида эълон қилинган «Тахаззури мозий» шеъри шоирнинг ижтимоий қарашларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этувчи асарларидан бири ҳисобланади. Муаллифнинг ўзи ёзган изоҳга қараганда бу шеър 1905 йилда чор ҳукумати томонидан эълон қилинган машҳур манифест воқеаси билан боғлиқ бўлиб, империя ҳудудида яшовчи бошқа халқларга «Миллат мажлиси» («Государственная дума»)да ўз вакилига эга бўлиш ҳуқуқи берилишига бағишланади.

Шоир бу ҳуқуқ Туркистон халқларига озодлик, адаолат ва ҳуррият келтиришидан умидвор эди:

*«Чун ҳамиятлу вакиллар ҳар ишни кенгашлашуб,
Айлаюрлар шоҳ имзосила эълон бизлара».*

Давлат, ҳукумат томонидан амалга ошириладиган ҳар бир иш адолат ва бирлик билан ҳаётга тадбиқ этилади, қабул қилинган қонунлар халққа ғам-ташвиш келтириб, ҳасратга ботирмайди деб ўйлайди.

*«Воқеан кенгаш ила барпо ўлунса ҳар умур
Вермаюр ҳаргиз онинг ижроси хасрон бизлара.
Мақсади мажлис эрур таъмини адлу иттиҳод,
Иттиҳодинг нафъи кўп чун маъдану кон бизлара».*

Шоир думага сайланган ноиблар ўлка халқига илму ирфон бериб, мактаб тизимини ислоҳ қилади деб ишонди. Аммо шоирнинг бу орзу-ўйлари, ишончи оқланмайди. Шу боис маънавий бой, этиқоди мустақам қаламқаш Ҳожи Муъин ўзи каби зиёлиларни ҳаяжонлантирган, ўйлашга мажбур этган масалаларни дадиллик билан матбуот саҳифасига олиб чиқди. Хусусан, Туркистон халқининг тараққиётда орқада қолиши ҳақида чин дилдан қайғурди:

*Илму фан замони беҳуда деб,
Очмадук мадраса бололарга,
Биз ҳамон кайф ила сафоларга,
Биз гирифтюр жаҳлу, нафсу ҳаво,
Ғарб учар илмидан ҳаволарга.
Динини ғарб сотмаюр пулга
Биз сотармиз уч юз баҳоларга.*

«Эътироф» шеърдан олинган бу парчадаги фикрлар Мунаввар қори, Авлоний, Беҳбудий, Фахриддин Рожий, Саидахмад Сиддиқий, Тавалло, Нусратулло-Миллий, Фитрат, Мирзо Сирож-хўжа Ҳаким, Мунзим, Садриддин Айний каби замондош зиёлиларнинг қалбидан анчадан буён туғён ургани мутахассисларга маълум бўлса-да, бироқ шоирнинг улар билан яқдиллигини кўрсатувчи далилдер.

Миллат қайғуси билан яшаган адибни тўлқинлантирган масалалардан яна бири туркий халқларнинг матбуот, илмий ва бадиий адабиёт тили эди. Туркий тилда нашр этилган «Таржимон», «Вақт», «Юлдуз», «Иқдом» газеталарини, «Шўро», «Дин ва маишат» журналларини Туркистон, Бухоро ва Хева хонлиги ҳудудида яшовчи барча зиёлилар ўқшар эди. Ушбу нашрларнинг тили арабий-форсий ибораларга, умумий тушунарли туркий сўзларга бой бўлиши билан бирга маҳаллий шева учун хос унсурга ҳам бой эди. Шу боис барча туркий қавмга тушунарли бир тил ва услубни қўллаш масаласи «Шўро» журналида кўтарилди. Ҳожи Муъин ҳам бу масални «Ойина» саҳифасида эълон қилинган «Тил бирлаштирмақ ҳақида» («Ойина» № 11. 1914 й.) мақоласида бутун туркий халқлар учун тушунарли сўзларни ишлатишни тақлиф қилиб, қўлланилиши мумкин бўлган талайгина сўзларни келтиради. Адибнинг бу тақлифи ўз даври учун, истиқбол учун ҳам ниҳоятда фойдали эди. Шўролар ҳукумати туркий халқлар интеграциясига хизмат қилувчи бу жараёни турли-туман тўхматлар билан бузиб ташладики, оқибатда Кавказ, Қрим, марказий Россия, Ўрта Осиё халқларининг ўзаро адабий-ижодий алоқаларига раҳна солинди, ҳатто бир-бирини таржимонсиз тушунадиган бу халқлар тилмочга муҳтож бўлиб қолдилар.

Ҳожи Муъин халқимизнинг тараққиётга эришмоғи учун илм-фан ниҳоятда муҳим аҳамият касб этишини «Истиқбол қайғуси» («Ойина», № 2. 1913 й) мақоласида таъкидлаб ёзди: «Маълум-

дирки ҳар миллатнинг тараққийси илм ила бўлуб, илми бор миллатнинг истиқболи мунаввар ва ўзи осойишта ҳам ажнабийлар қошида маҳобатлик ва ҳурматлик кўринур. Соҳиби илм ва мутараққий миллатларнинг аломатларидан баъзиси шулки, ибтидоий мактаблари мунтазам (яъни низомли, қоидали — С.А.) бўлуб, ўрта ва олий ҳар турли мадрасалари бўладур... шул йўл билан мутамаддун миллатлар ўз ишларини ўзлари бошқаруб ҳеч вайҳадан ўзгаларга хос муҳтож бўлмай роҳат-роҳат яшайдулар». Адиб миллатнинг умумжаҳон маданиятдаги ўрнини белгилар экан, «Демакки, ҳар қавмнинг ҳаёт ва саодати илм иладур. Сувсиз балиқ трик қолмаган каби, илмсиз, иттифоқсиз миллатларнинг яшай олмасликлари табиийдур» деган хулосага келади.

Маълумки, ҳар бир халқнинг маданий ва маънавий ўсишида шерьят алоҳида ўрин тутайди. Адиб Ҳожи Муъиннинг бу тўғридаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. У замондош шоирларни Тавфиқ Фират, Абдулҳақ Ҳомид, Маҳмуд Ҳодий, Абдулла Тўқай каби ватанпарвар шоирларнинг ижодидан баҳраманд бўлиб, шулар каби халқ ғами билан яшашга чақирак экан, юртимизда шерьятнинг қадри пасайиб кетганини, баъзи шоирлар шерьятни «сунистеъмом қилинуб, ала-хусус бу замонда шерь, таърифи хатти ҳоли, тавсифи май-у, жом, ё тамаъгирона мадҳиёт ва гаразгарона ҳажвиётдан иборат бўлиб қолганини «Мана шул сабабли ахлоқи омма бузулиб, жонбозлик феъли ва шароб-хўрлик одати халқ кўзига сабох даражасинда келди, халқ ашъори фисқия ва ё ҳажвиядан лаззат ола турган бўлуб хулқларига таъсир қил»ганини кескин танқид қилади. Замондош шоирларни миллий ва ахлоқий асарлар ёзишга чорлайди («Муҳтарам шуаро-ларимизга». «Ойна», №9.1913 й.).

Ҳожи Муъин «Ойна» журнали нашрдан тўхтагач, турли жойларда муаллимлик билан шуғулланади. Аммо матбуотдан чекинмайди. «Туркистон вилоятининг газети»да турли мавзуларда мақолалар эълон қилади. Шу газета саҳифасида Фитратнинг «Мунозара» асарини таржима қилиб, бостиради. (Унинг «Ҳинд сайёҳи» асарини ҳам ўзбекчалаштигани ҳақида маълумот бор — С.А.) Адибнинг Абдурауф Фитрат билан дўстона алоқалари ана шу даврдан бошланиб умрининг сўнгги кунларигача давом этди. У мардикорликдан қайтиб келиб «Хуррият» газетасида ишлаш чоғида ҳам Фитрат билан бевосита ҳамкорлик қилди. Фитратнинг ахлоқий-тарбиявий «Оила» асарини таҳлил қилиб «Оила (ёхуд) вазоифи хонадори» тақризини эълон қилди («Хуррият», 29.9.17 й.). Шу газетада Фитратнинг «Бухорода инқилоб» асари босилишига ҳисса қўшди.

Ҳожи Муъин ҳақиқатнинг кўзига тик қаровчи инсон эди. Ҳаётда шунга амал қилиб, «Тўғри сўзлар сўзларам мумкин қадар, хоҳ онам ранжисун, хоҳи падар» дер эди. Шу жиҳатдан қараганда, адибнинг «Туркистон вилоятининг газети» саҳифасида Маҳбубхон Қодирнинг ёмғирнинг кўп ёғиши туфайли кўрилган зарарлар ҳақидаги «Ёмғирдан шикоят» (шу газета №18, 1914 й.) шерьи тўғрисида каттакўрғонлик шоир Ҳаёли — Муҳаммаджон Қосим (№30, 1914 й.) ҳажв ёзиб, Маҳбубхонни динсинликда айблаб, қозига чақириб жазолаш масаласини қўяди. Шу муносабат билан Ҳожи Муъиннинг «Танқид ва раддиялар ҳақида» (№33, 1914 й.) ва «Каттакўрғон хабарлари» мақолалари босилади. Шоир раддия ёзувчиларни маданиятга чақириб «зотан танқид ва раддия ёзмоқнинг ўзи ёмон ва мазлум бўлмай, балки фойдалиқ бир ишдир. Чунки бу иш соясида инсон ўзининг хато ва нуқсонидан огоҳ бўлур», дейди Маҳбубхонни ҳимоя қилиб. Бироқ шоир Муҳаммаджон Қосим ўғли буни идрок этмайди. Яна «Раднома» ёзади. Ҳожи Муъин кейинги мақоласида бунга (ТВГ №35, 14 й.) кескинроқ жавоб қилади: «Ҳозирда ҳам «эй бор худоё аз офати самовий вал арзи жумла банда конатро нигоҳдор» («Эй худоё барча бандаларингни осмону ер офатларидан ўз паноҳингда асра» — С.А.) деган форсча дуо ҳар бир турк ва тожикнинг вирди забони (оғзидаги дуоси)дур. «Бинобарин, бу тўғриларда Муҳаммаджон афандининг маҳзи ҳажв ва таққирдин иборат бўлган «раднома»си ўрунсиз ва марлуд бўлса керак, хоҳ кофир бўлсун, хоҳ мусулмон бўлсун, ҳеч бир одамни ноҳақ таққир ва ҳажв этмак шаръан ва ақлан ҳам қонун юзасидин ҳаргиз дуруст эмас. Яна Муҳаммаджон афанди назмининг бир жойига буларни кўрқутиб, олти ойлик ҳибсга ҳукм этинг, деб жаноб қозидан илтимос этгани таажжуб этарлик ишга мувоҳафа этмак ва ҳеч бир қози ва бошқа мансабдорнинг ҳақи йўқдур», дейди ва бирор шахсин ҳукм қилиш ҳукуматнинг иши эканини уқтиради. Аммо «Ёмғирдан шикоят» баҳонасида каттакўрғонлик ёшларга, хусусан, Ҳожи Муъинга таъналар тинмайди. Шу муносабат билан у зикримиздаги газетада «Мутаарризларга жавоб» (№38, 1914 й.), «Муҳтарам Муҳаммаджон Ҳаёлига жавоб» (№46, 1914 й.) мақолаларини эълон қилади. Адиб «Мутаарризларга жавоб»да «.. бу кунларда Ёмлик мулла Муҳаммаджоннинг ҳажвиётини дастмоя ва баҳона қилиб, Каттакўрғон ёшлари устига таън-лаън, бўҳтон, ҳатти таққир тошлари ота бошладиларки, бу тошлардан бир неча донаси меним бошимга ҳам тегиб ўтди. Ва мақолаимизда шикоят танқид қилинган кишилардин мақсудимиз ўшал одамлар эди. Ҳозирда мазкур зотларни бир маротаба танқид ила иктифо этдук. Агарда бунинг ила машъум касбларида бошқа бир чора топиб олар илло муқобала этмоққа мажбур бўлурмиз», деса «.. Ҳаёлига жавоб»да.. «эмди қолди маним ҳақимда «норкала ва бокарда» яъни юраклик ва жасур деганингиз, оре, фақирингиз ҳақ сўзни ёзмоққа юраклик бўлуб, кўрқунч ва сукут каби сифатлардин нафрат этарман, ҳатти ҳақгўйлик хусусида ҳақсиз тақлифлардин кўрқмаган молу жоним ҳақ йўлида фидо бўлсун», — дейди.

Адиб ҳажв қилишнинг одоби ҳақида фикр юритар экан, инсон шахсига тегмасликни айтади. Бинобарин, бошқалар олдига ҳам ҳажв талаб (жанрга риюя қилиш деб ҳисобланг) ва маданиятдан четга чиқмаслик адабиётнинг асл қоидаси эканини эслатади.

Ҳожи Муъиннинг ушбу мунозараси ва янги асарлар ҳақидаги тақризлари, жадидчилик ҳақидаги «Далилсиз ҳукм ёки ҳақсиз ҳужум» (ТВГ №45, 1914 й.) каби талайгина мақолалари, Мирмуҳсин Шермуҳаммад асарлари каби «Туркистон вилоятининг газети» ўлик вужудига жон киритган эди.

Ҳожи Муъин (1918 йил 1 июнь, 1922 йил сентябр ойларида) «Меҳнаткашлар ўқи» ва «Меҳнаткашлар товуши» газеталарида масъул муҳаррир сифатида фаолият кўрсатар экан, «Ёшларимиз ва қизларимиз тарбияси», «Оила тарбияси», «Бизга нима керак?», «Бизнинг душманлари-

миз ким?», «Тазминот», «Шўролар ҳукуматининг номтарс мужассамаси» («Хуррият» газетасининг муҳаррир, жамоат арбоби Ақобир Шомансуров ва шериклари суди ҳақида), «Эмди иш замони келди», «Марҳум Шокир мухторий», «Ижтимоий тартиб ва болалар тарбияси», «Шайх Бадриддин таълимоти» (ушбу газета 1921 й 10 март, 18 май), «Бухоро инқилобининг тарихи» (С.Айний асари ҳақида), Машҳур ўқитувчи Абдуқодир Шакурийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳаида «15 йиллик хизмат», Туркистонда турк-ўзбек тилини давлат тили деб эълон қилиниши ҳақидаги «Тил масаласи» (16.7.18 й ва 20.8.18 й.) «Тўй ва аъзо масаласи ҳақида» (22.14.19 й.), «Оқибат ноҳақ тўқилиш қонлар истибод девини бўғди» (9.IX.20 й.) мақолалари ҳар жиҳатдан эътиборга сазовор, муаллифнинг дунёқараши кенг, ниҳоятда элпарвар инсонлигини кўрсатувчи мақолалардир.

Ҳожи Муъин ижтимоий-сиёсий мавзуларда мақола ёзиш билан чекланиб қолмай, ўз замондошларининг адабий сиймоларини ёритган. Хусусан, Шокир Мухторий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Саидхамд Васлий, Ҳожи Юсуф, Қози Абдусайд ва бошқалар ҳақидаги мақолалари фикримизга мисол бўлади. «Меҳнаткашлар товуши» (12.2.21 й) газетаси ва «Инқилоб» журналида (1922 № 3) босилган «Марҳум Шокир Мухторий» мақоласида марҳум ҳақида маълумот бериб: «Шокир афанди 1906 йилда Фарғонага келиб, шунда ўн йиллик бир мuddат муаллимлик этди, 1917 йил феврал инқилобидан сўнг Самарқандга кўчиб келди. 1918 йил июнь бошларидан чиқа бошлаган «Меҳнаткашлар товуши» газетасига кириб, ўн ой чамаси хизмат қилди», деб шоир ҳаёти ва қутилмаган ўлими ҳақида муҳим маълумотларни келтиради.

Унинг «Инқилоб» (1922. № 1) журнали ва бошқа нашрларда эълон қилинган Маҳмудхўжа Бехбудий ҳақида мақолалари, адабиётшунослик ва театршунослик илми учун муҳим аҳамият касб этади.

Ҳожи Муъиннинг тарихий шахсларга бағишланган мақолалари орасида «Маориф ва ўқитувчи» журналида (1925 й. № 11, 1926 й. № 1, 1926 й. № 11 -12) босилган «Қози калон шол ва унинг болалари» мақоласида бутун умрини илмга бахшида этиб, амир Ҳайдар ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлган олим Мавлавий Файз бинни қози Абдулхайр бинни Абдулхайрининг илм-маърифати, инсонийлиги ҳақида ҳикоя қилади. Қози Абдулхайр 13 йил қозилик қилади. Кейин шол бўлиб қолади. Шу аҳволда ҳам қозилик ва мударрислик вазифасини ҳалол бажаради. Инсонларга ғамхўрлик қилиб яшайди. Адиб қозининг зукко ва инсонпарварлигига қўйилган мисолни келтиради.

Кунлардан бир кун уйига мардикор олиб келади. Мардикор иқтисодий жиҳатдан қийналиб қолган бир муллабачча эди. Қози шогирдларига дарс ўтаётганда бир масала юзасидан шогирдлари мулоҳазасини эшитидади. Шунда мардикор муллабачча келиб ўз фикрини билдиради. Қози унинг қийналиб қолган талаба эканини дарҳол сезиб, уни лойдан чиқариб олади. Қўлига сарупо бериб, ҳаммомга юборади. Кейин уни ўзига шогирд қилиб олади. Бу йигитнинг исми Муҳаммадзамон эди. Оқибатда у кучли муфти ва мударрис бўлиб етишади. Ҳожи Муъин бу кишининг ўғли Мулла Қосим «Масих» таҳаллуси билан шеър ёзган-шоир эканлигини айтган эди, Қози шол — Абдулхайр бинни Абдулхайр аълам ўғли Абдусайд татар олими Шағобиддин Маржонийга устоз бўлганини таъкидлайди. Маржонийнинг қаламига мансуб «Мустафодул ахёр» китобидан парча келтиради. Маржоний Абдусайд ҳам катта олим ва қози эканлигини ёзиб, шундай дейди: «Қози Абдусайд бинни Абдулхайр бинни Абдулхайр Самарқандий ҳазратлари вақтидаги Мовароуннаҳр уламосининг энг буюклигидан бўлиб, ҳамма ишларда басиратли, диққатли, муҳаққиқларининг ва салафларнинг жуда кўп тўғри маълумот ҳосил этган муҳибби, ҳақиқат бир аллома эди. Тарихни, халқнинг руҳини, аҳволи оламини ҳамда ҳисоб, жабр, муқобала, ҳандаса, ҳайъат, жўрофия ва булардан бошқа ақлий ва нақлий фанларни билар фақат «Фароиз» илмидагина маълумоти ноқис эди.

Тавозеъли, жувонмард, хушхулқ, хушмажлис, инсофли, ҳар кимни даражасига кўра эҳтиром ва тақдир этар. Мовароуннаҳр уламоси каби худбин, бошқаларнинг қадр ва қийматини билмайтурғонлардан эмас эди...

...Маним тарих билан машғул бўлишимга, тарих китоблари муроаала этабошлаганимга бош сабаб шу қози Абдусайд ҳазратлари бўлди.

Хулоса Мовароуннаҳрда ушбу зот каби маълумоти, тўғри фикрли одам кўрмадим», деб ёзар экан қози Абдусайднинг бой кутубхонасидан фойдаланганини, унинг ота боболари ҳам илмли кишилар эканини таъкидлайди ва унинг ҳижрий 1265 йил 16 шаввол ойида (милодий 1849 йил, 23 август) вафот этганини эслатади. Қози Абдусайд («Самария» китобини ёзган Абдутоҳирхўжанинг отаси)нинг «усули фикҳ», «калом» фанларига оид асарлари бўлганини уқтиради.

Ҳожи Муъин Маржонийнинг Абдусайд қози билан муносабатларини баён этиш билан чекланмайди. Қози Абдулхайрининг шажараси, Самарқанднинг қаерига дафн этилгани, ҳатто қабрлари суратигача келтирадики «Қози калон шол ва унинг болалари» муаллифининг оддий мақоланависдан тадқиқотчи даражасига кўтарилганини далиллайди. Унинг «Самарқанд матбуоти тарихи» («Зарафшон», 1925 й, 5 май) мақоласи ана шундай тадқиқот — мақолалар туркумига кирди, десак муболага бўлмайди.

Иждорнинг таржамани ҳолидаги муҳим жиҳатларидан бири — унинг драматургик фаолиятидир. Машҳур Муфти Маҳмудхўжа Бехбудийдан сўнг драматургия ва театр санъатининг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрнини теран ҳис қилган Ҳожи Муъин «Эски мактаб — янги мактаб», «Кўкнори», «Мазлума хотин» каби саҳна асарларини ёзди. Устози ва дўсти Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг шерикларини ҳалокатига бағишлаб ёзилган Ҳожимурод Худойбердиевнинг «Маърифат қурбонлари» асарини қайта ишлаб, беш пардалик драмага айлантиради. Бу асар 1924 йилда Самарқанд, Каттақўрғон ва Бухорода ёшлар томонидан саҳналаштирилганлиги маълум.

Ҳожи Муъин драматургияси ҳақида гап кетар экан, бир фактга эътиборни қаратмоқни ўринли деб биламиз. Гап «Тўй» асари хусусида. «Садоий Туркистон» газетаси ва «Ойна» журналида «Тўй»нинг муаллифи сифатида Нусратулло Қудратулло кўрсатилган. Уша даврда эълон қилинган эълонларда ҳам, ҳатто Н.Қудратуллонинг ўз мақоласида ҳам бу асарнинг муаллифи Нусратулло Қудратулло номи кўзга ташланади. Ҳатто «Миллий» таҳаллуси билан шеърлар ёзган Нусратулло

бевақт вафот этганидан кейин (1915 й) босилган эълон ва маромномаларда фақат унинг номи тилга олинади.

1920 йилда «Меҳнаткашлар товуши» газетасида «Янги китоблар» рукнида босилган эълонларда «Тўй» асарининг муаллифи Нусратулло Қудратулло ва Ҳожи Муъин деб тилга олинади. 1922 йилда «Наука и просвещение», «Инқилоб» ва бошқа манбааларда эълон қилинган Б.Пестовскийнинг «Ўзбек театри тарихи мақоласида ҳам «Тўй»нинг муаллифи ёлғиз Н.Қудратулло ўғли кўрсатилади. (Ҳатто бу мақолани ўзбекчага таржима қилган шоир Чўлпон ҳам унга ўзгартириш киритмайдди.) Шу муносабат билан ёзилган Ҳожи Муъиннинг («Равшан» тахаллуси билан) «Ўзбек театри» мақоласида «Тўй»ни мен ёзганман» деган даъво бор. Редакция асарнинг Ҳожи Муъин томонидан тахрир қилинганини инобатга олиб, муаллифлигини инкор қилади. Шундай кейин бирон жойда унинг номи муаллиф сифатида тилга олинмайди.

Шунингдек «Маърифат қурбонлари» ҳақида ҳам шуни айтиш зарурки, Ҳожи Муъиннинг ўзи «Инқилоб» журналида Беҳбудий ҳақида ёзган мақоласида Ҳожимурод Худойбердиев Беҳбудийнинг васиятномасини олиб келган фарғоналик Содиқ деган йигит билан гаплашгани ва шу суҳбат таъсирида Беҳбудийнинг ўлимига бағишлаб уч параллик «Маърифат қурбонлари» пьесасини ёзганини айтиб ўтади. 1929-1938 йили сўроқ кўрсатмаларида ҳам Ҳ.Муъин «Маърифат қурбонлари»нинг муаллифи Ҳ.Худойбердиев эканини таъкидлайди. Кўрсатмада бу асарга Ҳ.Муъин икки парда кўшгани эсга олинади. Бинобарин, «Маърифат қурбонлари» дастлабки нусхада Ҳ.Худойбердиевнинг оригинал асаридир. Ҳ.Муъин кейинчалик унга икки парда кўшиб, ҳаммуаллиф бўлган. Демак, Ҳожи Муъин ҳар икки асарга тўлиқ муаллиф бўла олмайди.

Аммо Ҳожи Муъиннинг ўзи 1914-1915 йилларда ёзган «Эски мактаб — янги мактаб», «Кўкнори», «Мазлума хотин», «Бой ила хизматкор» ва бошқа асарларнинг муаллифи сифатида миллий драматургия ривожига катта ҳисса қўшиди.

Биринчи асарида янги мактаб билан эски мактаб тизимини солиштириб, янгича ўқитиш усулини афзаллигини кўрсатади. Мулла Очилди каби жоҳил кишилар қўлида болаларнинг умри беҳуда ўтаётгани, улар Комилбой каби тараққийпарвар кишилар томонидан тартибга чақирилса-да, ўзларининг қолюқ одатларини ташламасликларни очилади. Мулла Очилди каби кишилар янгиликка тўғаноқ бўлишидан ташқари маҳалла кишилари орасига иғво соладилар. Комилбой маҳалла домла имоми, элликбошисини чақириб Очилди муаллимнинг иғвосини бартараф қилиш мақсадида янги мактаб ҳақида уларнинг шаръий қарашларини белгилаб олади. Кейин ҳовлисида мактаб очиб, усули жадиднинг афзаллигини намойиш қилиб Очилдининг иғволарини пучга чиқаради.

«Кўкнори» асари орқали умрини беҳуда ўтказишга кўниккан, маънавий ночор бангилар ҳаётини тасвирлаб, бангилик инсон ва жамият ҳаёти учун энг хавfli офат эканлигини тасвирлайди. Бу офатга учраган кишилар жамият ҳаётида ортиқча кишилар эканини ҳажвий, лекин ҳаққоний ҳолатларда кўрсатади.

«Мазлума хотин» драмаси Туркистон ҳаёти учун оддий воқеа бўлган кўпхотинлик муаммосини очишга уринишдир. Ҳожи Муъин бу баҳонада жамиятнинг илғор қисмини ташкил қилувчи кишилар — зиёлилар нафс ва қорин бандаси бўлиб қолган бойвачча кишиларга қарам ҳолга тушганидан азатият чекади, афсусланади.

Узоқбой каби ўз роҳатидан бошқа нарсани ўйламайдиган кишилар Тансуқой каби уйим-жойим, бола-чақам деб яшайдиган, вафодор, покиза қалбли аёлларнинг умрига зомин бўлишларини уқтиради. Хуллас аёл эрки масаласини миллий драматургия ва театр санъатида илк бор кўтариб чиққан, эди.

Ҳожи Муъин матбуот, мактаб, драматургия соҳасида олиб борган фаолияти маълум доираларга маъқул келмаслигини билар эди. Шу боис илк сургундан қайтиб, нашриёт ва «Қизил юлдуз» газетасида ишлаган пайтларда ижодкорлик қувваси кесилмаган бўлса-да, дов қўри сўндирилган эди. Аммо инсоний оқибат кўрсатиш жасорати ҳамон ҳароратли эди. Эшигини тақиллатиб келган душанбелик, бухоролик, фарғоналик, тошкентликка уйининг тўридан сира чўчимай жой кўрсатар эди.

20-йилларнинг ўрталарида, ҳатто охирларида Мунаввар қори, Чўлпон, Азиззода каби кишилар унинг уйида меҳмон бўлишганини айғоқчилар тегишли идорага мунтазам хабар қилиб туришар эди. Аммо улуғ инсон буларнинг барчасига ўта босиқлик билан қарарди. Мустабид тузум даҳшотларининг бошлиқларига узрхоҳлик қилишни ўз қадридан паст кўярди. Шунинг учун у иккинчи бор ҳибс қилиниб Соликамска жўнатилганда ҳеч кимга ялинмади...

Унинг қалбидаги бир олам орзу-армонлари ушалмай қолган бўлса-да, ҳаёт ҳақиқатининг кўзига тик боқди. Ҳукмқушлардан марҳамат тиламай ёруғ оламдан мусофирликда кўз юмди. Бироқ унинг жон томирида, асаб толаларида пайдо бўлган, истеъдоди ҳосиласи абадий, бадий асарлари халқимиз қалбида яшамоқда.

Сирожддин Аҳмад

МАНГУЛИК

«Гул ва булбул билан баҳорлар ўтар...»

Абдулла Алавий... Бу ажойиб шоир ва нозиктаб инсон ҳаётдан кўз юмганида мен ҳали дунёга келмаган эдим. Лекин XX аср ўзбек шеърляти тарихини унча-мунча билганим ва ана шу шеърлятимиз бўстонида Абдулла Алавий ана шундай кишилар тоифасидан. Бир томони, у ҳаддан зиёд камтарин ва маданиятли киши бўлгани учун на таржимаи ҳолини ёзиб қолдирган, на шеърлятини бир ерга жамлаган. У ҳақда фақат адабиётшунос Муҳсин Зокиров томонидан нашрга тайёрланган ва «Тошкент оқшоми» газетасининг 1966 йил 28 ноябр сониди эълон қилинган бир саҳифалик материал бор, холос. Бинобарин, қуйида ҳурматли журналхонлар эътиборига ҳавола қилаётганим мақолага Музаёйна опанинг шу газетада эълон қилинган хотирасию Муҳсин Зокировнинг шоир ҳақидаги қисқа бир маълумотномаси «хамиртуруш» бўлиб хизмат қилди.

Абдулла Алавий 1903 йили Тошкент вилоятининг Пискент туманига қарашли Мўминобод маҳалласида адабиёт ва санъатдан узоқ бўлмаган бир оилада дунё юзини кўрган. Унинг болалик ва ёшлик йиллари Қурама тизма тоғларининг этаклари ва Оҳангарон дарёси бўйларидидаги қир-адирларда кечган. Қишлоқнинг қайрағочзор ва бутазор ерлари кўклам келиши билан кўзиқорин ва чамбичларга, Олмалиқ тоғлари ва теварак-агрофдаги адирлардан келтирилган қизил, тарғил, сариқ рангли долалар билан тўлар, кейинчалик қишлоқ аҳлининг бутун умр бўйи ёдида қолган баҳор сайилари шу яшил кенгликларда ўтказилар эди. Абдуллахон тоғ этакларида жойлашган қишлоқнинг майин ҳавоси, шўҳ ва ўйноқи ариқларнинг шифобахш тароватини симириб ўсди.

Абдуллахоннинг отаси Ҳакимхон Алавий ерли-сувли деҳқонлардан бўлиб, эрта баҳордан кеч кузга қадар боғдорчилик юмушлари билан шуғулланар, қиш кунлари эса ёр-биродарлари билан баёзлар ва жангномаларни ўқиб, илм-урфон ва адабиёт оламидаги янгиликлардан хабардор бўлиб яшарди. Бўлажак шоирнинг онаси Ҳабибахон эса зийрак, донишманд ва тадбиркор аёл бўлгани учун қишлоқ аҳлининг турли-туман кор-қолларида бирдан-бир беминнат маслаҳатчи эди. Ана шу ўқимишли, шоиртабиат кишилар бағрида катта бўлган Абдуллахон болалик чоғларидан бошлаб Шарқ мумтоз газалиёти ва халқ кўшиқларидан баҳраманд бўлиб ўсди.

Абдуллахон дастлаб мадрасада таҳсил кўриб, араб ва форс тилларидан сабоқ олди. Сўнг Марказий Россиядаги бой ва бадавлат ота-оналарини ташлаб, тақдир тақозоси билан шу ерга келиб қолган агроном Арсентьев ва врач Спиридоновларнинг маслаҳати билан рус-тузем мактабига ўқишга кирди. Бу мактабда рус тили ва адабиётидан ташқари, француз ва лотин тилларини ҳам ўргана бошлади. Ўтган асрнинг 20-йиллари аввалида Тошкентга келиб, таҳсилни давом эттирди. 1922-1923 йилларда эса Ленинградга ўқишга борди.

Афсуски, биз ниҳоятда оз умр кўрган, ҳали ижодий имкониятлари тўла рўёбга чиқмай туриб ҳаётдан кўз юмган шоир тўғрисида етарли билимга, ҳатто унинг Тошкентдаги қайси билим юртида таҳсил кўрганлигига оид маълумотга ҳам эга эмасмиз. Аммо шу нарса аниқки, у Ленинградда таҳсил олиш билан бирга, Шарқ тиллари институтида ўзбек тилидан машғулотлар ҳам олиб борган. Шу ерда рус шарқшунослик илмининг В.В. Бартольд, Е.Э.Бертельс, К.Н.Юдахин сингари забардаст намояндалари билан яқиндан танишган. Рус фани ва маданиятининг машхур марказларидан бирида яшаш Абдуллахон учун беиз кетмаган.

Абдуллахон қанчалик билимли ва маданиятли бўлгани сайин эскилик билан янгилик ўртасида қизғин курашлар даври ундан, умуман, жамиятнинг илғор кишиларидан ошини ошаб, ёшини яшаган урф-одатларни ислоҳ этиш, янги тарихий давр билан ҳамқадам бўлишни тақозо этар эди.

«Тоғам Абдулла Алавий жуда тараққийпарвар, хурофот, бидъатларга қарши, ортиқ даража-

да илм-маърифатга берилган, жуда ҳассос, нозиктаъб, озода, юқори маданиятли йигит эдилар, — деб эслган эди Музайяна Алавия. — Тоғамиз ёш бўлганликлари учун биз уни «ака», дер эдик. Отам бир оз мутаасиб бўлганларидан акам билан отамнинг фикрларидаги, қарашларидаги, хатти-ҳаракатларидаги зиддият борган сари кучаяр, икки орада акам қаттиқ эзилар эдилар.

Акам ҳар қандай қаршиликка қарамай, Тошкентга ўқишга кетиб, ҳар келганларида менга турли газета-журналлар олиб келар, ўқиганларимни сўрар эдилар.

1922-23 йилларда Тошкентдан Ленинградга ўқишга кетиб, у ерда Шарқ тиллари институти-да ҳам ўқиб, ҳам ўзбек тили тарихидан дарс берганлар. Сил касаллигига чалинганларидан кейин Кавказ томонларда кўп даволанардилар. 1922 йилларда ўқиш орқасидан узоқ шаҳарларга кетган Абдулла Алавийнинг Тошкентга ҳар келиши катта хурсандлик эди. Уша вақтларда педкурсларда ўқиб, муаллимлик қилаётган тенгқурлари, Пскентда яшовчи рус, татар, қозоқ яқинлари келиб, биз билан узоқ ўтиришга вақтлари ҳам бўлмас эди...

(Музайяна опанинг сўзларини шу ерда бўлиб, бир масалага ойдинлик киритиш жоиз. Аввало шуни айтиш жоизки, олиманинг отаси Акмаҳон ака ўз даврининг истеъдодли шоирларидан бўлган. У «Осий» тахаллуси билан кўплаб ажойиб ғазаллар битган. У шўро ҳукумати амалга ошираётган аксар тадбирларни халқ бошига фалокат тошлари бўлиб ёғилиши мумкинлигини яхши сезган. Акмаҳон ака Алавийнинг ҳатто Қудратулла Маҳзум ва Раҳимбобоевнинг таклифи билан ер-сув ислоҳоти бўйича тузилган комиссия таркибида ишлашига қаттиқ қаршилик кўрсатган. «Мол аччиги — жон аччиги. Ерлари тортиб олинаётган кишиларнинг ҳам ҳолини ўйла. Қараса нима бўлади? Тағин жувонмарг бўлиб юрма!» — деб танбеҳ берган қайнисига).

Музайяна опа давом этиб, ёзади:

«Абдуллаҳон акамнинг онаси — бувим (сўз ажойиб шоира Ҳабибахоним ҳақида бормоқда — Н.К.) оқила, фаросатли ва тадбирли хотин бўлиб, қизини эрга берадиган, ўғил уйлантирадиганларнинг яхши маслаҳатчиси, гапи ўтадиган обрўли эди. Маърифат деган хотин қизини ўқитувчилик қилиб юрган камбағал етимга сўраб совчи келганини айтганида: «Тожинисо, камбағал экан, деб ўлтирма. Қизинг илмсиз бойваччанинг кўйнида ётганидан кўра, илмли камбағалнинг оёғида ётгани яхши», деб маслаҳат берганлари ҳамон қулоғимда. Чиндан ҳам, қиз бахтли бўлиб кетди. Гижим рўмолини орқага ташлаб очиқ юриши ҳамманинг хавасини келтирарди. Бу билимдон бувимиз кўп китоб ўқир, шоирлик табиати ҳам бор эди.

Абдулла Алавийнинг фақат бир опасигина бўлгани учун улар бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар. Мўътабархон — нозик табиатли, раҳмдил, чумолига ҳам озор беришни истамайдиган опагинам — кўп шеърни ёд билар эдилар. Ўрни келганда айтилган гапни тасдиқлаш учун ишлатиб кўяр ҳам эдилар. Опамдан ҳам акамнинг ҳофиза қуввати кучли эди. Бу ҳақда дўстлари ўртасида қизиқ нақлар юрарди.

1927 йили педакадемияда доцент ва илмий текшириш институтида катта илмий ходим бўлиб ишлаб турганларида оиламизни Самарқандга кўчириб олиб келдилар. Акам курортдан келганларида боғимизга Самарқанддаги созандалар, Абдуқодир найчи, бир қанча бухорлик созандалар келар, айниқса, хоразмлик Матюсуф Харротов янги басталган куйларидан чалиб беради. Мақсад: хаста акамни хурсанд қилиш эди. Қизиқчи Ҳожи Сиддиқ, Миршоҳид Мироқиловлар ҳам келиб турардилар...

Самарқанднинг Янги Хайробода маҳалласида турганимизда бир куни Ҳамза Ҳакимзода Нийезий Газет Маҳсум деган киши билан келиб, анча вақтгача гаплашиб ўлтирди. Дарвоқе, шу вақтда билимдон таржимон Санжар Сиддиқ билан журналист Фози Юнус ҳам келишган эди. Мен ошни сузиб келтиргунимча меҳмонлар жуда кўп қаҳқаҳа отиб, кулишиб ўлтирдилар. Бу куддираётган киши «Муштум»да ишловчи Фози Юнус экан.

Сира унутмайман. Оҳақлик йўлидаги боғимизга эндигина ўқишни битириб, Ленинграддан келган рассом Исқандар Икромовни дўстлари бошлаб келдилар. Акам бу яқин орада шундай хурсанд бўлганмидилар-йўқми, биламайман. Бу санъаткорнинг яна бир санъати бор экан. Ҳали ёш Исқандар оғзига гугурт чўпини қўйиб ҳуштак қилиб, классик куйларни жуда ёқимли чалар экан. Акам мамнун бўлиб, таъсирланиб ўлтирар эдилар. Бир жойида бошларини кўтариб, санъаткорга қараган эдилар, у ҳам тўхтаб: «Янглишиб кетдим», — деди. Шоир Шокир Сулаймон билан Наим Саид акамнинг муסיқийни нозик тушунишига таҳсин ўқидилар...

Кези келганда айтиш лозимки, Абдулла Алавий жияни Музайяна опанинг фольклоршунос олима ва шоира бўлиб шаклланишига катта ҳисса қўшган. Музайяна ҳали Пскентда янги асрнинг талаб ва эҳтиёжларидан беҳабар яшаб юрган пайтларида, Абдулла Алавий турли газета ва журналларнигина эмас, балки глобус ва граммафон сингари техника мўъжизаларини, ҳатто рус ва татар муаллималарини ҳам олиб келиб, жиянининг илмор тенгдошлари қаторидан ўрин олиши ҳақида астойдил қайғурган. 1926 йили Ленинграддан таътил кезларида Пскентга келганида эса Оҳангарон дарёси бўйларида жойлашган Эвалак қишлоқлик Берди баҳшидан «Алпомиш» достонининг бир лавҳасини ёзиб олиб, Музайянага ўқиб берган ва Тошкентга олиб бориб, халқ ижодини тўлаш ишлари билан шуғулланаётган биродарларига топширажагини айтган. Шунда Музайяна: «ака, менинг ҳам эртак ва кўшиқларни ёзиб юрган дафтарим бор. Шунини ҳам олиб кетмайсизми?» — деб дафтарни тоғасига берган. Абдулла Алавий жиянидаги халқ оғзаки ижодига бўлган майлини кўриб, мамнун бўлган ва рағбатлантирган.

Уша йили Самарқандда Манзура Собирова (Ойдин), Хосият Тиллахонова, Собира Холдорова сингари қизларнинг шеърларидан иборат «Эрк куйлари» деган тўплам нашр этилган эди. Абдулла Алавий Музайянага бу тўпламни берар экан: «Мана бу китобчадаги шеърларнинг муаллифи сенга ўхшаган қизлар. Ўқиб кўр, балки бу шеърлар сенга ҳам маъқул бўлар», деган. Музайяна тенгдошларининг қалб кўшиқларини ўқир экан, ўзида ҳам улардек шеър ёзиш ҳаваси уйғонади.

Каминанинг Абдулла Алавий билан Музайяна Алавиянинг ўзаро муносабатларига тўхташим бежиз эмас. Зеро, худди шу муносабатлар унутлиб бораётган шоирнинг қандай инсон бўлгани, нима билан нафас олгани, унинг юрагида қандай орзулар барг ёзгани ҳақида озми-кўпми тасаввур уйғотиши мумкин.

Афсуски, шоирнинг адабий ижоди қачон бошлангани, унинг мероси нимадан таркиб топгани ва бу мероснинг тақдири қандай кечгани тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Абдулла Алавийга вафоти-

дан кейин «пантуркист» ва «миллатчи» деган ёрликлар ёпиштирилганлиги боис, унинг қўлёзма асарлари йўқотиб юборилган. Матбуотда эса унинг бор-йўғи 9 та шеъри ҳамда «Алифбо» масаласини ҳал қилиш керак» («Туркистон» газетаси, 1924 йил, 12 ноябр), «Халқ ашулалари бузилмасин» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1925 йил 12 январ), «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» («Ер юзи» журналы, 1926 йил, 8-9, 10-сонлар) ва «Тилимиз тўғрисида бир-икки оғиз сўз» («Аланга» журналы, 1928, 2-сон) мақолалари эъло қилинган. Бундан ташқари, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1929 йил 17 май сонига Абдулла Алавий билан Наим Саиднинг «Ўзбек адабий тили ҳақида»ги илмий маърузалари босилган, холос. Унинг адабиёт назарияси (шеър техникаси)га доир рисоласи, «Хуросон хотиралари» мақоласи ва талай шеърлари қўлёзма ҳолида йўқолган.

Шоирнинг бизга маълум бўлган дастлабки шеъри 1922 йили «Маориф ва ўқитувчи» журналда чоп этилган бўлиб, «Англадим» деб аталади. Шеър куйидаги сатрлар билан бошланади:

*Ахтардим, ахтардим, ахтардим сени,
Ерлардан, кўллардан, тоғлардан, чўллардан.
Ахтардим, ахтардим, ахтардим сени,
Тўлқинли денгизлар, соқин кўллардан!*

*«Алла» деган куйлар, ширин сўзлар-ла
Энг аввал бошимда кўриндинг. Кўрдим...
Олтин табассумлар, қийғоч кўзлар-ла:
«Юксал! Ахтар!» — дегинг, ўрнимдан турдим.*

*Умримнинг энг тиниқ, маъсум чоғидан
Адамчи кўзларнинг мафтуну бўлдим.
Олтин табассуминг райҳон боғидан
Бир гул уздим унинг Мажнуну бўлдим.*

XX аср бошларида дунёга келган бошқа биронта шоир 20-йиллар тонгида зариф туйғуларини Абдулла Алавийдек юксак шоирона маҳорат билан ифодалай олмаган, десак хато бўлмайди.

Ушбу шеърнинг лирик қаҳрамони нимани ахтармоқда? Онанини? «Алла» деган куйлар, ширин сўзлар-ла Энг аввал бошимда кўриндинг. Кўрдим...» сатрларини ўқиган кишида шундай тасаввур ҳосил бўлиши мумкин. Аммо: «Олтин табассуминг райҳон боғидан Бир гул уздим, унинг мажнуну бўлдим» сатрлари-чи, улар кимга қаратилган? Ўша онагами?.. Келинг, яхшиси, шеърнинг кейинги дилбар сатрларини ҳам ўқиб кўрайлик:

*У кундан йўл солдим сени сўроқлаб,
Ахтардим, изладим, ҳар қайси ердан.
Ишқинг гули қўлда, бағримни доғлаб,
Ўсанмай: «Қайдасан? Қайси гуёрган?»*

*Гўдаклик човимда қидирдим сени
Тахурнинг титраган нозик куйидан:
Йиғитлик кунимда чорладим мени
Гул танли қизларнинг ниҳол бўйидан.*

*Топмадим унда ҳам, яна югурдим
Хаёл гулшанингта самандар каби...*

Лирик қаҳрамоннинг оташин ишқини қозонган ким бўлди экан? Агар у она булса, лирик қаҳрамон нега уни Робиндранат Тагор (Тахур)нинг «титраган нозик куйи»дан ахтармоқда? У нега лирик қаҳрамонни «гул танли қизларнинг ниҳол бўйи»дан чорламоқда?..

Шеърни ўқиганингиз сайин шоирни қурашган лирик туйғулар калавасига тобора ўралашиб қоласиз. Сиз ҳам лирик қаҳрамонга қўшилиб, у излаётган рўени ахтара бошлайсиз. У билан бирга умидланиб, у билан бирга саробланасиз:

*Изадим, қидирдим, топмадим дарак,
Нақадар югурсам, тинмай елсам-га:
Кубеини кутлашиб чинор-ла терак
Кулганда ахтардим йўқинг билсам-га...*

*Изадим, ахтардим, топмадим сира.
Ишлашга кўзимнинг зиёси кетди.
Ўшдан каттароқ юз миллин марта
Қалбимнинг сафвати, жилоси кетди...*

Бу сатрларни ўқир экансиз, лирик қаҳрамоннинг нафақат меҳр-муҳаббати, балки бутун борлигини банд этган ва у ахтараётган нарса — мустамаलाкага айланган, бошқалар эга чиққан, бошқалар ўзини ҳам, халқини ҳам вайрон этгани учун ҳатто таниш ҳам маҳол бўлиб қолган она-Ватан, мустақиллик экани ойдинлашгандек бўлади. Абдулла Алавий Фитрат ва Чўлпон сингари дилидаги жароҳат сабабларини ошкор этмайди, балки ахтариш мавзуи, ахтариш мотиви орқали мустақил Ватанини бутун вужуди билан қўмсаётганини жўшқин сатрлар орқали ифодалайди.

Шубҳасиз, шоир 1922-1927 йиллар орасида ҳам лирик туйғу ва кечинмалар тасвирдан иборат шеърлар ёзган бўлиши мумкин. Нозиктаъб ва нуктадон шоирнинг, айниқса, Ленинградда кечирган ёлғизлик йилларида лирик хаёллар оғушида яшаманганлигига ишониб қийин. Лекин у азбаройи катмарлиги туфайли на бу шеърларни Тошкентдаги газета ва журналларга юборган, ва бирор дафтарга жамлашни ўйлаган. Шунинг оқибатида биз Абдулла Алавийнинг фақат 1927-1928 йилларда асосан Ялта ва Арслонбобда, хасталик пайтида ёзган ҳамда дўстлари туфайли «Маориф ва ўқитувчи» журналда босилган шеърларигагина эгамиз, холос.

Абдулла Алавийнинг «Карвон» шеърисида (1927) Ялта оқшомларида шоирни қурашган кечинмалар тасвири устуворлик қилади. Аввалги шеърдаги йўл ва ахтариш мавзуининг бадий ечими бу шеърда ўзгача бир ҳолат касб этади. Шоир карвон босиб ўтган ва босиб ўтаётган йўлни тасвирлаб туриб, ўзига-ўзи бундай савол беради:

*Кўп кунлар йўл юрдик кўзлаб манзилни,
Билмаймиз манзилга етар кун борми?
«Севгилим шунда», деб титратиб дилни,
Кездим... Бу йўлга ҳам етар кун борми*

*Манзилим қаерда? Ўзим хабарсиз,
Билмайин кетдим мен карвон-ла оқиб.
«Унда — у манзилда мен севдигим қиз», —
Деган хаёл билан уфққа боқиб...*

Шоирнинг бу сатрларида чўлпонона рух, чўлпонона аросат туйғуси ҳайқириб туради. Аммо у Чўлпон сингари найқалам шоиргина эмас, балки устозига нисбатан некбин ва рангин туйғулар рассоми ҳамдир. Мана, қаранг, юқорида ифодаланган туйғулардан кейин уни қандай кечинмалар ўз бағрига тортади:

*Қоронғу кечанинг юмшоқ бағрида
Юлдузлар эртагин тинглаб йўл кездим.
Саҳарнинг маъноли у оқ бағрида
Сабонинг нашъали бўсасин сездим.*

Лекин Абдулла Алавий, айрим қаламқаш биродарлари сингари, шеърни некбин гоёвий мазмун билан, яланғоч ҳаётсеварлик пафоси билан тугатмайди. Балки бизни бир оз ўйлашга мажбур этади:

*Кун қизиди. Чўлнинг қуми қайнар чор —
Яқин келди. Йўл кетаман мен ҳамон.
Яқин келди самум йили ёнар чор,
Манзил ортда қолди... Тўхта, эй қарвон!*

Бу сатролардан қандай оҳанглар эшитилмоқда — ҳаётдан, жамият етиб келган манзилдан мамнун шоир қалбининг садоарими ёки бедаво дардга чалинган шоир рубобининг мунгли ёлвориларими? Балки у ҳам, бу ҳам эмасдир?..

Шеърни шеър қилувчи ҳоллардан бири ҳам шунда — уни турлича талқин этиш мумкинлигида. Шоирнинг «Эркин саҳоб (оқ булут)» шеъри 1927 йил 19 мартда Ялтада ёзилган. Ленинграднинг нам ҳавосини симириб, сил касаллигига йўлиққан шоир ёр-биродарларининг хатларини интиқлик билан кутаётган кезларида Самарқанддан бир хат олади. Унда паранжи-сачвоннинг ташланаётгани, хотин-қизларнинг мажлисларда эркаклар билан баравар иштирок этишаётгани ҳақида ҳам икки оғиз сўз бўлиб, у худди шу сўзлардан мутаассир бўлади. Негаки, паранжи хотин-қизларнинг инон-эркин қафас янглиғ ўраб олиб, нафақат улар ижодий имкониятлари ва истеъодларининг барқ уришига монелик қилган, балки инсоний ҳақ-ҳуқуқларининг ҳам пой-мол бўлишига шароит яратган эди. Паранжини ташлаш хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдан ўрин олиши, ҳақ-ҳуқуқларининг тикланиши, истеъодларининг гуллаши, деган гап эди. Шунинг учун ҳам Абдулла Алавий мазкур хабардан илҳомланиб, ўтган асрнинг 20-30 йилларида расм бўлганидек, икки қисмдан иборат шеър ёзади ва шеърнинг ўтмишни тасвирловчи қисмида мавзуну бундай бадиий образлар ёрдамида ёритади:

*Қоронғу, даҳшатли кечанинг қўйнида
Кўмилмишди нозик оқ булут.
Зулматдаси кишанлар у нафис бўйида
Бўғар эди: «Ҳаққинг, — деб, — унут!»*

*«Унутгил «мен»лигинг, унутгил барчасин,
Эсдан чиқар ўйноқ кунингни.
Баҳорнинг шамоли белинган қучмасин,
Титратмасин нафис танингни...»*

20-30-йилларда хотин-қизлар озодлиги мавзуга бағишлаб ёзилган юзлаб шеър-лар орасида бадииятнинг ҳарир либосига ўранган бундай шеърлар жуда-жуда оз. Абдулла Алавий ҳатто ана шу сийқаланган мавзуда ҳам китобхоннинг дил торларини ўйнатиб юборадиган шеър ёза олган. Шеър сатрлари оша юксалиб борган оқ булут хотин-қизлар образига, абадий гўзаллик ва эркинлик образига айланиб боради:

*«Сен менга тутқунсан, сен менга ўлжасан,
Чиқарман деб эркак, ўйлама.
Зулматдан сен учун бичганман кафан,
Кун нуридан қўйлак сайлама!*

*Бу кафан ичига сув бўлиб эрирсан,
Зулмат каби қора тус олиб.
Бўларсан менгайин эзгучи бир туман,
Қуёш нурын тўсгил тўр солиб...»*

*Шундайин сўз билан кўрқитиб сўқарди
Жаллод каби манфур қора куч.
Оқ булут индамай ёшин тўқарди,
Кўтармасдан бошин сира ҳеч...»*

Шеърнинг сўнгги сатрларида хотин-қизлар озодлиги мавзунининг оқ булут образи ёрдамида ёритилиш сабаблари мантиқан асослаб берилган. Бу мантиқ шеърнинг иккинчи қисмида янада гўзал бадиий қиёфа касб этиб боради.

Шеър зулмат қўйнидан халос бўлган хотин-қизларни кўриб беҳад қувонган оқ булут тасвири билан тугайди:

*Булутнинг кўзлари шодлиқдан ёшланди,
Қизил нурга юзи кўмилди.
Эртанинг балқиган кўлига ташланди,
Қуёш сочган сувда чўмилди.*

Шу сўнгги сатрлардаги бадиият гавҳарларига эътибор беринг-а. Нақадар ҳассослик билан терилган марварид доналари! Шоир: «Булутнинг кўзлари ёшланди», деб ёмғирнинг бошланишини эмас, шафақ нурларининг булутга қизил ёмғир ўлароқ сочилишини тасвир этмоқда. Шоир талқинидаги булут юз ва кўзларга эга бўлибгина қолмай, балки кўлнинг қуёшдан сочилган сувида ҳам чўмилади. Аксар шоирларга қуёшнинг ботишини аниқлатгани учун мунг, маъюслик ва ҳазинлик рамзи бўлган шафақ Абдулла Алавий талқинида эртанги куннинг муждаси ўлароқ намоён бўлади. Шоир бандининг биринчи сатрини 12, иккинчи сатрини эса 9 ҳижолик вазнда ёзиши билан шеърга ўзгача бир жозоба ва ўйноқли оҳанг бағишлаган. Шеърнинг на мусиқий тасвири, на образли тафаккури ва на луғати — сўзлар тизмасида архаизм унсурлари бор.

Абдулла Алавийнинг Қора денгиз соҳилларида ёзилган, Тифлис оқшомлари нашъаси билан тўйинган ёки Арслонбобнинг шаффоф ҳавосини симирган шеърлари шу қадар гўзал ва ҳар

жиҳатдан баркамолки, улкан шоирдан фақат шу ўнга яқин шеърнинггина қолганига афсуслана-сан, киши. Аммо шуниси ҳам борки, бу шеърларнинг барчаси ўзбек шеъриятининг олтин хазинасини безайдиган дуру гавҳарлардир.

Музайяна Алавиянинг айтишича, Нева дарёси ғалаён кўтарган 1926 йил баҳорида Ленинградга машҳур шарқшунос олим Фуод Кўпрулузода ташриф буюрган. Ленин-граддан қайтиб кетаётгани-да Абдулла Алавий меҳмонни ҳурмат юзасидан вокзалга қадар кузатиб чиққан. Шоир шу кунни ҳам шимол ёмғири, ҳам тошқин оқибатлари орасида шамоллаб, сил касалига мубтало бўлган. 1927-1929 йилларда у Қора денгиз бўйларидаги шифоғохларга бориб, у ерда ойлаб даволанган.

Аммо Абдулла Алавийнинг 1929 йил 7 январ кунни Ялтада ёзган «Йўловчи» шеъри унинг сиҳат-саломатлиги ҳаддан зиёд оғирлашганидан шаҳодат беради. Шоирнинг бу сўнгги шеърида бундай сатрлар ҳам бор:

*Кечмишнинг ботқоғи
Бор кучимни олган,
Ёлғиз суратим қолган.
Шунинг-чун
Ҳар тўсиқ
Бир ўқ
Бўлиб менга қагалар...*

1929 йилнинг ёзида Боту бошига маломат тошлари ёғилиб тургани учун хотини Валентина Васи-льеванинг ёлғиз ўзини Қримга дам олгани юборган. Валентина Петровна «Ўзбекистон» санаторий-сига етиб келгач, Абдулла Алавийнинг неча ойдан бери шу масканда даволанаётганидан дарак топ-ган. Улар баъзан-баъзан, шоир ўзини ҳийла яхши сезган кезларда санаторийнинг рақс майдонида кўришиб турганлар. Шундай кунларнинг бирида Тошкентдан Валентина Петровнанинг эри, оташин ўзбек шоири Ботунинг қамоққа олингани ҳақида хабар келади. Рақс майдонининг бир чеккасида ўтирган шоир бу даҳшатли хабардан ларзага тушиб, ҳатто оғир хаста эканлигини ҳам унутди-да, оркестрдан «Лезгинка»ни чалишни сўрайди ва устидаги хасталик либосини улоқтириб, рақсга ту-шиб кетади. Бу, қувонч ва шодлик рақси эмас, алам ва қайғу рақси, Ференц Листнинг «Мефисто-вальси» сингари оташин рақси эди. Музика тугар-туғамас шоир қолдан тойиб йиқилади.

Шундан кейин уни даволашнинг фойдасиз экани маълум бўлади. Ун бир ойлик даволаниш-дан кейин Абдулла Алавий Самарқандга қайтиб келади. Уни дўстлари Санжар Сиддиқ билан Искандар Икромов уйга суяб олиб кирадилар.

Абдулла Алавий Самарқанддаги хастахонада тўққиз кун ётиб, 1931 йилнинг 8 январиди вафот этади. Самарқанд улуғ шоир ва улуғ бир инсоннинг вафот этганини қарийб сезмайди. Уни бор-йўғи бир неча кишигина сўнгги манзига кузатиб қўяди.

9 январ кунни эрталаб фотиҳага келган Чўлпон марҳум дўсти хотирасига тиловат қилгач, кеча-гина Абдулла Алавий ётган хонага кириб, унинг суратини қўлига олади. Нималардир унинг хаёлидан ўтади. Сўнг секин суратни ўгириб, орқа тарафига титроқ қўллари билан шу сатрларни ёзади:

«Абдулла Алавий абадий уйқуга кетди.

*Эй улвий йўлдошим, юмшоқ тилингни
Ўлмнинг омонсиз панжаси олди.
Мен сендан айрилдим. Шу ондан бошлаб
Тилимга сўз деган нарса йўқолди.*

*У юмшоқ тилимга у юмшоқ сўзлар...
Шулар эмасмиди кўпни банд этган?
Демак, эй йўлдошим, қора ерларга
Ширин сўзларингнинг Лайлоси кетган.*

*Дедим-ку, тилим йўқ! Бу сўзсиз тилим
Теваси йўқолган бадавий бўлди.
Менинг тилим эмас, бутун бир элнинг
Мулоийм шеваси ерга кўмилди.*

*Сен тилга ипадек кўйлак кийгиздинг...
Йўқ, дўстим, у кўйлак бешмасдан қолди.
Мен сендан айрилдим. Шу ондан бошлаб
Айрилиқ тилимга калолат солди.*

Абадий дўстинг:
Абдулҳамид Сулаймон. 9.1.1931 й.»

Орадан бир неча кун ўтгач, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бир чеккасида ўзбек шеъ-рияси тарихида бир умрга қолган шоирнинг вафот этгани ҳақида қуйидаги хабар босилиб чиқади: «Шоир ва адабиётшунос Абдулла Алавий вафот этди».

Илова ўрнида

Ўтган асрнинг 90-йилларида Абдулла Алавийнинг 90 йиллигига бағишланган кўрсатувни ёзиб олиш учун телестудия ходимлари билан бирга шоирнинг жияни Музайяна Алавия яшаган хонадонга борган эдик. Шунда Абдулла Алавийнинг яқин қариндошларидан бири Рашодхон ака тоғасининг номаълум бир шеърини менга ўқиб берган. Унда бундай сатрлар бор эди:

*Гул ва булбул билан баҳорлар ўтар,
Ёз ўтар, куз ўтар, қора қиш кетар.
Ҳеч нарса абадий қолмас жаҳона,
Ёлғиз эсдаликлар сақлар замона.*

Менимча, бу сатрларда баён қилинган ҳақиқат, биринчи навбатда, Абдулла Алавийнинг ўзига тааллуқлидир.

Наим Каримов
филология фанлари доктори.

РҮЙ-РОСТ ЁЗИШ ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али билан суҳбат

Савол: — Ҳурматли Муҳаммад Али ака, бугунги кунда сиз насрда ҳам, назмда ҳам таржимода ҳам, публицистикада ҳам самарали қалам тебратаетган ижодкорсиз. Ижодингизнинг илк давридаёқ: «Катта ёзмоқ ишқи қўймас мени тинч», деб ёзгандингиз «Қизил гул» номли шеърингизда. Айтинг-чи, ўша «катта ёзмоқ» деганда нимани назарда тутгандингиз? Шу ниятингизни қай даражада амалга ошира олдингиз?

Жавоб: — Учинчи синфда ўқиётганимда илк шеърларимни ёза бошлаган эканман. Кичкина-лигимданоқ мен шоир, адиб бўлишни орзу қилганман, ижод менда кейин пайдо бўлган ҳавас эмас. Ижод — «биринчи муҳаббат»им. Ўқувчилик пайтларимда келажакда катта асарлар ёзишни ўйлардим, менга, айниқса, ҳаётни эпик қўлампаларда ёритган асарлар ёқарди. Ўн бир ёшимда «Абай» романини ўқиб бениҳоя таъсирланган эдим. «Катта ёзмоқ» — ўша болалик орзуларидан келиб чиққан нарса, албатта. Ёзувчига икки умр берилиши зарур, деб ҳисоблайди Бальзак. Битта умр — кўнгилдаги ниятларни ёзиш, қоғозга тушириш учун, яна бир умр ёзганларингни нашр этдириш учун... Бизга эса битта умр берилган, холос. Бу жуда катта ҳақиқат. Уни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Ниятларнинг амалга ошиши ҳақида... Шунини айтиш лозимки, бизлар жуда кам меҳнат қиламиз, кўп гапирамыз. Аслида, кўпроқ ижод қилишимиз керак. Бу гапларим, даставвал, ўзимга тегишлидир.

Савол: — Сиз фарддан шеърингиз романгача бир қанча шеърингиз шаклларида ижод қилгансиз. Бу маҳорат кўрсатишми, ё тўғру жўшқинлиги шунга мажбур этдимми? Шеърингиз шакллари, қофия назм учун зарур эмас дегувчилар ҳам топилади. Умуман шакл, жанр танлашда нимага асосланасиз?

Жавоб: — Мен ҳеч қачон аввал жанр танламайман. Асар ғояси, фикри мен мана бу жанрга мос келаман, деб туради ва ҳақли равишда ўз жанрини ўзи топади. Масалан, бир фикр фардга жо бўлади, бошқаси эса роман жанрини талаб қилади. Демак, жанрни асарнинг ўзи танлайди. Шеърингиз шакли, қофия зарур эмас, дегувчиларга келсак, мен бу фикрга мутлақо қўшилмайман. Ҳатто насрнинг ҳам ўз оҳанги бор. Шеърингиз, айниқса, шарқда мусиқа чамани дегани, унда табиатан оҳанг, наво бор. Агар шеърда оҳанг, наво, қофия бўлмаса уни «қора сўз» деб атайдилар. Ҳеч бўлмаганда Алишер Навоий ўз насрини саж билан ёзганлигини эслайлик. Қофия қон билан кирган шарқ шеърингизига. Лекин бу дегани, бугунги кунда оқ шеър, сарбаст деб аталаётган жанрларда ёзилмасин, қабилдаги маънони келтириб чиқармайди. Оқ шеър, сарбаст шоирдан катта эҳтиросни ва кучли фикрни талаб қилади. Жаҳон адабиётида бунинг ёрқин тимсоли, албатта, америка шоири Уолт Уйтмен ҳисобланади. Унинг шеърларида қофия йўқ, фикрни қуюқ ва қудратли эканлигидан қофияга зарурат қолмайди, аксинча, қофия бўлса, халал берган бўларди. Биздаги сарбаст шеърлар арзири фикр йўқлигини яшириш учун ёзилгандай таассурот қолдиради. Умуман олганда, ижодкорларимизнинг турли изланишлар қилишаётгани қувончли ҳодиса. Ижод — изланиш дегани.

Савол: — Адабиётни бирор нарсани, масалан, «ғайришуурингиз онг» ёки кўнгилни кашф қилишга қаратилган керак, деган фикрда муносабатингиз. Адабиёт ғояга (масалан, маърифатни тарғиб қилиш ғоясига) суяниши мумкинми?

Жавоб: — Адабиётни ёлғиз бир нарсага қаратиш унинг имконларини чеклаш бўлади, албатта. Адабиёт — борлиқнинг инъикоси. У ғайришуурингиз онг оқимини ҳам кўрсатиб бериши, кўнгилни ҳам кашф қилсин, гўзаллиқни куйласин ва ҳоказо. Адабиёт ғояга суяниши мумкинми? Шубҳасиз. Жаҳон адабиёти тарихида бунга икки мисол келтиришим мумкин. Айнан сиз келтирган маърифатпарварлик ғояси, аниқроғи, ғоявий оқими Европада катта адабиёт яратишга туртки бўлдики, шу туфайли жаҳон адабиётининг дурдона асарлари яратилди. Вольтер, Жан Жак Руссо, Монтескье, Лессинг, Шиллер ва Гётелар бу оқимнинг ёрқин намоёндалари эдилар. Ўзбек адабиётида маърифатпарварлик ғояси ҳақид адабиётнинг туғилишига сабабчи ва илҳомчи бўлди. Маҳмудўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодири, Абдулхамид Чўлпон, Абдулла Авлониёнларнинг маърифатга йўғрилган асарлари ана шу йўсин дунёга келди. Адабиётимиз ҳозир эса миллий истиқлол ғоясига суянган ҳолда ривожланиб бормоқда, янгидан-янги асарлар яратилмоқда, бунинг шоҳиди бўлиб турибмиз.

Савол: — Адабиётнинг ижтимоий аҳамияти ҳақидаги фикрингизни билсак.

Жавоб: — Адабиётнинг ижтимоий аҳамияти унинг тарбия воситаси эканлигида, деб ҳисоблайман. Адабиётнинг ўзаги «адаб» сўзидан иборат экан: бу ерда «адаб» замирида ёлғиз одоб-ахлоқ эмас, балки маданият, миллатпарварлик, эзгулик тушунчалари ҳам ётади. Адабиётнинг асл вази-

фаси ўқувчининг кўнглини овлаш, вақтини хушлаш ёки унга эрмак воситаси бўлишдан иборат эмас. Адабиётимизнинг вазифаси, даставвал, унинг буюк мураббий эканлиги билан ўлчанади. Ҳа, адабиёт тарбия қилади, уни яхши ўқиганга ва яхши ўққанга қандай яшашни ўргатади. Аристотель ўзининг «Поэтика» китобида трагедия ҳақида тўхталиб, бундай таъриф келтирганди: «Фожиа маъйан ҳажмли, турли қисмлари турлича сайқалланган тил ёрдамида, баён воситасида эмас, балки хатти-ҳаракат орқали кўрсатиладиган ва изтироб билан инсон руҳини покловчи (таъкид бизники — М.А.) муҳим ва тугал воқеа тасвиридир». Бу ерда келтирилган «покловчи», аниқроғи «покланиш» — юнонча «катарсис» сўзи асрлар давомида кўпдан-кўп талқину тадқиқотларга сабаб бўлди. Бу энди бошқа масала. Фикримча, Аристотель фожиага нисбатан қўллаган таърифни тўла маънода адабиётга талбиқ этиш мумкин. Чиндан ҳам адабиёт инсон руҳини покловчи, покланишга олиб келувчи бир мўъжизадир. Асил адабиёт инсон руҳини поклайди, яшартиради, эзуликка ундайди, ёвузликдан қўлини тийишга даъват этади, гўзалликни қадрлашга чорлайди.

Савол: — Сиз ижодкор сифатида чет элларда кўп бўласиз. Бирор давлатда ўзбек адабларининг китоби севилиб ўқилаётганининг гувоҳи бўлдингизми? Агар ундай бўлмаса, бунинг сабабини нимада деб биласиз?

Жавоб: — Албатта, бу Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари, у жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган. Айниқса, Ҳиндистону Покистонда ва бошқа кўп мамлакатларда жуда ардоқланиб ўқилади, деб эшитганман. Бу нодир автобиографик роман, ўн бешинчи аср ўзбек насрининг ноёб дурдонаси, тилимизнинг ёрқин кўзгуси. Лекин, ҳозирча шундай тақдирга муносиб кўрилган асарларимиз кам. Буни фақат адабиётимизнинг эл оғзига тушган асарларини бошқа тилларга таржима қилиш ишлари билан етарли даражада шугулланилмаганлигидан, деб биламан. Ҳаётнинг ўзи халқроқ адабий алоқалар, ижодий учрашувларни яхши йўлга қўйишимиз, адабий ҳамкорликларни кучайтиришимизни тақозо этмоқда. Бу борада маълум қадамлар ҳам йўлга қўйилди. Ёзувчилар уюшмасида Халқаро алоқалар ва бадий таржима кенгаши тузилди. Ёзувчилар уюшмаси ва Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳамкорликда интернетда «ўзбек адабиёти» веб-сайтини очдилар. Бу жуда катта воқеа. Сайт очилганига бир ҳафта бўлмай унга жаҳоннинг турли мамлакатларидан уч юздан ортиқ сўров келиб тушди. Демак, жаҳонда адабиётимизнинг дўстлари, ихлосмандлари кўп. «Ўзбек адабиёти» веб-сайти адабиётимиз тарғиботи йўлида биз орзу қилган самараларга олиб келиши, шубҳасиздир.

Савол: — Биз ривожланган мамлакатлар деб ҳисоблайдиган давлатлар адабиётидаги ўзига хос тамойилларни нимада кўрасиз? Америка адабиётининг етакчи тамойилларини ҳозирги ўзбек адабиётига қиёслаш мумкинми?

Жавоб: — Менимча, бу борада икки жиҳат ҳақида гапириш керак. Биринчиси, адабиётдан қутилган мақсад — бизнес. Иккинчиси, ҳақиқатни ёзиш, ҳақиқат ёзилмаса, у китобни ҳеч ким ўқимайди, демак бизнес ҳам бўлмайди. Бу тамойиллар кўп ҳолларда кишини ор-номус, шарм-ҳаёни ҳам бир чеккага йиғиштириб қўйишга мажбур қилади. Моника Левински ҳақида эшитгансиз. Бу аёл билан боғлиқ воқеаларни олам-жаҳон билади. Мен америкаликлар билан бир суҳбатда, улар орасида аёллар ҳам бор эди, ўз таажубимни билдирганимда, улар кулишиб, бу аёл бизнес қилмоқда, дейишди. Кейин бундай тушунтиришди. Бир неча йил давом этган шов-шув ҳаммани шу аёлга боғлаб қўйди. Унга қизиқиш бениҳоя ортди, телекомпаниялар, кинокомпаниялар шу воқеани сотиб олиш ҳаракатига тушдилар, чунки бу қизиқ воқеани ёритиб жуда катта фойда олишлари мумкин. Хуллас, китоб ёзилади, кинолар қилинади, баридан катта фойда келади. Дарвоқе, Билл Клинтон ҳам китоб ёзмоқда, деб эшитган эдим. Саволингизнинг иккинчи қисмига келсак, ўша тамойиллар бўйича америка адабиёти билан ўзбек адабиётини бир-бирига қиёслаш мумкин эмас, назаримда. Бизда адабиёт билан шугулланиб бизнес қилиб бўлмайди. Бизда ёзувчи беш-олти йил китоб ёзиб чиқариб, қалам ҳақиқа... шу китобдан юз нусха, балки беш-ўн нусха кўпроқдир, сийлов олади. Чин адабиётни яратиш ҳамма замонларда ҳам фидойилар бурчи бўлиб келган, бу нарса бозор иқтисодиёти шароитида фидойиларнинг фидойилари зиммасига тушиб қолди. Аксиомадай бир гапни яна такрорлашни истардим. Фақат ижодни ўзига қисмат деб билган қалам аҳлигина ҳақиқий адабиётни яратади.

Яна бир жиҳат. Ҳечқачон бир адабиётни иккинчи адабиётга қиёслаб бўлмайди. Масалан, бизнинг адабиётимизни америка адабиётига муқояса қилиш мумкин эмас. Америка адабиёти жаҳон адабиётида ўзига хос бир ҳодиса. Америка адабиёти миллий эмас, у ерда жаҳоннинг юзлаб миллатлари яшайдилар ва ягона миллий адабиёт ҳақида сўз юритиш ножоиздир. Ўзбек адабиёти эса француз, испан, япон, форс адабиётлари сингари миллийдир, у бир неча минг йиллардан бери ўз она тупроғида яшаб келаётган ягона халқнинг асрлар давомида яратган адабиётидир.

Савол: — Адабий измларга муносабатингиз. Матбуотимизда айрим ижодкорларимиз ижодини экзистенциализм, постмодернизм, абсурд каби адабий йўналишлар билан боғлаш ҳоллари учрамоқда...

Жавоб: — Юқорида таъкидлаб ўтдим, изланишларнинг бўлиши қутлуғ ҳодиса. Лекин бирон оқимга мурожаат қилганда, у оқимнинг тарихини ҳар қалай яхшироқ ўрганиб ёндошишимиз керак. Масалан, шундай оқимлардан бири абсурд драмани олиб кўрайлик. Бу фарбий Европада, драматургияда пайдо бўлган бир фарбий оқим. Унга кўра, дунё тартибсиз, остин-устин, аралаш-қуралаш бир макондир. Тушкунлик, бесаранжомлик туйғуси, ҳалокат ҳисси ҳаммиша унга хос. Қаҳрамонларнинг сўзлари ҳам, ҳаракатлари ҳам мантиқсиз берилади... Билмадим, бугун шундай йўсинда ёзилган асар кимга, қайси ўқувчига зарур бўлар экан.

Бизда турли оқимлардан фойдаланиб ижод қилишга майл кучли. Бу, менимча, яхши. Қолганини вақтга қўяйлик, ўзи адабиётни саралаб олади. Аммо қандай изланишлар бўлмасин, биз асарларимизни ким учун ёзаётганимизни бир лаҳза ҳам эсдан чиқармаслигимиз керак. ижодкор ўзи учун ёзмайди-ку, ахир! Сўзи кимгадир етиб бориши, тушуниши учун ёзади.

Савол: — «Армон» номли шёрингизда шундай сатрлар бор:

Иждокор сифатида армонингиз борми?

Жавоб: — Албатта, бор... Ёзилмай қолган асарлар, кеч рўёбга чиққан орзу-ниятлар бари армон. Масалан, мен бир пайтлар «Етти пуштим», «Ўзбекистон ғамлари» дostonларини ёзмоқчи эдим, Машраб ҳақида роман яратиш нияти тугилгани, афсуски, улар қозоғга тушмади. «Машраб» трагедиясининг фақат бир пардасигина ёзилди. «Махабхарата» эпосини таржима қилиш ниятим ҳам ниятлигича қолиб кетди... Истайдими, истамайдими, инсонда, шу жумладан иждокорда армонлар бўлади. Фақат бу армонлар қўлимизни ишдан совутиб қўймаслиги лозим. Аксинча, армонлар бизни янгидан-янги иждодий ишларга ундасин, бир пайтлар армон бўлиб қолган ниятларни амалга оширишга чорласин. Буни англаган ҳолда, биз озми-кўпми эришган ютуқларимиз учун Оллоҳга шукрона келтиришни ҳам унутмаслигимиз керак.

Савол: — Сизларнинг авлод, айтиш мумкин бўлса, бугунги «олтмишвой»лар билан ҳозирги адабий жараёнга кириб келаётган ёшлар орасидаги фарқ ва уйғунликлар нимада кўринади?

Жавоб: — Фарқ катта деб ўйлайман. Бизларга қараганда, ҳозирги ёшларга ўқиш, ўрганиш имконлари ниҳоятда кенг. Интернетнинг ўзинигина олинг, бу бепоён бир олам-ку. Уйда ўтириб дунёни кезиб чиқиш мумкин. Компьютер-чи? Хорижга чиқиш, дунёни кўриш-чи? Кейин, бизлар у пайтлар миллий кадрларимизни ўқиб-ўрганиш, улар билан бемисл гурурланишдан бебаҳра эдик. Ҳозир ҳеч қандай тўсиқ йўқ, иждокор кўнгли буюрганини истаган мавзуида, истаган оқимида ёза олади. Бу катта гап. Авлодлар орасидаги уйғунлик, муштараклик белгиларини эса миллатга фидойиликда, унинг тарихи ва маданиятини ардоқлашда кўриш мумкин.

Савол: — Энди кўпдан буён мени қизиқтириб келаётган иждонингизнинг бир жиҳати ҳақида... Сиз иждодий фаолиятингизнинг бошиданок тарихга, хусусан, Амир Темури шаҳсига мурожаат қилдингиз. 1967 йилда «Гумбаздаги нур» дostonини, «Ривоят», «Амир Темури қабридан овоз» шеърларини ёздингиз. Кейинчалик «Сарбадорлар» (1989) тарихий роман-диалогияси майдонга келди. Мана, яқинда янги «Улуғ салтанат» тарихий романингизнинг «Жаҳонгир Мирзо» номли биринчи китоби нашр этилди... Уларнинг барчасида Амир Темури етакчи қаҳрамон сифатида тасвирланади. Айтинг-чи, қандай қилиб тарихимиз, хусусан, Амир Темури мавзун сиз учун шундай илҳом манбаига айланди?

Жавоб: — Тарихимизга, халқимизнинг улуғ сиймоларига катта ҳурмат, меҳр билан қарайман, қалбим фахру ифтихор ҳисларига тўлади. Бу чиндан ҳам улуғ тарих. Ҳар қандай халқнинг буй-басти унинг буюк тарихи билан ўлчанади. Не бахтки, шундай тарих — бизники. Эсимда, «Гумбаздаги нур» дostonи Октябрь тўнгаршининг эллик йиллиги нишонланаётган пайтда ёзилган бўлса-да, унда Октябрь ҳақида бир оғиз ҳам сўз айтилмаган эди. Қарангки, дoston мустақилликка чиққанимиздан сўнг бирон нуқта-вергули ўзгартирилмасдан ўрта мактабларнинг еттинчи синф дарслигига киритилди. Буюк бобомиз Амир Темури Кўрагон мавзуи — жуда ҳам муқаддас мавзу. Ушбу мавзуда қалам тебратмоқни Оллоҳ дилимга солганига беадад шукр. Устозлар этагини тутиб, табаррук руҳларини тавоф айлаб, тажрибаларидан улги олиб ёзиб келяпман ва яна ёзаман, деган умиддаман. Буюк бобомизнинг шижоатларга тўла гаройиб қисмати ҳақида Президентимиз Исломи Каримов жуда аниқ таъриф келтирганлар. Амир Темури ҳайкалининг очилишида сўзланган нутқда, жумладан, шундай сўзлар бор: «Узоқ йиллар мобайнида мустамлака исканжасида кун кечирган халқимиз ўз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўрнига қўйиш имконидан маҳрум эди. Амир Темури номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурури туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобелликка кўндириш эди. (Таъкид бизники — М.А.) Лекин ўзбек халқи ўз ажодларини, ўз баҳодирларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади». Бу сўзларга қўшилмай илож йўқ. Шунини таъкидлаш жоизки, мустақилликнинг бизга берган улуғ саодатларидан бири тарихимиз, хусусан, Амир Темури Кўрагон ҳақида рўй-рост, ҳақиқатга хиёнат этмай ёзиш ҳуқуқидир. Буюк бобомиз ҳаётини ўрганишга, уни бадиий полотноларда акс этдиришга эндигина киришилди. Бу жараён ҳеч қачон тўхтамайди. Чунки, «ўзбек халқининг буюк фарзанди» (Президент сўзлари — М.А.) Амир Темурининг шавкатли ҳаёти ва фаолияти ҳали не-не келажак авлод адибларига битмас-туганмас илҳом манбаи бўлиб хизмат қилишига асло шубҳа йўқ.

— Мазмуни суҳбатингиз учун раҳмат.

Суҳбатдош — Ўзбекистон Миллий
университети доценти
Адҳамбек Алимбеков.

ТИНИҚ ТАСВИРЛАР ТАЪСИРИ

Адабиёт халқ ҳаётининг ўзига хос кўзгуси бўлгани учун кишилар маънавияти, руҳиятидаги ўзгаришлар бевосита унда акс этади. Албатта, адабиётда азалдан одамлар бир-бири туфайли шодланиб, қувониши, қайғу-ғамга ботиши кўрсатиб келинади. Аммо бу боғлиқликни теранроқ таҳлил қилиш, бу муаммога ҳар қачонгидан кўпроқ эътибор қаратиш бугунги кунда адабиётнинг долзарб масаласига айланди. Чунки, одамлар ахборот бўрони кучаяётган ҳозирги даврда, замона янгиликларидан хабардор бўлишга зўр бериб уриниш оқибатида, бир-бирига нисбатан бефарқ, лоқайд бўлиб бормоқда. Бир-бирига нисбатан буңдай совуқ муносабат — оқибатсизлик ҳар бир одамнинг шахсий ҳаётида тубсиз фожеалар келтириб чиқармоқда. Ҳамманинг фақат ўзини ҳақ санашга ҳаракат қилиши, бошқаларнинг эмас, кўпроқ ўзининг хоҳиш-истаклари, манфаатини ўйлаши, шу боисдан одамларнинг бир-бирини англаши, тушуниши, ён беришга интилиши қийин кечилиши кўрсатиш, гарчи, турли мавзуда битилган бўлса-да, Шойим Бўтаевнинг «Шоҳона совға», Абдуқаюм Йўлдошнинг «Отчопар» қиссаларини, Зулфия Қуролбой қизининг «Муҳаббат ва нафрат», Абулқосим Мамарасуловнинг «Ойсулвнинг кўз ёшлари», «Қариб қуйилмаган муҳаббат» ҳикояларини умумлаштириб туради. Фаол ижодкорлардан бири Шойим Бўтаевнинг «Шоҳона совға» қиссаси одамлараро муносабатлар мураккаблигини реалистик акс эттириш тамойили чуқурлашайтганидан, инсон ички дунёсини кўрсатишда жаҳон адабиёти илгор анъаналарини намойиш этишга интилиш ўсаётганидан далолат беради. Атоқли адиб Одил Ёқубов Шойим Бўтаев асарларида бугунги кун воқеалари, одамларимиз аҳволи, ўй-кечинмалари теран тасвирланганини таъкидлар экан, унинг «Шоҳона совға» қиссасини жиддий асар сифатида баҳолайди. «Қиссада ҳалоллик ва ҳаром — ҳариш, эзгулик ва ёвузлик туйғулари ўзига хос йўсинда тасвирланади. Қишлоқ одамлари, воқеа-ҳодисаларни таъсирчан бўёқларда чизади», дейди. Асар қаҳрамони — собиқ вазир. У шўро тузуми ғояларига ишонган, унга умр бўйи садоқат билан хизмат қилган. Эътиқодига асло хиёнат қилмаган. Ҳалол яшаб келганиги билан мақтанган ва бунга ўзини ҳар жиҳатдан ҳақли ҳисоблаган. Аммо, бу одам ҳаётининг сўнгги кунларида ўзининг алданиб яшаганини пайқаб қолган. Шойим Бўтаев «...Шўродан қолган одамлар» асарида ҳам мустабид тузум етиштирган, унга эътиқоди туфайли ҳаётини барбод қилган кишилар фожеасини тасвирлаган. Ёзувчи «Шоҳона совға» асарида ҳам худди шу муаммони чуқурроқ тадқиқ этган. Собиқ вазирнинг умр сўнггидаги аҳволини, одамларнинг унга муносабатини гавдалантириш орқали шахс фожеасини ҳаётнинг айни ўзидagiдай кўрсатиб беради. Собиқ вазир жамиятни ўргимчак тўридай ўраб олган манфаатпарастлик кескин кучайгани туфайли келиб чиққанлиги жуда ишонarli, таъсирчан ифодаланган. Адиб ҳаётдаги барча фожеалар ортида одамлар аро муносабатлар туришини нозик ишоралар орқали кўрсатган. Кечаги кун одамларининг фожеасини, бугунги кун одамларининг дардли дунёсини кўрсатиш Шойим Бўтаев ижодининг муҳим қиррасига айлиниб бормоқда.

Ижодкорлар ўзига хос мавзу топишга ҳаракат қилишади, асарларида ҳеч ким кашф этмаган бир жуғрофий «макон» яратишга интилишади. Аммо ҳамма ижодкор ҳам бунга муяссар бўлавермайди. Ўзига хосликни топиш йўлида изланган ижодкорлар эса, адабиёт майдонида ўз сўзи, ўз овози билан алоҳида ажралиб туради. Ҳар бир миллий адабиётнинг бўй-бастини эса ундаги адабий «мамлакат»лар ва уларда яшайдиган қаҳрамонлар белгилайди. Адабий «мамлакат»лар қанчалик кўп, қаҳрамонлари таъсирчан бўлса, адабиёт шунчалик салобатли, улуввор кўринадди. Негаки бетакрорлик борлиқнинг бош хусусияти ҳисобланади. Ҳар бир ижодкор ана шу бетакрорликнинг бир қиррасини топиб, ифодалай олса, у одамларнинг ҳаёт ҳақидаги, унинг мураккаблиги тўғрисидаги тасаввур, тушунчасини кенгайтиради ва бу билан ўз «мен»ини намоён этади. Ижодкор, аввало, кайфият одами. У доим бир хил ҳолатда туриб, бир хил услубда асар ёзолмайди. Унинг қалбида ҳар бир асар ўз оҳанги билан яралади. Шу оҳанг асарнинг ифода услубига, жумлаларнинг қай тарзда қурилишига асос бўлади. Масалан, Назар Эшонқулнинг қисса, ҳикояларидан катта оркестр ижро этаётган вазим куйининг улуввор оҳанглири эшитилаёт гаңдай туюлади. Ўзига хос ўхшатиш, сифатлашлардан таркиб топган узун жумлалар билан битилган «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикояси сўзларнинг жаранглаб занжирдай боғланиб кетиши билан бирданига диққатни жалб этади. Бу ҳикоя тўрт-беш сўздан иборат жумлалар

орқали ёзилганида, шубҳасиз, бундай таъсирчан бўлмасди. «Шамолни тутиб бўлмайди»ни ўқиганида киши бу дунёдаги ҳар бир ҳодиса, ҳар бир кишининг тақдири бетақдор бўлишига, ҳар бир ҳолат, кечинма ўзига хос оҳанг, рангта эга эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилади. Бу ҳикояни мутолаа қилганида ўқувчи Байна момо тақдирига, айнан, шу ифода услуби мос келишига, ёзувчининг қаҳрамони ички дунёсига хос руҳни аниқ топа олганига амин бўлади. Мазкур ҳикояда бирор ўринда «шамолни тутиб бўлмайди», деган ибора ишлатилмайдми. Аммо, инсоннинг нафрат-адовати, севги-муҳаббати, қувончу қайғусини ҳам худди шамолни тутиб бўлмагани сингари жиловлаб, бошқариб бўлмаслиги ҳақидаги ўй ўз-ўзидан қалқиб чиқади. Рамз-ишораларга бой ушбу ҳикояни турлича талқин қилиш мумкин. Ҳикоя қаҳрамони Байна момо ҳам теварак-атрофдаги одамларнинг оқибатсизлиги туфайли руҳий изтироб чекади. Аммо, «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикоясида бошқа асарлардан фарқи ўлароқ, одамлар орасидаги оқибатсизлик миллатни, юртни хароб қилиши рамз-ишоралар орқали теран бадиий гавдаантирилади. Ҳикояда кўпчилик кишилар замонасоз эканлиги, ҳаммадан кўпроқ ўзини ўйлаши, ҳозирги қунидан ҳузурланиш билан кифояланиб, оқибат тўғрисида қайғурмаслиги ҳаётдаги барча фожеалар асоси эканлигига ишора қилинади. Элдосларининг оқибатсизлиги, одамларнинг худбинлигидан изтироб чекиб, юртнинг озодлиги, ҳақиқатнинг барқарорлиги учун курашиб ҳалок бўлган эри ва ўғлининг ёди билан яшаб ўтган Байна момонинг руҳий кечинмалари ўзининг ғамгин манзаралари билан кўз ўнгингда намоён бўлаверади. Замон отбоқар ватанини босқинчиларга топшириб, уларга қулик қилиб яшайдиган минг-минглаб худбин кишиларнинг вакили бўлиб кўринаверади. Ҳар қандай халқнинг мустамлака асоратига тушиб қолишига ҳам, энг аввало, одамлар орасидаги оқибатсизлик, ноаҳиллик сабаб бўлади, деган ўй қалбингни азоблайди. «Шамолни тутиб бўлмайди»нинг бу қадар таъсир кўрсатиши ундаги мана шу каби ўринлар туфайли содир бўлади: «Байна момо бир пайтлар фақат қишлоқ эмас, бутун тоғли халқнинг орини кўтарган, номини чиқарган Раим полвонни қулоқ дея таъқиб қилишларига, сўнг итдай хор қилиб отиб ташлашларига йўл қўйгани ва ўғли билан эрини замоннинг эгаси, бир пайтлар Раим полвоннинг малайи Замон отбоқар ихтиёрига бериб қўйгани учун қишлоқдошларини кечиролмас, уларга бўлган нафрати сусайиш ўрнига йиллар ўтиб, ота-бола ўддирилган оқшомдан узоқлашган сайин кўпроқ ўрни ва қадрни билинаётган, ўзини ҳаётнинг барча қувончидан бир йўла маҳрум этган, ёлғизликнинг кўр мусибати аро тобора авжланиб, Байна момонинг кексалиги билан бирга инжик ва йўриқсиз бўлиб борарди... Байна момо ўз ёлғизлиги ва мусибатини ҳаётнинг бадбўй, забун, хор этилган ҳидлари анкиб ётган йиллар даҳлизидан етаклаб ўтди. Қишлоқдошлари баҳор келиши билан эски яйловларга кўчиб чиқишар ва ер шудгорлар, ҳар ким ўз ташвишига берилиб кетарди. Байна момо эса бу пайтда ёлғизлик даштини шудгорлар, у ерга ҳар йили Замон отбоқар ҳукумат одамлари билан келиб, эри ва ўғлини отиб ташлаган оқшомни экар, сўнг ёлғиз ўзи ҳосилини ҳам йиғиб оларди. Байна момо ҳар кеча кўз ёшлари билан тўлган қайиқда йиллар қоялари орасида қолиб кетган эри билан ўғлининг илма-тешик бўлган мурдаси ва Замон отбоқарнинг музаффар қамчиси ётган қонли халқоб билан тўлган айвонга сузиб борар, эрталаблари ҳўл бўлиб кетган ёстиғини худди қадим аждоғларининг унут бўлган яловидай уйининг олдига, орадан йиллар ўтгач, уйини бузаётганлар кўпориб ташлашга кучлари етмагач, қовлаб олишга мажбур бўлган баланд толга осиб, офтобда қуритарди. Қиш пайтлари ғамлаб қўйган ўтини етмаган қунарни у кўрпага оёғини тикқанча хотирасига исиниб жон сақларди». Аслида, бошига мушкул тушган кишига одамгарчилик юзасидан кўмаклашиш эзгулик эмас. Чунки, комилликка интилиш йўли мурувват кўрсатиш, бурчни бажариш билан поёнига етмайди. Лекин одамлар орасидаги муносабатлар шу даражада мураккабки, кишилар ҳамиша оддий бир мурувватга ҳам муҳтож бўлиб туришади.

Агар ҳаётни кузатадиган бўлсак, кишиларнинг кайфият, дунёқарашидagi кечинмалари муайян манзил, маконларда аниқ намоён бўлади. Масалан, кишилар мотам маросимларида бир қиёфада, байрам, тўй, футбол ўйини, концерт чоғларида, бозорда бошқача тарзда кўринади. Одамлар бу «майдон»ларнинг қайси бирида кўпроқ, узоқроқ турса, улардаги «иқлим» об-ҳавосини шунчалик ўзларига сингдиришади ва ҳатти-ҳаракатларида намоён этишади. Абдуқаюм Йўлдошнинг «Отчопар» қиссасида фаолияти бозор билан боғлиқ одамларнинг турмуш тарзи, феъл-атвори, ўзаро муносабатлари ҳаётий, ишонарли акс эттирилган. Кишиларимиз «Ипподром» деб атайдиган бозор кейинги пайтда замондошларимиз турмуш тарзида, феъл-атворида манфаатпарастлик чуқур илдиз отганини худди ойнадагидай ошқора акс эттирадиган ўзига хос майдон бўлди. Абдуқаюм Йўлдош бу бозор билан боғлиқ турли тафсилотларни қизиқарли воқеа сифатида бир тизимга солиб, манфаатпарастлик кишиларни қай даражада тубанлаштиришини кўрсатди. «Отчопар» — раҳм-шафқатни билмайди. Отчопар кўп нарсаларни фақат ва фақат пул билан ўлчайди... Отчопарда мезон — пул, ҳурмат — пул, обрў — пул, ҳатто, муомала маданияти ҳам чўнтагиндаги пул миқдорига мутаносиб бўлади. Ёзувчи ана шундай муҳтид қишиларнинг дунёқарашини қандай ўзгариши, ўзаро муомала-муносабатлари қай тарзда кечишини Нозима, Самад, Осие опа, Қорабой, Флора — Жаннанинг кечирмишлари мисолида ёритади.

Турмуш ташвишларига дуч келганида оддий одамгарчилик мезонларига тўғри келмайдиган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларни «тирикчилик» дея оқлашга уриниш кайфияти кучайиб бораётганини кўрсатиш кейинги даврда, жумладан, ўтган йилда эълон қилинган асарларнинг умумий мундарижасини белгилайди. Феъл-атворимиздаги иллатларни бадиий тарзда кўрсатиш бир қадар кучайди. «Отчопар» қиссасида ҳам «Ҳаётда Флорага ўхшаш олғир-устамонлар, Осие опага ўхшаш пул учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган қўшмачилар, Қорабойга ўхшаш тухматчи-фосиқлар бор экан, бу иш асло ва асло осон кечмагай», дейилади. Ёзувчи «иш» деганда яшаш, турмуш кечириниш, одамлараро муомала-муносабатларни назарда тутди.

Албатта, бадиий асар воқеалари қизик, ғайриоддий бўлиши, унинг матни раvon ўқилиши ва завқ бериши, толиқтирмаслиги, илгари сурилган ғоя, фикр ибратли, нафис рамз-ишоралар

орқали айтилиши керак. Шунинг учун бадий асар «нафис адабиёт» деб юритилади. Ҳаёт эса ҳамisha нафис адабиётта манба бўладиган гаройиботта тўла. Уларни пайқаш, топиб жой-жойига қўйиб, нафис маъно чиқариш ижодкор маҳоратига боғлиқ.

Нормурод Норқобилов — ўқувчиларга ўз қаҳрамонларини «танита олган» ёзувчилардан бири. Унинг қаҳрамонлари жисмонан бақувват, руҳан бардам кишилар. Нормурод Норқобилов чорвадорлар, овчилар ҳаёти, турмуш тарзини синчковлик билан тасвирлаб беради. Содда, бир оз дағал, тўпори, лекин қалби билан лабзи бир, аждодалари ардоқлаган эзгу фазилатларни юрагига жон этган полвонлар ҳаётини мароқ билан қаламга олади. Ёзувчининг қисса, ҳикояларидаги қаҳрамонлардан бири, албатта, полвон бўлади. У эзгулик барқарор бўлиши учун курашади. Нормурод Норқобилов полвонларнинг ор-номус, гурурни ҳамма нарсадан балад қўйишини кескин тўқнашувлар орқали гавдалантиради. Жисмоний куч-қуввати кўп бўлганларнинг ҳаммаси ҳам полвон эмаслигини, ҳақиқий полвон, аввало, ўзининг мардлиги, ҳалоллиги билан бошқалардан устунлигини таъкидлайди. Полвонлар ҳаётидаги мардик ва фирромлик, ҳалоллик ва ҳаром нафсга берилиш ўртасидаги зиддиятни кўрсатиш Нормурод Норқобилов ижодининг бир қиррасини белгиласа, жонзотлар ҳаётини ҳикоя қилиш иккинчи бир қирраси саналади. Ёзувчининг бу икки жиҳати анча маҳорат билан ўзлаштиргани эълон қилинган «Овул оралаган бўри» қиссасида яққол сезилади. Қиссада жонзотлар ҳаёти қизиқарли ҳикоя қилинган. Жонзотлар муносабатларида ҳам ёқтириш-ёқтирмаслик мавжудлиги, уларда ҳам меҳр-муҳаббат, садоқат ардоқланиши, хиёнат, фирромлик тубанлик саналиши, ҳайвонлар ҳам бир-бири туфайли изтироб, алам азобларини чекиши ишонарли кўрсатилади. Лекин драматик воқеаларга асосланган мазкур қиссанинг яқуни одамларни алақандай шафқатли кўрсатишга ҳаракат қилиш оқибатида, бир қадар китобий бўлиб қолган.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Жим ўтирган одам» ҳикоясида унинг инсон руҳиятини, ички кечинмаларини ўзига хос синчковлик билан тадқиқ этиш услуби кўринади. Бу ёзувчи қаҳрамонларининг ички оламини, ниҳоятда нозик, кузатади, майдалаб тафтиш қилади. «Жим ўтирган одам» ҳам шундай «инжиқлик» асосида яратилгани билиниб туради. Хуршид Дўстмуҳаммад мазкур ҳикоясига ҳам ўзига хос «тафтишлаш» асосида, инсон қалбининг бошқалар эътибор қилмайдиган мураккаблиklarини топиб кўрсатади.

Зулфия Қуролбой қизининг «Муҳаббат ва нафрат» ҳикояси ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасида, ҳар бир кишининг кечмиш-кечирмишларида бошқалар учун ибрат бўла оладиган сабоқлар борлигини, уларни пайқаш ва англаш лозимлигини билдиради. У оддий қуңдалик воқеаларни қаламга олади. бутунги кишиларнинг феъл-атвори аввалгиларидан жиддий фарқ қилишига диққатни қаратади. Зулфия Қуролбой қизининг равон, тиниқ «хат»и ўқувчи эътиборини тортиб, воқеалар ичига олиб киради. Унинг асарлари ўткир сюжети, айниқса, фавқулодда қутилмаган тугалланмаси билан ҳаяжонлантиради. адаба асарларида замондошларимиз қиёфаси жонли гавдалантирилиб, бутунги куннинг маънавий-ахлоқий муаммолари таъсирчан кўрсатилгани адабиётшунос Умарали Норматов ибораси билан айтганда, адабиётимизда бу йўналишда «умидбахш тамойиллар» пайдо бўлганидан далолат беради.

Эшқобил Шукурнинг «Қўриқхонада» ҳикояси насримизда рамз-ишоралар орқали фикр айтиш тамойили теранлашайтганини кўрсатади. Ҳикояда тутқунликда яшагани туфайли, ўз табиий майлидан маҳрум бўлиб қолган қоплоннинг ачинарли қисмати таъсирчан ифодаланади. Эркисизлик йиртқични мажруҳ этиб қўйганидек, инсонни ҳам муте, қул, теварак-атрофида бўлаётган воқеаларга бефарқ, лоқайдага айлантиради, деган маъно сингдирилади. Ҳикояда қоплоннинг ҳолати, хатти-ҳаракатлари тиниқ, таъсирчан тасвирланган. «Не кўз билан кўрайки, симтўрлар туйнутига бириктирилган узун учли темир таёққа Ника осилиб ётарди. Унинг кўкрагидан кириб кетган учли темир қонга ботган найза каби елкасидан чиқиб турарди. Никанинг кўзлари очик қолган ва унинг кўз ёши ҳали қотиб улгурмаган эди. У икки дунё оралиғидан сакраб ўтаётганида ҳалокатга учраган эди. Симтўрли дунё ўз ўлжасининг жонсиз танини хочга тортилган авлиё жасадидай тутиб турарди».

Абулқосим Мамарасуловнинг «Ойсулувнинг кўз ёшлари», «Қариб қулолмаган муҳаббат» ҳикоялари муҳаббат ҳақида. Буларда оддий одамларнинг содда ҳаёт тарзи, қалбига яширинган муҳаббат қувонч изтироблари ишонарли ифодаланган. Исмоил Шомуродовнинг «Икки изкувар» қиссаси ҳам воқеаларнинг ҳаётийлиги билан диққатни жалб қилади. Ишқ-муҳаббат можа-роларини маълум қилиш асосий муддао бўлган бу асарлар ўқувчини ҳаётнинг ранг-баранг манзаралари, одамлараро муносабатларнинг дабурустдан сезилмайдиган мураккаблиklари билан таништиради, унинг одам ва олам тўғрисидаги тасаввурини бойятади. Бу эса ушбу асарларнинг бадий-эстетик аҳамиятини белгилаб беради.

Эсдаликлар, хотиралар тарзида битилган бадий асарларда ҳам, аввало, даврнинг муайян ижтимоий-маънавий мураккаблиklarини маълум этиш кишилараро муносабатлар чигаллигини кўрсатиш асосий мақсад қилиб қўйилади. Ўқувчилар жамоат ва давлат арбоблари, илм-фан, санъат намояндаларининг мемуарлари орқали, биринчидан, уларнинг шахсий ҳаёти билан танишадилар, иккинчидан, муайян давр, ижтимоий-сиёсий муҳит тўғрисидаги тушунчалари кенгайди. Бу жиҳатдан, айниқса, адабиёт аҳлининг эсдалик, хотиралари қизиқарли бўлади. Чунончи Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»и, Ойбекнинг «Болалик»и, аслида, уларнинг кечмиш-кечирмишлар нақли. Аммо, улар ҳақиқий бадий асар сифатида таассурот қоладиради. Адабиётшунослар ҳам, ўқувчилар ҳам «Ўтмишдан эртақлар» ва «Болалик»ни ўзига хос бадий асар — «қисса» сифатида қабул қилади. Ёзувчилар, шоирларнинг эсдаликлари, хотиралар ёзиши адабиётда турли шаклда давом этади. Улар бадий асар даражасида салмоқ касб этиб, ўқувчилар эътиборини тортади. Афсуски, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон, Усмон Носирга эсдаликлар ёзиш насиб этмаган. Бу эса, улар тўғрисида чалқаш, бир-бирини мутлақо инкор этувчи мулоҳазалар майдонга келишига сабаб бўлди. «Ўтмишдан эртақлар», «Болалик» ўз

*Нью-Йоркда мендан бир зот, —
Ўзиям сал меровми,
«Ўзбек қандай халқ?» — деб қолди,
Тошкентинг, бу — Московми? —*

Шоир ифтихор билан шаҳар кишисига ўз миллатини таърифлайди. Аммо, тағмаъно бошқа нарсадан гапирадики, юқоридаги тўрт сатр мақсадни англашга етарлиқдир.

1979 йилда, Нью-Йорк шаҳридаги Метрополитен — музейни томоша қилаётиб ёзилган «Клод Моне чизган манзара» шеъри шоирнинг Клод Моне мўйқаламига мансуб сувратта муносабатидир.

Хўш, олис Осиёнинг чекка қишлоғида ўсиб-ўлғайиб келган иждодкорнинг мазкур мўъжизага хайрати қандай? Таассуроти қандай? У нимани ўйлапти ва ўйлаган нарсаларини айтмоқдами? Қай алфозда айтмоқда? Айни тоталитар тузум гуллаб-яшнаётган бир маҳалда? 1979 йилда?

Шоир мазкур шеърни одатдагидек киноя-пичинг усулида бошлади. Лирик қаҳрамон дафъатан қаерга келиб қолганини билмайди. У қаерга келдим, дея минтақага ишора қилитганими ёхуд сувратдаги манзарагами? Буниси сал мавхумроқ. Хулласи калом, шеърда суврат ҳақида сўз боради:

*Қаер бу?!
Оқ-кулранг бўшлиқ.
Бур.
Туман.
Ё туз конларими?!
Балки юпқа қор?
Ё оҳор чапланган қуруқ холст¹, бўз?!
Аниқ эмас. Лекин нималардир бор?*

Шоир коса тагидаги нимкоса — ўша «нималардир»ни кўрмоқчи, ўзича кашф этмоқчи бўлади. Демак:

*Бошқа залга ўтиб кетди ҳамроҳлар —
Билгим келди бу лавҳ сирин, англагим.
Ўриндиққа ботдим.
Ёнимга чўкди
Чет тилда гапирган яна аллаким.*

Суврат сирини илк қарашдаёқ англаб бўлмайди. Инчунун, воқелик жумбоғи ҳам шундай.- Бинобарин, бу уммонорти мамлакати, иқлими, одамлари ўзбек шоири учун жумбоқларнинг жумбоғи эди. Шоир сувратдаги воқелик сир-синоатини ўзича тушунмоқ истади:

*Сукутда,
унутиб атроф — одамни.
Идрокнинг ёритиб қабатларини,
Аста илғай бордим оқ — кулранг сатҳдан
Ажиб манзаранинг жиҳатларини.*

Ўқувчи мазкур шеърни ўқиётиб, гап нимада эканлигига қизиқиб, юраги ҳаприқиб кетади. Узун бошламадан сўнг ва, ниҳоят, мақсад очилади. Демак, манзара ўта сирли. Қават-қават пардалар ичига бекитилган. Буни англамоқ учун Румий таъбири билан айтганда, кўз юмилиб, кўнги кўзга айланмоғи жоиз. Ана шундагина рассом бекитган тасвир томошабин идрокига аста-секин қалқиб чиқади. Шу йўсинда:

*...Нафис тонг ипаги.
Титроқ симоб қўл.
Ой нурун ёпинган бов тинч уйқуда.
Кўлда эса акси...
Бу гўзалликни
Бир не бузмасин деб қотдим кўркувда.*

Шоир шеър хулосасида ўз анъанасига содиқ қолади. Яъни, табиатдаги воқеликни жамиятдаги воқеликка муқояса қилади. Омон Матжон айнан шу усулдан фойдаланиб кўп шеърлар битган...

Демак, яна ўша шеърга қайтсак:

*Йўқ, йўқ!
Бу илоҳий ҳаё гўшасин
Рассом зап бекитган бериб ранг ўйин.
Бу шошқин одамлар, бу тезкор аср
Унга етиб бориши қийин!*

¹ Рассом мойбўёқда ишлайдиган мато.

Лирик қаҳрамон Америкадаги тараққиёт шитобига ишора қилиб, қаршилантириш усулидан унумли фойдаланади. Алҳол, тараққиётнинг-да манфий жиҳатлари бор экан. Фан-техника жадал ривожланган мамлакатда сузурий тараққиёт шакли иккинчи, учинчи ўринларга тушиб қолмоғи мумкин. Қаранг, одамлар шошмоқдалар. Вақт — пул. Ҳамма пул сари интилмоқда. Эсланг: томошабинлар шошиб нариги залга ўтиб кетди. Шоир эса, Клод Моне чизган суврат олдига қолди. Ўзини тушуниш учун қолди. Ўзлигини ҳамда мусаввир юрагини билмоқ мақсадида қолди. Бу бир фурсат унинг маънавиятига боз бойлик шаклида қўшилади...

Гўзалликка муносабат — икки минтақада ҳам бир хил, демоқчи бўлади шоир. Бирида очик гапиришга қўймадилар. Иккинчисда очик гапириш меъдага тегиб кетган. Шоир шу ақидага биноан гўзаллиқни қават-қават пардага бекинганини қутлайди ва тўғри қабул қилади.

Хўш, бундан қандай маъно англашилади? Кўниқилган нарса мўъжиза мақомини йўқотади, демоқчи бўлади шоир. Ҳатто, кашфиётлар ҳам инсон идрокини чарчатиб қўяди. Инчунун, мўъжизалар хос одамларга мўлжалланса умрбоқийлик касб этмоғи муқаррар.

Биз шеърятда Омон Матжон Америка мавзусини бошлаб берди, демоқчи эмасмиз. Америка мавзусини баланзуқа пононага кўтарди, демоқчимиз, холос. Зотан, ўзидан аввал ўтган шоирларга қиёсан бу мавзуға холисона ёндошади.

Тақдир тақозоси боис, мамлакатимизнинг Америка билан ҳамкорлик ришталари маҳкам боғланмоқда. Бу ҳамкорлик нафақат иқтисодийта, балки маънавиятга ҳам ижобий таъсир ўтказмоғи табиий ҳол. Инчунун, ўзбек инқилиби Американи чуқурроқ ўрганмоқдалар. Миллат ёшлари уммонорти давлатида таҳсил олмоқдалар. Бу эса, олис масофани яқин қилади, албатта.

Саёҳатномалар яратмоқ фасли энди келмоқда. Табиийки, бу жанр адабиётимиз саҳнининг янада кенгаймоғига боис бўлади. Ривожланаётган дунёга муштараклик касб этарканмиз, кўнгли кўзлари баралла очилади. Ва «ўз қалбимизнинг Колумби бўлмоққа» чөлғанамиз.

Ўғилжон Панаева,
Урганч Давлат университети
илмий ходими.

БАДИИЙ АСАРНИНГ «ЖОНИ»

Тирик мавжудот борки, ўсади, ўзгаради, насл қолдиради, жони бор. Қизиги шундаки, жоннинг натижаси, самараси, белгилари бору аммо, унинг ўзини ҳеч ким кўрмаган, тутмаган. Бадиий асар ҳам, тирик мавжудотдай яшайди, ўсади, неча-неча асларни бошидан ўтказайди. Бадиий асарнинг «жони» қандай қилиб ҳаракатга келганлиги, унга илк турткини берган мўъжиза ҳақида ўйлаб кўрганмисиз? Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимов «Дафтар хошиясидаги битиклар»нинг бирида шундай ёзади: «Чинакам асар туғилмасдан олдин унинг оҳанги, музикаси пайдо бўлади. Бу роя эмас, сюжет ҳам эмас, айнан оҳангдир. Мана шу оҳанг адибни қўлидан судраб келиб, столга «михлаб» қўяди. Асарнинг жони дегани шу бўлса керак».

Томирнинг уриши — жонлиқ белгиси. У томирларда маълум маромда ҳаракат қилади. Ҳар битта одамнинг томир уриши ўзганикига ўхшамагандай, ҳар бир асар «жони» ҳам бошқа асарникидан фарқ қилади. Маромни ритм десак, ҳам тушунарлироқ, ҳам осонроқ бўладигандай. Бадиий адабиётда ритм муҳим аҳамият касб этади. Ритм дейишимиз ҳамона тилимизга унга ёндош бўлган интонация деган сўз келади. Ритм — маром, интонация — оҳанг ҳар иккала сўз пафос деган истилоҳни тақозо этади. Шундай қилиб, ритм, интонация, пафос. Ҳар учала тушунча асар «жони»га жон қўшади, унинг тирик, серҳаракатлигини таъминлайди. Асли келиб чиқиши байналмилал бўлган бу сўзлар ўзбекчага таржима қилинганми, муҳими, тилимизда асл маъносини ифода эта оладими? Ритм қадимий юнон тилидаги «rhythmos» бўлиб, маром (такт), бир хил ҳаракат (соразмерность) маъноларини англатади. Интонация лотинча intonare — нутқнинг маромли оҳанги маъносига қўлланилган. Таъкидлаш жоизки, ритм бадиий асар ўзаги, сийрагидеги ҳаракат бўлиб, интонация (оҳанг) унинг сиртда намоён бўлиши — ташқи жарангидир. Биз «маром» сўзидан кўра «оҳанг» деган истилоҳга ўрганганмиз. Чунки, ҳар бир инсон туғилдими, руҳига оҳанг, ёқимли товушлар сингиб боради.

Бу тушунчалар бевосита пафос билан боғлиқ. Ушбу сўзни фалсафа, эстетика, адабиётшунослик, риторикада кўп эшитамиз. Пафос pathos аслан юнонча сўз бўлиб, шавқ-завқ, кўтаринкилик маъносини англатади.

Пафоснинг марому оҳангга даҳлдорлиги қандай? Маром бир текис, узлуксиз, айни вақтда, бетакрор, ўзига хос ҳаракатдир. Пафос маромга кўтаринкилик бахш этиш, уни таъсирчан, завқли қилиш ҳолати. Пафоснинг ҳаётийлиги, намоён бўлиши ритм тузилиши, табиатига боғлиқ.

Асарлар кўп, лекин, уларнинг барчасида ҳам маром, тиниқ оҳанг, жўшқин кўтаринкилик бўлавермайди. Ритм — бадиий асар «жони» ижодкор истеъдодига боғлиқ. Машҳур сўз санъаткорлари асар яратилиши арши аълодан эшитилган сўзларнинг қовозга туширилиши, дейдилар. Неча-неча асларнинг гувоҳи бўлган ноёб адабий меросимиз ҳақиқий истеъдод меваларидир. Улардаги маром, оҳанг, кўтаринки руҳ диққатни дарҳол жалб қилади. Бошқача айтганда, бадиий асардаги «жон» — маром, оҳанг, кўтаринки руҳ замон зайлига, макон даҳлсизлигига бўйсунмайди. Кўнгли мулкнинг даҳлсизлиги, кўнгулнинг мангу барҳаётлиги ҳақида шоир ёзади:

*Битта воқе бордир азалдан келмиш,
ҳамиша ўзини бирдай сақлаган:
эсгучи, тингувчи шамолларга-га,
қотишмай, олдига тушиб чопмайин,
қадрини асраган берк воқе — кангул
Дунё — катта кўча.
Катта кўчада
белбоғини бар уриб, ён-верига
назарин солмайин ўтаверар вақт,
ҳукми вожиб бўлган салтанатларни,
дов-даскаси катта тожу тахтларни,
мустаҳкам, бақувват не эҳромларни
девордай нуратиб ўтаверар вақт.
Кангул қаршисига дар қолар фақат
ва фақат кангулга ён беради вақт.*

Шоир Иқром Отамурод «Харитага тушмаган жой» достонида гарчи кўнгул ҳақида ёзган бўлса-да, аслида, ўлмас асарларнинг мангу «жони» ҳақида фикр юритаётгандай бўлади.

Кўнгул кўнгиладан сув ичар, деган гап бор. Кўнгул ҳолати, кўнгул жунбуши ўтгучи, юққувчидир. Ижодкорнинг ёниқ қалби асарга ритм, оҳанг, пафос бўлиб ўтади. Бадий асардаги «жон»нинг иддизи санъаткор кўнгилади.

Маром, оҳанг, кўтаринкилик инсондаги беш ҳиснинг биттасига кўпроқ тааллуқди. Маълумки, одамзод ташқи олам билан шу ҳислар орқали тиллашади, алоқага киришади. Алишер Навоий «Ҳайратул — аброр» достонида кўриш — басира, эшитиш — сомиа, ҳидлаш — ломиса, сезиш — зойиқа, таъсирланиш — шоммани мана буңдай ифодалайди:

*«Басирау, сомиау, ломиса,
Зойиқау шомма била хомиса»*

Оҳанг, маром эшитиш ҳисига асосланган. Шарқ, хусусан, мусулмон оламида — сомиа энг ривожланган ҳисдир. Насроний динида расм чизиш таъқиқланмаган. Фарбда, англо — америка рассомлари аксарият ҳолларда муқаддас китоблар сюжети асосида ижод қилганлар. Мусулмон динида эса, бу манг этилган. Аммо, мусулмон одам учун эшитишнинг кенг имкониятлари яратилган. Янги туғилган чақалоқ қулогига азон айтилади — илоҳий калималар мураккаб руҳига сингийди.

Шарқ дунёсининг бебаҳо хазинаси бўлиши мақомлар ҳам аслида диний мавзуларда бўлиб, у ҳам эшитиш — сомиа орқали кўнгулга кўчади. Зикри самоъ ҳам эшитиш, тинглаш асосида вужудга келади. Бадий асар ҳам, аслида, ботиний куйи — мароми, жўшқинлиги билан тирик, қимматли. Умуман, ритмсиз, пафоссиз, оҳангсиз бадий асар бўлиши амри маҳол. Бошқача айтсак, марому оҳанг, улуғловчи руҳдан маҳрум асар нутилиши, тез эсдан чиқиб кетишга маҳқум.

Қачонлардир ўқиганимиз, қалбимизга яқин олганимиз — асарларни эсласак, аввало, улардаги оҳанг, маром эшитила бошлайди.

Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулум, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов сингари санъаткорларнинг асарларини кўя турайлик-да, Чўлпоннинг биргина «Кеча ва кундуз»ини тасаввур этайлик. Бу роман куйи-оҳанги, Зебининг кўнғироқдай овози билан руҳимизда жонлана бошлайди. «Кеча ва кундуз» — маром, оҳанг, пафос асари.

Ўзбек шеърятининг мароми, оҳанги, вазни нисбатан кенг ўрганилган. Ўқувчи шеърый асарлар маромини аниқроқ, тез ҳис қилади. Лекин ўзбек наصري ҳақида буңдай деб бўлмайди. Шу ўринда, Мақсуд Шайхзоданинг «Шоир қалби дунёни тингла» шеъридан парча келтиришни маъқул кўрдик. Унда тирик одам тирик товушларни ҳамиша эшитиши, маромни тинглашдан маҳрум бўлган инсоннинг тирик эмаслиги таъкидланади:

*Кўп хилма-хил бўлса товушлар,
шунча ортар яхши ташвишлар
ва шоирга шеър ёзишлар.
Ҳаво кирмас мангу берк хона
гўристонда ғариб соғона.
Соғона — қалб. Кимга керак у?
Ахир, шоир ҳали тирик-ку!!*

Аслида, ижод, яратиш — ҳаёт маромини тинглаш, оҳангини ҳис қилишдир.

Ўзбек реалистик насридаги ритм, оҳанг деярли ўрганилмаган. Социалистик реализмга асосланган адабий танқидчилик бадий асарнинг кўзга кўриниб турган томонлари — сюжет, характер, конфликт сингариларнинг сиргинигина ўрганар эди. Бадий асардаги маром, оҳанг, истеъдоднинг илоҳий моҳияти ҳақида сўз очиш мумкин эмас эди.

Маром, оҳанг бевосита услуб билан боғлиқ. Услуб ўзгармас, қотиб қолган тушунча эмас. Мустақиллик йилларида санъаткорга эркин ижод қилиш имкони яратилди: мафкуравий метод қуюшқонлари олиб ташланди. Давр яратиб берган эркин услуб ёзувчилар ижодида акс эта бошлади. Ўткир Ҳопиёмовнинг «Тушда кечган умрлар», Омон Мухторнинг «Ишқ аҳли», «Тепалиқдаги хароба» сингари романларининг услуби, демакки, маром, оҳанги бутунлай янги. Буңдай ҳол Тоғай Мурод романларида, «Ойдинда турган одамлар» қиссасида аниқ кўринадики, биз шу услубий ўзига хосликка эътибор беришимиз керак.

Умида Тўлаганова,
ЎЗМУ аспиранти.

Маҳкам Маҳмуд

ИБН БАТТУТА ХОРАЗМДА

(бадеа)

Хоразм қозикалони Абдулжаббор мағриблик сайёҳ Ибн Баттута шарафига зиёфат берди. Меҳмонлар ибн Баттутанинг саёҳатлари вақтида кўрган ажойиб-ғаройиботларни бутун вужудлари кулоқ бўлиб тинглар эдилар.

— Тараблус шаҳри ва қалъасини уч тарафдан денгиз тўлқинлари ўраб олган. Бир замонлар Фаранг солибчилари бу муҳим қалъани забт этиб алоҳида, мустақил Тараблус қироллигини туздилар. Бу ерда ҳам Бағдоддаги каби Байтул ҳикмат, Илмлар уйи очилган. Шаҳарни дунёга машҳур қилган ана шу Байтул ҳикмат уламоларидир.

Салиб урушлари замонида қўшни давлатларнинг амирлари икки кекса олимни халос этиш учун неча минг тилло хун пули тўлаган эдилар. Ўшанда фаранг солибчилари ислом олимларининг нақадар қадрланишини кўриб, ҳайрат бармоғини тишлаган эдилар.

Денгизда бўрон турганида долға мавжлари қалъа деворларидан ҳам ошиб ўтиб, уйлارининг томларига тушарди. Шунинг учун қалъа деворлари яқинидаги уйлارнинг томлари оппоқ туз шўри билан қопланган эди. Тараблус — халқаро денгиз савдогарлари пойтахтларидан бири.

Кейин карвонимиз — Шомнинг пойтахт шаҳарларидан бири, тоғлардан шарқираб оқиб келадиган Ўрон дарёси водийсида жойлашган Хомага кириб келди. Хома султони, ажойиб лашкарбоши, буюк муаррих ва жуғрофийон олим Абдул Фидо ғайрат қилиб водийни яшнатиб, ниҳоятда обод қилиб юборган. Тоғ жилғаларига ўрнатилган баҳайбат чархпалаклар бепоён мазраъа¹ ва боғларни сўғоради.

Дарвоқеъ, ҳоким ва олим Абдул Фидо Расулдуллоҳнинг «Ал-дунё — мазраъатун охират», яъни «Бу дунё — яхшиликлар экинзори (охиратда мўл-ҳосил берур)» деган ҳадиси шарифларига амал қилган. Хома ҳокимининг деҳқонларга ва боғбонларга ғам-хўрлигидан дала, боғлари жаннатни эслатади.

— Шундан кейин Халабга яқинлашдик. Каттакон темир дарвозали шаҳар қалъаси салобати билан душманлар қалбига даҳшат солади.

Бу ерда Қоҳирадаги каби жуда кўп масжид, мадрасалар, мевали боғлар, мрамор ҳовузлар, дарё соҳилларида бепоён узумзорлар кўзни яшнатади. Халаб ва Дамашқда аббосийлар халифалигига хизмат қилган турк лашкарбошиларидан — фарғоналик Муҳаммад ибн Тугчи-Ихшидлар давлатини тузган. Туркистонлик Сайфуддава — Ҳамдонийлар давлатини бунёд қилган. Сайфуддава саройида илм ва шеърят юлдузлари Абдул-Аъло ал-Мааррий, ал-Мутанаббий, Абу Наср Форобий ардоқланиб, ижод қилган эдилар. Эшитдимки, Фаҳриддин Розий ва султон Ўзбек ҳам пайғамбар ворислари — уламоларга бениҳоя ғамхўрлик қилар экан. Самарқанд, Ғиждувон ва Хоразмда яшаган имом Саъдиддин Масъуд Тафтазоний битган «Шарҳул Ақоид» китоблари араб ва аҷам оламида машҳурдир. Халаб бозорларида сотилмайдиган нарса йўқ.

— Одамнинг жониям сотилурму? — ҳазиллашиб сўради Муҳаммад Тарағай.

— У ерларда одамнинг жони энг арзон молдир. Мамлуқлар, ёлланма жангчилар турли миллат ва юртлардан — араб, гуржи, хабаш, арман, турк, қипчоқ мамлуқлари, ким яхши қараса, қадрласа — ўша бошлиғига садоқат билан хизмат қиладилар.

— Мамлуқлар орасида фарғоний ва хоразмийлар ҳам борму? — сўради меҳмонлардан бири.

— Фарғона келини — чўриликка сотилган, аммо ҳусни малоҳати ва нозик ақл-

¹ Мазраъа — экинзор.

фаросати билан Миср маликаси бўлган Шажаратад -Дурни эшитгандурсиз?— сўради Ибн Баттута.

— Сал-пал эшитганмиз, аммо яхши билмаймиз, — бўйнига олди Муҳаммад Тарагай. — Малол келмаса, айтиб берсангиз. Жувайнӣ ва Рашидиддин китобларида бу воқеалар битилмаган.

— Бунинг тарихи узоқ, аммо мухтасари шулки, — деб ҳикоя қилди сайёҳ дарвиш, — буюк ислом баҳодирӣ Салоҳиддин, Оврупо салибчи лашкарларини тор-мор келтириб, Қуддуси шарифни ғайридинлардан озод қилди. Афсуски, Салоҳиддин вафотидан кейин Шом, Ироқ ва Мисрга салибчилардан ҳам даҳшатли куч — Эрондан Хулагухон мўғуллари босиб кела бошлади. Буюк лашкарбоши султон Жалолиддин ўлимидан кейин Хоразм лашкарлари мўғулларни гоҳ енгиб, гоҳ енгилиб, Бағдод ва Шомга яқинлашдилар. Миср султони Малик Комил ҳарба ҳам, сиёсатда ҳам буюк ақл соҳиби эди. У фаранг салибчилари қўшинларининг яна ислом давлатлари устидан устун келаётганини кўриб, Қуддуси шарифни ўн йил муддатга бўшатиб бериш ҳақида Олмония императури Фридрих Барбарос билан сулҳ тузди. Айни вақтда у салибчилар Шомга бостириб кирса, у ерни қаттиқ ҳимоя қилиш учун ўғли, истеъдодли саркарда Малик Солиҳни Шомдаги қўшинларига амир-қўмондон қилиб юборди. Шомнинг бир неча чегара шаҳарларини унга иқтоъ — мулк қилиб берди, ўғлига тайинладики: «Мўғулларни ҳам, хоразмийларни ҳам чегаралардан улоқтириб ташланг». Малик Солиҳ Шом қўшинларига қўмондонлик қилган вақтда Хулагухоннинг ваҳший мўғулларини яқинлаштирмаслик учун, Хоразм қўшинини хизматга олишни ўйлади. Шу ишга розилик сўраб, отасига чопар билан мактуб юборди. Малик Комил салибчиларга қарши оғир жангларда кўп жароҳатланган, бетоб эди. Уғлининг бу оқилона таклифини маъ- қуллади.

Шом воляйси Малик Солиҳ хоразмийлар ёрдамида салибчилар қўлидаги Санжар ва Нусайбин шаҳарларини тортиб олди. Шу орада отаси вафот этди. Миср пойтахтини ўғай укаси Малик Одил эгаллади. Бу вақтда Хоразмийлар лашкари салибчилар қўлидан Раққа шаҳрини озод қилиш учун қамал қилиб турган эдилар. Миср тахти қўлдан кетмасин, деб Малик Солиҳ қамални ташлаб кетиш ҳақида фармон берди. Хоразмликлар шаҳарни эгаллай, деб турганларида ташлаб кетишни хоҳламадилар. Улар ҳатто «Жанг майдонидан қочдинг», деб мисрлик саркардани ҳибсга олишга уриндилар. Бу сафар Малик Солиҳ хоразмийлар билан келишолмай, қочиб кетди ва Диёрбакр шаҳрига яширинди. Салжук султони Кайхусрав бундан фойдаланиб, Диёрбакрни қамал қилди. Аммо Шом ва Бобил амирлари чаққонлик қилиб, ундан аввалроқ Малик Солиҳнинг шаҳарларини бирма-бир босиб олдилар. Малик яширинган Санжар шаҳрини Мўвсул ҳокими Бадриддин Лулуъ лашкари қамал қилди.

Аммо Абдуллоҳ деган туркистонликнинг қизини асир олган мўғуллар уни Миср султони Малик Солиҳга жуда қиммат баҳога сотган эдилар. Султон чўрининг беқиёс хусни ва оқилалиги учун севиб қолиб, унга уйланди ва уни Дурлар дарахти — Шажарат ад-Дур деб атади. Энг оғир шароитларга тушганда вафодор хотини доимо унинг ёнида бўлиб, ақлли маслаҳатлари билан жонига оро кирар эди.

Миср султони Малик Солиҳ вафотидан кейин ҳам малика Шажарат ад-Дур Хоразм ва Дашти Қипчоқ — Олтин Ўрда мамлуклари лашкари ёрдамида Фаранг қироли Лудовик Тўққизинчи салибчиларини тор-мор келтирди. Дамиётта жангида 3 минг салибчи ўлдирилди, мингта салибчи, Фаранг қиролининг ўзи ҳам асир олинди.

Малик Солиҳдан кейин бўлган Даврон-шоҳ ўғай она — малика Шажаратнинг ва хоразмий қўшинлари бошлиқларининг шон-шуҳратига бахиллиги келиб, уларни ҳар хил баҳона билан ҳақорат қила бошлади.Охири хоразмийларни йўқотиш пайига тушди. Султон Даврон бир куни навкарларига хоразмлик амирларни тутиб, зиндонбанд қилинг, деб фармон берди. Бундан ғазабланган хоразмий ва қипчоқ амирлари Ойбек, Ўқтой, Бейбарс, Қаловун қиличларини чиқариб, Давроншоҳга ташландилар. Султон саросимага тушиб, қочди ва минорасига яширинди.

Хоразмлик мамлуклар султонни минораси билан бирга ёқиб юбордилар ва туркистонлик малика Шажарат ат-Дурни султонлик тахтига ўтқаздилар...

Ибн Баттута ҳикояси мароқли эди. Айниқса, хоразмлик ва Олтин Ўрдалиқ ватандошларининг истилочи салибдардорларга қарши курашдаги жасоратлари мезбон ва меҳмонларда ифтихор туйғуларини уйғотарди.Дастурхон атрофида руҳонийлар, уламолар кўпроқ эди. Аммо булар Ўзбекхон қўшинида жангу жадалларда қилич ўйнатишга ҳам моҳир эдилар.

— Карвонимиз Дамашққа етганида, — деди меҳмон шарбатдан ҳўплаб, — исикдан ҳолсизланиб, безгакдан қалтираб қолдим. Бунинг устига, рўзаи рамазон бошланди. Камина рўза савобидан бенасиб қолмаслик учун беморлигимни ҳамроҳларимдан яширдим. Аммо иситмаси ошкор қилди. Дамашқ жомеъ масжидининг имоми Нуриддин ас-Саховий мени кўярда-қўймай, карвонсаройдан ўз уйига олиб борди, ноёб табиб топиб келиб, соғайишимга бош-қош бўлди. Қувватга кирсин, деб тан-

сиқ таомлар бериб, шифобахш шарбатлар ичирди. Тез соғайиб, шаҳар айланиб юрдим. Боримни йўл харажатиға сарфлаб, ҳамёнимда фақат майда кумуш тангалар қолган эди. Худога таваккал қиламан-у, ҳайтовур, эртанги кун гамидаман. Чиройим очилмайди. Бир куни эрталаб карвонсаройдаги хужрам эшиги олдида бир неча туя, улар устида хуржунлар тўла юклар пайдо бўлиб қолди. Бу — масжид имоми ас-Саховийнинг иши эркан. Ундан «Булар кимники? Ким олиб келди?» деб сўрасам, «Сизники, ким келтирганини билмадим» деб, хохолаб кулади. Булар етмагандай, Дамашқдан кетар куним ас-Саховий қўлимга тилло тангалар тўла чарм ҳамённи тутқазиб, «Мендан арзимас ҳадя, оласиз», деб туриб олди. Кўзларимга ёш келди. «Фақат қарзга олай, саёҳатдан келиб, қайтаргайман», дедим. У эса, «Ҳадя қайтиб олинмайди», деди. Ул соқий зотни доимо дуо билан ёд қилурман.

Шу куни мени кетказишмади. Дамашқ ихшидининг вазирларидан бири ал-Шайзорний имомга тайинлабди: «Ибн Баттута бизнинг уйда меҳмон бўлмагунча кеткизманг», дебди.

Шайзорлик вазирнинг боғидаги меҳмонхонада яхши суҳбат бўлди. Ўша кунлари машҳур ханбалия шайхи Ибн Таймия шаҳар масжидларида халойиқни тўплаб, риёкор руҳонийларни сўқаётган экан. У авлиёларнинг мазорларига сиғинишни билъят деб лънатлаётган экан.

— Авлиёлик даъво қилувчиларнинг барчаси ҳам валий эмас. Кўпчилиги худбин, такаббур, шайтон малайларидур, — дебди у. Бу фикр атрофида баҳс қизиди. Баъзилар уни мутаассиб, деди.

Дамашқ ҳоқими Ибн Таймияни азизларни ҳақоратлагани учун учинчи марта зиндонбанд қилди. Камина ул зот билан учрашолмадим. У киши авлиёуллоҳларнинг муқаддаслигини инкор этса ҳам, зоҳидлик, покизаликда уларнинг бири эди, деб ўйлайман.

Аммо Ҳақ таоло каминага бошқа шодлик ато этди. Ўша кунлари мен яна безгак тутганига қарамай, ҳар куни Дамашқ жомеъ масжидига, Ибн Шихна ал-Ҳижозийнинг сабоқларига қатнай бошладим. Ул зот раҳнамолигида уч ой давомида сизларнинг ватандошингиз имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг «Жомеъ ас-Саҳиҳ» китобини хатм қилдик. Ибн Шихнадан «Жомеъ ас-Саҳиҳ»нинг 3510 та бобига шарҳларини тингладик. Бошқа толиби илмлар қатори каминага ҳам мана шу улуг китобни шарҳлаш ҳуқуқини берувчи муҳаддислик ёрлиги берилди.

Ибн Баттута ташқарида турган хизматкорини қақириб, ўтирганларга муҳрли ёрликни ҳавола қилди. Меҳмонлар ўринларидан туриб, имом ал-Бухорий ҳадисларини шарҳлаш ҳуқуқини олган шайх Ибн Баттутани чин дилдан муборакбод этдилар. Табаррук ёрликни пешона ва кўзларига суртдилар.

— Дамашқ ҳоқими ҳажга бораётган карвонимизни кўриқлашга яхши қуролланган 200 та мамлук суворийлари берди. Карвон бошида ҳожилар амири Жубан ал-Мансурий, карвон ортида мамлуклар садалари борарди. Дамашқда юкли бўлиб қолган аёлимни Худовандим паноҳига қолдирдим. Кейинчалик таниш сайёҳлардан эшитдим — ўтил фарзанд кўрибмиз, Худо хоҳласа юз кўришармиз...

Меҳмонлардан бири сўради:

— Лубнонда, шаҳри Жиболда бўлибсиз, бухоролик азиз Иброҳим Адҳам қабрини зиёрат қилдингизму?

Сайёҳ қувонч билан жавоб берди:

— Адҳамду-лиллоҳ! Ҳазрати Иброҳим Адҳамнинг табаррук мазорида Қуръон тиловат қилиб, руҳи-поклариға бағишладик. Зеро, султонул орифин Иброҳим Адҳамнинг покиза иймонли падари Бухорои шарифдан, сизларнинг ватандошларингиздур.

Бухоронинг руҳоний садрлари, пайгамбар авлодларидан Садрушшариа Убайдуллоҳга куёв бўлмиш Муҳаммад Тарағай бу азиз-авлиё ҳақида кўп эшитган. Дарвешнинг қароматлари Бухорои шарифда, отаси замонида бошланди. Адҳам исмли софдил йигит бир боғ ташқарисидаги ариқ бўйида соя-салқинда дам олиб ўтирган эди. Шарқираб жаётган ариқдан бир чиройли жоноқи олма оқиб келди. Йигит «Худонинг етказганига пукр» деб, олмани гарсиллатиб бир тишлади. Аммо шу заҳоти «Бу кимнинг олмаси экан? Эгасидан сўрамасдан едим-ку?» — деб безовталанди. Боғ эшигини тақиллатган эди, бир чўри чиқди.

Дарвеш Адҳам у чўридан «Бу кимнинг боғи?» деб сўради. Чўри айтдики: «Бу юғнинг бир қисми бизнинг бекамызга қарайди, қолгани султон мулкидур, Султоннинг юйтахти Балхдадур», деди.

Дарвеш Адҳам чўрининг бекамыдан розилик сўради. Сўнг Балхга, султон ҳузурига юрди. Султон, Адҳамнинг сўзини эшитиб, ҳайрон бўлиб қолди. Чунки султон ва унинг мирлари ҳар соатда минглаб одамларни жангда ўлдириб, мол-мулкларини тортиб олардилар-да. Бу йигит эса битта олмани ҳалол қилиб ейиш гамида... Ҳазрати Адҳам ултонга куёв бўлса ҳам қирқ кун чилла ўтириб, бировнинг олмасини егани учун Худон

таолодан ризолик сўраб, тоат-ибодат қилди. Шундан сўнг вафот этди. Келин ой-куни етиб, ўғил кўрди. Исмини Иброҳим қўйдилар. Султон вафотидан сўнг ҳазрати Иброҳим Балхга султон бўлди. Аммо, Иброҳим Адҳам қиссаси Туркистон заминида машҳурроқдир. Ниятим, сизлардан Иброҳим Адҳам, Нажмиддин Кубро, Сайфиддин Боҳарзий каби азиз-авлиёлар ҳаётини сўраб, билиб олиш эрди. Сизлардан эшитсак, марҳамат қилсангиз.

Шундай деб, Ибн Баттута астойдил хурмат эҳтиром билан меҳмонларга назар солди.

Қозикалон бир лаҳза ўйланиб турди-да, Темурбекнинг отасига қаради.

— Пири муршидимиз Шамсиддин Кулолнинг шогирди Муҳаммад Тарағай тасаввуф илмидан хабардордур. У киши азизларнинг маноқибларини кўп ўқиган. У кишидан эшитсак.

Муҳаммад Тарағай давра аҳли таклифига таранг қилмай, азизлар ҳаётидан сўз очди:

— Авлиёуллоҳлардан Иброҳим Адҳам, кунияти Абу Исҳоқ, нисбаси Иброҳим Адҳам ибн Сулаймон, лақаби Мансур Балхийдур. Маликлар (подшоҳлар) тоифасидан. Йигитликда, базм, зиёфатларни, кўнгилхушликларни севарди. Шикорни — овни хуш кўрарди. Шикор куни даштда бир кийикни қувлаб бораётган эди, самодан бир овоз келди:

— Эй, Иброҳим, сени ўзингдан ожизларга жабр-зулм қилиш учун яратмаганмиз. Шаънингга яраша иш қил ...

Иброҳим Адҳам шу заҳоти отидан тушиб, ёйни ва садоқдаги ўқларни синдириб ташлади. Ариқ бўйига келиб, таҳорат қилди ва истиғфор — тавба-тазарруга бош қўйди. Сўнг сафарга чиқди. Маккаи Муқаррамада маскан тутди. Анда Суфиён Сурий, Фузайл Аёз ва Абу Юсуф Ғайбулий суҳбатига етишди. Сўнг Шомда ҳалол ризқ топиш учун чўлдан ўтин териб сотур эрди.

Иброҳим Адҳам билан яна уч дарвеш ўзаро аҳд қилдиларки, «шубҳали таом емагаймиз». Бир куни тўрттала дарвешни бир катта олим меҳмонга чақирди. Тўкин дастурхон ёзди. Асал, қаймоқ, манти, чучвара каби тансиқ таомлар тортди. Тўрт дарвеш нон, чой ичиб, гурунглашиб ўтирдилар. Таомларга қўл тегизмадилар.

Мезбон олим хафа бўлиб:

— Нега таомларга қарамайсиз? Алоҳида, сизлар учун қўй сўйдим, ҳокимнинг ошпазини чақириб, таом пиширттирдим, — деди.

Иброҳим Адҳам айтдики:

— Сизнинг уйингизга олимлик ҳурматингиз учун келдик. Аммо сиз ришвачи ҳокимга хизмат қилурсиз. Унинг Сизга берадурғон маоши нон-чойга етадур, шу учун нонингиз, чойингиз ҳалолдир. Қолган таомларни ҳалоллиги бизга шубҳалидир. Шубҳали озикни емагаймиз деб аҳд қилиб эдик. Бизни маъзур тутасиз.

Мезбоннинг кўнгли оғриди. Аммо дарвешларга ҳам қаттиқ гапиролмади, негаки улар — Оллоҳнинг севган дўстлари эди-да.

— Дарвешларнинг дуосини олай, деб ният қилиб эдим, бу ишим ёмон эмасдур, — деди уй эгаси.

Иброҳим Адҳам:

— Бу ниятингиз қутлуғдур, — деди. — Келинлар, дўстлар, дуо қилайлик: «Шул олим Худои таоло берган илмларни фақат яхши ишларга сарфлаб, охират савобини олсун. Расулulloҳ дебдурларки: «Илми ёмон одамларга ўргатиш, ҳурларни итларнинг оғзига ташлаш билан тенгдир».

— Субҳоналлоҳ! Қандай азиз одамлар ўтмишлар, — деди туркий сўзларни яхши тушуниб етган Ибн Баттута...

МУНДАРИЖА

БУ — СЕНИНГ ХАЁТИНГ

Матрасул Собиров. Юсак маънавиятли кадрлар тайёрлаш фаолиятимиз мезони 3

Абдугаффор Қирғизбоев. Ўзбекистон — Япония: Ўзаро манфаатли ҳамкорлик. . . 6

АСРЛАР, АСАРЛАР

Убайдулла Содиқ. Раҳмат томчилари. **Ҳикоя**. 10

Учқун Назаров. Яшашга маҳқум этилганлар. **Роман**. 16

Отаули. Замона зайли. **Достон**. 48

ШЕЪРИМ, СЕН ЛАЙЛИ

Тоҳир Қаҳҳор. Гўзалдир чечаклар очилган очун. 39

Баҳром Рўзимуҳаммад. Сен менинг илдизим ва баргим. 43

Ибодат Ражабова. Жийдалар пойида тиксам чимилдиқ 45

ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР

Тўра Жуман. Умр гули. 83

Қамбар Ота. Жамолинг оламга ярашар. 84

САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА

Неъмат Арслон. «Аммахолл»даги қотиллик. **Қисса**. 86

ТАБАРРУК ТУПРОҚ

Абдулҳай Носиров. Ўтрор ҳоқими. **Драматик достон** 116

Маҳхам Маҳмудов. Ибн Батута Хоразмда. **Бадеа** 156

ШАХС ОЛАМИ

Сирожиддин Аҳмад. Ҳожи Муъин 135

МАНГУЛИК

Наим Каримов. «Гул ва булбул билан баҳорлар ўтар...» 141

КУТЛОВ

Адхамбек Алимбеков. Рўй-рост ёзиш ҳуқуқи. 146

АДАБИЙ ДАВРА

Абдулла Улугов. Тиниқ тасвирлар таъсири. 149

Ўғилжон Панаева. «Америка чиндан зўр жой...» 152

Умида Тўлаганова. Бадий асарнинг «жони». 154

Матн терувчилар **Ф. Ҳайдарова, М. Файзиева**

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси * Обунага монетлик кўрсатилса ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Республика матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 05.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 05.12.2003 й. Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1000 нусха. Буюртма № 5534.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси.
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41